НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2015

КИЇВ * 2016

УДК 904(477)
ББК Т4(4УКР)2/4я43
А-87

Головний редактор
БОЛТРИК Юрій Вікторович, *канд. іст. наук*

Редакційна колегія
БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, *д-р іст. наук*
ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, *канд. іст. наук*
ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, *д-р іст. наук, проф.*
ІВАКІН Гліб Юрійович, *член-кореспондент НАН України, проф.*
КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович, *член-кореспондент НАН України*
КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, *канд. іст. наук*
МОЦЯ Олександр Петрович, *член-кореспондент НАН України, проф.*
ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, *д-р іст. наук, проф.*
ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, *канд. іст. наук*
СКОРИЙ Сергій Анатолійович, *д-р іст. наук, проф.*
СУПРУНЕНКО Олександр Борисович, *канд. іст. наук*
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, *д-р іст. наук, проф.*
ЧАБАЙ Віктор Петрович, *член-кореспондент НАН України, проф.*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

Прийом матеріалів:
Польовий комітет ІА НАН України
просп. Героїв Сталінграда, 12
м. Київ 04210
тел. (044) 254-11-37, 254-11-66
факс (044) 418-33-06

Виходить за підтримки
ВГО «Спілка археологів України»

А-87 Археологічні дослідження в Україні 2015. — К.: Стародавній Світ, 2016. — 272 с.
ISBN 978-966-2608-32-8

Видання є щорічником, який готується до друку Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

УДК 904(477)
ББК Т4(4УКР)2/4я43

В оформленні обкладинки використано фото городища Червоний Маяк на Херсонщині і знахідок із нього; фото *О.С. Дзеладзе*

ISBN 978-966-2608-32-8

© Інститут археології НАН України, 2016
© Автори статей, 2016

Редактор: *І.В. Черновол*; оформлення обкладинки: *А.В. Панікарський*; верстка: *С.А. Горбаненко*

ПП «Видавництво «Стародавній Світ»
тел.: (044) 599-34-43
e-mail: books@ancientry.org
www.ancientry.org

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

Підписано до друку 16.12.2016 р. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Ум. друк. арк. 32,3.
Тираж 300 прим. Зам. № 16-12.

ЗМІСТ

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

БОЛТРИК Ю.В., ІГНАЧАК М., ЛІФАНТІЙ О.В., ШЕЛЕХАНЬ О.В. Дослідження Северинівського городища **7**

РУДЬ В.С., ФЕДОРОВ С.С., ЗАЙЦЕВА О.В. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини 10

СЛЄСАРЄВ Є., ГОРДІЄНКО Р. Розвідки поблизу с. Северинівка **13**

ЧЕРНОВОЛ Д.К., КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ А.О., РАДОМСЬКИЙ І.С., ПИВОВАРОВА Ю.С. Розкопки ранньотрипільського поселення Бернашівка . **15**

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

БАЮК В.Г. Археологічні роботи в Державному історико-культурному заповіднику м. Луцька .. **17**

ВЕРБА Т. Розвідки в с. Хорохорин **19**

МАЗУРИК Ю. Човен-довбанка з річки Турія на Волині **20**

МАЗУРИК Ю., ХОМИЧ П. Знахідка човна-довбанки на річці Стир на Волині **24**

ТЕЛІЖЕНКО С.А., МАНЬКО В.О., ВЕСЕЛЬСЬКИЙ А.П. Дослідження на Волині **25**

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

РОМАШКО В.А. (†) Археологічні розвідки порожистої частини Дніпра **28**

РОМАШКО О.В. Археологічні розвідки у пониззі Самари **29**

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ГОЛУБЄВА І.В., ГОЛУБЄВ А.М. Розвідки у Слов'янському районі **30**

ГОРБОВ В.М., БОЖКО Р.П., УСАЧУК А.М. Дослідження на території м. Маріуполя **31**

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

ПАВЛЕНКО С.В. Розвідки в околицях Коростеня **33**

ПЕТРАУСКАС А.В., ІВАКІН В.Г., БІБІКОВ Д.В., ПАВЛЕНКО С.В. Дослідження середньовічного кургану біля м. Олевськ **34**

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

КОТИГОРОШКО В.Г., МОЙЖЕС В.В. Дослідження Малокопанського комплексу **37**

ПРОХНЕНКО І.А. Дослідження Королівського замку Нялаб **38**

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

АНДРУХ С.І., ТОЩЕВ Г.М., ТОЩЕВ А.Г. Дослідження на Мамай-горі **42**

АНТОНОВ А.Л. Роботи експедиційного загону Запорізького обласного краєзнавчого музею **43**

ГОЛИК А.А. Підсумки розвідки у Бердянському районі **43**

ДЖОС В.С. Дослідження поселення Кам'яна Могила II у Північному Приазов'ї **44**

ДРОВОСЄКОВА О.В. Розкопки на території історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» **45**

ЄЛЬНИКОВ М.В. Дослідження золотоординського поселення «Мечеть-Могила» **48**

ЗВІЛІНСЬКИЙ С.О. Археологічні експертизи в Запорізькій області **50**

ПАПАНОВА В.А., ТОЩЕВ Г.М., ГОЛИК А.А. Розкопки курганного могильника № 2701 біля с. Дмитрівка **52**

ТОЩЕВ Г.М., АНДРУХ С.І. Розкопки двох курганів над Білозерським лиманом **53**

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

МАКАРОВИЧ П.К., БОЛТРИК Ю.В., РУДЬ В.С., КОЧКІН І.Т. Пошуки курганних груп комарівської культури у Верхньому Подністров'ї **54**

М. КИЇВ

КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження по вул. Олегівській у м. Києві **56**

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БІБІКОВ Д.В. Розвідки на острові Вальківський у Вишгороді **58**

ГОТУН І.А., ГОРБАНЕНКО С.А., ПЕТРАУСКАС А.В., ШАХРАЙ Д.О. Середньовічні сільськогосподарські знаряддя з околиць Боярки та контекст їхньої фіксації **59**

ГОТУН І.А., НЕПОМЯЩИХ В.Ю., ШАХРАЙ Д.О. Обстеження багатошарового поселення в Крюківщині **61**

ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М., КАЗИМІР О.М., СИНИЦЯ Є.В., ГУНЬ М.О. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське за результатами робіт 2015 р. **62**

ІВАКІН В.Г., БІБІКОВ Д.В. Археологічні дослідження посаду давньоруського Вишгорода **64**

ІВАКІН В.Г., ПОЧИНОК Е.Ю, КОЗЮБА В.К. Розвідки в Іванківському районі **66**

КАЗИМІР О.М., ГОТУН І.А., БАБЕНКО Р.В., СИНИЦЯ Є.В., НЕПОМЯЩИХ В.Ю., ШАХРАЙ Д.О., ГУНЬ М.О., ЛОЗНИЦЯ Т.В. Вивчення північної частини Софіївсько-Борщагівського поселення . **67**

КАЗИМІР О.М., ГОТУН І.А., БАБЕНКО Р.В., ШАХРАЙ Д.О., ГУНЬ М.О., ЛОЗНИЦЯ Т.В. Дослідження прибережної смуги середньовічного селища в Софіївській Борщагівці **71**

КАЗИМІР О.М., ГОТУН І.А., СИНИЦЯ Є.В., СИНИЦЯ М.Є., БАБЕНКО Р.В., ШАХРАЙ Д.О. ранньослов'янська пам'ятка в околицях Києва .. **73**

МИЛАШЕВСЬКИЙ О.С. Дослідження в околицях с. Пилипча **75**

НЕПОМЯЩИХ В.Ю. Науково-рятівні роботи в с. Білогородка **76**

ПЕТРАУСКАС А.В., БОНДАР К.М., ГОТУН І.А., СЕРГІЙЧУК Л.В. Дослідження у Ржищеві **76**

ПЕТРАУСКАС А.В., КИРИЛЕНКО О.С., ІВАКІН В.Г., ЗОЦЕНКО І.В., ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В., ОСАДЧИЙ Р.М. Науково-рятівні дослідження на багатошаровому об'єкті Гатне 2 ..... **77**

ТЕТЕРЯ Д.А., ТОВКАЙЛО М.Т. Дослідження ґрунтового могильника давньоруської доби на східній околиці Переяслава **78**

ЧМІЛЬ Л.В., ОЛЕНИЧ А.М. Розкопки багатошарового поселення Іванків 3 в Іванківському районі **80**

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., КУХАРЧУК Ю.В., ШЕВЧЕНКО Т.О., ВЄТРОВ Д.О., ХОПТИНЕЦЬ І.М. Розкопки палеолітичних стоянок Андріївка 4 та Трояново 4В біля м. Новомиргород **81**

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., НЕЗДОЛІЙ О.І. Дослідження палеолітичної стоянки Коробчине-курган **84**

ОРЛИК О.П. Результати археологічних розвідок на Кіровоградщині **88**

СОБЧУК В., НЕБІА М., РУДЬ В., ТИХИЙ В. Розвідки у правобережній частині басейну середньої течії р. Синюха у 2014 р. **90**

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

БАНДРІВСЬКИЙ М., ГАВІНСЬКИЙ А., ОПРИСК В. Рятівні розкопки у Винниках біля Львова **92**

БІЛАС Н., ГАВІНСЬКИЙ А., ОПРИСК В. Розвідки у м. Винники та Пустомитівському районі **94**

ВОЙЦЕЩУК Н., ОСАУЛЬЧУК О., НОВІЦЬКИЙ Р., НОВІЦЬКИЙ Т., КОНОНЕНКО О. Розвідки на Мостищині **95**

ВОЙЦЕЩУК Н., ОСАУЛЬЧУК О., ЧОПЕК С., ТРИБАЛА-ЗАВІСЛЯК К., БОБАК Д. Дослідження на Львівщині **96**

ГАВІНСЬКИЙ А. Розкопки поселення маліцької культури доби енеоліту Ставчани X **97**

ОСАУЛЬЧУК О.М, СІЛАЄВ О.М. Рятівні дослідження на багатошаровому поселенні Ременів 1 (ур. Бишів) **99**

ОСАУЛЬЧУК О., СІЛАЄВ О., САЛО Б., НАЗАР І. Дослідження на поселенні Старий Яричів 3 .... **101**

СІЛАЄВ О., САЛО Б., БІЛАС Н., КОНОПЛЯ В. Нові відкриття на Львівщині **103**

ФИЛИПЧУК А.М. Роботи у північній частині Плісненського археологічного комплексу в 2015 р. .. **105**

ФИЛИПЧУК М.А. Короткі підсумки робіт у південній частині Плісненського археологічного комплексу **105**

ШНІЦАР М.Г., ПІДКОВИЧ А.Я., ТКАЧ Є.С. Дослідження по вул. Лева, 2 у м. Львові **106**

ШНІЦАР М.Г., ТКАЧ Є.С. Дослідження по вул. Весела, 5 у м. Львові **107**

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БІЛЯЄВА С.О., ІЄВЛЕВ М.М., ФІАЛКО О.Є., ЧУБЕНКО О.В. Роботи Південної Середньовічної експедиції в Очаківському районі **111**

БУЙСЬКИХ А.В., КУЗЬМІЩЕВ О.Г., ФОРНАСЬЄ Й. Дослідження ольвійського передмістя біля Західних воріт **114**

БУЙСЬКИХ А.В., НОВІЧЕНКОВА М.В. Дослідження на території Римської цитаделі Ольвії ... **115**

БУЙСЬКИХ А.В., ХМЕЛЕВСЬКИЙ Д.М. Дослідження північного оборонного комплексу римської цитаделі в Ольвії **116**

ГОРБЕНКО К.В. Дослідження укріпленого поселення Дикий Сад **118**

ІВЧЕНКО А.В. Роботи на некрополі Ольвії **121**

КРУТІЛОВ В.В., СМИРНОВ О.І. Розкопки античного поселення Борисфен (ділянка «Т») **122**

КРУТІЛОВ В.В., ЧИСТОВ Д.Є. Роботи експедиції Державного Ермітажу на острові Березань **123**

ФОМЕНКО В.М, ТОВКАЙЛО М.Т., ДЯЧЕНКО М.А., ТРЕБУХ О.О. Розкопки багатошарових пам'яток Гард і Лідина Балка **125**

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

КІОСАК Д.В. Роботи на комплексі пам'яток «Кам'яне-Завалля» **127**

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

ЖАРОВ Г.В., ЛИСЕНКО С.Д. Дослідження пам'яток доби бронзи у Полтавській області **129**

ЗАДНІКОВ С.А. Роботи на Східному укріпленні Більського городища **131**

ЗАДНІКОВ С.А., КОРОСТ І.І., ПРИЙМАК В.В., ГОПКАЛО О.В. Розвідки на території Більського археологічного комплексу **132**

МИРОНЕНКО К.М., СУПРУНЕНКО О.Б., СИДОРЕНКО О.В. Обстеження у місті Лубни **135**

МОГИЛОВ О.Д., ПАНЧЕНКО К.І. Розвідки на поселеннях Більського городища **137**

МОГИЛОВ О.Д., СКОРИЙ С.А., ПАНЧЕНКО К.І., РОМАШКО О.В., КРАВЧЕНКО О.М. Роботи на Більському городищі **139**

ПУГОЛОВОК Ю.О., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я.В. Дослідження Глинського археологічного комплексу **141**

РЕЙДА Р.М., ГЕЙКО А.В., САПЄГІН С.В. Розкопки Шишацького могильника **143**

СУПРУНЕНКО О.Б. Ґрунтовий некрополь скіфського часу в Полтаві **144**

СУПРУНЕНКО О.Б., КОВЕРКО А.В. Пам'ятки археології території Солоницької сільської ради Козельщинського району **146**

СУПРУНЕНКО О.Б., КОРОСТ І.І., ШАПОРДА О.М. Роботи в ур. Перемірки у Більську **148**

ШАПОРДА О.М., КОРОСТ І.І. Розвідки у Більському мікрорегіоні **149**

ШЕРСТЮК В.В. Розвідки в Полтавській області . **152**

ШЕРСТЮК В.В. Розкопки Манжелійського городища **154**

ШРАМКО І.Б. Дослідження Західного Більського городища **156**

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

ВОЙТЮК О. Роботи в Радивилівському та Рівненському районах у 2014 р. **157**

ВОЙТЮК О. Розвідки на Рівненщині **159**

ПЕТРАУСКАС О.В., ПАНІКАРСЬКИЙ А.В., МИЛАШЕВСЬКИЙ О.С., ДІДЕНКО С.В., СЕРГЄЄВА М.С. Матеріали археологічних досліджень

об'єкту 3 вельбарської культури на поселенні Хрінники 1 160
ПРИЩЕПА Б.А., ВОЙТЮК О.П., ЧЕКУРКОВ В.С. Розкопки в Пересопниці 164
ПРИЩЕПА Б.А., ХАРКОВЕЦЬ Ю.І., ВОЙТЮК О.П., КОЖУШКО О.К. Дослідження на Рівненщині 167
ПШЕНИЧНИЙ Ю., ХАРКОВЕЦЬ Ю. Дослідження городища-замчища у Дубні 168
ТЕСЛЕНКО Д.Л., СЕМЕЛЯК О.І. Дослідження у центрі історичного Острога 170

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

ГРЕЧКО Д.С., БЕРЕСТ Ю.М., КОРОТЯ О.В., ОСАДЧИЙ Є.М. Розвідки на території Сумської області 172
ЖАРОВ Г.В., ЛИСЕНКО С.Д. Дослідження пам'яток доби бронзи у Сумській області 175
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., ЖАРОВ Г.В., ЖАРОВА Т.М., ШУЛЬГА О.С. Дослідження Лівобережної комплексної експедиції 176

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

СИТНИК О., КОРОПЕЦЬКИЙ Р. Геостратиграфічні дослідження стоянки Пронятин 178
ЯГОДИНСЬКА М., ІЛЬЧИШИН В. Дослідження біля с. Кордишів 180

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

АКСЬОНОВ В.С. Дослідження верхньо-салтівського катакомбного могильника 181
КОЛОДА В.В. Дослідження поблизу с. Мохнач .. 183
ЛЮБИЧЕВ М.В., ШУЛЬТЦЕ Е., ВАРАЧОВА К.Г., ФІЛАТОВ Д.О. Дослідження пам'яток пізньоримського часу біля с. Війтенки 184
МИЗГІН К.В., ЛЮБИЧЕВ М.В. Дослідження могильника черняхівської культури біля смт Зачепилівка 185
ОКАТЕНКО В.М., ГОЛУБЄВА І.В. Рятівні дослідження Харківської фортеці 187
ОКАТЕНКО В.М., ГОЛУБЄВ А.М., ГОЛУБЄВА І.В. Наукові експертизи і розвідки у м. Харкові та Харківській області 188
ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Розкопки Циркунівського городища 189
СНІЖКО І.А., БАБЕНКО Л.І. Нові місцезнаходження кам'яного віку на Харківщині 191

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

СИМОНЕНКО О.В., СІКОЗА Д.М., ДЗНЕЛАДЗЕ О.С. Дослідження пізньоскіфського могильника Червоний Маяк і городища Львове 194

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ВЄТРОВ В.С., СТЕПАНЧУК В.М., КАРМАЗИНЕНКО С.П. Роботи історико-культурного заповідника «Межибіж» 196
СТЕПАНЧУК В.М., ВЄТРОВ В.С., КАРМАЗИНЕНКО С.П., ПОГОРІЛЕЦЬ О.Г. Роботи Нижньопалеолітичної експедиції ІА НАН України 197
СТРОЦЕНЬ Б.С., НЕЧИТАЙЛО П.О., СТАРЕНЬКИЙ І.О., КУЛІШОВА А.А. Охоронні дослідження на території Кам'янця-Подільського 198

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О.Г., ПІЧКУР Є.В., ЧАБАНЮК В.В., ШАТІЛО Л.О. Роботи Трипільської експедиції 201
КУШТАН Д.П., ОВЧИННИКОВ Е.В. Дослідження пам'яток в околицях с. Водяники Звенигородського району 204
МАГОМЕДОВ Б.В., ДІДЕНКО С.В., МИЛАШЕВСЬКИЙ О.С. Могильник черняхівської культури Легедзине 207
ПРЯДКО О.О. Розвідки на території Золотоніського району Черкаської області 208
ШИДЛОВСЬКИЙ П.С., ПЕАН СТ., ЕЗАРТС П., ЛИЗУН О.М. Дослідження зони активної господарської діяльності першого ГПК Межиріцької стоянки 210

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ІЛЬКІВ М.В., ПИВОВАРОВ С.В., КАЛІНІЧЕНКО В.А. Розвідкові дослідження на території Чернівецької області 214
ІЛЬКІВ М.В., ПИВОВАРОВ С.В., МИХАЙЛИНА Л.П.,КАЛІНІЧЕНКО В.А. Дослідження Хотинської фортеці 216
ПЕТРАУСКАС О.В., АВРАМЕНКО М.О. Дослідження могильника черняхівської культури «Комарів 1» 218
ПЕТРАУСКАС О.В., КОВАЛЬ О.А., ШИШКІН Р.Г. Дослідження поселення черняхівської культури біля с. Комарів 219

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

БОНДАР О.М. Дослідження на території с. Малий Листвен 220
ВЕРЕМЕЙЧИК О.М., БОНДАР О.М. Дослідження Любецької експедиції 223
ЖАРОВ Г.В., ЛИСЕНКО С.Д. Дослідження пам'яток доби бронзи у Чернігівській області ... 225
КЕДУН І.С., ПАРХОМЕНКО О.Г. Дослідження поселення Магерки І 227
СИТИЙ Ю.М., МЕЗЕНЦЕВ В.І. Дослідження в Батурині. 229
СКОРОХОД В.М., КАПУСТІН К.М., СИТА Л.Ф., ТЕРЕЩЕНКО О.В. Дослідження на посаді Виповзівського городища 229
СКОРОХОД В.М., МОЦЯ О.П., ЖИГОЛА В.С. Роботи на Виповзівському городищі 231
ЧЕРНЕНКО О.Є., КЕДУН І.С., КРАВЧЕНКО Р.М. Дослідження в Новгороді-Сіверському 232
ЧЕРНЕНКО О.Є., ЛУЦЕНКО Р.М., КРАВЧЕНКО Р.А. Роботи на території Мезинського національного природного парку 234
ЧЕРНЕНКО О.Є., НОВИК Т.Г., МІХЄЄНКО К.М. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви у Чернігові 236
ЧЕРНЕНКО О.Є., НОВИК Т.Г., СОЛОБАЙ П.В. Дослідження на території Чернігівського дитинця 238

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

Вступне слово (*Ю.В. Болтрик, С.А. Горбаненко, І.Д. Потєхіна*) **240**

КОРІННИЙ В.І., РУДЬ В.С., КОСАКІВСЬКИЙ В.А. Петрографічні визначення знарядь праці з трипільських поселень Буго-Дністровського межиріччя **246**

ГОРБАНЕНКО С.А. Палеоетноботанічні визначення **248**

СЕРГЄЄВА М.С. Палеодендрологічні та антракологічні дослідження **253**

ГОРОБЕЦЬ Л.В. Дослідження решток птахів **256**

ЯНІШ Є.Ю. Археозоологічні дослідження **258**

ПОТЄХІНА І.Д. Дослідження геному, дієти та резервуарного ефекту на матеріалах епох епіпалеоліту — енеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я **261**

ПОТЄХІНА І.Д. Антропологічна експертиза нових матеріалів із поховальних пам'яток епох неоліту, енеоліту та ранньої бронзи **262**

КОЗАК О.Д. Палеопатологічні дослідження антропологічних матеріалів з поховань доби бронзи — середньовіччя у 2014—2015 рр. **264**

СЛОБОДЯН Т.І. Антропологічний аналіз кремацій (дослідження 2014—2015 рр.) **265**

РУДИЧ Т.О. Антропологічна експертиза **266**

ЛИТВИНОВА Л.В. Антропологічний матеріал із ґрунтового могильника Торговиця **268**

ВІКТОРОВА П.Є. Палеопатологічні дослідження антропологічних матеріалів з поховань доби Київської Русі — середньовіччя у 2014—2015 рр. **269**

МІНЕЙКО О.В. Палеопатологічні та антропологічні дослідження матеріалів з поховань княжої — ранньомодерної доби, а також масових поховань XX ст. у Західній Україні **270**

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Ю.В. Болтрик, М. Ігначак, О.В. Ліфантій, О.В. Шелехань

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Спільна експедиція Інституту археології НАН України, Познанського університету ім. Адама Міцкевича та Національного університету «Києво-Могилянська Академія» провела свій сьомий сезон робіт на Северинівському городищі скіфського часу. Дослідження були здійснені в рамках Українo-Польського проекту «Фортеці України» під керівництвом Ю.В. Болтрика і Марчіна Ігначака. На пам'ятці працювали також студенти-історики Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, керівник практики — доцент В.О. Косаківський.

Городище розташоване край правого берега р. Рів, вище за течією с. Межирів Жмеринського району Вінницької області. Розкопки цього сезону охопили дві ділянки городища (рис. 1, *1*).

Перша ділянка, була на краю північно-східного урвища, яке вклинюється в тіло пам'ятки у квадратах F6c, F16ac (№ 1 на плані). Тут провели роботи рятівного характеру, під час яких було відкрито та розчищено три господарські ями № 30—32. З цих комплексів видобуто набір столового посуду (рис. 2, *4*). У культурному та хронологічному плані ці речі не відрізняються від матеріалів з інших ділянок городища і належать до ранньоскіфського часу.

Основні ж зусилля зосередили на другій ділянці у центральній частині (№ 2 на плані), приблизно за 100 м від валу на півдні городища. Тут завершили дослідження ділянки комплексу, що складається зі значного просідання культурного шару над чотирма паралельними ровами. Ці рови, на дослідженій площі, орієнтовані за лінією північний схід — південний захід. З якоїсь причини ці рови були закинуті. Пониження над ними у декілька етапів закидали сміттям. Найглибший рів сягає позначки –4,4 м від сучасної поверхні. За профілем вони нагадують каскад послідовно споруджених ровів, зафіксованих на перетині оборонних споруд з напільної сторони у 2009 р.

Попередньо складається враження, що відкриті рови є залишками фортифікації більш раннього періоду. Необхідність збільшити захищену площу городища, вірогідно, змусила її мешканців перепланувати його устрій. Ця потреба у додатковій площі могла бути викликана зростанням торгівельного транзиту з північного узбережжя Чорного моря. Що відповідно стимулювало розширення захищеної площі, де мали б розташовуватися прибулі каравани. Це припущення пов'язане з часом розбудови мілетських колоній на північному узбережжі Чорного моря — перш за все Березані та Ольвії.

У матеріальному комплексі Северинівського городища, цей здогад значною мірою базується на тому, що за сім сезонів робіт на пам'ятці з'явилося достатньо підстав вважати його одним з проміжних пунктів на шляху між Понтом та Балтикою. Одним з аргументів на користь цього припущення є свідчення існування тут виробництва різьблення з рогу у вигляді поламаних та недороблених псалій, а також заготовок з рогу оленя для їхнього виготовлення. А оскільки залишки псалій та їхнього виробництва походять з різних місць городища, то можна припустити, що ремонтом упряжі займалися декілька майстрів.

У той самий час, наголошувати на остаточній оцінці відкритого комплексу зараз ми не схильні. По-перше, на відкритій нами ділянці не було простежено жодних ознак насипаного валу ні на сучасній поверхні, ні у стратиграфічних перетинах. Принаймні не виключаємо, що тіло валу могли частково використати для засипки ровів, перенести до нового валу, або ж розпланувати по поверхні центральної частини городища. Крім того, ці внутрішні (або старі) рови не фіксуються у зрізах сучасних урвищ зі східної сторони пам'ятки, що вказує на їхнє розповсюдження не на всій пам'ятці. По-друге, найбільш ранні матеріали на городищі було виявлено в її південній частині, біля оборонних споруд, які й зараз можемо бачити. А це змушує замислитись над хронологічним співвідношенням внутрішніх і зовнішніх оборонних споруд. До того ж, згідно стратиграфічних спостережень, ви-

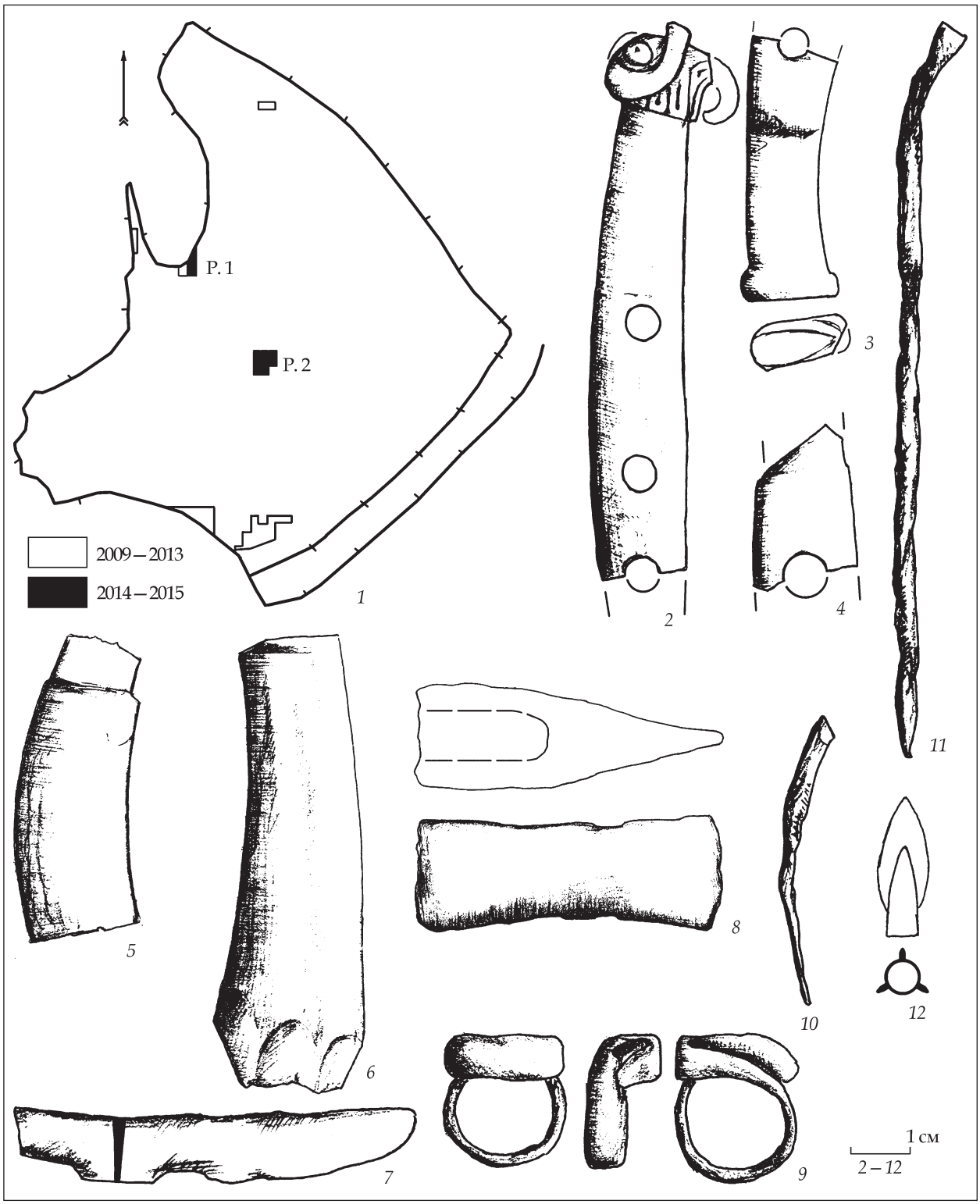

Рис. 1. Северинівське городище, план та індивідуальні знахідки

явлений комплекс мав кілька горизонтів спорудження, проте часовий проміжок між ними не є визначеним.

У межах розкопу вдалося простежити два рівні вогнищ. На нижньому рівні — 3 м від сучасної поверхні, розташовані чотири невеликих за діаметром вогнища (перший горизонт). Фіксувались у вигляді тонких лінз деревного вугілля діаметром до метра і справляли враження слідів одноразово розведеного багаття. Розташовані у тому самому напрямку, що і рови. Оскільки ці вогнища не потрапили у жодну з бровок, можна їх орієнтовно співвідносити з засипкою найглибшого рову. У ровах зрідка траплялись дрібні фрагменти кераміки та прошарки

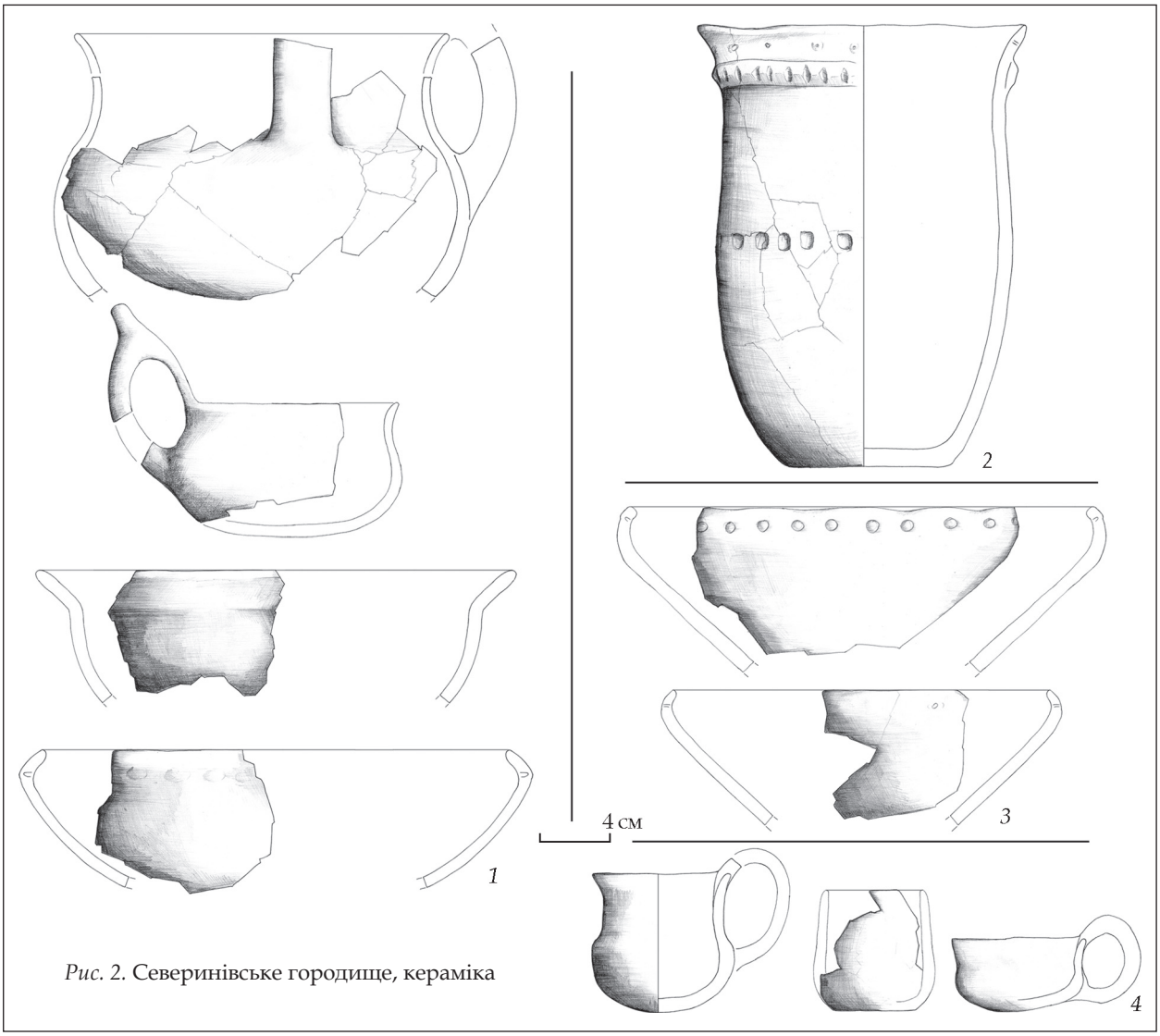

Рис. 2. Северинівське городище, кераміка

попелястого чорнозему. На дні одного з ровів зафіксовано цілий горщик (рис. 2, *2*).

На глибині близько двох метрів від сучасної поверхні усі рови були щільно заповнені материковою глиною. На рівні цієї глини зафіксовано три більш потужних синхронних вогнища (другий горизонт). Ці вогнища фіксувались у вигляді лінз пропеченої глини діаметром до двох метрів. Перекриті золистим шаром із рясними включеннями деревного вугілля та культурних решток. Абсолютна більшість знахідок походить саме з цього шару.

Вирізняються знахідки рогових деталей вузди, оформлених у звіриному стилі (рис. 1, *2 – 4*) та заготовки рогових виробів (рис. 1, *5 – 6*). Ці предмети, як ми вже згадували, додають аргументів на користь версії про існування на городищі косторізного виробництва.

Шар просідання над ровами багатий на металеві вироби. Тут виявлено речі господарського призначення, зокрема залізні: ніж (рис. 1, *7*) та втульчасту невеличку мотику (рис. 1, *8*), яка є досить рідкісною знахідкою. Зафіксовано значну кількість жіночих прикрас (рис. 1, *9 – 11*). Ці знахідки, а також наконечник стріли (рис. 1, *12*), підтверджують датування другого горизонту вогнищ ранньоскіфським часом. Крім того зафіксовано чимало знахідок керамічних виробів, у тому числі цілих столових (рис. 2, *1*) та мініатюрних форм посуду, а ще зооморфної пластики і світильників. Також траплялось багато обмазки з відбитками гілочок від каркасу стін, фрагментів вугілля, кісток тварин та риб, палеоетноботанічних решток. Додаткову інформацію про визначення залишків органічного походження з закритих господарчих комплексів Северинівського городища наведено в розділі «Методи природничих наук в археології» цього видання (див. п. *24*).

Також із цього горизонту у щільне заповнення материковою глиною ровів було впущено дві господарські ями, які ймовірно

відігравали роль припічних. У глинистому ґрунті вони вирізнялись золистим заповненням. Там виявлені знахідки господарських знарядь та ліпного посуду (рис. 2, *3*), який належить до того самого культурного горизонту, що й решта матеріалу.

Вогнища разом із золистим шаром були перекриті мішаним чорноземно-глинистим шаром з окремими культурними включеннями, який напевно утворився вже після припинення функціонування даного, напевно, виробничого комплексу. На користь цього свідчить знахідка стінки протофасоської амфори, датована не раніше середини VI ст. до н. е.

Хоча розкоп у центральній частині городища мав площу лише 150 м^2, видається, що нам вдалося розчистити лише частину непересічного і масштабного комплексу, отримавши кілька повздовжніх та поперечних перетинів. Втім остаточну інтерпретацію про призначення та характер відкритого комплексу ровів слід робити вже після подальших досліджень.

В.С. Рудь, С.С. Федоров, О.В. Зайцева

РОЗВІДКИ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПІВДНІ ВІННИЧЧИНИ

Польового сезону 2015 р. авторами здійснено розвідки у південних районах Вінницької області з метою пошуку та повторного обстеження пам'яток трипільської культури Буго-Дністровського межиріччя (рис. 1). Роботи проведено у Томашпільському, Крижопільському, Тростянецькому, Чечельницькому і Бершадському районах.

З метою уточнення площі, топографічних умов, датування і стану збереження культурного шару пам'яток, повторно оглянуто шість поселень. Серед них до етапу BI—BII відносяться пам'ятки Кислицьке і Тернівка, до етапу BII — Тростянчик і до етапу CI — Стіна 4, Стратіївка і Луги (ур. Коліно). Не до кінця визначено хронологічну приналежність поселень Городківка 2, Гарячківка 1 та 2, Одаї 1 та 2, Красносілка 2.

У результаті робіт уточнено площу пам'ятки Стіна 4. Її розміри в науковій літературі помилково перебільшували. Насправді ж площа поселення не перевищує 6,2 га. На кількох із повторно обстежених пам'яток проведено земляні роботи. У Кислицькому закладено шурф 2 × 1 м, досліджено частину споруди трипільського часу з добре збереженою підлогою другого поверху. У Стратіївці проведено зачистку стінки сучасної ями, де виявлено край трипільської «площадки». Розкрито шурфом (1 × 1 м) і частину зруйнованої споруди на Городківці 2.

Найбільші роботи здійснено у Тростянчику. Тут розкопано повністю три та частково один заглиблений об'єкт. Розкопки зумовлені необхідністю отримання нових даних про пам'ятку, культурний шар якої значно пошкоджений сільськогосподарською діяльністю і далі піддається систематичному руйнуванню.

Поселення розташоване на захід від с. Тростянчик, на високому мисі, утвореному вигином русла р. Недотіка, за 3,2 км на захід від місця її впадіння в р. Південний Буг. Мис знаходиться по ліву сторону від річки і має форму трикутника, витягнутого в напрямку північ — південь. Шурфи № 1 (4 × 4 м), № 2 (3 × 3 м) та № 3 (3 × 3 м) у 2015 р. закладені у південно-західній частині поселення, на його околиці. Це місце є переходом між рівнинним плато та схилом балки.

Контур *ями 1* вперше зафіксований на глибині 0,3 м у східній частині шурфу 1. Контур заповнення повністю проглядався вже з глибини 0,5 м. Максимальна зафіксована глибина заглиблення від рівня сучасної поверхні —1,49 м. Можливо, від рівня поверхні трипільського часу яма була опущена в середньому на 1,04—1,16 м. У плані вона має підовальну форму з розмірами 3,7 × 2,85 м, витягнута за лінією північний схід — південний захід. У перетині заглиблення лійкоподібної форми.

Нижній шар ями значно гумусований, насичений попелом і крихтою від обпаленої глини. Далі на цей шар за один прийом було скинуто масивні глиняні вироби (рис. 2) двох типів: зрізано-пірамідальної та дископодібної форм. Вироби другого типу

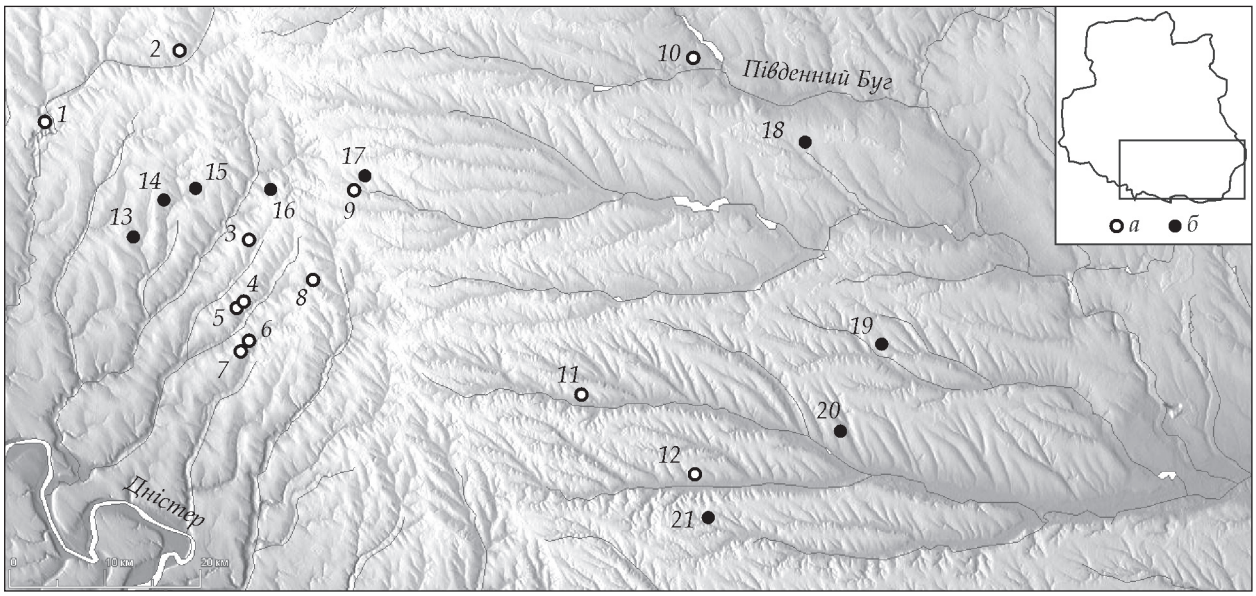

Рис. 1. Карта досліджених пам'яток трипільської культури: *а — повторно обстежені*: *1* — Стіна 4; *2* — Кислицьке; *3* — Городківка 2; *4* — Гарячківка 1; *5* — Гарячківка 2; *6* — Одаї 1; *7* — Одаї 2; *8* — Красносілка 2; *9* — Тернівка; *10* — Тростянчик; *11* — Луги-Коліно; *12* — Стратіївка; *б — нововиявлені*: *13* — Дахталія; *14* — Мар'янівка; *15* — Мар'янівське; *16* — Кринички-Ферма; *17* — Заболотне; *18* — Війтівка; *19* — Михайлівка; *20* — Ольгопіль; *21* — Новоукраїнка)

поміщені до заглиблення першими, а зверху розміщено вироби першого типу. Їхня концентрація по площі ями нерівномірна.

Вироби зрізано-пірамідальної форми (рис. 2, *1*) в перерізі нагадують трапецію, в основі мають підовальну форму. Вони виготовлені з глиняної маси зі значною рослинною домішкою. Ззовні — недбало загладжені. Основа не загладжувалась. Верхня та бокові сторони мають високотемпературний випал глини до темно-зеленуватого кольору. Всередині вироби пропечені високою температурою до темно-цегельного кольору. Їхні розміри коливаються в межах 32—38,7 × 13—21,3 × 13,2—18,7 см (Д × Ш × В). Два вироби знайдені цілими, ще два — склеєно повністю. Вага цих об'єктів становить 6,9—7,5 кг.

Вироби дископодібної форми (рис. 2, *2*) мають сформовану округлу закраїну. Встановлений діаметр окремих фрагментів дорівнює 45—53 см, товщина 3,5—5 см. Виготовлені з тієї самої маси, що і зрізано-пірамідальні вироби, у такий самий спосіб. Колір виробів різний — від цегельного до темно-зеленого. Прослідковується як поєднання цих кольорів у виробі, так і переважання лише одного. Це означає, що вироби мають різну пропеченість.

Об'єм ями вище глиняних виробів заповнено матеріалом, який очевидно був побутовим сміттям: уламки посуду та кісток тварин, дрібні шматки обпаленої глини як із рослинною домішкою у складі, так і без неї, мушлі Unio, мініатюрний посуд, антропоморфна та зооморфна пластика, крем'яні знаряддя праці, а також фрагменти та цілі екземпляри спрацьованих орнаментирів для посуду із мушель Unio.

Яма 2 (шурф 2) округла у плані, з максимальним зафіксованим діаметром 1,58 м. Гранична глибина ями від нульової позначки становить 1,66 м. У верхній частині стінки ями не зафіксовані, але за концентрацією матеріалу можна приблизно визначити її контури. Стінки нижньої частини ями вертикальні, дно практично рівне, форма близька до циліндричної. Заглиблення заповнене шматками обмазки та крихтою по всій глибині. Майже на дні ями, на глибині 1,6—1,5 м, практично в її центрі, знайдено зернотерку. На дні виявлено кілька дрібних фрагментів кісток та мушель Unio.

Яма 3 (шурф 3) має лійчасту форму в перерізі, у плані — неправильний овал. Вона витягнута за лінією північний схід — південний захід на 2,82 м. Ширина ями — 1,76 м. Її гранична глибина від нульової позначки становить 0,92 м. Мабуть, у трипільський час глибина ями не перевищувала 0,85 м. Весь об'єм ями 3 заповнений аналогічним матеріалом, що і в ямі 1, вище масивних глиняних виробів. Окрім цього, в ямі 3 знайдено три мідні вироби: намистина, ціле чотиригранне шило та фрагмент іншого (робоча колюча частина).

Контур ями 4 зафіксовано в північно-східній частині шурфу 2. Площа розкритої нами частини становить 0,6 × 2,0 м. У цих межах яму розкопано до глибини 0,53 м від сучасної поверхні. Об'єкт законсервовано. Продовження ями за площею спостерігаєть-

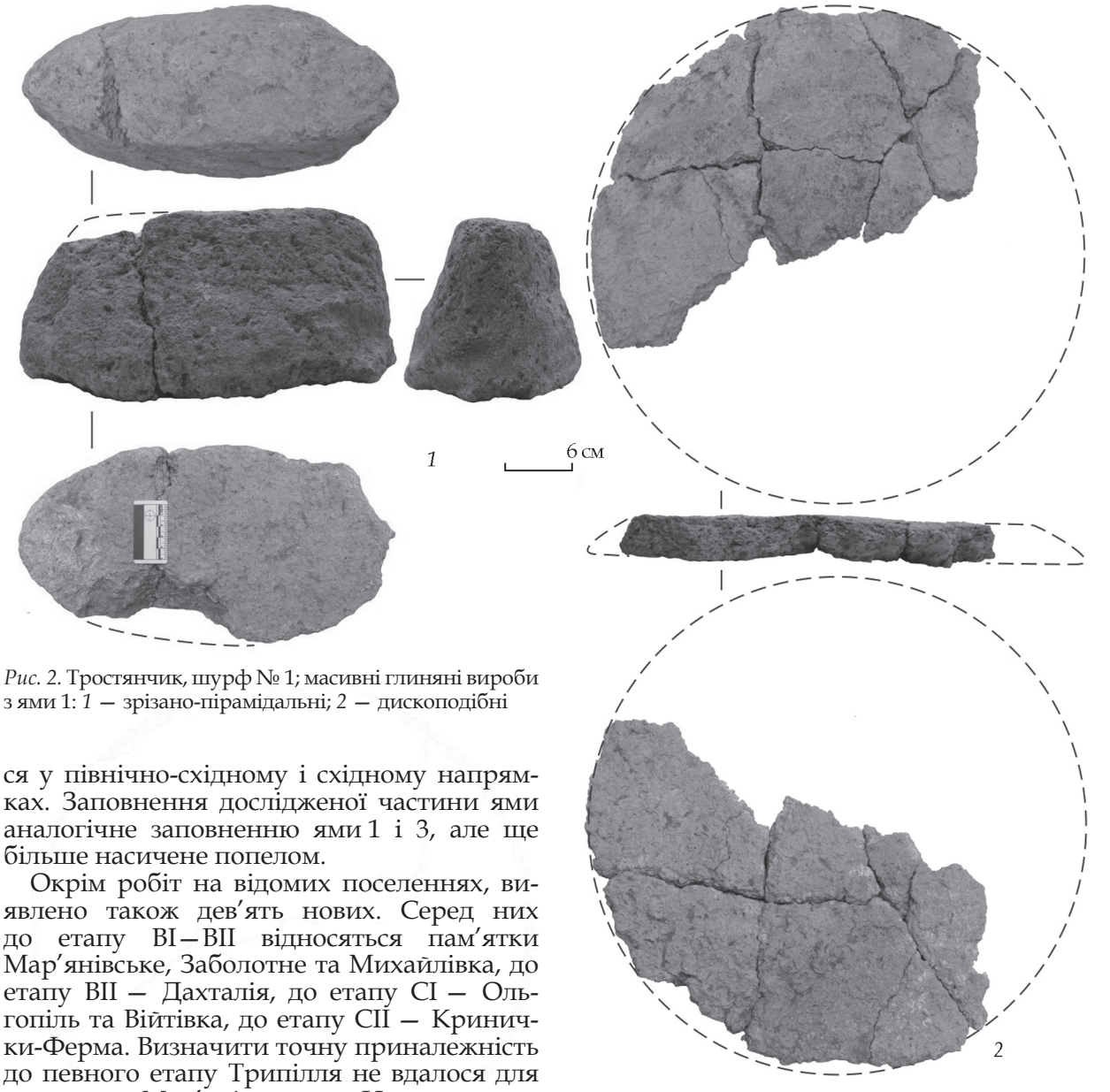

Рис. 2. Тростянчик, шурф № 1; масивні глиняні вироби з ями 1: *1* — зрізано-пірамідальні; *2* — дископодібні

ся у північно-східному і східному напрямках. Заповнення дослідженої частини ями аналогічне заповненню ями 1 і 3, але ще більше насичене попелом.

Окрім робіт на відомих поселеннях, виявлено також дев'ять нових. Серед них до етапу BI—BII відносяться пам'ятки Мар'янівське, Заболотне та Михайлівка, до етапу BII — Дахталія, до етапу CI — Ольгопіль та Війтівка, до етапу CII — Кринички-Ферма. Визначити точну приналежність до певного етапу Трипілля не вдалося для поселень Мар'янівка та Новоукраїнка. Можна обережно припустити, що це етапи BII або CI.

Межі поселень Війтівка (площа 45 га) та Михайлівка (площа 32 га) виявлено на супутникових знімках. На обох поселеннях фіксується два овали забудови спорудами. На першому з них — ще й проглядаються поодинокі радіальні вулиці. Окрім цього, знайдено ще два великі за площею поселення: Заболотне — 49,5 га та Ольгопіль — 58,5 га.

По одному шурфу закладено на поселеннях Дахталія (площа шурфу 2 × 1 м) та Ольгопіль (2 × 2 м). В обох вдалося частково дослідити завали споруд із обпаленої глини трипільського часу. На різних горизонтах виявлено розвали як кухонного, так і столового посуду.

Таким чином, розвідковим загоном обстежено 21 трипільську пам'ятку в межиріччі Південного Бугу і Дністра, у межах Вінницької області (рис. 1). Підйомний матеріал із них, а подекуди й земляні роботи, дали можливість датувати пам'ятки чотирма етапами розвитку Трипілля: BI—BII — п'ять поселень, BII — два поселення, CI — п'ять поселень, CII — одне поселення. Хронологічну приналежність ще восьми пам'яток чітко визначити не вдалося. Окрім цього, дуже цікавий матеріал дали нові шурфування на поселенні Тростянчик. Перш за все, це стосується масивних глиняних предметів із ями № 1, прямих аналогій яким не знайдено. Загалом розвідки демонструють надзвичайну перспективність регіону для подальших широких польових досліджень.

Є. Слєсарєв, Р. Гордієнко

РОЗВІДКИ ПОБЛИЗУ с. СЕВЕРИНІВКА

Під час розвідок Северинівської археологічної експедиції під керівництвом Ю.В. Болтрика, було виявлено дві нові пам'ятки археології. Розвідки проводилися за течією р. Рів, поблизу с. Северинівка Жмеринського р-ну, Вінницької обл. Авторами цієї інформації виявлено дві поселенські пам'ятки. Першою з них є Северинівка III, що знаходиться на відстані приблизно 0,5 км на північний схід від села. Поселення займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Рів. Пам'ятка розорюється. На площі 400 × 200 м було зібрано підйомний матеріал. Він представлений фрагментами ліпного посуду, обмазки, уламками крем'яної сировини та крем'яними знаряддями праці.

Особливо цікавими є чотири фрагменти ліпного посуду (рис. 1, *3 – 5*). Це два вінця та орнаментовані стінки. Одне з вінець належало мисці. Вінце має характерний помаранчевий колір. Поверхня ретельно загладжена. У тісті помітні домішки шамоту та дрібнозернистого піску. Інше вінце сірого кольору належало горщику з ледве помітною шийкою. Дві стінки посуду були виготовлені з добре відмуленого тіста, в яке додавали дрібний шамот, жорству та пісок. Обидва фрагменти орнаментовані паралельними заглибленими лініями. За технологією виготовлення та орнаментацією фрагменти можна віднести до середнього етапу існування трипільської культури.

Серед знарядь з кременю виділяється масивна ретушована макропластина, кінцево-бічний скребок та виїмчасте знаряддя. Макропластина грубо оброблена лусковою ретушшю з вентрального боку (рис. 1, *6*). Кремінь світло-сірий з білими вкрапленнями, можливо місцевого походження. Кінцево-бічний скребок оброблений стрімкою та напівстрімкою ретушшю. Сам виріб зроблений із медіальної частини регулярної пластини (рис. 1, *8*). Сировина темно-сірого кольору.

Виїмчасте знаряддя зроблене на дистальному уламку відщепу. Робочі краї знаряддя оформлені з дорсального боку напівстрімкою ретушшю, а з вентрального — крутою, якою оформлена виїмка. Сировина світло-

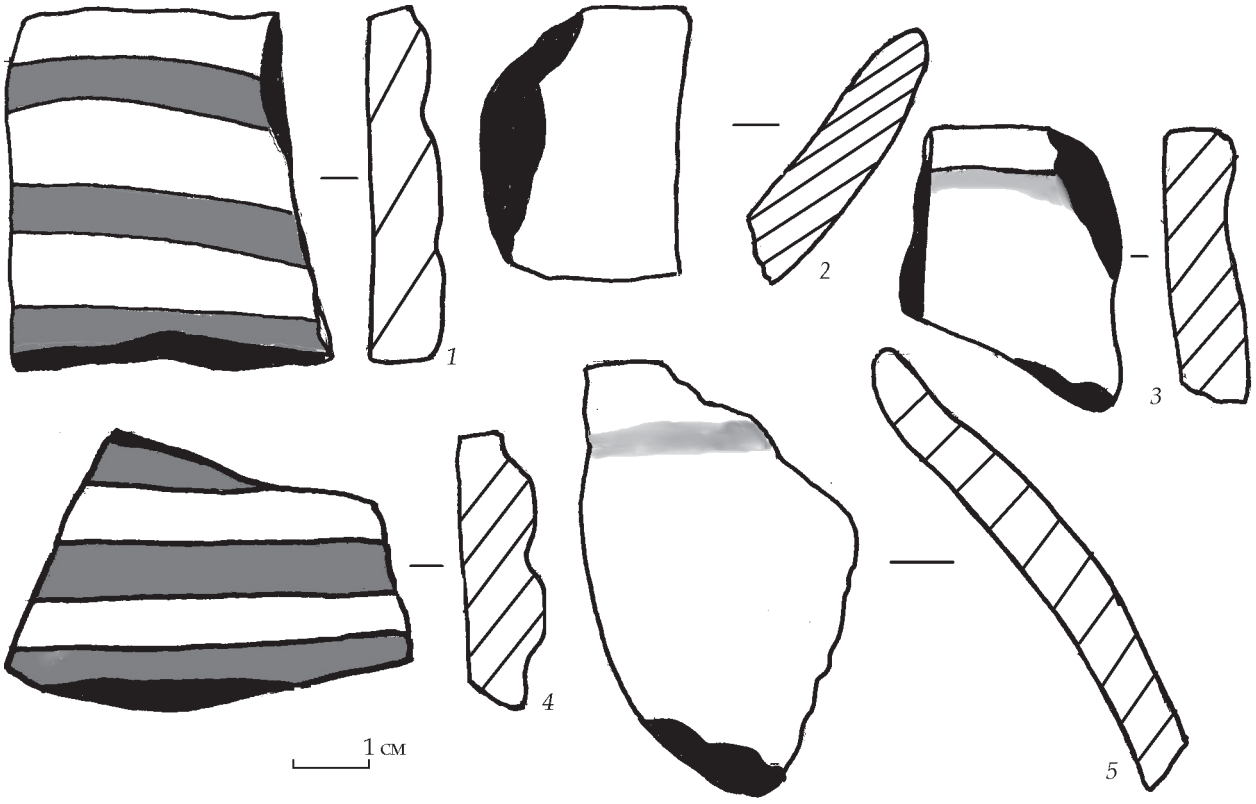

Рис. 1. Матеріали з розвідок: *1, 3 – 8* — Северинівка III; *2* — Северинівка IV; *9* — випадкова знахідка, с. Рів (*1 – 5* — фрагменти кераміки; *6* — ретушована макропластина; *7* — виїмчасте знаряддя; *8* — кінцево-бічний скребок; *9* — вкладень серпа)

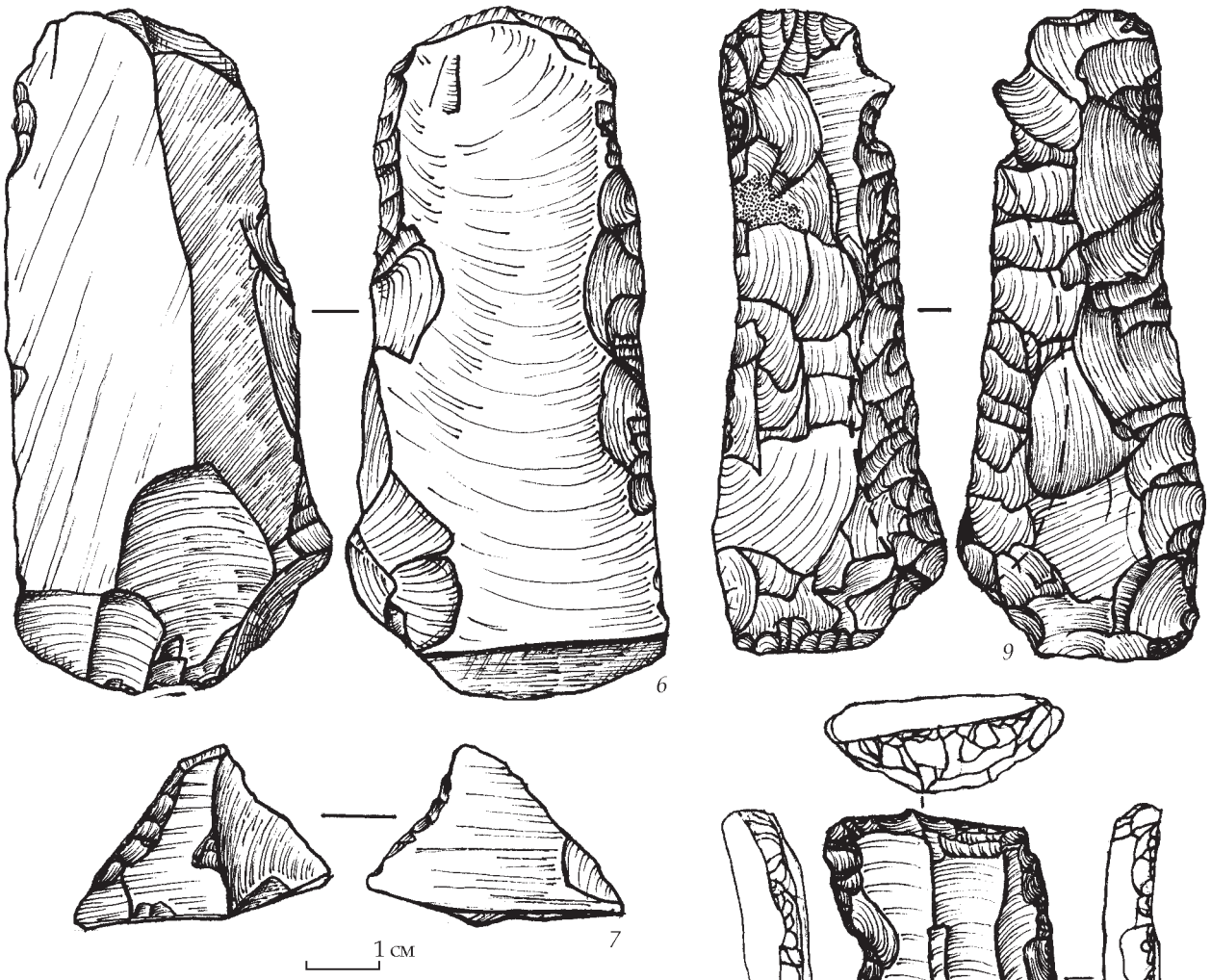

Закінчення рис. 1.

сірого кольору з незначними білими вкрапленнями (рис. 1, *7*).

Іншою дослідженою пам'яткою є Северинівка IV. Поселення знаходиться на відстані приблизно 0,3 км від північної околиці села на лівому березі ставка, утвореного на р. Рів. Під час будівництва греблі зруйновано значну частину пам'ятки. У центральній частині греблі знаходяться руїни млина, який у різні часи також був і гуральнею (ур. Гуральня). Уціліла частина поселення на сьогоднішній день розорюється. На площі 700 × 200 м зібрано підйомний матеріал. Він представлений дрібними уламками ліпного та гончарного посуду (28 фрагментів). Серед ліпних фрагментів особливу увагу привертає пряме вінце горщика червоного кольору (рис. 1, 2). Його виготовлено з добре відмуленої глини з домішками дрібнозернистого піску. Ліпні фрагменти посуду з поселення Северинівка IV за своїми морфологічними ознаками належать до трипільської культури. На жаль, для більш чіткого хронологічного визначення пам'ятки необхідно провести ширші дослідження.

На багатошаровій пам'ятці Северинівка IV, також виявлено 20 фрагментів гончарного посуду сірого кольору. Гончарний посуд виготовлявся з домішками крупнозернистого піску і шамоту. За своїми морфологічними ознаками вони вказують на приналежність до черняхівської культури.

Цікавою є також випадкова знахідка вкладеня серпа з с. Рів, передана до експедиції місцевим жителем. На вкладені неозброєним оком видні сліди полірування на робочому краю знаряддя. Вкладень оброблений лусковою ретушшю. За аналогіями можна припустити, що вкладень відноситься до бронзової доби (рис. 1, *9*).

Нечисельність та малоінформативність підйомного матеріалу з відкритих пам'яток вказує на необхідність подальшого більш ширшого обстеження. Особливої актуальності це твердження набуває через постійне руйнування культурного шару пам'яток.

Д.К. Черновол, А.О. Корвін-Піотровський,
І.С. Радомський, Ю.С. Пивоварова

РОЗКОПКИ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРНАШІВКА

У 2015 р. Дністровська археологічна експедиція ДП «ОАСУ» продовжила дослідження ранньотрипільського поселення Бернашівка, зокрема було повністю розкопано площадки № 15—17, господарську споруду, частково досліджено простір між будівлями.

Площадка № 15. Орієнтована довгою стороною по лінії захід—схід з невеликим ухилом із північного заходу на південний схід, паралельна площадкам № 16 і 17 та знаходилася посередині між ними. Розмір площадки — 9 × 4 м. Глиняна обмазка залягала потужним, щільним шаром і концентрувалася практично по всій площі розташування будівлі, проте краще збереглася зі східного торцевого боку площадки. По периметру житла знаходились окремі фрагменти обмазки з відбитками на них прутів та плашок, які ймовірно, походять від залишків стін; окремі фрагменти з західного краю несуть на собі сліди шлакування. Випал підлоги слабкий, сліди шлакування обмазки відсутні, окрім центральної частини з західної сторони, нівелюючих шарів поверхні підлоги не виявлено. Товщина фрагментів платформи перекриття — у межах 5—8 см. Знизу на платформі виявлено відбитки прутів та гілок, які можливо були прошарком між дерев'яними несучими конструкціями та шаром глинобитної підлоги. У глиняному тісті присутня значна домішка полови і зокрема стеблин трави.

Серед елементів інтер'єру виявлено три об'єкти — залишки поріжка і двох вимосток. Поріжок був орієнтований перпендикулярно довгій вісі площадки, зроблений із глини з домішкою полови. Розташований біля північної стіни будівлі. Його поверхня була загладжена, мала світло-жовтий колір. Висота близько 5 см, ширина — близько 15 см, збережена довжина близько 1 м. Із наведеного можна припустити, що вхід до будівлі знаходився з західної торцевої сторони. Розміри вхідного приміщення становили 3 × 4 м, а житлового — 6 × 4 м. Перша вимостка — підквадратної форми, розмірами 1,2 × 1,2 м і 5 см завтовшки, зроблена із глини без домішок полови. Вірогідніше за все, це були залишки череня печі чи відкритого вогнища. Друга вимостка була нанесена безпосередньо на ґрунтову підлогу, зроблена з глини без домішки полови і мала форму квадрата розмірами 2 × 2 м. Вона збереглася вкрай фрагментарно. Її товщина — близько 3 см, поверхня ретельно загладжена. Вимостка перекривала шар кісток, каміння і керамічного бою.

За два метри на схід від споруди, між площадкою № 15 і площадкою № 11, дослідженою раніше, знаходилося викладене в ряд за лінією північ — південь велике пласке каміння, що не мало слідів обробки. За півметра на схід від каміння знаходилось велике скупчення кісток тварин. Імовірно, це було місце для розділення туш тварин чи місце для первинної обробки кісток. На північ від будівлі № 15, уздовж її довгої сторони, знаходився ряд зернотерок.

Площадка № 16. Орієнтована паралельно попередній будівлі за лінією захід—схід, з невеликим ухилом у північно-східному напрямку. Знаходилася за 5 м на північ від споруди № 15. Розміри цієї будівлі встановити важко, оскільки через слабкий випал обмазки будівельні залишки майже не збереглися, її обриси визначалися більшою мірою відповідно до скупчень матеріалу. Імовірно, вона була аналогічна споруді № 15. Окремі фрагменти обмазки витягнулись за лінією північ—південь, перпендикулярно гіпотетичній довгій вісі споруди. Лінії з фрагментів обмазки повторювались через 1—1,2 м на відрізку близько 10 м, що може бути місцями горіння плах. Отже, ймовірні розміри площадки — 10 × 4 м. Нівелюючий шар поверхні підлоги не виявлено. Товщина окремих фрагментів платформи перекриття становила 5—8 см. Знизу на платформі не виявлено відбитків несучих дерев'яних конструкцій, а лише відбитки аналогічні виявленим на площадці № 15. Розколи по поверхні обмазки були орієнтовані перпендикулярно довгій вісі площадки. У глиняному тісті фрагментів платформи велика домішка полови, зокрема стеблин трави. Елементи інтер'єру відсутні.

На північ від площадки № 16 виявлене природне пониження давнього горизонту на глибину 0,6 м від давньої поверхні, яке використовувалось мешканцями поселення як господарська яма.

Площадка № 17. Орієнтована за лінією захід — схід, з невеликим ухилом у північно-східному напрямку та розміщувалася паралельно двом попереднім спорудам. Площадка № 17 розташовувалась за 5 м на південь від площадки № 15. Глиняна обмазка концентрувалась щільним шаром лише на площі 6 м^2. В інших місцях гіпотетичного місцезнаходження будівлі вона залягала окремими аморфними фрагментами. Розміри будівлі були визначені за концентрацією матеріалу, вони становили 8 × 4 м. Випал будівельних залишків слабкий, сліди шлакування обмазки відсутні, окрім кількох фрагментів по периметру будівлі, що відносяться до залишків стін. Нівелюючий шар поверхні підлоги не виявлений. Товщина фрагментів платформи перекриття коливалася в межах 5—8 см. Знизу на платформі не виявлено відбитків несучих дерев'яних конструкцій, а лише відбитки, аналогічні виявленим на площадках № 15 і 16. У глиняному тісті платформи велика домішка полови, зокрема стеблин трави. Елементи інтер'єру не виявлені.

Господарський комплекс. Знаходився за 3 м на схід від площадки № 17. Це була вимостка розміром 1 × 1,2 м, її краї були аморфні, тож достеменні розміри та форму встановити не вдалося. У південно-західному куті вимостки знаходилося заглиблення овальної форми, діаметром близько 0,4 м. Навколо вимостки з південно-східної сторони виявлено три пласкі камені, розташовані на відстані 1,5 м один від одного. На захід і на схід від вимостки розміщувалося ще по одному пласкому каменю. Загалом пласке каміння, що було виявлене навколо вимостки, можна розглядати як зернотерки. Однак, указане каміння утворює навколо вимостки прямокутник, тож його можна реконструювати як кам'яні підпорки для дерев'яних стовпів навколо вимостки. Отже, ймовірно над вимосткою могло бути накриття на стовповій конструкції, що давало змогу користуватись об'єктом у несприятливу погоду. Між вимосткою та площадкою № 17 знаходилось хаотичне скупчення дикого каміння, здебільше заокругленого, річкового походження. Завал каміння був розмірами близько 1 × 1 м. Навколо вимостки з південного краю знаходилось скупчення розвалів кухонного посуду.

Вірогідно, вимостка являла собою відкрите вогнище, що функціонувало в літній час у господарсько-побутових цілях. Заглиблення в ній могло використовуватися для встановлення кухонних горщиків. Накриття ж давало змогу використовувати об'єкт у будь-яку пору року.

Кам'яна споруда. У результаті з'єднання розкопів попередніх років, між будівлями № 11 і 12 виявлено кам'яну споруду розмірами 4 × 3 м. Кам'яна кладка мала прямокутну форму, орієнтована по сторонам світу. Довга сторона була орієнтована по лінії північ—південь.

По всій площі підлоги будівлі знаходилися вироби з кременю та відходи кременевого виробництва — відщепи, лусочки тощо. Однак, найбільше знахідок даної категорії розташовувалось на ґрунтовій підлозі вздовж короткої північної сторони будівлі. Можливо у цій споруді відбувалася обробка кременю.

Між кам'яною спорудою і площадкою № 12 зафіксовано концентрацію шліфованого каміння, схожого на зернотерки. Воно було викладене у лінію, орієнтовану в напрямку захід — схід. Ця лінія була схожа на межу з каменю, яка розділяла частини поселення.

Поблизу кам'яної споруди було виявлено фрагмент виробу (чаші) з кісток черепа людини.

Отже, в результаті розкопок поселення Бернашівка протягом 2013—2015 рр. вдалося частково встановити планування давнього поселення, яке складалося із двох паралельних рядів забудови. До зовнішнього ряду належали будівлі № 9, 11—14, розкопані впродовж попередніх археологічних сезонів. До внутрішнього ряду забудови належала будівля № 10 і виявлені цьогоріч будівлі № 15—17. За аналогією з іншими трипільськими поселеннями, ряди споруд складали замкнутий контур забудови навколо мисоподібних виступів поблизу водних артерій. Вірогідно, поселення Бернашівка не було виключенням, хоча західна частина поселення була знищена при будівництві водозахисної дамби вздовж р. Дністер. Щодо розкопок, проведених у 1970-х рр. під керівництвом В.Г. Збеновича, вірогідніше за все ним було досліджено центральну частину давнього поселення.

Також було виявлено, що будівлі першого і другого ряду розподілені на окремі групи по три—чотири будівлі. Між будівлями першого і другого ряду відсутня вулиця, споруди торцями мало не торкалися одна одної та стояли на невеликій відстані. На відміну від планування більш пізнього часу, де споруди першого та другого ряду орієнтовані входом одна до одної, на ранньому етапі розвитку культури будівлі обох рядів спрямовані входом до центру поселення. Можна припустити, що ці групи будівель складали первинну ланку трипільського поселення (патріархальна сім'я), в якій відбувалися суспільні та господарські процеси.

В.Г. Баюк

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ В ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ м. ЛУЦЬКА

На території архітектурного Державного історико-культурного заповідника (АДІКЗ) у м. Луцьку роботи носили наглядовий і пам'яткоохоронний характер. Було здійснено археологічні нагляди при проведенні протиаварійних робіт східного муру Луцького замку та під час виїмки ґрунту з підвального приміщення Монастиря василіан (див. рис. 1, с. 20).

Протиаварійні роботи внутрішньої частини східного муру Луцького замку (між Владичою баштою та баштою князя Свидригайла) були спричинені частковим відслоненням від первісної кладки мурів замку XIV—XV ст. фрагментів цегляної кладки, яка була виконана під час ремонтно-реставраційних робіт замку в радянський час. Під час цих робіт впритул до підошви східного муру було прокопано траншею розмірами 8 × 1 м та глибиною 0,2—0,25 м, наступна заливка якої розчином послугувала обмосткою аварійного відрізку муру. Незважаючи на те, що траншеєю було порушено лише верхній дерновий шар, завдяки просіюванню всього вибраного ґрунту, тут виявлено досить велику кількість археологічних матеріалів, здебільшого дрібних фрагментів гончарної кераміки від давньоруського часу до періоду пізнього середньовіччя.

Встановлено, що суттєво змішаний культурний шар репрезентує заселення даної території з кінця X ст., масові матеріали XII—XIII, XIV, XV—XVI та XVII—XVIII ст. вказують на безперервність розвитку та активне використання замкового пагорба з давньоруського часу. Зафіксовано також відчутне змішання культурних напластувань, що утворилося внаслідок численних ремонтно-реставраційних та господарських робіт на території замкового двору. Незначна кількість розрізнених остеологічних залишків походить від погосту, який розміщувався за апсидою храму Іоанна Богослова, що існував у замку з останньої чверті XII ст. до 1776 р.

Археологічний нагляд також здійснювався під час розчистки підвального приміщення Монастиря василіан (збудований 1647 р. як частина комплексу споруд Луцького братства) і був пов'язаний із запланованим пристосуванням підвального приміщення під виставковий зал розміщеного тут музею історії Луцького братства.

Завдяки просіюванню ґрунту з приміщення тут виявлено фрагменти гончарної кераміки часу пізнього середньовіччя, уламки не полив'яних та полив'яних кахель, частини скляних віконниць та інших виробів зі скла, дуже іржаві фрагменти виробів із чорного металу а також, у невеликій кількості, розрізнені остеологічні залишки. Артефакти звідси датуються у проміжку від XVII до XVIII ст. Продовження робіт на даному приміщенні можливо дозволить встановити архітектурні особливості споруди, а також визначити час засипки її ґрунтом.

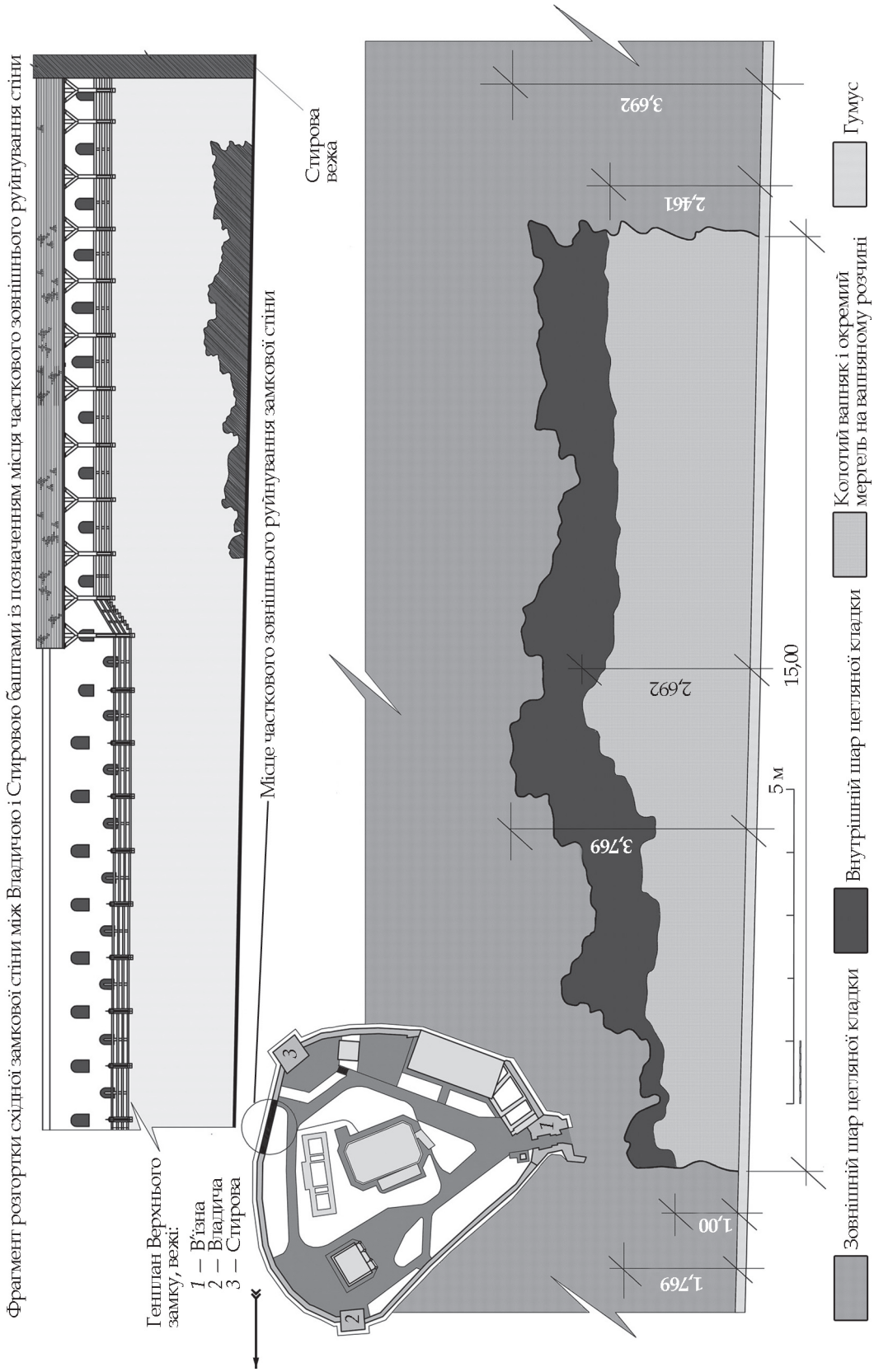

Рис. 1. Луцьк, 2015, АДКЗ, Луцький Верхній замок, вул. Кафедральна, 1а. Архітектурно-археологічний план місця проведення протиаварійних робіт. Розгортка внутрішньої частини східного муру замку між Владичою баштою та баштою князя Свидригайла

Т. Верба

РОЗВІДКИ В с. ХОРОХОРИН

Експедицією ДП «Волинські старожитності» було проведено розвідки у с. Хорохорин Луцького р-ну, Волинської обл. Крім автора в роботах брали участь наукові співробітники М. Вашета, С. Панишко.

Раніше район с. Хорохорин досліджували М. Кучинко і Г. Охріменко, на його північно-східній околиці стоїть відома пізньопалеолітична стоянка. Втім, територія Хорохоринської сільської ради вивчена ще недостатньо. Для поповнення інформації про пам'ятки на території села і були проведені розвідки, які дозволили виявити раніше не відому багатошарову пам'ятку.

Ця пам'ятка знаходиться у північній частині села, на південно-західному схилі пагорба з незначним округлим підвищенням у західній частині. Східна її частина потрапляє до присадибних ділянок або знаходиться під ріллею, а західна частина використовується як пасовище. Приблизна площа пам'ятки сягає 4 га.

У найбільш перспективних місцях були закладені два шурфи. У східній частині пам'ятки було закладено шурф № 1 розмірами 2 × 2 м. У ньому виявлено фрагменти кераміки неолітичного часу, уламки кружального посуду періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя, а також матеріал епохи бронзи.

Шурф № 2 розмірами 2 × 2 м, заклали на підвищенні у західній частині пам'ятки. У ньому було виявлено фрагменти цегли і кахлів, а також матеріал ранньозалізного часу, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя. Крім того на поверхні знайдено уламки кераміки періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя, а також монети Литовсько-польського періоду та шлаки болотної руди, які свідчать про наявність залізоробного виробництва.

Таким чином на багатошаровому поселенні біля с. Хорохорин засвідчено наявність залишків неоліту, Київської Русі та пізнього середньовіччя.

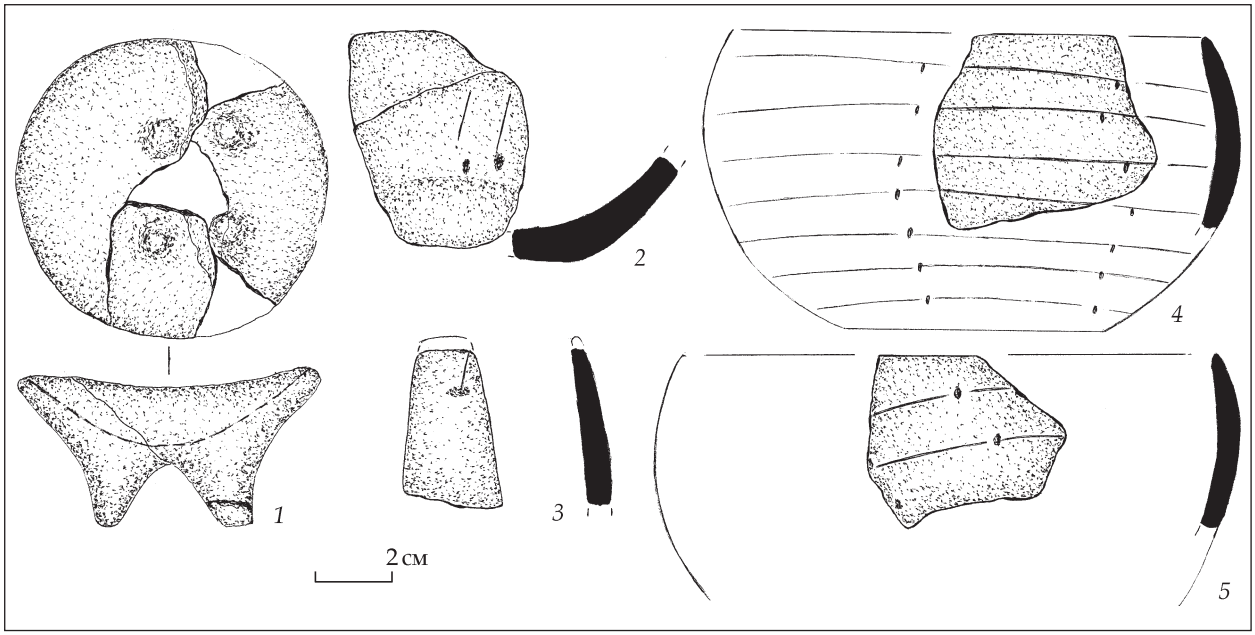

Рис. 1. Кераміка з шурфу № 1: *1* — курильниця неолітичного часу; *2 – 5* — фрагменти посуду культури лінійно-стрічкової кераміки

Ю. Мазурик

ЧОВЕН-ДОВБАНКА З РІЧКИ ТУРІЯ НА ВОЛИНІ

Наприкінці липня з дна річки Турії біля с. Щитинь Любешівського району Волинської обл. було піднято давній човен. Його випадково виявив місцевий мешканець *Микола Петрович Колядюк,* коли переганяв коня у брід через річку. Тварина на середині водойми спіткнулася через якийсь предмет. З'ясувалося, що перешкодою коневі стали затоплені стовбури дерев. За допомогою трактора стовбури були витягнуті на берег і, як з'ясувалося, одна «колода» — це човен, видовбаний із суцільного стовбура дуба.

Про знахідку у Волинський краєзнавчий музей повідомив Р.А. Омеляшко — керівник етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від технологічних катастроф, що працювала в Любешівському районі. Згідно з цим повідомленням було обстежено місцезнаходження знахідки та проведено її обміри (рис. 1).

Долина річки біля села широка, в заплаві переважають лугові і заболочені пониження. У цій місцевості Турія робить крутий вигин у східному напрямку, лівий берег — пологий, правий — крутий, висотою до півтора метри над рівнем річки.

Незвичайно спекотне літо сприяло падінню рівня води у річці. Глибина на місці знахідки сягала до 0,4 м, що і сприяло виявленню човна, який майже повністю занесений піском і мулом та був перевернутий догори дном.

Деякі частини човна збереглися погано, найбільше пошкоджені носова і частково правий борт, у кормовій частині з правого борту проходить повздовжня тріщина майже до середини човна (рис. 2). Однак загальний вигляд дає уяву про його конструкцію: довбанка довжиною 3,48 м, шириною 0,64 м і висотою 0,32 м. Зовні корпус човна має природну округлу форму, кормова частина заокруглена, корпус від центральної частини до носа злегка звужується, ніс очевидно був загострений. Дві внутрішні перегородки розділяють човен на три нерівні відсіки: носовий (1,01 м), центральний (1,32 м),

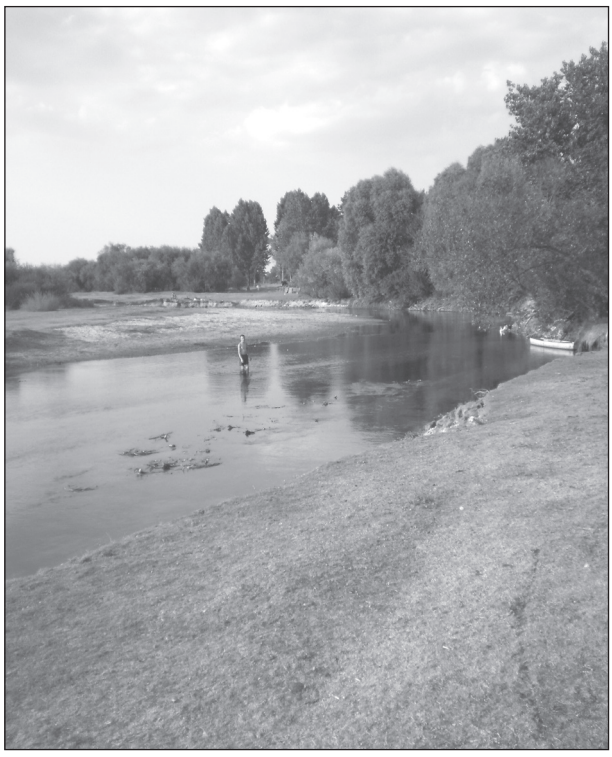

Рис. 1. Річка Турія біля с. Щитинь, місцевий житель показує місце знахідки давнього човна

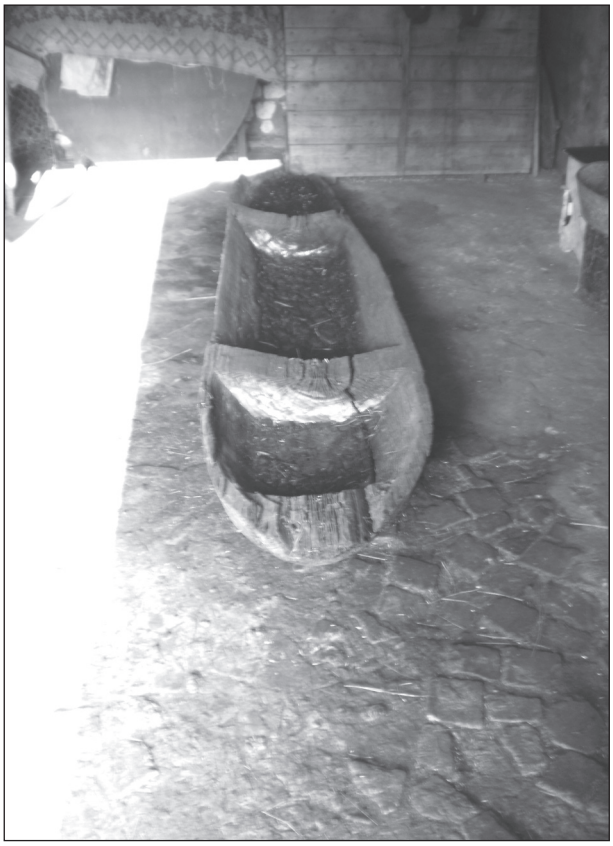

Рис. 2. Загальний вигляд човна-довбанки, піднятого з дна річки Турії. На тимчасовому зберіганні у с. Щитинь

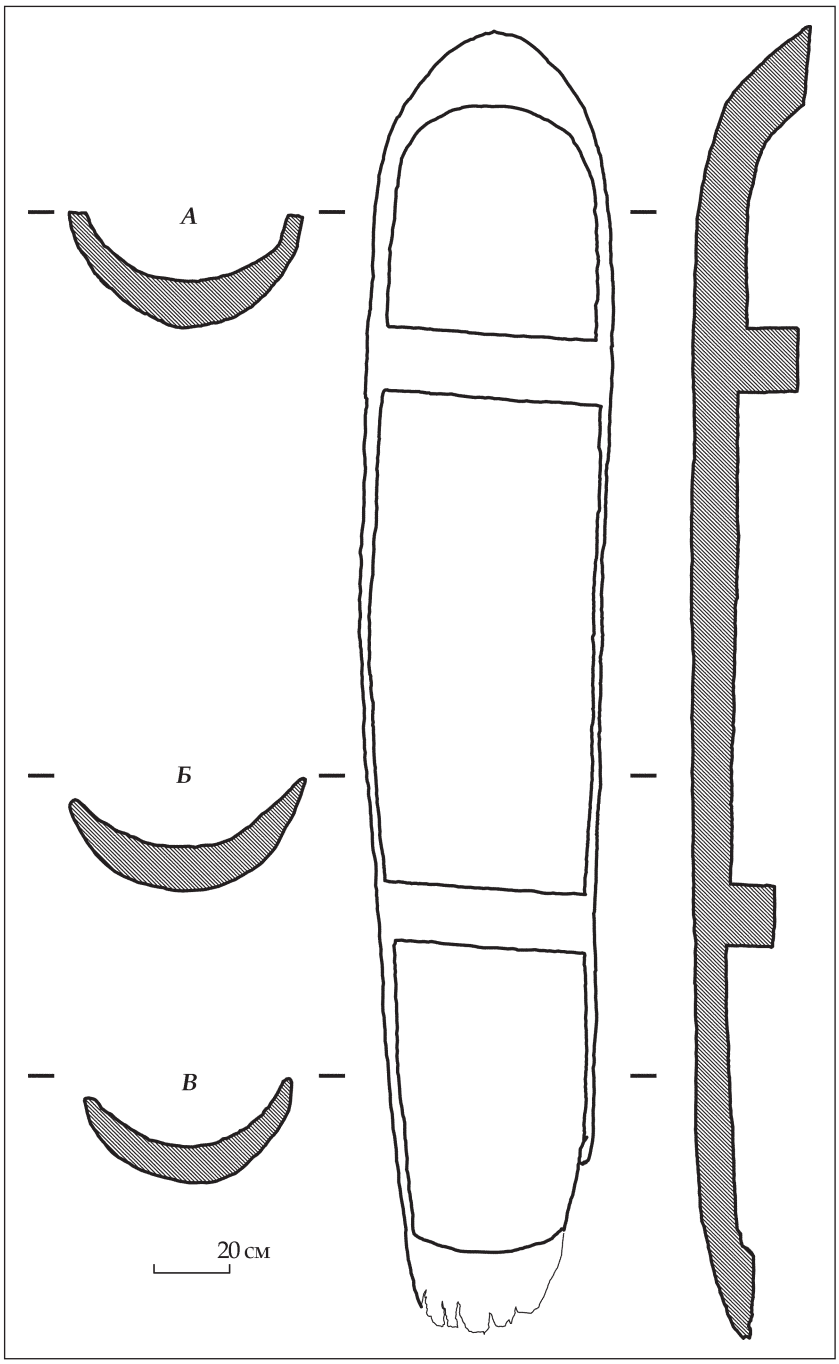

Рис. 3. Човен-довбанка з річки Турія (креслення автора)

кормовий (0,59 м). Самі перегородки витесані разом із корпусом і мають різну товщину: носова — 0,15 м, кормова — 0,18 м (рис. 3). Зсередини на дні довбанки видно сліди від обробки дереворізального інструменту (сокира, тесло тощо) (рис. 4).

Знахідка відноситься до низькобортних човнів (висотою до 0,5 м), які могли виконувати функції риболовних й індивідуальних транспортних засобів.

Точний вік щитинського човна можна буде визначити у майбутньому, провівши радіовуглецевий аналіз. Однак є обставини, які дозволяють зробити припущення щодо його давнього віку. Про місце, де він був знайдений, жителі села згадують, що ще у 1970-х рр. тут був берег, по якому проходила навіть сільська дорога, а річка Турія була набагато західніше, орієнтовно за 20—30 м. Упродовж останніх років правий берег інтенсивно підмивається, русло змістилося на схід.

Таким чином, можемо припустити, що човен затонув або ж лежав на березі і був замулений шаром твердих наносів, а річка змістилася на захід, згодом же вона почала зміщуватися на схід і, розмиваючи берег, вимила човен.

Зараз знахідка перебуває в Колодяжненському літературно-меморіальному музеї Лесі Українки — філіалі Волинського краєзнавчого музею, де проводяться роботи з її консервації.

Рис. 4. Центральний відсік, зі слідами від обробки дереворізальним інструментом

Ю. Мазурик, П. Хомич

ЗНАХІДКА ЧОВНА-ДОВБАНКИ НА РІЧЦІ СТИР НА ВОЛИНІ

У кінці серпня між селами Копилля і Старосілля Маневицького району Волинської обл., в ур. Гострий Кут місцевими мешканцями випадково було виявлено давній човен. Із-під крутого правого берега р. Стир виглядав приблизно метр кормової частини, решту човна було сховано у ґрунті. Цікавість жителів підштовхнула їх до розкопок із залученням землерийної техніки. Про цей випадок стало відомо керівництву Маневицького краєзнавчого музею. Фахівці музею зупинили несанкціоновані земляні роботи та обстежили місце знахідки.

Долина річки біля урочища досить широка, з похилими схилами, у заплаві переважають лугові і заболочені пониження, а також стариці. У цій місцевості Стир робить крутий вигин у південному напрямку, лівий берег пологий, правий крутий, висотою до 3 м над рівнем річки. Правий берег підмивається, що призводить до відслонення ґрунту. Через незвично спекотне літо рівень води у річці помітно впав, внаслідок чого кормова частина човна почала виглядати з води.

На час обстеження човен знаходився на дні недавно викопаного котловану довжиною до 15 м, глибиною до 3 м, ширина була не рівномірна: від 2 до 5 м. Однією стороною котлован був з'єднаний з річкою (рис. 1).

Рис. 1. Річка Стир, правий берег, ур. Гострий кут, човен-довбанка на дні котловану

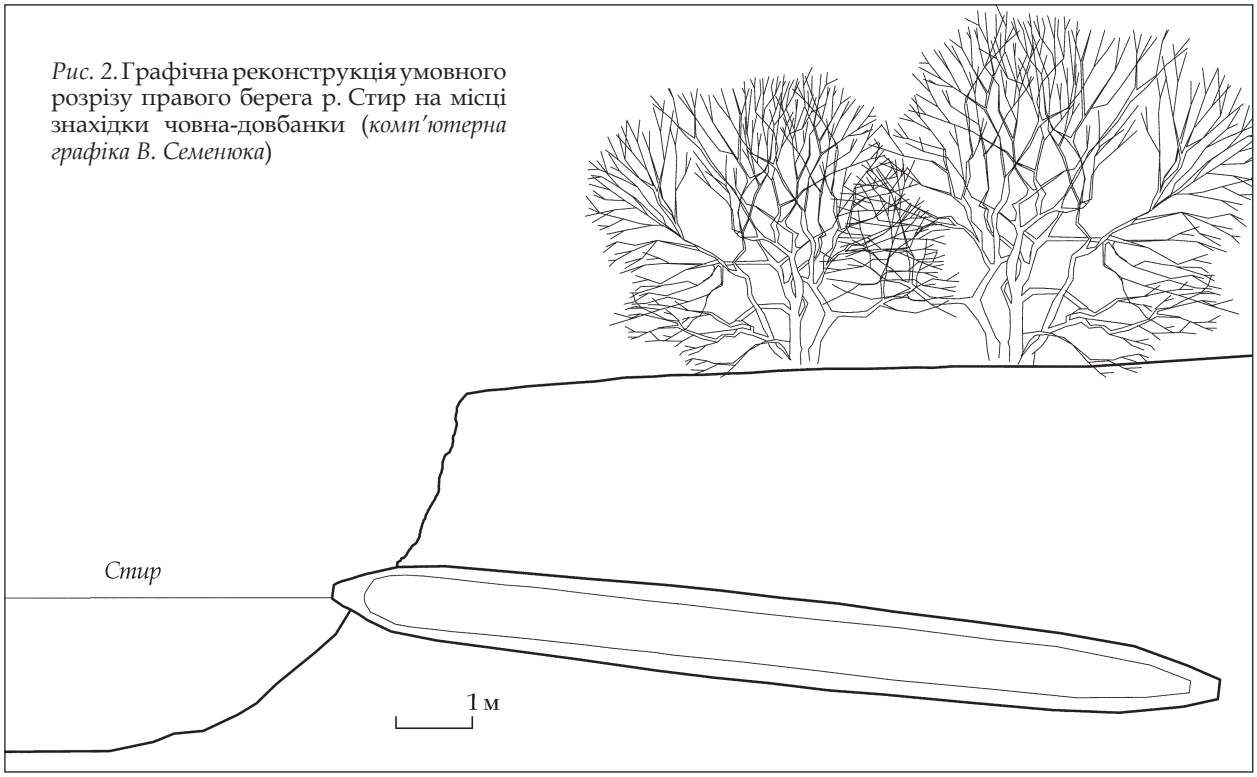

Рис. 2. Графічна реконструкція умовного розрізу правого берега р. Стир на місці знахідки човна-довбанки (*комп'ютерна графіка В. Семенюка*)

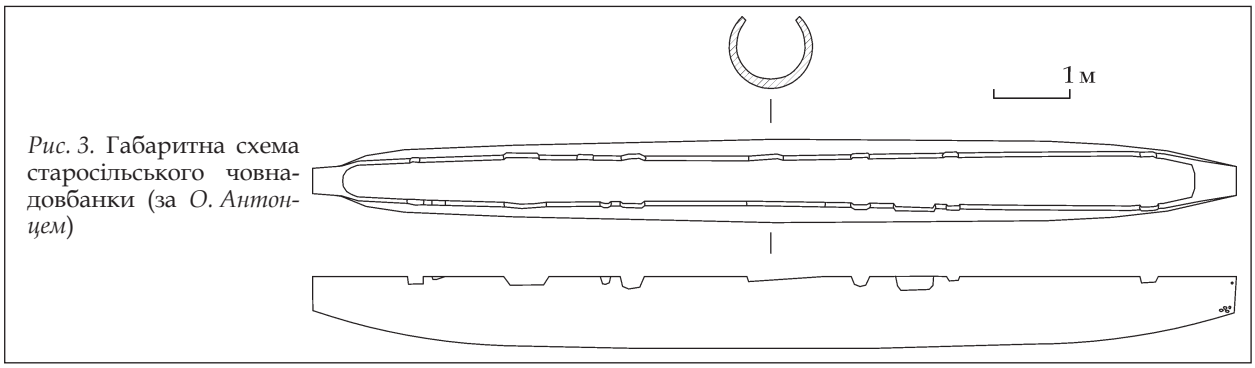

Рис. 3. Габаритна схема старосільського човна-довбанки (за *О. Антонцем*)

Рис. 4. Човен-довбанка на березі пожежної водойми у смт Маневичі

Човен лежав на правому борту перпендикулярно до русла річки, над водою виглядала лише корма і частина лівого борту, решта корпусу була занурена у дно котловану під кутом приблизно 10°, різниця між рівнем корми і носа сягала до 2 м. Човен був перекритий ґрунтом світло-сірого кольору, відповідно корма до 3 м, ніс до 5 м суцільного алювіального шару. Створюється враження, що човен лежав на схилі давнього русла річки (рис. 2).

За результатом візуального обстеження було зафіксовано:

- кормова частина човна тривалий час піддавалась атмосферним впливам (мокре дерево висихало), що призвело до відслонення дрібних фрагментів деревини;
- через корму проходить давня вертикальна тріщина, зверху до днища;
- за свідченням місцевих мешканців уже після того, як був розкопаний котлован, на лівому борту з'явилася тріщина і деформація борта (увігнутий у середину), оскільки по ньому впродовж тижня тупцювали і сідали фотографуватися усі бажаючі.

Залишати у такому безконтрольному стані щойно виявлений об'єкт культурної спадщини було неможливо.

Щоб зберегти цю унікальну знахідку, 2 вересня були проведені роботи з підйому човна та перевезення його у смт Маневичі для зберігання, де він був занурений у пожежну водойму.

Під час підйомних робіт було частково проведено загальні обміри та фотофіксацію. Човен видовбано з цільного стовбура діаметром до 1,15 м, його загальна довжина 12,2 м, висота від днища до верхнього краю борта у середньому 0,95 м (рис. 3).

Через ніс човна проходять три давні тріщини, які деформували цю частину, однак загальний вигляд дає уяву про конструкцію носової частини (рис. 4).

Від корми до носа видовбано суцільну внутрішню частину, у середині на стінках бортів і днищі збереглися сліди від деревообробного інструменту (тесло, скобель тощо) (рис. 5).

Зовні корпус має округлу форму, краї бортів загнуті в середину, повторюючи природну округлість стовбура. Ширина між бортами по верхньому краю у середньому 0,75 м, така відстань дозволяє дорослій людині вільно переміщатися по човну.

Верх корми і носа, а також верх обох бортів знаходяться на одному рівні, це вказує

Рис. 5. Внутрішній вигляд човна-довбанки

на те, що під час виготовлення човна поздовж стовбура було відтято приблизно 1/7 частину від його діаметра.

На верхніх краях обох бортів знаходяться вирізані заглибини різної ширини і глибини — 6 парних (напроти одна одної) і 4 непарних: з лівого борту — 3, з правого борту — 1. Очевидно, у парні заглибини поперек човна вкладалися дошки, які використовувалися як лави для гребців.

Корма човна має підтрикутний транець. Треба відмітити, що у старосільського човна є оригінальна конструктивна особливість — подібність за формою носа до корми. У підводній частині ніс і корма теж подібні, вони мають загострені та підняті відносно центральної частини подзори протяжністю до 2 м, що дозволяло під час плавання підходити ближче до берега. Привертає увагу днище у цих частинах, що вирізане у формі кіля. У кормовій частині біля кіля є 4 отвори, а у надводній частині — 1. Можливо, ці отвори використовувалися для кріплення стернового весла.

Отже, підводній частині корми і носа надані гострі обводи, що дозволяло при русі човна знизити опір води і тим самим збільшити його ходовість та керованість.

Знахідку можна зарахувати до високобортних човнів (висотою вище 0,5 м), які мали торгово-військове призначення. Пропорції човна, його розміри вказують на наявність значної команди (шість чи більше гребців у ряд і стерновий).

Під час огляду на дні відсіку човна було знайдено два металевих предмети: стамеска, на одній стороні леза біля черешка вибито персональне клеймо майстра (рис. 6, *а*) і фрагмент молотка, збереглась частина головки, так званий «задок-остряк» (рис. 6, б).

У Лабораторії радіовуглецевого датування Інституту геохімії навколишнього середовища НАН та МНС України було визначено час виготовлення човна, він коливається в межах 1300—1410 рр.

Маневицьким краєзнавчим музеєм проводяться роботи з консервації човна в орендованому приміщені. Для зберігання знахідки розглядається питання про побудову спеціального приміщення Музею одного експоната «Поліський моноксил».

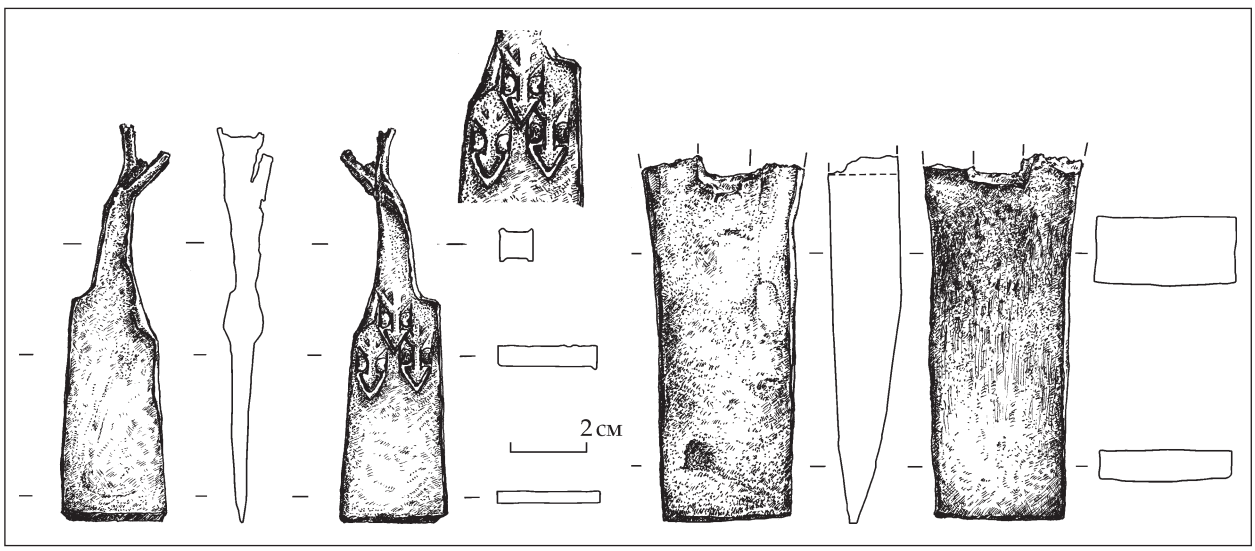

Рис. 6. Інструменти: *1* — стамеска; *2* — фрагмент молотка

С.А. Теліженко, В.О. Манько, А.П. Весельський

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВОЛИНІ

Ратнівська експедиція, до складу якої увійшли співробітники відділу археології Криму ІА НАН України, проводила дослідження багатошарової пам'ятки Ратнів-II, що знаходиться на підвищенні першої надзаплавної тераси р. Чорногузка (притока р. Стир), на північній околиці с. Ратнів Луцького району Волинської обл. Вказана місцевість багата на археологічні об'єкти. Наприклад, вище за течією, в урочищі Бакай та Дідовичі, а також на Вікторянських островах, були виявлені стоянки та поселення від епохи мезоліту до часів Великого Князівства Литовського. Нижче за течією чимало археологічних об'єктів зафіксовано на території с. Оздів (правий берег) та на островах Коляді, Ратнівському, Баїв.

Загалом на розкопаній площі пам'ятки Ратнів-II, що дорівнює 110 м^2, досліджено 18 різночасових об'єктів із хронологічним діапазоном від епохи ранньої бронзи до часів Київської Русі. Найбільш важливими слід вважати чотири об'єкти, які були впущені в лес на різну глибину. Так, з межановицькою культурою епохи ранньої бронзи (об'єкт 59), що датується кінцем III — першою чвертю

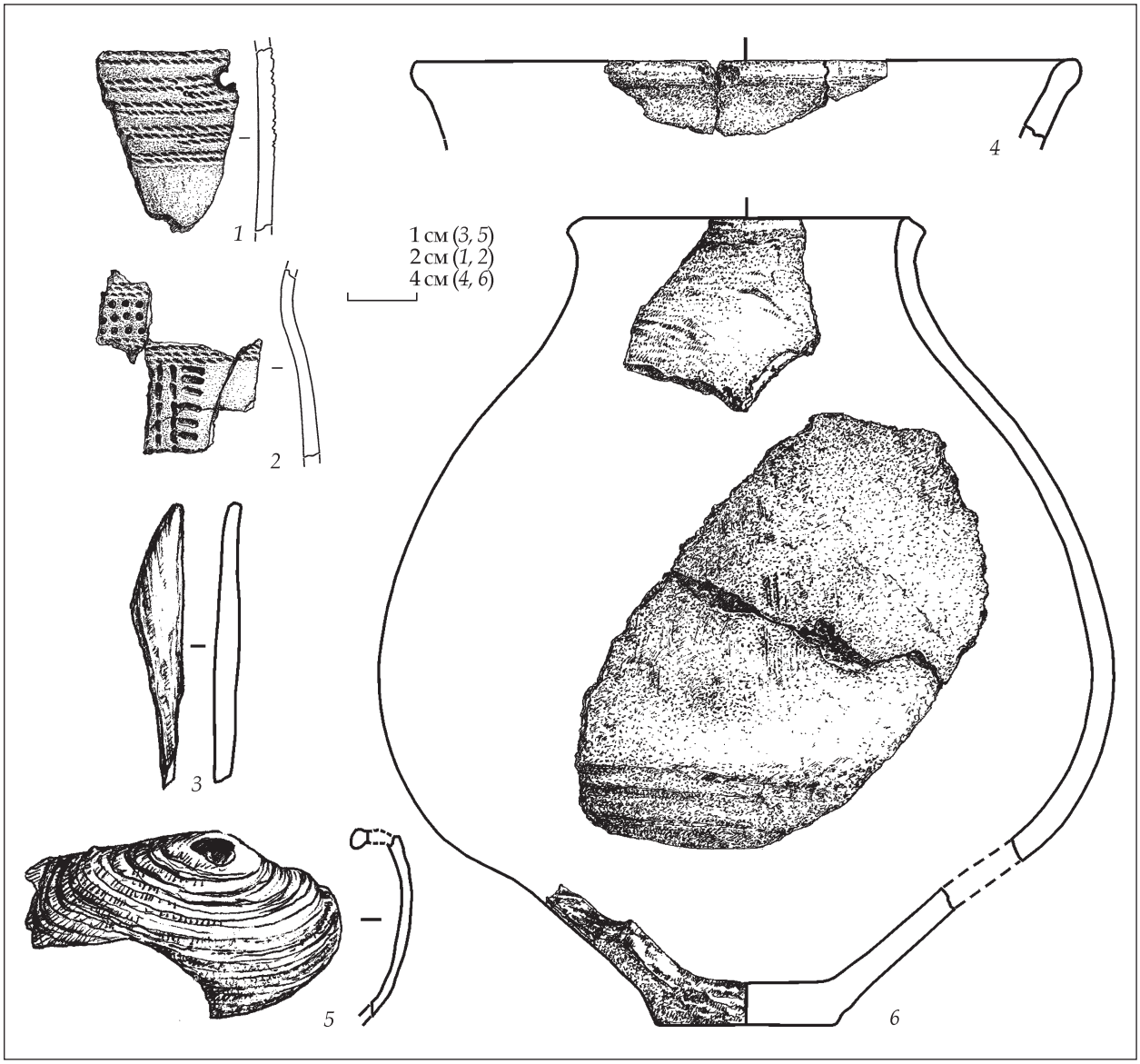

Рис. 1. Матеріали з об'єкта 59

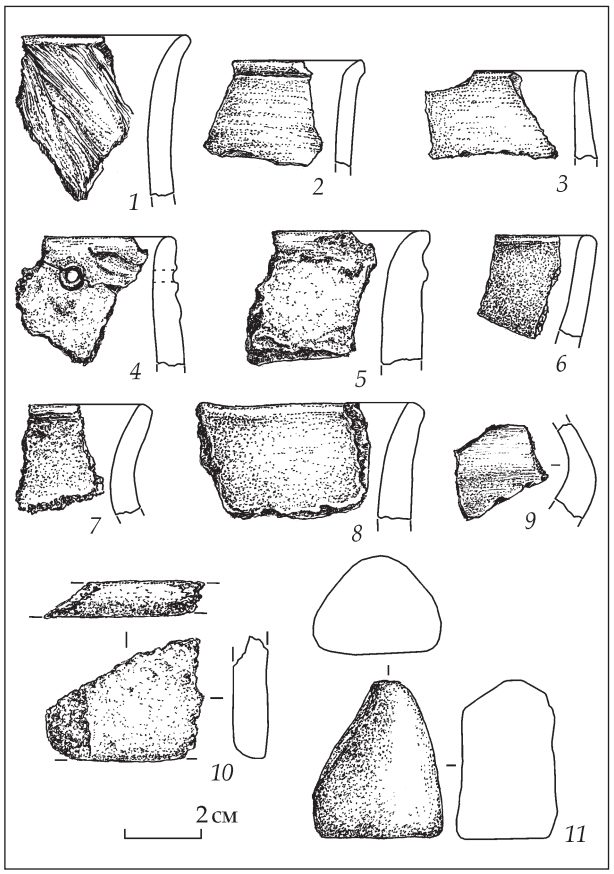

Рис. 2. Матеріали з об'єкта 4

II тис. до н. е., слід пов'язувати велику господарську яму глибиною до 1,8 м, у заповненні якої виявлено: чималу кількість кісток тварин, уламки ліпного керамічного посуду (рис. 1, *4, 6*), у тому числі орнаментованого відбитками шнурового штампу (рис. 1, *1, 2*), глиняний «хлібець», «вістря» з зашліфованої кістки (рис. 1, *3*), стулки молюсків *Unio* з наскрізними отворами (рис. 1, *5*) та вироби з кременю. Особливістю конструкції даної ями є розширення її діаметру в нижній частині.

Об'єкт милоградської культури епохи раннього заліза (VIII—I ст. до н. е.) представляє собою рівчак (об'єкт 4), у заповненні якого виявлено велику кількість подрібнених стінок ліпного посуду, часто із залощеними стінками (рис. 2, *1—10*), знаряддя з каменю (рис. 2, *11*), перепалений кремінь та кістки тварин. Перепалений кремінь використовувався представниками вказаної культури в якості домішки до глиняної маси при виготовленні посуду.

Найбільш цікавим слід вважати виробничий центр, який датується IX — початком X ст. (об'єкт 66). Він представляє собою заглиблений у лес котлован із розташованими всередині ямами господарського призначення. Внаслідок перебудови ями були засипані, а сам котлован був розширений для облаштування шести купольних пічок. Пічки збереглися не повністю, куполи обвалилися ще у давнину. Крім того, можна стверджувати, що в результаті функціонування об'єкта, деякі пічки навмисно руйнувалися. У цілому, ми можемо зробити висновок, що досліджений об'єкт був пекарнею, яка обслуговувала великий населений пункт або господарство заможного землевласника.

Що стосується знахідок, то здебільшого вони представлені фрагментами раннього

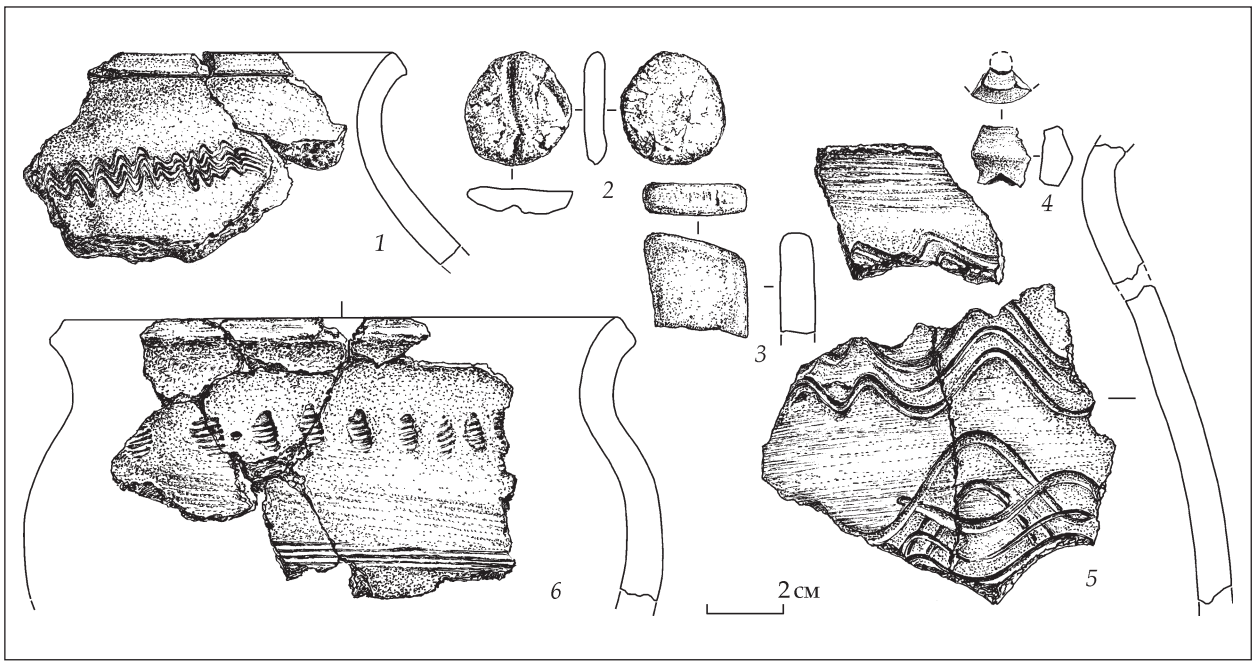

Рис. 3. Матеріали з об'єкта 66

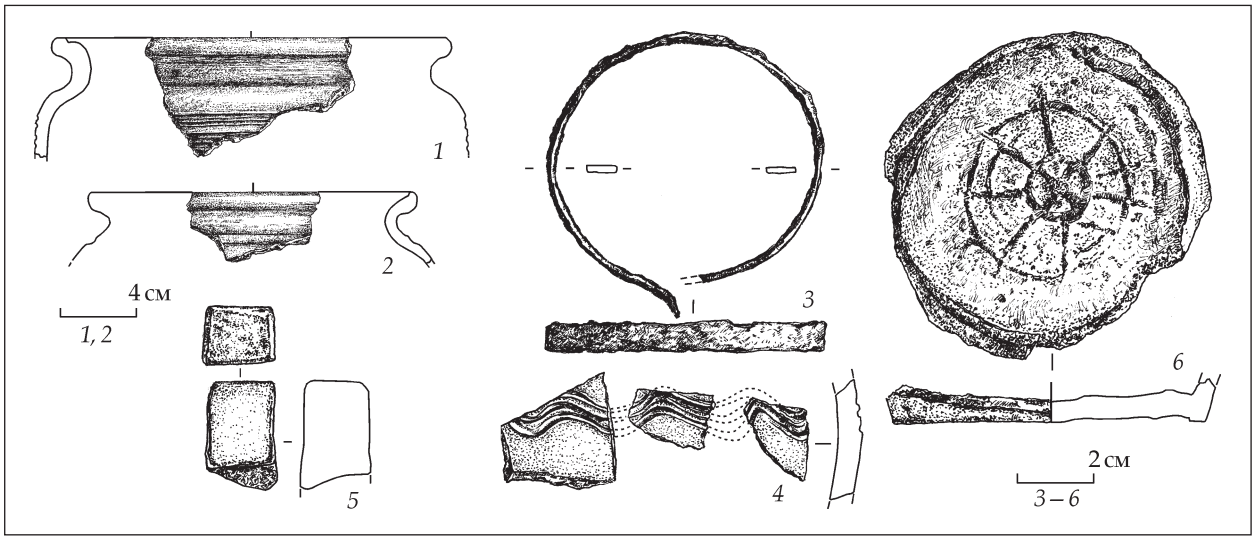

Рис. 4. Матеріали з об'єкта 51

кружального і ліпного посуду, орнаментованого хвилястими прокресленими лініями та відбитками різноманітних штампів (рис. 3, *1, 5, 6*), а також кістками тварин. У заповнені однієї з пічок виявлено фрагмент біконічного білоглиняного пряслиця (рис. 3, *4*). Крім того, в заповненні об'єкта виявлені абразиви з плиток піщаника (рис. 3, *3*), сироглиняний «хлібець» (рис. 3, *2*), два металеві ножі тощо.

Найпізніший об'єкт, датований XI ст. — зернова яма завглибшки 2,7 м (об'єкт 51). Дно ями заокруглене, на стінах збереглися рештки обмазки (вологий лес, змішаний із половою). У розрізі яма нагадує форму піфоса. У заповненні виявлено велику кількість фрагментів керамічного кружального посуду (рис. 4, *1, 2, 4, 6*), металевий браслет (рис. 4, *3*), кістки тварин, піщаникові абразиви (рис. 4, *5*) тощо.

Виявлені в заповнені майже всіх об'єктів уламки ліпного керамічного посуду і кременеві вироби неоліту та енеоліту, свідчать про те, що під час облаштування більш пізніх ям, культурні шари, а також, припускаємо, і деякі об'єкти вказаних періодів, були знищені.

З метою отримання додаткової інформації про наявність або відсутність ознак землеробства (зерен), було проведено флотацію седименту, відібраного з зернової ями XI ст. та господарської ями межановицької культури. Усі виявлені в результаті проведення флотації карбонізовані рештки були відправлені для подальших досліджень у Департамент археології Вільнюського університету.

Також учасниками археологічної експедиції зафіксовано факт руйнації потрійного поховання епохи ранньої бронзи мешканцем с. Ратнів (по вул. Коршівська, 14). Під час огляду ями, викопаної на присадибній ділянці за вказаною адресою, вдалося простежити контури поховальної ями та вдалося виявити кременеві відщепи та уламок коричневоглиняної ліпної посудини. На жаль, кременеве вістря, яке, за словами свідків, розміщувалося в районі черепа одного з похованих, було викрадене власником ділянки. Заява за даним фактом була направлена в Луцьке районне відділення МВС.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

В.А. Ромашко (†)

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ПОРОЖИСТОЇ ЧАСТИНИ ДНІПРА

Експедицією Дніпропетровського національного університету (далі ДНУ) продовжено розпочате у 2013 р. обстеження пам'яток археології у порожистій частині Дніпра у межах Дніпропетровського району Дніпропетровской обл. Роботи проводилися на лівому березі р. Дніпро поблизу с. Перше Травня, Любимівка, с. Кіровське, а також на правому березі — біля с. Майорка та Старі Кодаки. Загалом обстежено 21 пункт, в яких у 1930—1980-ті рр. зафіксовано археологічні пам'ятки.

Вісім із них знаходилися поблизу с. Перше Травня. Три пам'ятки збереглися. Дві знаходяться у балці Лоханській: двошарове поселення мезо-неолітичного часу, відкрите у 1978 р. експедицією ІА АН УРСР «Славутич» та поселення пізнього бронзового віку, відоме за розвідками О.В. Бодянського. Одна — у гирлі балки Яцева: поселення раннього середньовіччя та доби Київської Русі, що у 1950-ті рр. досліджувалося А.В. Добровольським, О.В. Бодянським, П.П. Єфименком, А.Т. Брайчевською. У 2015 р. встановлено, що розміри поселення за останні 60 років зменшилися в результаті руйнації берегової смуги водами Дніпра. Виходячи зі знахідок у зачистках не тільки середньовічних, а й виразних білозерських матеріалів, пам'ятку, що досі вважалася двошаровим поселенням VI—VIII та IX—XIII ст., у культурно-хронологічному відношенні слід вважати більш складною. З поселенням пов'язаний середньовічний могильник, сліди якого у 1950-ті рр. зафіксовані А.Т. Брайчевською.

Вісім пам'яток знаходилося поблизу с. Любимівка — у балці Татарка та на суміжних з її гирлом ділянках берега Дніпра. З них збереглося тільки поселення білозерської культури, яке виявлене розвідками Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей у 2009 р.

Поблизу с. Кіровське відомі дві пам'ятки без візуальних ознак. Одна з них — поселення пізнього бронзового віку — відкрите О.М. Полем наприкінці XIX ст. та у 1969 р. обстежувалося Л.П. Криловою. Встановлено, що зараз воно зруйноване кар'єрами та звалищами. Друга — поселення пізнього бронзового віку та слобода Кам'янка XVII—XVIII ст., що було відкрито та частково досліджено археологами ДНУ у 2010 р., — продовжує існувати.

На правому березі Дніпра обстежені три пункти, розташовані поблизу с. Майорка та Старі Кодаки.

Пошуки слідів пізньопалеолітичної стоянки біля б. Майорка, дослідженої І.Ф. Левицьким у 1932 р., виявилися безрезультатним, що підтвердило висновки Є.Л. Фещенка, який керував загоном експедиції ДНУ у 2013 р., щодо руйнації пов'язаних із урочищем археологічних об'єктів.

Біля с. Старі Кодаки обстежені два пункти. Один з них — поселення пізнього бронзового віку — відкрите у 1951 р. О.В. Бодянським на правому мисі балки Демська. Розвідки 2015 р. засвідчили наявність культурного шару та підтвердили раніш запропоновані культурні визначення щодо сабатинівської та білозерської належності пам'ятки. Другий пункт являє собою високий пагорб, складений із ґрунту культурних шарів поселень пізнього бронзового віку та XVIII—XIX ст., зруйнованих розкривними роботами при облаштуванні кар'єру по видобутку граніту. Вирішення пам'яткоохоронної долі об'єкта — питання майже прецедентне. Як вже відмічалося, пам'ятки зруйновані, тобто втрачена інформація про їхню стратиграфію, планування, домобудівництво тощо. Але з іншого боку, численні артефакти з них у переміщеному стані перебувають у ґрунтовій товщі насипного пагорба-відвалу і продовжують зберігати виразну наукову та історико-культурну інформацію. Питання щодо доцільності постанови цього новоутворення на державний облік повинно бути вирішено відповідними пам'яткоохоронними установами.

О.В. Ромашко

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У ПОНИЗЗІ САМАРИ

Експедицією Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара (далі ДНУ) здійснені розвідки у Нижньому Присамар'ї. Доцільність досліджень зумовлена наявністю у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького колекцій краєзнавця В.М. Стрільця, який у 1960—1970-ті рр. здійснював збори на зруйнованих пам'ятках. Встановлення їхнього місцезнаходження є необхідною складовою перетворення цих матеріалів у повноцінне археологічне джерело. Зусилля експедиції були зосереджені насамперед на обстеженні пам'яток із культурно-хронологічними горизонтами пізнього бронзового віку.

Шість поселень відомо біля с. Одинківка. Встановлено, що пункт Одинківка 1 розташований на північній околиці населеного пункту по вул. Пристань. Поселення займало частину мису, утвореного Самарською затокою та долинно-річковим врізом р. Маячка. Пункт Одинківка 2 розташований на лівому заплавному мисі гирла р. Маячка в районі садиб № 59—61 по вул. Орлиній. Пункт Одинківка 5 знаходиться у районі садиб № 159—170 по вул. Орлиній, на останці розмитого мису. Пункт Одинківка 6 знаходиться на спрямленій ділянці берега в районі садиб № 29—41 по вул. Новобогородицькій. Пункт Ободок 2 знаходиться на о-ві Коров'ячому (друга назва — «Ободок»). До будівництва Дніпрогесу і утворення Самарської протоки він був частиною берегового мису. Пункт Ободок 3 розташований на території садового товариства «Роза 1».

На околицях с. Олександрівка у 1973 р. В.М. Стрільцем відкриті два багатошарові поселення з матеріалами неоліту, енеоліту, бронзового віку, раннього середньовіччя. Пункт Олександрівка 1 розташований на високому лівому березі р. Татарка при її впадінні в долину р. Самара. Місцезнаходження пам'ятки приурочене до спрямленої ділянки корінного берега, яка з боків обмежена двома пологими видолинками. Пункт Олександрівка 2 знаходиться на лівобережній терасі р. Татарка, на місці недіючої насосної станції. При її будівництві у берег був врізаний котлован, ґрунт із суміжних ділянок був знятий. Сліди культурного шару виявлені у шурфах, закладених на терасі поблизу насосної станції та за зборами на відвалах котловану станції.

Крім пам'яток, виявлених В.М. Стрільцем, експедицією оглянуто правий мис гирла р. Кільчень біля м. Підгороднє. Тут у 1778—1784 рр. урядом Російської Імперії була здійснена спроба будівництва міста Катеринослав Кільченський. У 1971 р. мис був обстежений О.І. Приваловим, І.М. Єліновим, В.Ф. Камеко, які виявили матеріали пізнього бронзового віку та XVIII ст. Розвідками 2015 р. встановлено, що урочище зараз щільно забудоване дачами, що унеможливило детальну розвідку місцевості. Втім правомірність географічної прив'язки поселення до правого мису кільченського гирла сумнівів не викликає.

Загалом проведені розвідки дозволили уточнити і встановити місце розташування дев'яти пам'яток пізнього бронзового віку Нижнього Присамар'я. З них частково збереглося тільки поселення Олександрівка 2. На ньому, а також на поселеннях Одинківка 2, Одинківка 5, Олександрівка 1 при огляді берегової смуги, у воді знайдені уламки кісток тварин, дрібні невиразні уламки ліпної кераміки. Культурна належність керамічних матеріалів пізнього бронзового віку обстежених пам'яток із музейних колекцій та зборів 2015 р. визначається як зрубна, сабатинівська, білозерська, богуславсько-білозерська. Проведені роботи надають можливість вважати обстежені пам'ятки такими, що не збереглися. Аналіз картографічного матеріалу підтверджує, що берег в районах обстеження за останні 80 років зруйнований на 80—200 м вглиб тераси. Разом із берегом зруйновані і поселення. Останнім визначається відсутність підстав для постанови їх на державний облік.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

І.В. Голубєва, А.М. Голубєв

РОЗВІДКИ У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ РАЙОНІ

У польовому сезоні 2015 р. основні зусилля об'єднаної експедиції ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба», КЗ «Слов'янський краєзнавчий музей» та КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську» були зосереджені на Маяцькому городищі та його околицях і територіях «Теплинського лісу» та «Государєва Яру» в ньому.

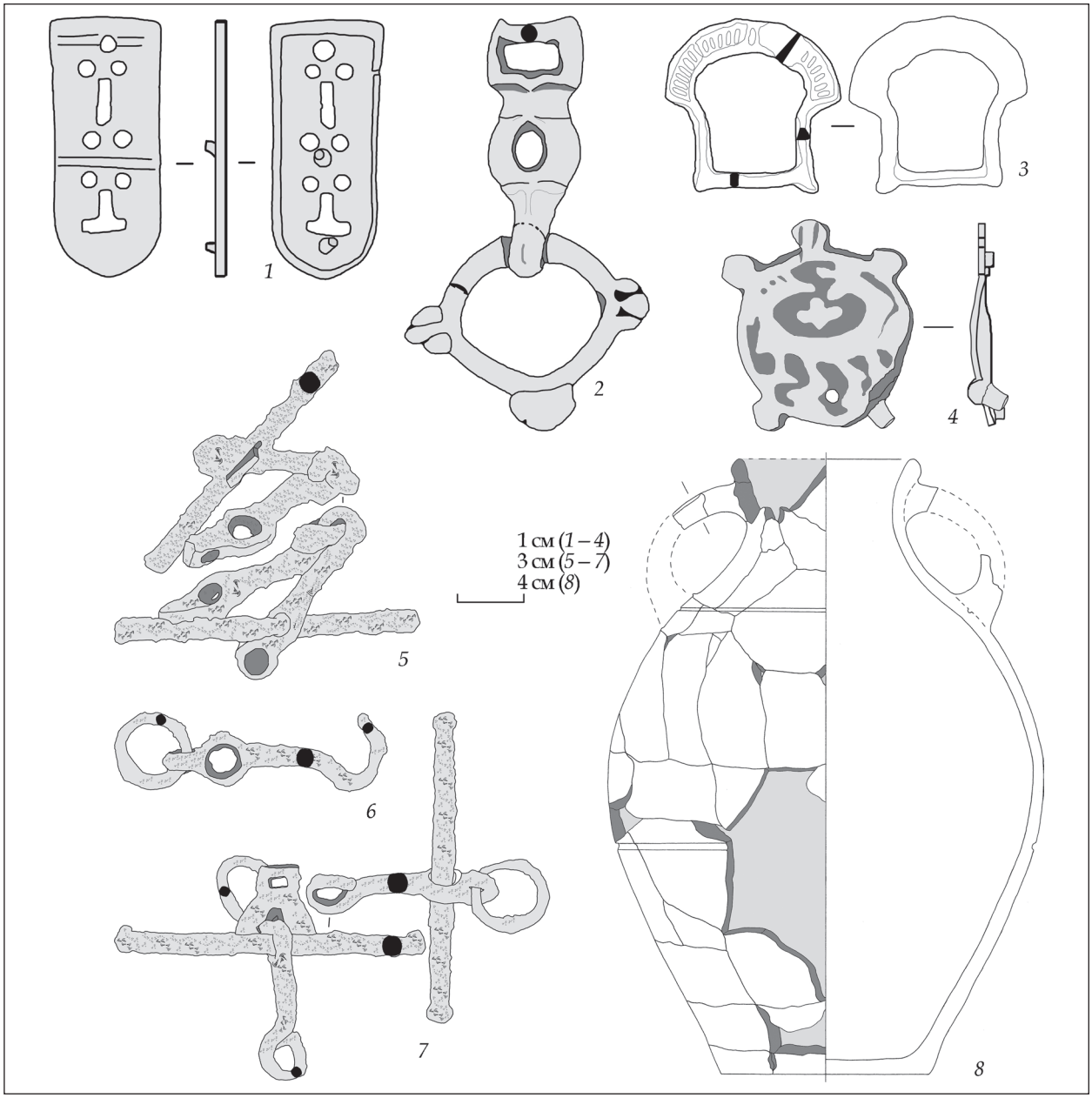

Рис. 1. Матеріали розвідок в 2015 р. в Слов'янському районі: *1* — наконечник ременя; *2* — чумбурний блок; *3* — пряжка; *4* — накладка;*5 – 7* — вудила; *8* — горщик (*1 – 4* — городище Маяки; *5 – 8* — Государів Яр)

На багатошаровому Маяцькому городищі (середина VIII — середина IX ст.; друга половина XIV ст.) та його околицях проведено шурфування для встановлення меж поселення золотоординського часу та інтерпретації знахідок культової пластики Київської Русі, які були передані нам місцевими краєзнавцями.

На правому березі Сіверського Дінця у «Теплинському лісі» напроти ур. Видилиха у ході розвідок зафіксовано поселення доби бронзи. Крім цього, тут були досліджені два комплекси-схованки, впущені у культурний шар поселення доби бронзи (у складі могильника?), матеріали одного з яких для опрацювання були нам передані торік. До складу цих комплексів входять уламки бронзового клепаного казана, залізні наральники, стремена, пряжка, кільце, серп та коси. Ці об'єкти ми схильні інтерпретувати як залишки неописаної поки у науковій літературі, складової поховальної традиції половців. Подальше дослідження подібних комплексів дозволить збагатити наші уявлення про пізніх кочовиків. Цікавою знахідкою у районі «Теплинського лісу» став бронзовий ідол, який ми, за низкою ознак, також схильні відносити до половецького часу.

В ур. «Государів Яр» Теплинського лісу у шурфах виявлено кремаційне поховання і схованку салтівської культури (середина VIII — середина IX ст.) зі знаряддями праці, кінським спорядженням, керамічними виробами, тощо. Встановлено приблизні межі цієї пам'ятки та атрибутовано її як кремаційний могильник салтово-маяцької культури.

В.М. Горбов, Р.П. Божко, А.М. Усачук

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ м. МАРІУПОЛЯ

Експедиція Маріупольського краєзнавчого музею продовжила розкопки багатошарової пам'ятки Кальміус у м. Маріуполі Донецької області. Автори висловлюють щиру подяку завідділом енеоліту — бронзи ІА НАНУ доктору історичних наук В.В. Отрощенку за допомогу в організації досліджень, а також мешканцям міста, що брали участь у розкопках.

Була досліджена площа 30 м^2 при потужності шару до 1,9 м. Загальна досліджена площа склала 137 м^2 при потужності шару до 2,4 м. На глибині 0,3 — 0,35 м виявлено завал цегли, що містив культурні залишки середини XIX — другої половини XX ст. На глибині 0,6 — 0,8 м досліджено нову ділянку бруківки, яка була виявлена у попередні роки. Вище та нижче бруківки виявлено численні фрагменти кухонного та столового посуду (в тому числі з імпортними фабричними марками), уламки залізних предметів, дві свинцеві товарні пломби початку XX ст. Нижче бруківки знайдено монети 1814, 1815, 1841 рр., фрагменти люльок: гранована чорнолощена тулійка та полив'яна чашечка.

У квадратах 1 — 3/Б — Е досліджена частина залишків приміщення 2, яке продовжується у стіну розкопу на південь і схід. Максимальна глибина підлоги — 2,20 — 2,36 м від сучасної поверхні (рис. 1). Приміщення являло собою напівземлянку. Досліджена частина мала вигляд підпрямокутного котловану. Нижня частина котловану була облицьована кам'яними плитами. Цей будівельний прийом добре простежений на поселеннях другої половини II тис. до н. е. Північно-Східного Приазов'я та далі на Схід на широких територіях степової зони Євразії. Камінь замінював дерево в якості ізолюючого матеріалу при спорудженні котловану землянок. При побудові приміщення 2 в умовах безлісого приазовського степу була застосована така сама техніка з додаванням інших будівельних матеріалів. Нижня частина стінок котловану та підлога були вкриті шаром вапняного розчину товщиною до 2 — 2,5 см. Далі вздовж стін розміщували шар землі (дерну?) і тільки потім кам'яну кладку. На те, що шар землі та вапняного розчину розташовувалися на горизонті вище кладки, вказує завал із цих матеріалів, зафіксований у квадратах 1 — 2/Б. У квадратах 1 — 2/Д — Е простежено господарчу яму 1 циліндричної форми глибиною 1,8 м з невеликим підбоєм по периметру дна, перекриту вапняною підлогою, без знахідок. У квадратах 2 — 3/В знайдена яма 2 підквадратної в плані форми з округленими кутами, глибиною 2,35 м із фрагментами гончарної кераміки XVII — XVIII ст.

У приміщенні 2 знахідок дуже мало. Серед них декілька фрагментів кераміки XVII — XVIII ст. та фрагмент тулійки червоноглиняної люльки турецького виробництва з клеймом. У вапняній підлозі було знайде-

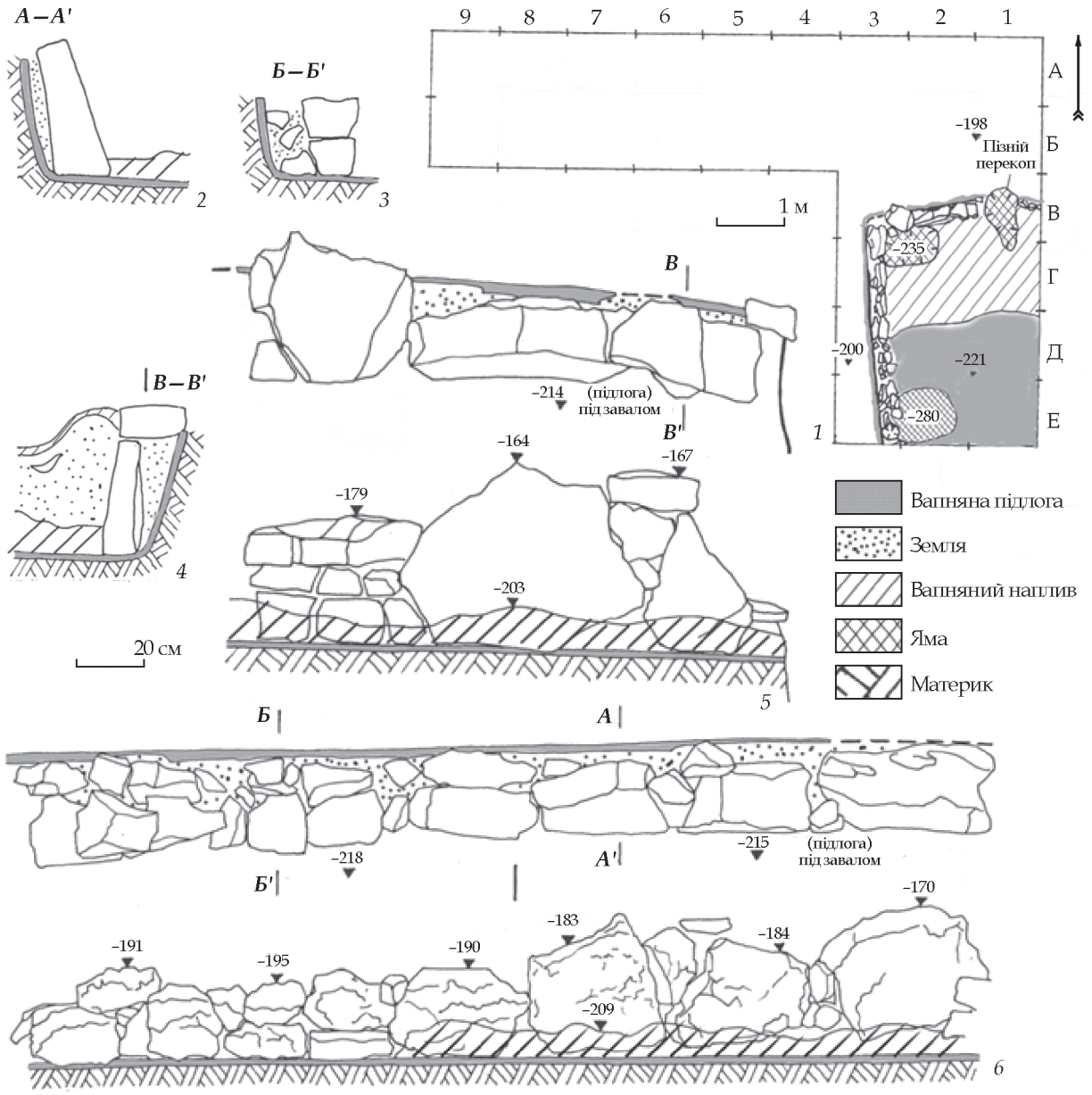

Рис. 1. Поселення Кальміус: *1* — розкоп 2, приміщення 2; *2–4* — розрізи стінок котловану приміщення 2; *5, 6* — фас стінок котловану приміщення 2

но мідні монети часів Єлизавети Петрівни: дві — 1748 р., одна — 1759 р. Приміщення 2, без сумніву, відноситься до періоду існування укріплення запорізьких козаків Кальміус. Очевидно, воно мало господарче призначення, а монети виконували функцію будівельної жертви. Облицювання нижньої частини котловану ізолюючими матеріалами при глибині не менш як 1,6 м від поверхні XVIII ст. могло створювати стійку низьку температуру, необхідну для зберігання продуктів.

Вдавлені у підлогу риб'ячі скелети та окремі кістки в нижній частині заповнення дозволяють припустити, що тут зберігалися запаси риби, яка відігравала значну роль у харчуванні і торгівлі запорізьких козаків.

Можливо, приміщення 2 функціонувало до кінця існування укріплення. Воно не встигло стати місцем для побутового сміття, як, наприклад, верхня частина заповнення розташованого неподалік приміщення 1, де знайдено велику кількість уламків посуду та люльок XVII—XVIII ст., а також монету 1747 р., що дозволяє синхронізувати обидва приміщення.

Після припинення існування приміщення 2 його котлован заповнювався вапняними напливами, у верхній частині яких виявився зовсім інший хронологічний індикатор — 5 копійок 1783 р. (Єкатерина II).

Неолітичний шар на розкопі 2 зберігся фрагментарно. Поруч із розкопами 1 і 2 простежена ділянка бруківки XIX ст., яка «консервує» культурні шари козацького, та, можливо й більш раннього часу, тому потрібні подальші дослідження на багатошаровому поселенні Кальміус.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

С.В. Павленко

РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ КОРОСТЕНЯ

Розвідковим загоном Житомирської експедиції ІА НАН України (керівник загону С.В. Павленко, керівник експедиції А.В. Петраускас) були проведені розвідки на території Коростенського р-ну Житомирської обл. Роботи були спрямовані переважно на пошук давньоруських поселень округи літописного Іскоростеня. Ці дослідження продовжили попередні пошукові роботи Східно-Волинської експедиції ІА НАН України за програмою «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області» 2006—2014 рр.

Дослідження в основному були зосереджені у північно-східному напрямку від сучасного м. Коростень, у радіусі 15—20 км. Обстежено: правий берег р. Уж, на ділянці від городища № 1 Коростеня до с. Межирічки та лівий берег — від гирла р. Кремно до гирла р. Шестень (таким чином практично повторений маршрут розвідки І.П. Русанової 1958—1960 та 1973 рр.); обидва береги правого допливу Ужа: р. Синявки від с. Сингаї до місця її впадіння в околицях с. Немирівка; правий берег р. Синявки та її безіменні допливи в околицях с. Хотинівка; мікрорегіон між селами Хотинівка та Розтяжин; узбережжя р. Гнідівка в околицях сіл Стремигород та Новаки; правий берег р. Моства в околицях сіл Купеч і Каленське та лівий берег в околицях с. Липляни; обидва береги лівого допливу Ужа — р. Кремно від колишнього с. Чигирі до місця її впадіння в Уж на північній окраїні м. Коростеня. Також невеликі розвідки проведені на правому березі р. Уж на південно-західній околиці Коростеня та на південь від с. Ковбащина, на правому березі невеликої р. Сайки.

Усього в результаті розвідок обстежено 50 різночасових археологічних пам'яток, з них 34 неукріплені поселення або стоянки, десять місцезнаходжень, сім курганних могильників.

Переважна більшість знайдених поселенських пам'яток є багатошаровими поселеннями з матеріалами доби мезоліту — неоліту, епохи бронзи — раннього залізного віку, І тис. н. е., давньоруського часу та пізнього середньовіччя. З них нововідкритих пам'яток 33, відомих раніше й повторно обстежених — 11.

Крем'яні знаряддя та відходи виробництва доби мезоліту — неоліту виявлені на десяти пунктах: поблизу м. Коростеня, сіл Шатрище, Немирівка, Барди, Ушомир, Ковбащина. Серед них виділяється скупчення стоянок на південно-західній околиці Коростеня, вперше відкритих В.Л. Денисюком у 1989 р. та стоянки поблизу Ушомира й Ковбащини, відкриті І.Ф. Левицьким у 1920-ті рр.

На поселеннях біля м. Коростень і сіл Шатрище, Воронове, Барди, Новаки, Липляни (всього шість пунктів) виявлено артефакти епохи бронзи — раннього залізного віку.

Матеріали І тис. н. е. знайдені на шістьох поселеннях і місцезнаходженнях, поблизу сіл Шатрище, Немирівка, Бехи, Барди, Васьковичі, Стремигород. Зауважимо, що матеріали цього періоду малочисельні й досить невиразні.

Найбільшу групу виявлених пам'яток становлять поселення давньоруського часу. Всього відкрито 21 пам'ятку біля сіл Пашини, Немирівка, Воронове, Бехи, Барди, Сингаї, Мала Зубівщина, Новаки, Хотинівка, Розтяжин та Липляни. З них переважають пам'ятки, на яких представлено матеріали X ст. (від раннього X, а то й рубежу IX—X ст., до рубежу X—XI ст.) — 13 пунктів. На чотирьох пам'ятках виявлені матеріали XII—XIII ст. На двох поселеннях представлені як ранні матеріали X ст., так і фрагменти кераміки XII—XIII ст. Ще дві пам'ятки можна датувати у широкому діапазоні X—XIII ст.

Матеріали післямонгольського часу зафіксовані на пам'ятках поблизу с. Мала Зубівщина, Новаки, Хотинівка. Відзначимо невелике за площею поселення біля с. Сингаї, на площі якого знайдено виключно кераміку другої половини XIII — початку XIV ст.

На більшості з виявлених пам'яток знайдено виразні керамічні матеріали XVI—XVIII ст. Серед них відмітимо великі за розмірами одношарові поселення цього часу поблизу сіл Новаки, Стремигород, Хотинівка, Мала Зубівщина, Ковбащина.

Також було обстежено шість раніше відомих курганних могильників, уточнено їхню локалізацію, здійснено GPS-прив'язку, уточнено склад курганних груп, перевірено стан їхньої збереженості.

Вкотре доводиться констатувати, що культурний шар на площі більшості обстежених і відкритих пам'яток поруйновано численними й систематичними ямами, залишеними мародерами-грабіжниками. Більше того, явище незаконного пошуку археологічних артефактів приймає всеохоплюючі й загрозливі масштаби. Сліди грабіжницьких пошукових прокопів фіксуються не лише на площі пам'яток і поблизу водних артерій, а й на водорозділах і просторах, не характерних для розміщення давніх поселень. Очевидно, що проводиться планомірне й систематичне «обстеження» усіх без виключення територій і угідь.

У розвідках брали участь м.н.с. відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ А.В. Борисов, співробітник Житомирської експедиції А.О. Петраускене, завідувач сектору археології та пам'яткознавства ДНЦЗКСТК Адміністрації зони відчуження України С.В. Переверзєв, вимушений переселенець з окупованих територій М.М. Мартиненко, аматор-краєзнавець О.П. Рябцов, а також студент Житомирського державного університету ім. Івана Франка Є. Гринько.

У наступному році планується продовжити розвідкові дослідження в окрузі літописного Іскоростеня, заплановано провести розвідки в західному та південному напрямках.

А.В Петраускас, В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, С.В. Павленко

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КУРГАНУ БІЛЯ м. ОЛЕВСЬК

У серпні 2015 р. Житомирською експедицією ІА НАНУ було проведене дослідження кургану в ур. Довга Нива поблизу м. Олевська Житомирської обл. Курганна група розташована на підвищенні тераси правого берега р. Уборті, приблизно за 1 км на північний схід від городища в ур. Бабина гора. Топографічно дана місцевість домінує над всією оточуючою територією. Нині виразно простежуються вісім невеликих насипів, більшість з яких поросли деревами та помітно розповзлись.

Для досліджень обрано курган у східній частині могильника, котрий найкраще зберіг первісну округлу форму. Насип мав висоту 0,8 м при діаметрі 4,8 м. Вирішено досліджувати його під знос, попередньо залишено дві стратиграфічні бровки. Одразу під шаром дерну виявлено кам'яну обкладку, котра повністю перекривала тіло кургану. Складено її переважно з сірого граніту, але траплялись також окремі уламки кварциту, пісковика, тощо. Загалом нараховано понад 550 каменів різного розміру. Зауважимо, що в основі насипу знаходилися кам'яні глиби великого розміру, ближче до вершини розмір кам'яних уламків зменшувався. Сам насип споруджено зі світло-жовтого супіску, в його центральній частині зафіксовано підсипку з сірого супіску діаметром 2,9 м, заввишки до 0,3 м. З нижньої частини підсипки походить два великі фрагменти кружального горщика. Профіль вінця «S»-подібний, добре відігнутий назовні, зовнішній контур підрізаний під прямим кутом, горизонтальна площина також зарівнена. Шийка добре виражена, плече дугоподібне, також добре виражене. Поверхню тулуба прикрашено лінійним орнаментом. Пошук аналогій даному зразку приводить до кількох груп кераміки, що побутувала у Житомирському Поліссі у середньовіччя. Так, характер орнаментації та спосіб профілювання вінчика може бути пов'язаний з ранньокружальною керамікою, що зустрічається на давньоруських городищах X ст. у західній частині Білоруського Полісся. Однак, слід зауважити, що S-подібний профіль з яскраво вираженим відхиленням назовні, може бути пов'язаний і з групою кераміки, датованою в межах XIII ст., розповсюдженою на території Погориння і Житомирського Полісся.

Материк являє собою сірувату гранітну крихту — продукт руйнування гранітних виходів корінного берега Уборті. Жодних залишків поховання не виявлено. На рівні материка зафіксовано курганний ровик у

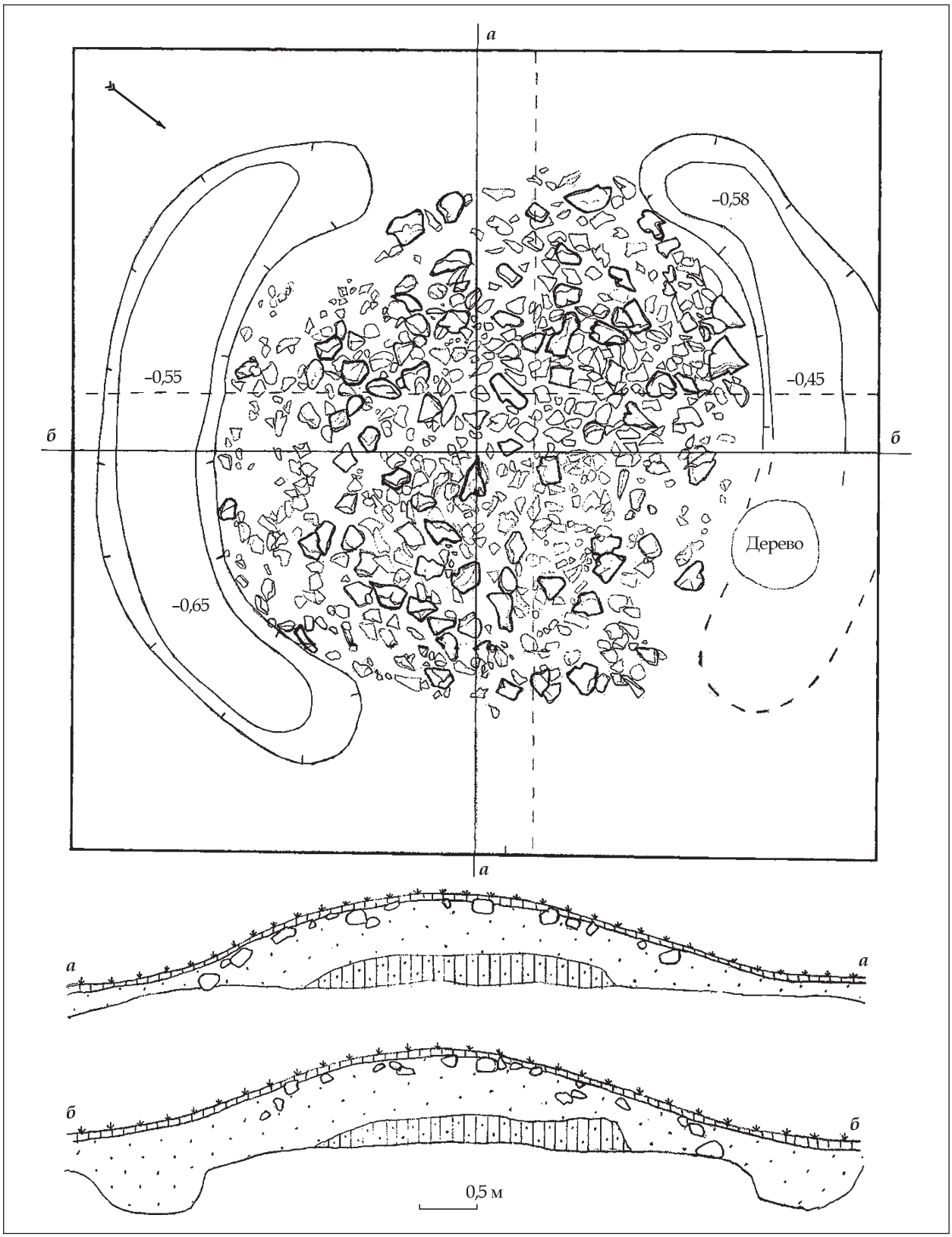

Рис. 1. План та розрізи кургану

вигляді двох дугоподібних відрізків завширшки 0,8—1,1 м, завглибшки до 0,65 м. Окремо варто зупинитися на перетині ровика. Зазвичай цей елемент підкурганних поховань фіксується значно заплилим. У даному ж випадку, завдяки вищевказаним особливостям материка, стінки ровика були майже вертикальними. Можливо, саме такою була первісна форма значної частини ровиків середньовічних курганів. З ровика походить

кілька фрагментів грубих, вірогідно — ліпних стінок. Колір тіста жовто-сірий, плямистий, випал виконано при достатній температурі, черепок міцний. Домішки в тісті традиційні: жорства та слюдистий пісок. Відомі випадки, коли ліпний або недбало виготовлений посуд спеціально використовувався під час поховальної церемонії, що пов'язано зі звичаєм «биття посуду».

Ровик перерізається ямою № 1, у заповненні якої виявлено уламки тонкостінного кухонного посуду XVII—XVIII ст. з прямими вінцями, та ямою № 2, з якої походить кілька фрагментів кружального товстостінного посуду (включаючи один фрагмент вінця і уламок стінки, орнаментованої хвилькою). Характер тіста не відрізняється від зразків із курганного ровика. Найбільший інтерес представляє фрагмент верхньої частини горщика середньої величини з округлим плічком та слабко вираженою шийкою. Вінце оформлене у вигляді потовщення з вертикальним зрізом. Даний фрагмент найбільш подібний до зразків кружальної кераміки типу VIII за типологією В.О. Петрашенко і в цілому може бути датований у межах кінця IX — першої половини X ст.

Каміння, за підрахунками О.П. Моці, використовувалось під час спорудження південноруських курганів лише трохи більше, ніж в 1 % випадків. Низка дослідників вважає цей елемент поховального обряду принесеним ятвягами, переселення котрих на територію почалось за князювання Володимира Святославича. Зважаючи на суперечності у датуванні керамічного комплексу кенотафу, авторський колектив не дійшов єдиного висновку щодо культурно-хронологічної характеристики пам'ятки. Прояснити ситуацію повинні подальші дослідження даної курганної групи.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

В.Г. Котигорошко, В.В. Мойжес

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛОКОПАНСЬКОГО КОМПЛЕКСУ

Експедиція Ужгородського національного університету продовжила багаторічні розкопки (що тривають із 1977 р.) дакійського комплексу (городище та сакральний центр) на східній окраїні с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл.

Городище займає верхівку гори Рокосівсько-Хустського вулканічного хребта на правобережжі р. Тиса (85 м від урізу води) і витягнуте з півночі на південь. На сьогодні розкрито площу 3,1 га, а його загальна площа становить 5 га. Під час робіт сезону 2015 р. вивчались дві ділянки.

Основні зусилля були зосереджені на північній окраїні городища. Тут до раніше закладеного розкопу XLI була здійснена прирізка площею 240 м². Потужність культурного шару становила 0,3—1,4 м. Верхній шар залягав до глибини 0,4 м і містив уламки від кружальних горщиків XI—XII ст., два з яких реставровано. У цьому самому шарі була виявлена і середньовічна шпора.

З глибини 0,4 м і до материка залягав виключно дакійський культурно-хронологічний горизонт. У ході його дослідження було виявлено значну кількість матеріалу. Переважно він представлений уламками ліпного (горщики, конічні кружки з ручками, кубки, черпаки, «вази для фруктів») і кружального посуду, що репрезентований сіроглиняною керамікою (горщики, миски, «вази для фруктів»), менше — розписною та фрагментами піфосів. Зокрема, було виявлено і два розвали горщиків (ліпного і кружального) (рис. 1, *1, 5*).

Індивідуальні знахідки складаються зі знарядь праці (керамічний утюжок, тесло), чотирьох монет (дві дакійські тетрадрахми

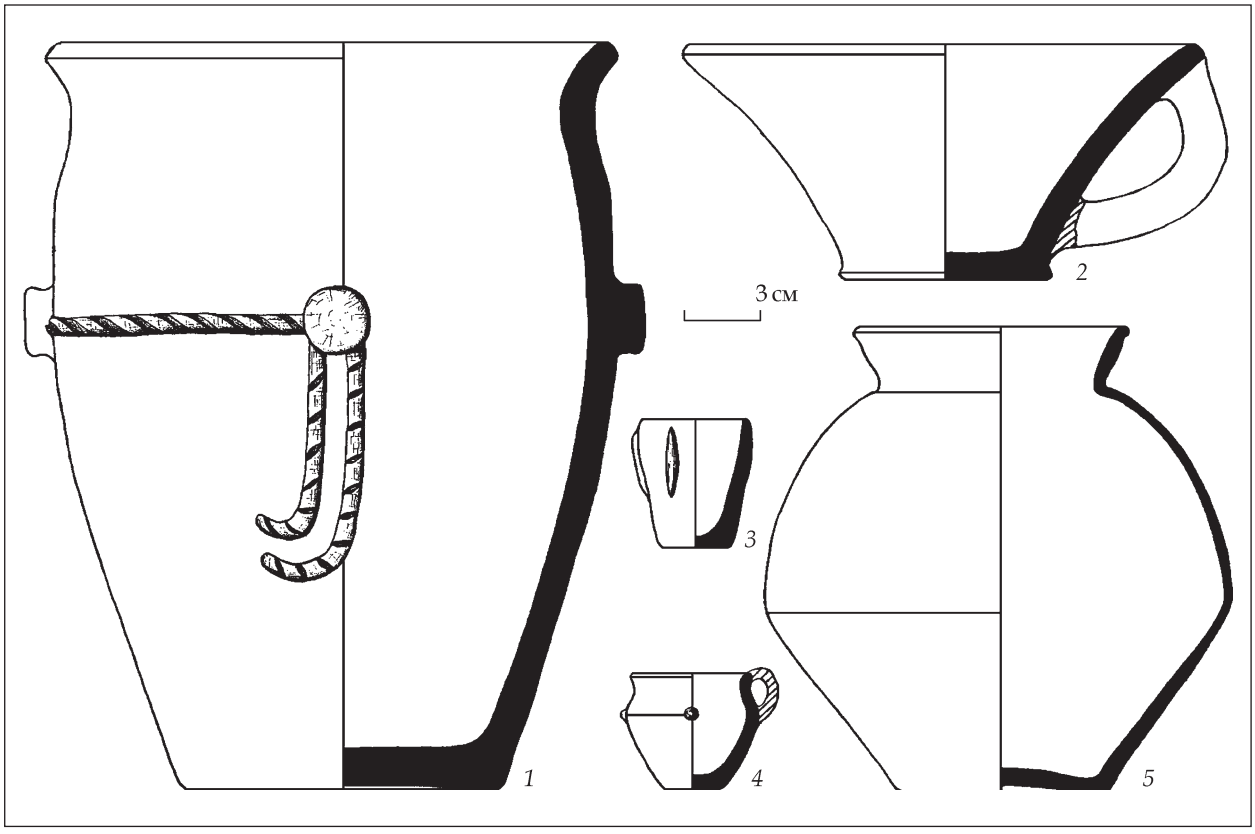

Рис. 1. Мала Копаня (ур. Городище); Р—XLI; кераміка

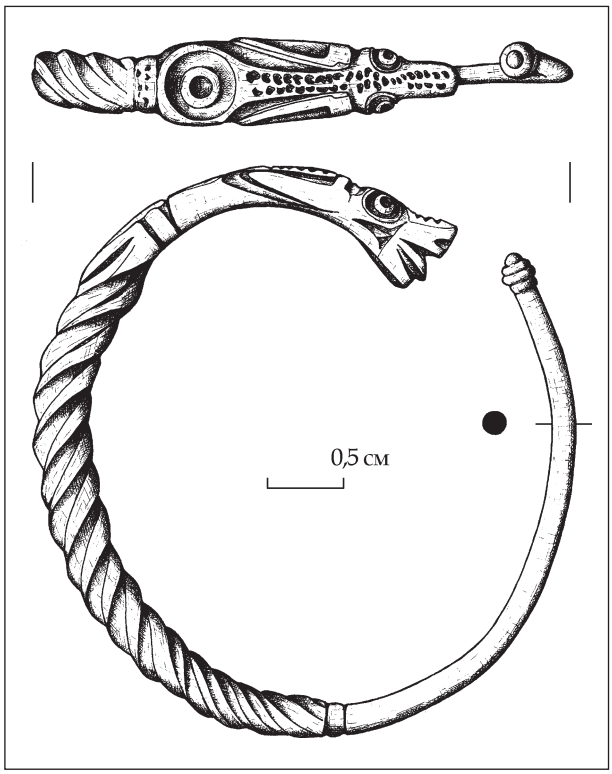

Рис. 2. Мала Копаня (ур. Городище); Р—XLI; завушниця

типу Медіешул Ауріт та два римські республіканські денарії), а також деталей одягу (фібули, кільця від поясних ланцюжків) та прикрас (браслети, скляна намистина). Серед останньої групи знахідок особливо важливим являється добре збережена завушниця з зооморфним декоративним мотивом (має змієподібне закінчення) (рис. 2).

На її основі, а також виявленої у минулому році шпори, дакійський горизонт на цій ділянці датується кінцем I — початком II ст. н. е., тобто заключним періодом існування дакійського городища. Можемо вважати, що воно припинило своє існування на останньому етапі дако-римських воєн.

Другий розкоп (XLII) був закладений на західному схилі городища і перерізав одну з розташованих тут терас. Його площа склала 24 м^2. У результаті було встановлено штучне походження терас, але питання їхнього функціонального призначення залишається відкритим. Виявлений матеріал складався з нечисленних уламків дакійського ліпного та кружального посуду.

Також було продовжено дослідження і дакійського сакрального центру в ур. Челленицця, розміщеного за 150—200 м (по прямій лінії) на північний захід від ур. Городище. Тут материк залягає на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні та являє собою щільну глину жовтого кольору, над якою розташовувався шар однорідної світло-сірої землі.

У 2015 р. обстежувались дві невеликі ділянки, загальною площею 72 м^2, що знаходились на протилежних окраїнах сакрального центру. Перша у південній частині (шурф XII). Метою її обстеження було вивчення яру між урочищами Челленицця I та Челленицця II. Друга — в ур. Челленицця I, біля східної сторони Р—I. На її площі було виявлено дві знахідки — римський республіканський денарій початку I ст. до н. е. та фібула з чотиривитковою пружиною і нижньою тятивою. Спинка її плоска, злегка прогнута та орнаментована рядами дрібних вдавлень. Приймач відламаний.

На основі цих, а також попередніх матеріалів досліджень, сакральний центр датовано ступенем LT D1—LT D3, а у цілому Малокопанський комплекс — останніми десятиліттями II ст. до н. е. — початком II ст. н. е.

І.А. Прохненко

ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

Серед пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'яток Закарпаття потужним культурним шаром і складною стратиграфією відзначається замок Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського р-ну. Висота замкової гори 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, що протікає за 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52 × 47 м, у плані підовальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик з колодязем. За 20 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудо-

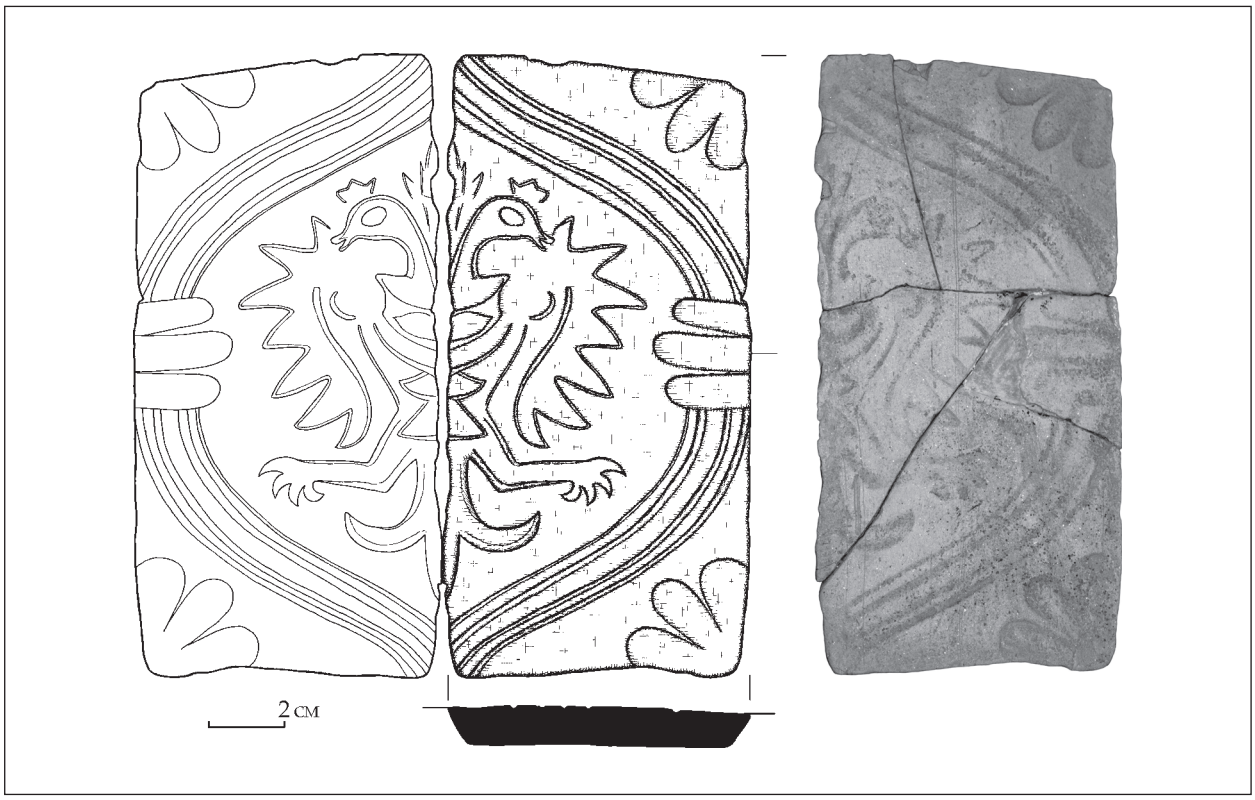

Рис. 1. Королево, замок Нялаб: керамічна плитка (відтиск кахлі) з зображенням герба Габсбургів

ваний на масивній кам'яній підпорі з арочним отвором у центральній частині. Перед додатковою захисною лінією знаходився рів. Для контролю ґрунтової дороги — єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастіон клиноподібної форми, розміром 10,15 × 9,65 м.

Письмові джерела свідчать про функціонування фортеці у складі північно-східної системи захисту Угорського королівства з кінця XIII до третьої чверті XVII ст. За цей час укріплення часто міняло власників. Зокрема, в епоху Ласло IV (1272—1290 рр.) воно належало роду Убулфі. На початку XIV ст. ним володів магнат Беке Боршо, а після повстання Матея Чака (1312 р.) проти угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301/1310—1342 рр.) у 1315 р. воно перейшло до рук Бережського жупана Томаша. У 1378 р. король Людовик Великий (1342—1382 рр.) на правах ленного володіння передав замок молдавським вельможам Балку та Драгу, а у 1403 р. король Сигізмунд (1387—1437 рр.) подарував його Петру Перені. Окрім короткого відрізку часу у другій половині XV ст., коли укріплення формально належало братам Баторі, Нялаб до кінця свого існування залишався в руках Перені. Завершальний етап історії цієї споруди пов'язаний із подіями після повстання Ференца Вешшелені 60-х рр. XVII ст., в якому брали участь декілька угочанських родів. Для контролю над регіоном австрійський імператор Леопольд I (1655—1687 рр.) розмістив у Королівській фортеці гарнізон на чолі з Конрадом Мейєром Бранденбурзьким. Наприкінці 1671 — на початку 1672 рр. стіни Нялаба були підірвані, після чого він більше не відбудовувався.

Незважаючи на насичену подіями історію замку, донедавна на його території та найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки експедицій Угорського національного музею (м. Будапешт) у 1859 та 1881 рр., Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) на початку 90-х рр. минулого сторіччя.

Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 р. У польових сезонах 2007, 2011—2014 рр. експедиція Ужгородського національного університету вивчала планування замку і його стратиграфію. Аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті з початку XIV до середини XVII ст., що, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел.

Зафіксована в минулі роки потужність культурного шару в центральній частині

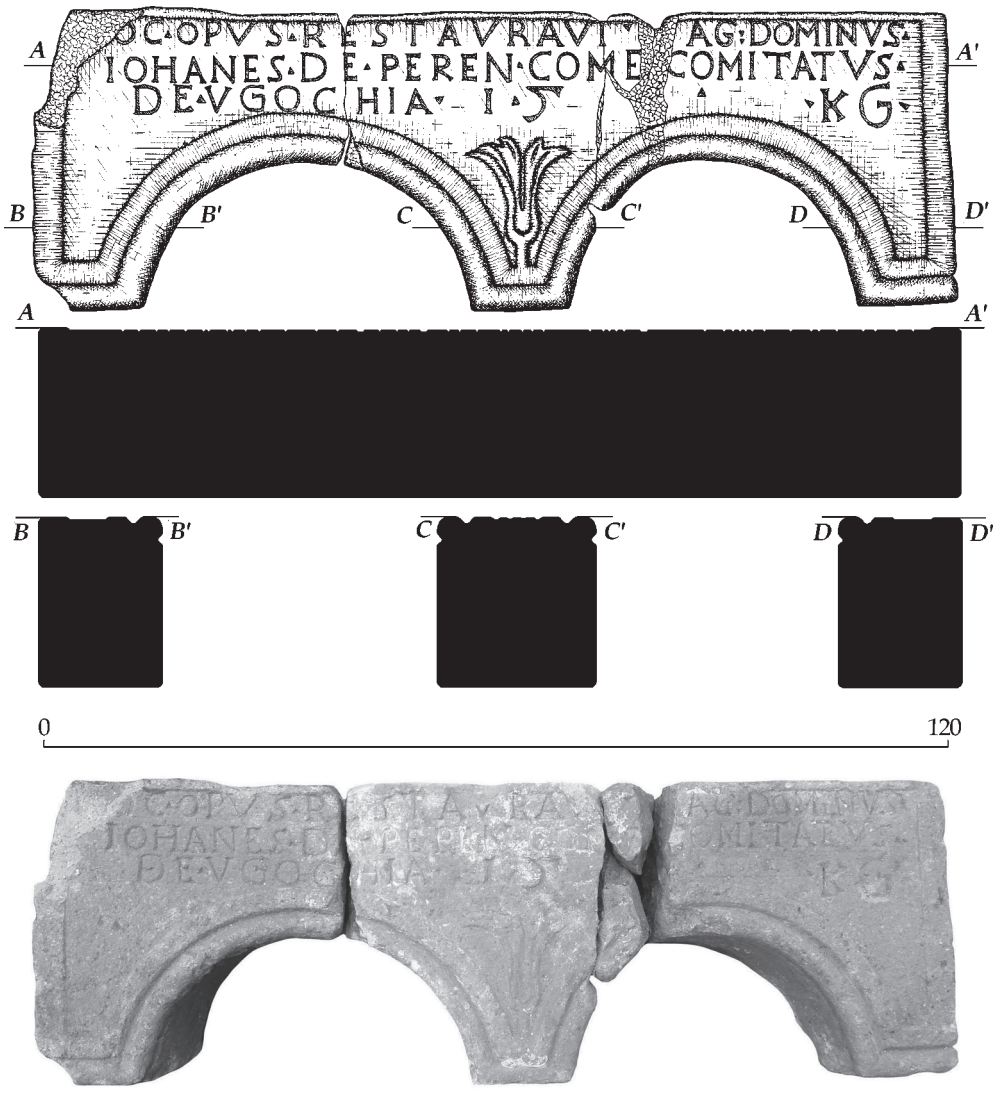

[H]OC · OPVS · RESTAVRAV[IT] · [M]AG(NIFICVS) · DOMINVS ·
IOHANES · DE · PEREN · COMES · COMITATVS ·
DE · VGOCHIA · 15( ) ·
· KG ·

Рис. 2. Королево, замок Нялаб: елемент віконного декору

пам'ятки становила від 4,5 до 5 м, а стратиграфічні спостереження дозволили виділити в досліджених приміщеннях два основні горизонти (до і після руйнування стін). Верхній, як правило, складався, з масивних уламків стін, завалів великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що однорідною масою заповнили замкові кімнати після підривів. Нижній горизонт відповідно залягав нижче рівня підлог приміщень. Складався він із глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння). Його заповнення становили фрагменти кераміки XIV—XVI ст.

З метою подальшого вивчення внутрішнього планування Нялаба, у польовому сезоні 2015 р. його дослідження було продовжене. Біля південно-західної стіни основної замкової споруди закладений розкоп IV. Східним профілем він примикав до розкопу III, де у 2014 р. була виявлена кімната 2. Розбирання поверхневих завалів каміння дозволило обмежити площу розкопу IV стінами кімнати 3 (81,6 м^2). На сьогоднішній день це найбільше приміщення з досліджених на Королівському замку. Вивчені раніше господарське приміщення, кімнати 1 і 2 мали значно меншу площу — 7,1; 26,56 і 36,5 м^2 відповідно.

Кімната 3 у плані чотирикутної форми. Її південно-західна стіна, довжиною 12,3 м, яка одночасно була зовнішньою стіною центральної частини укріплень, трохи заокруглена з вигином назовні. Довжина південно-східної стіни — 6 м, північно-східної — 12,1 м, північно-західної — 7,1 м. Вхід до кімнати та два вікна з шириною отворів 1,6 м знаходилися з північно-східного боку, зі сторони внутрішнього замкового дворика. У східному куті приміщення стіна виступає всередину кімнати прямокутником, зменшуючи житлову площу на 1,84 м (0,8 × 2,3 м). На більшій площині цього виступу простежені сліди замурованого входу, який, скоріше за все, функціонував до реконструкції замку наприкінці XVI ст.

Через значну площу кімнати 3, у польовому сезоні 2015 р. досліджувався тільки її верхній горизонт. Потужність його на даній ділянці становила 2 м. Верхні шари завалів стін, до глибини 1,0 м, взагалі без інвентарю. У нижній частині горизонту (1—2 м) виявлена незначна кількість фрагментів керамічного посуду та уламків кахлів XVI—XVII ст. Серед них відзначимо реставровану плитку з зображенням герба Габсбургів (двоголового коронованого орла з довгим хвостом, розставленими у боки ногами та високо піднятими крилами) (рис. 1). Увагу привертають і два дрібні фрагменти коричнево-зеленої поліхромної кахлі, зображення якої за аналогіями ідентифіковані з релігійним сюжетом перенесення св. Христофором маленького Ісуса через річку. З індивідуальних знахідок горизонту виділимо польську монету Сигізмунда Старого (1506—1548 рр.), видовжену мідну пластину з фігурним завершенням (ймовірно, стрілка від годинника), половину свинцевої товарної текстильної пломби з літерами S і T, уламки двох рукояток столових приборів та три залізні кулі.

Більш репрезентативні матеріали складали заповнення піщаного шару, що підстилав горизонт завалів на глибині 2 м. У першу чергу це фрагменти шліфованих рельєфних кам'яних плит — елементів інтер'єру. Крім дрібних уламків туфових блоків із випуклими літерами, присутні елементи двох надвіконних декорів у вигляді здвоєних арок. На одному з них (складався з п'яти уламків) крім рослинної орнаментації (квітки), зберігся фрагмент надпису у три рядки: [H]OC OPVS RESTAVRAV[IT] [M]AG(NIFICUS) DOMINVS IOHANES DE PEREN COMES COMITATVS DE VGOCHIA 15() KG (цю споруду відновив добрий пан Янош Перені — жупан комітату Угоча в 15()) (рис. 2). Виходячи з конструктивних особливостей надвіконного декору, характерних для кінця XVI ст., у надписі, ймовірно, згадано Яноша Перені, який став жупаном комітату Угоча в 1576 р.

У шарі, що підстилає горизонт I простежується певне збільшення кількості фрагментів керамічного посуду. Серед них виділяються уламки двох поливних глечиків першої половини XVII ст., оздоблених рослинною орнаментацією. З індивідуальних знахідок відзначимо угорські монети XV ст., їхні копії-підробки, кілька з яких спаяні у стопці, і два невеликі уламки від двох бронзових гармат.

Особливу увагу привертає невеличкий, але масивний фрагмент мармурового надгробка (на подушці трохи нахилена вправо голова лицаря в обладунках). Присутність епітафія в житловій кімнаті замку виглядає дивно. Відповідь на питання, чи він був перенесений сюди під час руйнування замкових стін з іншого місця, чи постійно знаходився в даному приміщенні (тоді воно може бути капличкою) нададуть дослідження другого горизонту, які будуть проведені в наступному році.

Аналіз отриманих у 2015 р. матеріалів дозволяє говорити про використання досліджуваної розкопом IV кімнати 3 у XVI — першій половині XVII ст. і її реконструкцію наприкінці XVI ст. з ініціативи угочанського жупана Яноша Перені.

С.І. Андрух, Г.М. Тощев, А.Г. Тощев

ДОСЛІДЖЕННЯ НА МАМАЙ-ГОРІ

У звітному році тривали дослідження могильника Мамай-гора біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Роботи були зосереджені на західній ділянці могильника, де домінують поховання доби середньовіччя. Всього розкрито 660 м^2 площі, де виявлено 17 ногайських поховань, одне скіфське і сім ритуальних ям.

Перших зі згаданих похованих поклали в прості ями, ями з заплечиками та підбої. Їх поклали випростано на спині, головою на захід, з відхиленням до півдня, положення рук було різним. У двох похованнях ногайців виявлені знахідки — уламок заліза черешкового вістря стріли та виріб із кістки. З ритуальними комплексами скіфського часу можна пов'язати чотири ями. У них виявленно кістки тварин, уламки амфор і ліпного посуду. В ямі № 17 знайдено фрагменти гончарного сироглиняного глечика з чорним покриттям.

Рис. 1. Вигляд поховань № 297, № 299 та ями № 20

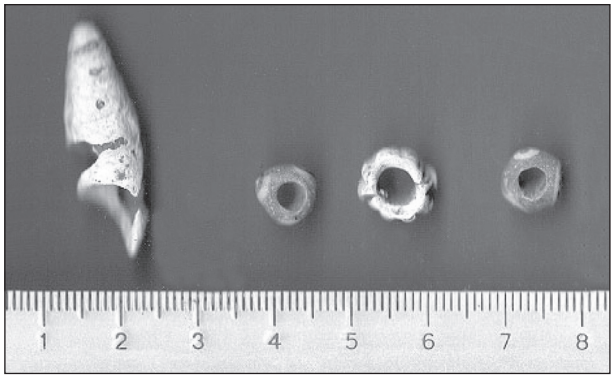

Рис. 2. Матеріали зі скіфского поховання № 299

Яма № 20 належить до скіфського часу, у її заповненні знайдено уламки амфор і ліпного посуду. В центральній частині дна, зафіксовано потужну лінзу перепаленого ґрунту, в плані вона мала округу форму. Згодом до заповнення західного сектора ями було впущене поховання. Кістяк лежав зібгано на правому боці, орієнтований на північний захід. При його розбиранні серед кісток знайдені три пастові намистини і мушля. За доби середньовіччя ногайське поховання (№ 297) порушило північний сектор ями № 20 і скіфське поховання (№ 299).

А.Л. Антонов

РОБОТИ ЕКСПЕДИЦІЙНОГО ЗАГОНУ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Загін археологічної експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею проводив охоронні розкопки на багатошаровому поселенні ур. Портмашево, ґрунтовому могильнику Балки Пушиної білозерського часу, охоронний № 3987, розташованому за 2,3 км від с. Біленьке Запорізького р-ну.

Поселення та могильник розташовані вздовж правого берега Каховського водосховища на ділянці 2,2 км, від ур. Нова до ур. Портмашеве включно. Край берега стрімкий, висотою від 2,5 до 12 м, звернений на південь.

На ґрунтовому могильнику Балки Пушиної роботи велися над зруйнованим береговим обривом похованнями № 21—24 білозерської культури.

Поховання № 21. Похований лежав скорчено на правому боці головою спрямований на захід. Руки зігнуті в ліктях. Скелет похованого суттєво зруйнований, частина його впала в обрив. За головою знайдено ліпний черпак.

Поховання № 22—24 білозерської культури (?) розташоване на березі безіменної балки, що знаходиться на північному боці кургану, який займає центр могильника (?). Поховання № 22, ймовірно, зруйнувало більш давнє поховання (?). У похованні знайдені фрагменти кам'яних розтиральників. Поховання № 23 і № 24 залягали на малій глибині (0,6 м та 0,8 м), знайдено фрагмент вінця посудини епохи пізньої бронзи.

На території поселення ур. Портмашеве, продовжено роботи вздовж лінії берега, що руйнується, на північ від розкопу № 19 (2013 р). У результаті робіт виявлено залишки господарчої ями черняхівського часу (?). В її заповненні були знайдені фрагменти ліпних та гончарних посудин, уламки кам'яних знарядь.

А.А. Голик

ПІДСУМКИ РОЗВІДКИ У БЕРДЯНСЬКОМУ РАЙОНІ

Археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету проведено розвідки поблизу с. Луначарське та Осипенко Бердянського р-ну Запорізької обл. Метою розвідок був пошук нових пам'яток доби неоліту — раннього залізного віку.

На відстані 0,5 км на південь від с. Луначарське, в полі, знайдено фрагмент кам'я-

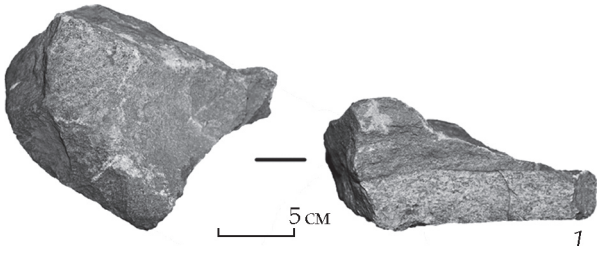

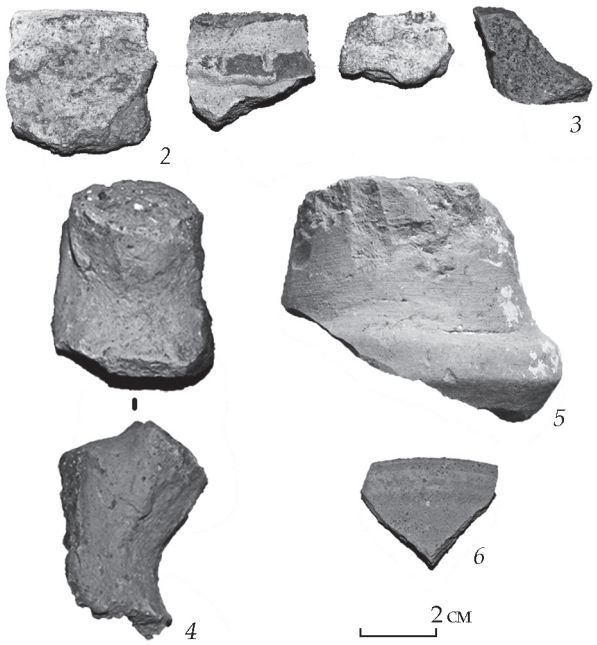

Рис. 1. Кам'яний розтиральник (*1*); ліпна кераміка (*2, 3*); антична кераміка (*4, 5*); середньовічна кераміка (*6*)

ного розтиральника (рис. 1, *1*). Поруч виявлено уламки ліпної кераміки (вінчики, стінки і денце) доби пізньої бронзи. Два ліпні вінчики (рис. 1, *2*) орнаментовані нігтьовим вдавленням у вигляді защипів, тісто щільне. Денце має плоску форму (рис. 1, *3*).

Фрагменти античного і середньовічного посуду знайдено на відстані 0,9 км на південь від с. Луначарське. Антична кераміка представлена частинами ручки та ніжки амфори (рис. 1, *4, 5*). Середньовічний посуд презентують тонкостінні червоноглиняні та світлоглиняні уламки (вінчик, стінки) (рис. 1, *6*).

За 2 км на північний схід від с. Осипенко, понад дорогою, виявлено розораний курган. Діаметр насипу складає 21 м, висота — 0,6 м. У ріллі навколо було знайдено два невеличкі фрагменти стінок ліпної кераміки доби бронзи.

В.С. Джос

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНА МОГИЛА II У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'Ї

Експедиція Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» розкопувала поселення Кам'яна Могила II. Поселення розташоване в межах заповідної території, на південь від пісковикового пагорба Кам'яна Могила, на невисокому піщаному підвищенні в заплаві (прохвістя), яке зі сходу обмежене правим берегом сучасного русла р. Молочної, а з заходу, лівим берегом майже зниклої р. Секіз (ур. Червоне Озеро), що відділяє пам'ятку від основного поселення Кам'яна Могила I. Через все підвищення за лінією північний схід — південний захід проходить протитанковий рів, який поділяє його на дві частини, східну та західну.

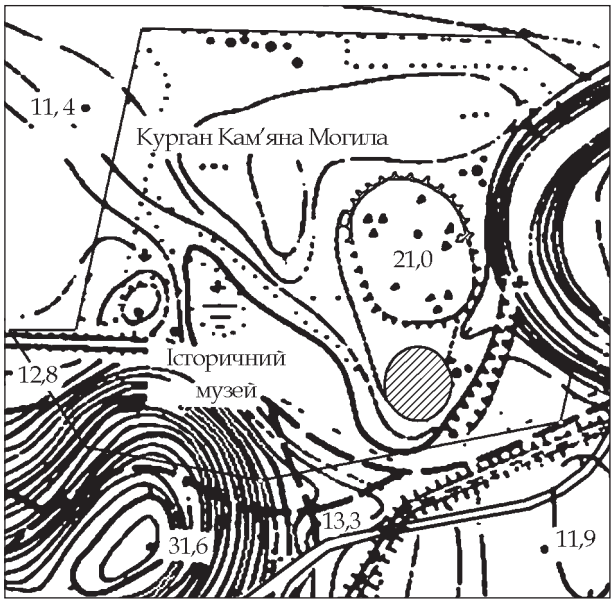

Рис. 1. Топографічний план НІАЗ «Кам'яна Могила» з позначенням місцезнаходження поселення Кам'яна Могила II

Поселення було відкрите В.М. Даниленком у 1933 р. та частково досліджене ним же під час робіт Приазовської археологічної експедиції 1947 р. Роботами В.М. Даниленка було встановлено що дана пам'ятка є двошаровою й відноситься до часів раннього енеоліту та пізньої бронзи.

Метою досліджень 2015 р. було визначення меж пам'ятки, уточнення її стратиграфії та хронології культурних шарів. На поселенні було закладено розкоп I, два розвідувальні шурфи, а також здійснено врізку у схил протитанкового рову, загальною площею 20 м^2. Розкоп I, який складався з трьох квадратів загальною площею 12 м^2, був закладений паралельно траншеї В.М. Даниленка 1947 р. У розкопі були простежені такі нашарування: пласт дерну — від 0 до 0,25 м, гумусований пісок — від 0,25 до 1,55 м, жовто-бурий піщаний ґрунт, зі слідами кореневої системи рослин — від 1,55 до 2,15—2,25 м. Два останні нашарування розділяє тонкий проверстоk дрібних пісковикових камінців. Внаслідок досліджень у розкопі I був простежений культурний шар потужністю до 1,45 м, який залягав у прошарку гумусованому піску і верхній частині жовто-бурого піщаного ґрунту зі слідами перетлілих коренів рослин. Одержані знахідки дозволяють поділити культурний шар на два хронологічні горизонти. Один з них належить до часу сарматів, а нижчий до доби середньої бронзи. Крім того в нижній частині жовто-бурого піщаного ґрунту зі слідами кореневої системи рослин виявлені поодинокі кістки тварин та їхні уламки.

У шурфах та у врізці, що були закладені в різних пунктах західної частини піщаного підвищення, стратиграфія подібна до розкопу I (відмінності простежуються лише у різній потужності геологічних нашарувань). В обох шурфах та у врізці також виявлено по два культурні горизонти. Крім того, у врізці у схил протитанкового рову, в нижній частині жовто-бурого піщаного ґрунту зі слідами коріння рослин виявлена крем'яна пластина з ретушшю.

Знахідки з культурного шару сарматської доби, представлені фрагментами стінок червоноглиняного кружального посуду, а також невиразними фрагментами ліпних посудин. Матеріали з шару середньої бронзи, представлені фрагментами ліпних посудин (вінця, стінки, денця), уламками кам'яних знарядь, поодинокими крем'яними (скребок) та кістяними (проколки) знаряддями. Фрагменти ліпного посуду з цього шару мають чорну та коричневу зовнішню поверхню, чорне на зламі тісто, з домішкою піску, деякі уламки прикрашені одним або декількома гладкими наліпними валиками. Виходячи із характеру знахідок з цього культурного шару, його можна зарахувати до бабинської культури.

Під час досліджень пам'ятки не вдалося простежити культурного шару раннього енеоліту, про який згадував В.М. Даниленко.

Підводячи підсумок слід зауважити, що поселення Кам'яна Могила II, цікава пам'ятка доби середньої бронзи, чи не єдина у цьому регіоні, що робить її перспективною для подальшого дослідження.

О.В. Дровосєкова

РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «САДИБА ПОПОВА»

Археологічна експедиція ДП «Південьгідроархеологія» ДП ОАСУ ІА НАН України продовжила роботи на території Василівського історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова», що розташований у м. Василівка Запорізької обл. Дослідження 2013—2014 рр. мали розвідувальний характер і були спрямовані на встановлення стану збереженості та меж центральної споруди комплексу — «Палацу». Роботи зосередили у північно-західному секторі будівлі, де було закладено два квадрати. Загальна площа розкопу склала 70 м^2. У результаті відкрито і повністю досліджено два підвальні приміщення, третя кімната — на 70 % (закінчення робіт тут перенесено на наступний польовий сезон). Перша підвальна кімната, розмірами 5,2 × 2,2 м та висотою стін 3,36 м (ймовірно, що у первозданному вигляді досягала 3,5 м), мала потиньковані стіни, вимощену цеглою підлогу (збереглася на половину приміщення). У південній та східній стінах наявні душники — у вигляді наскрізних отворів. Розмір першого 23 × 26 см, другий — пошкоджений, розмір не встановлюється. Саме біля південної стіни, у підлозі, виявлено прямокутне заглиблення (1,2 × 0,4 м, глибина 0,37 м) та канал, що веде під стіною до сусідньої кімнати. Дана конструкція викладена цеглою та являє собою частину вентиляційної системи підвалів (рис. 1, *1*).

Друга кімната, розміром 2,6 × 1,8 м, максимальна висота стін, що збереглася, складає 1,53 м (рис. 1, *2*). Біля східної стіни, у кутку, наявне заглиблення у підлозі, розмірами 0,5 × 0,6 м (ймовірно, слід від вентиляції). Сама підлога не збереглася, але за рядом ознак можна зробити висновок, що на добре вирівняну глину насипали шар піску, на який викладали цеглу, а потім — шар цементу. За таким принципом зроблено підлогу й у третьому приміщенні. Стіни також потиньковані, з залишками білення. Північна зовнішня стіна не збереглася, оскільки вона повністю розібрана.

Третє приміщення — кімната шириною 3,3 м, досліджена довжина — 10 м, висота стін сягає 2,94 м (рис. 2, *1*). У цілому це приміщення найбільш цікаве, оскільки в його серединній частині було виявлено залишки підвальної печі розмірами 2,7 × 3,4 м. В її конструкції використане каміння (ракушняк), обмащене глиною та обкладене цеглою. Підлога у цій кімнаті повністю була вимощена цеглою та вкрита шаром цементу високого ґатунку. Привертає увагу ще один факт, що саме при розчистці цього приміщення й кімнати № 1, практично на

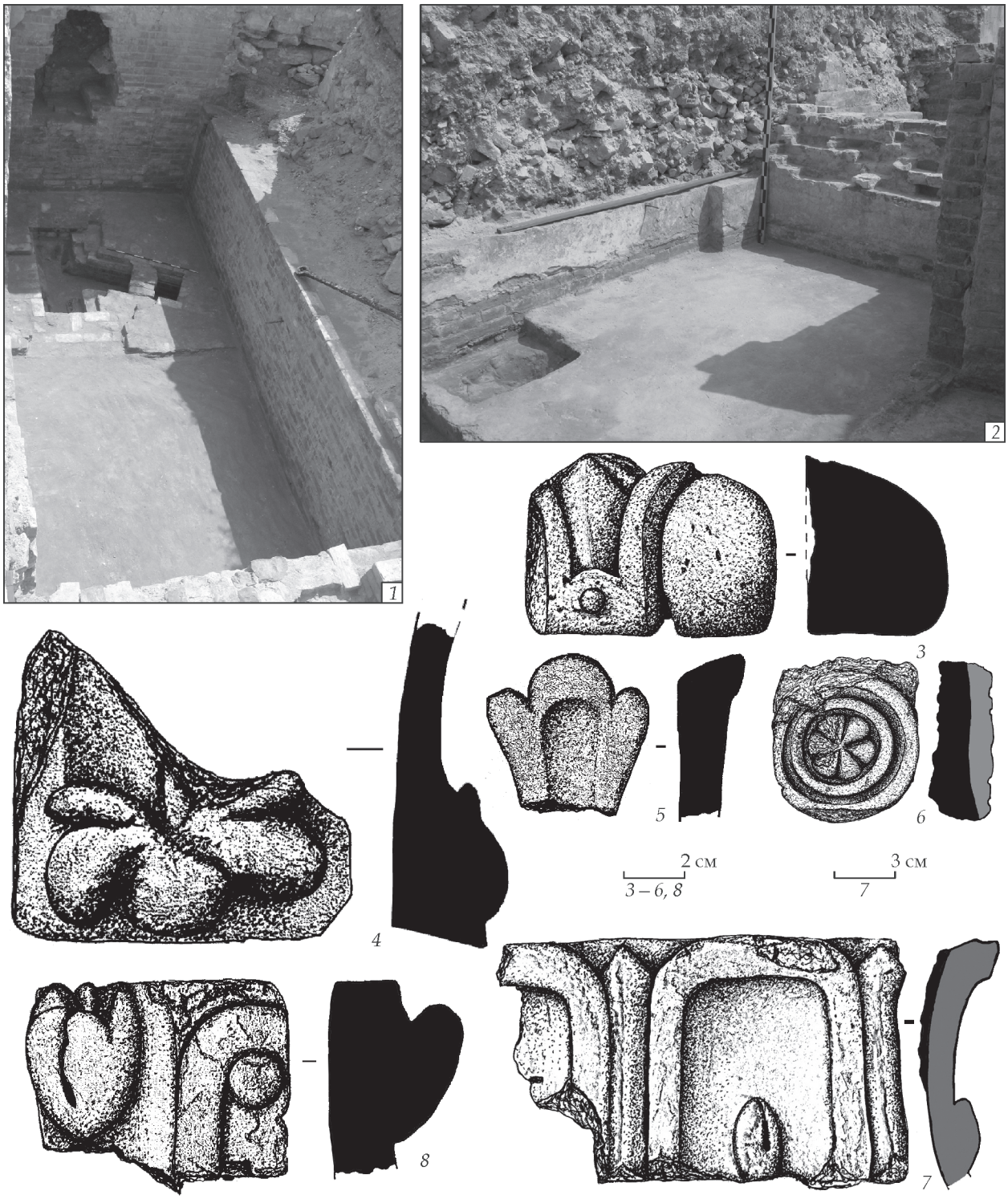

Рис. 1. Квадрат № 1: *1* — приміщення 1; *2* — приміщення 2; *3 – 8* — види алебастрової ліпнини

перестінку, у заповненні, на глибині 2 м виявлено дві вертикальні частини (пілястри) від порталу каміна (рис. 2, *2*). Відстань між ними — 2 м. Третя частина каміна (полка) була знайдена у третьому приміщенні, біля передньої частини печі, на глибині 2,69 м (рис. 2, *3*). Загалом портал каміна виконаний з кримського пісковика, прикрашений рослинним орнаментом.

Знахідки, виявлені при прокопках, представлені численними фрагментами карнизів, кронштейнів з алебастру, що прикрашали стіни та стелі кімнат першого та другого поверхів. Це елементи, виконані у геометричному та рослинному стилі, трапляються фрагменти панно з квітів (рис. 1, *3 – 8*). Іноді на ліпнині прослідковуються залишки позолоти.

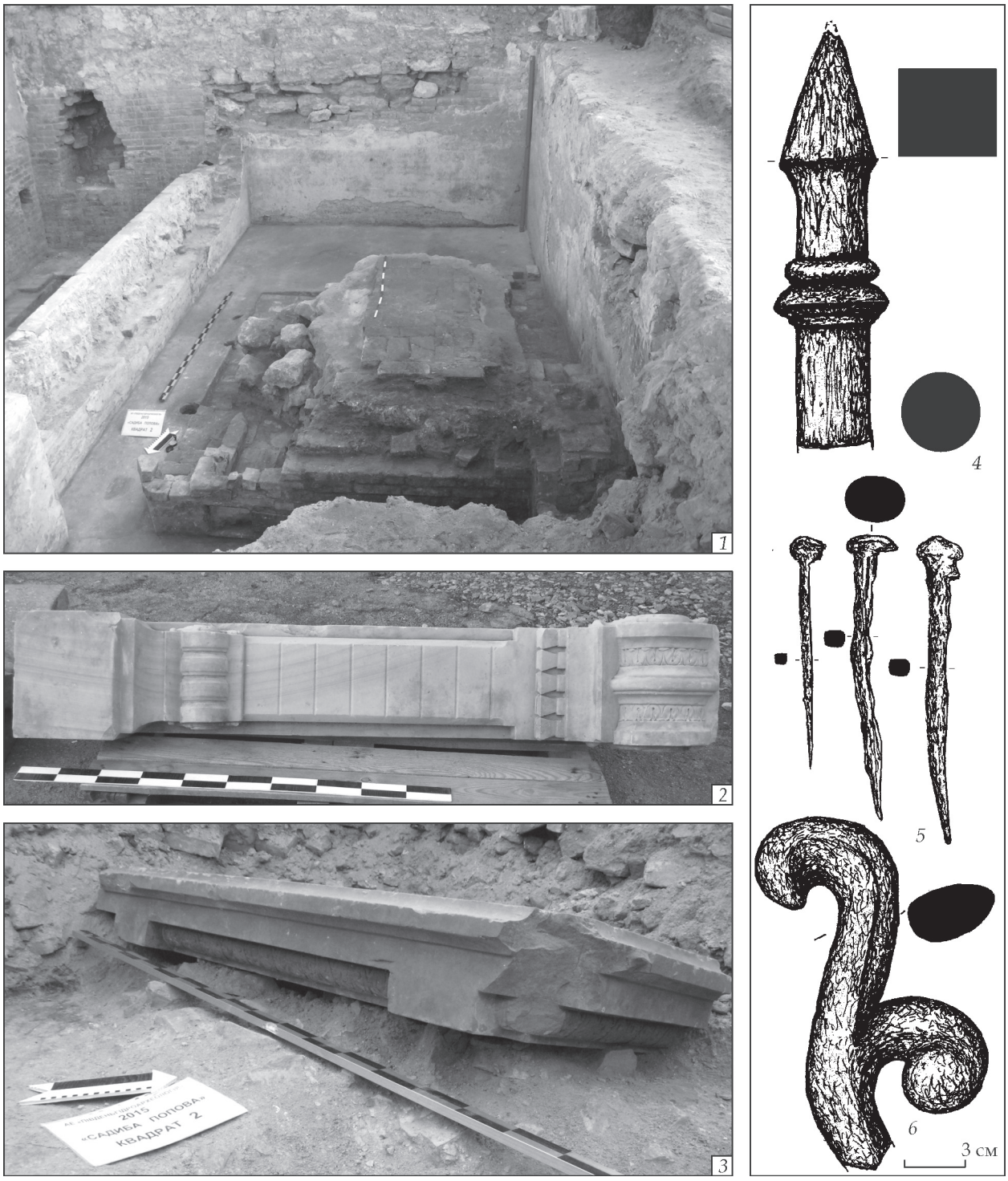

Рис. 2. Квадрат № 2: *1* — приміщення 3 з піччю; *2, 3* — частини каміну; *4, 6* — елементи паркану; *5* — цвяхи

Зовнішні й несучі стіни викладені з кам'яних брил, зверху обкладені цеглою, що надавало міцності споруді. Їхня товщина складала до 1,0—1,2 м. Внутрішні перестінки також були масивними, до 0,6 м, але викладені з цегли у три ряди.

Серед цегли, яка утворювала суцільні завали, виявлено екземпляри зі штампами виробників. Безумовно, масовим є клеймо Попова у вигляді літери «П», у тому числі й «вензельної». Серед інших виробників зустрічається шамотна цегла (для камінів і печей) з клеймами «BERGENHEIM» (Бергенгейм), «В.В. ШТЕРЦЕР», «МС КОПЫЛОВЪ», «RAMSEY» та червона цегла з літерами «ЛЧС». Також було досить багато фрагментів від чавунного паркану (рис. 2, *4, 6*), залізних кованих цвяхів (рис. 2, *5*), кріплення різного виду, з'єднувальні частини, елементи покриття даху, фрагменти посуду.

Дослідження будуть продовжені у наступному археологічному сезоні.

М.В. Єльников

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ «МЕЧЕТЬ-МОГИЛА»

Експедиція «Південьгідроархеологія» ОАСУ ІА НАНУ, спільно з середньовічним загоном археологічної експедиції Запорізького національного університету, продовжила дослідження золотоординського поселення «Мечеть-Могила» поблизу с. Юрківка Запорізької обл., розпочаті 2008 р. Роботи велися силами студентів І курсу історичного факультету в рамках навчальної польової археологічної практики. Поселення «Мечеть-Могила» розташоване на території ботанічного заказника місцевого значення Юрківська гора, на високому мису, утвореному відрогами балок Московської і Шаврової. За писемними і картографічними даними, с. Юрківка виникло на місці стародавнього міста, а сам населений пункт до початку XX ст. носив назву Аул. У ході вивчення джерельної бази і археологічних досліджень з'ясувалося, що поселення Мечеть-Могила є лівобережною частиною великого міста, що розкинулося по обидва боки річки Конка (Кінська, Кінські Води). Тому у науковій літературі цей унікальний об'єкт отримав умовну назву городище Кінські Води.

У ході робіт 2015 р. досліджувалася північна і центральна частина споруди № 1 культового призначення на поселенні Мечеть-Могила. У північній частині розкопу зафіксовано залишки фундаменту із вапнякових блоків, на якому розташовувались цегляні стіни, висота завалу монолітів досягала 0,42—0,55 м. Напрямок розташування кам'яних брил фундаменту вказує на те, що споруда в плані, вірогідно, мала шестикутну форму. Квадратна цегла типова за розмірами золотоординським пам'яткам Поволжя, скріплена за допомогою розчину зі світложовтої і білої глини. Серед фундаменту виявлено фрагмент кам'яного мусульманського надгробка арко-гострокутної форми, розмірами 0,48 × 0,37 × 019 м. Зовнішня поверхня підроблена тонким різцем (рис. 1, *1*).

Зруйнований культурний шар досягав на окремих ділянках потужності 2,2—2,25 м, в якому виявлені залишки архітектурного оздоблення стін будівлі — мозаїчні панно з кашинними різнокольоровими плитками, центральною орнаментальною композицією яких, здебільшого, була шестипроменева зірка, вкрита зовні глазур'ю зеленого кольору (рис. 1, *2 – 4*). Така традиція характерна для суспільних і культових будівель столиці Золотої Орди — міста Сарай-Бату на Нижній Волзі та має перські, середньо- і малоазійські (сельджуцькі) витоки. Виявлено незначну кількість керамічного гончарного і ліпного посуду, залізні цвяхи, фрагменти листової бронзи і свинцю. У центральній частині споруди розчищено майданчик розмірами близько 6 × 8 м, обмежений по периметру траншеєю, яка, можливо, являла собою залишки стін, шириною до 2,1—2,2 м, глибиною 2,25—2,3 м. Стінки траншеї укріплені вапняковими брилами на вапняковому розчині, заповнення складалося з чорнозему, битої цегли і рваного каміння вапняку, вапнякового розчину. Дно траншеї викладене (з підсипкою піском) невеликим рваним камінням і битою цеглою, що скріплені між собою сірою глевкою глиною.

Майданчик також укріплений по периметру вапняковим розчином, на горизонтальній поверхні — цегляна кладка товщиною у дві цегли, яка скріплена між собою гіпсовим розчином. Зверху цегла, розмірами 23 × 23 × 5—5,2 см, залита товстим шаром гіпсового розчину. Під долівкою майданчика зафіксовано дві конструкції з регулярною цегляною кладкою на гіпсовому розчині. Одна з конструкцій розчищена біля східного кута майданчика, прямокутної в плані форми, розмірами по зовнішньому контуру 1,6 × 0,8 м, викладена цеглою шириною в три цегли. Висота конструкції у вісім цеглин — 0,46 м, цегла слабо випалена, розмірами 22—23 × 22—23 × 5 см. Вірогідно, це залишки вентиляційного каналу.

Друга конструкція розташовувалася у центральній частині майданчика. На глибині 0,37 м від рівня фіксації у північній регулярній цегляній стінці конструкції (висотою у шість цеглин, на гіпсовому розчині) зафіксовано сходинку (перекриття або склепіння?) шириною 0,32 м. Серед чорноземного заповнення, з домішками кристалів гіпсу, зустрінуті окремі людські кістки, що дає припущення про можливе розташування на цій ділянці, під долівкою, цегляного склепу — гур-хани. Подібні поховальні конструкції відомі серед пам'яток Кримського півострова, зокрема мавзолею з відрогів гори Малий Агармиш, поряд з фортечним муром міста Солхата.

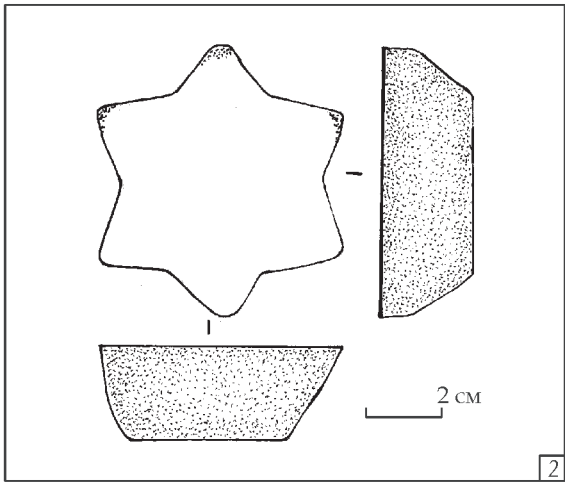

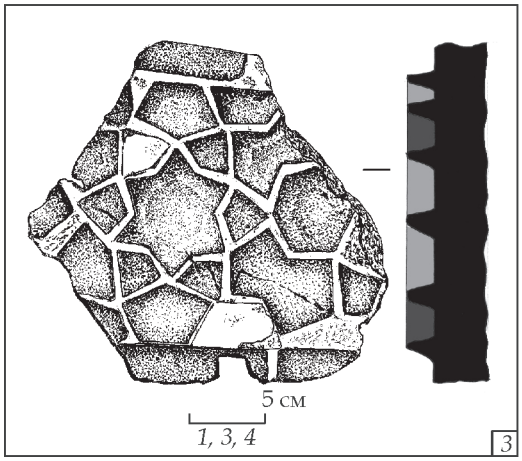

Рис. 1. Поселення «Мечеть-Могила»: *1* — фрагмент мусульманського надгробка; *2* — кашинна плитка; *3 – 4* — ганчові панно

Цього року з інших частин городища Кінські Води до експедиції надійшли база колони з вапняку, шестигранної у перетині форми, мідна і срібна монети, фрагменти бронзових орнаментованих дзеркал. Срібна монета часів Кримського ханства поганої збереженості, золотоординський анепіграфний пул карбування Сарай ал-Джедід, без зазначення року, з квітковою орнаментальною розеткою на реверсі. Один фрагмент дзеркала з золотистої бронзи, всередині центрального кола мав орнаментальну розетку з витких пагінців. Навколо розетки почерком «насх» збереглася частина крупного напису арабською мовою: «Слава, яка (є) найвищим щастям для могутніх начальників, (нехай буде) тобі благодіянням майбутнє життя». Другий фрагмент дзеркала з олов'янистої бронзи — з рослинними пагінцями, головами тварин і личиною людини у короні. Подібні вироби були широко розповсюджені у золотоординський період від Поволжя до Центрального Передкавказзя і Подоння, відомі на пам'ятках Північно-Західного Приазов'я.

С.О. Звілінський

АРХЕОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРТИЗИ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

Результатом проведення археологічних експертиз земельних ділянок ДП «Південьгідроархеологія» ОАСУ ІА НАН України впродовж 2015 р. на території Запорізької області було виявлення та обстеження археологічних об'єктів, як поселенського, так і поховального характеру.

Поселення Загірне (доба пізньої бронзи) знаходиться за 2,4 км на схід від колишнього с. Загірне Гуляйпільського р-ну, на лівобережній, досить високій надзаплавній терасі балки Глибокої (відріг балки Білоглинської, ліва притока р. Жеребець, права р. Конка). У шурфах, закладених у межах земельної ділянки, що проектувалась для відведення, археологічного культурного шару не виявлено, він був зруйнований у результаті багаторічної оранки незначної товщі чорнозему. На поверхні ділянки піднято фрагменти ліпного посуду епохи пізньої бронзи й один крем'яний відщеп (рис. 1, *3 – 5*). Орнаментація посуду представлена у вигляді пружків із різного роду пальцево-нігтьовими вдавленнями та відтисками, врізним геометричним орнаментом. Висунуто припущення, що на ділянку виходила лише окраїна згаданого поселення, основна частина якого розташована на землях ближче до долини балки, поверхня яких задернована. Крім того, межею ділянки проходить лісосмуга та ґрунтова дорога.

Поселення Полотне (доба пізньої бронзи) — знаходиться за 1,5 км на північ від східної околиці с. Любимівка Гуляйпільського р-ну, на правобережжі верхів'я одного з верхніх відрогів б. Полотної (ліва притока р. Солоної, ліва р. Янчур). У закладених шурфах культурного шару не виявлено, однак на поверхні ділянки зібрані фрагменти ліпного посуду доби пізньої бронзи, крем'яні відщепи та відбійники (рис. 1, *6*). Походження зазначених археологічних знахідок на ділянці пов'язане зі зруйнованим культурним шаром незначного короткострокового поселення чи стоянки, який знищений внаслідок сільськогосподарської діяльності — штучної зміни русла балки, його розчищення та вирівнювання берегів.

У результаті робіт також виявлене одне місцезнаходження пізньої козацької доби —

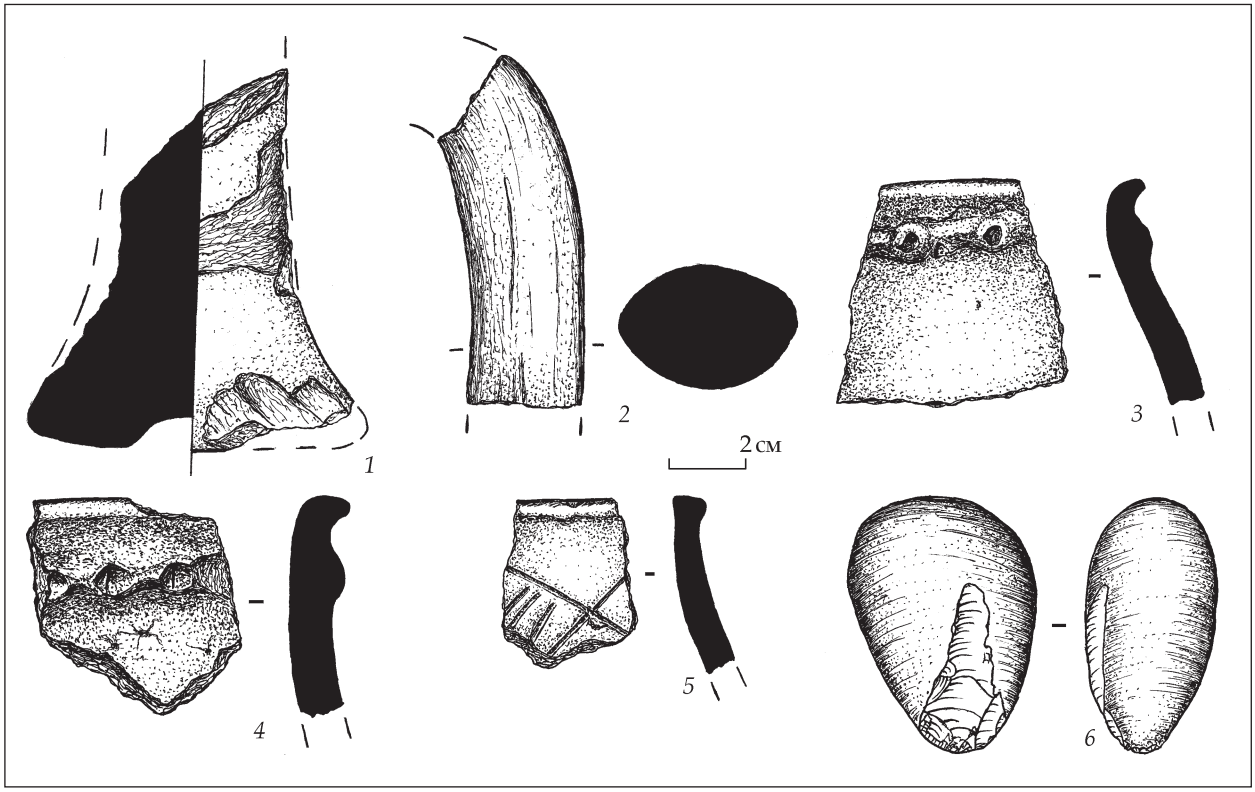

Рис. 1. Підйомний матеріал: *1, 2* — з насипів курганного могильника № 2981; *3 – 5* — поселення Загірне; *6* — поселення Полотне

початку урядової колонізації Півдня України. Об'єкт знаходиться на лівому березі р. Жеребець (права притока р. Конка), навпроти сучасного с. Васинівки Оріхівського р-ну, в петлі русла згаданої річки, на невисокій терасі. У результаті шурфувань не вдалося зафіксувати ознак постійного житла, лише виявлено значні скупчення дрібних уламків кераміки, характерної для доби козацтва, з традиційним орнаментом — описком, фляндрівкою, ріжкуванням та фрагменти металевих виробів (ковані цвяхи, фрагмент чавунного казана). Також, на поверхні ділянки зібрано фрагменти кременю, що міг використовуватися для кресання вогню чи для кремінних замків вогнепальної зброї. В одному з шурфів зафіксовано невелике заглиблення, заповнене попелом, серед якого також трапляються фрагменти кераміки. Крім того, з поверхні ділянки походить щиток від мідного поштового персня-печатки з ініціалами «ФФ» вензельного типу, які увінчує зображення птаха з розкинутими крильми. У верхній частині щитка наявний отвір, що зроблений, ймовірно, для носіння його на нитці після обломлювання обідка (шинки), що припаювалась до щитка за допомогою срібла. Розміри щитка 1,5 × 1,6 см (рис. 2, *1*). В орному чорноземному шарі також виявлена мідна накладка на одяг у формі восьмипелюсткової квіткової розетки, з двома отворами для кріплення. Накладка симетрична, шириною 1,8 см (рис. 2, *2*). Місцезнаходження суттєво пошкоджене господарчою діяльністю радянського періоду — траншеями під ряди тутових дерев. Нині означена територія частково вкрита чагарниками.

У ході робіт за означений період обстежувались та встановлювались межі курганів та курганних могильників, як уже взятих на облік, так і нововиявлених об'єктів. Зокрема, обстеженню підлягав курганний могильник (охоронний № 2981), неподалік с. Велика Знам'янка Кам'янка-Дніпровського р-ну, що знаходиться за 3 км північніше курганного могильника навколо Солохи — пам'ятки археології національного значення. В оглянутому курганному могильнику на державному обліку перебуває п'ять насипів. А в результаті обстеження було виявлено ще 28 нових насипів, близько третини яких мають незначні висоти — від 0,2 до 0,4 м. Всі, окрім чотирьох найбільших у групі, на момент огляду підлягали розорюванню, на поверхнях яких фіксуються потужні плями материкових викидів. Біля полів більшості розорюваних насипів були зібрані фрагменти гончарного посуду античного часу та доби середньовіччя. Як правило, це стінки, ніжки, вінця та ручки як античних, так і середньовічних амфор (рис. 1, *1, 2*).

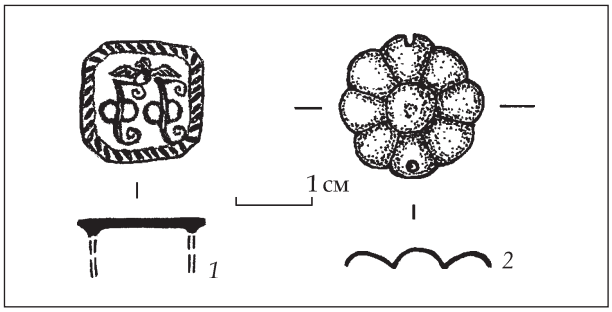

Рис. 2. Матеріали пізньої козацької доби з місцезнаходження Васинівка

Серед виявлених у 2015 р. об'єктів потребують додаткових досліджень поселення доби пізньої бронзи Загірне, а також місцезнаходження Васинівка, що відноситься до маловідомої на теренах Запорізької області спадщини пізньокозацького часу.

В.А. Папанова, Г.М. Тощев, А.А. Голик

РОЗКОПКИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА № 2701 БІЛЯ с. ДМИТРІВКА

Експедиція Бердянського державного педагогічного університету в серпні—вересні 2015 р. завершила розкопки курганного могильника № 2701, розташованого за 2,6 км на південь від с. Дмитрівка Бердянського р-ну.

За сезон досліджено два кургани (№ 6 і 7) один із них повністю розораний. Обидві поховальні споруди залишені носіями ямної культури доби ранньої бронзи. У насипах цих курганів виявлено 21 поховання.

У кургані № 6 розкопано вісім поховань ямної, два катакомбної й одне зрубної культури. Основне ямне поховання № 10, пізніше в насип були впущені поховання ямної

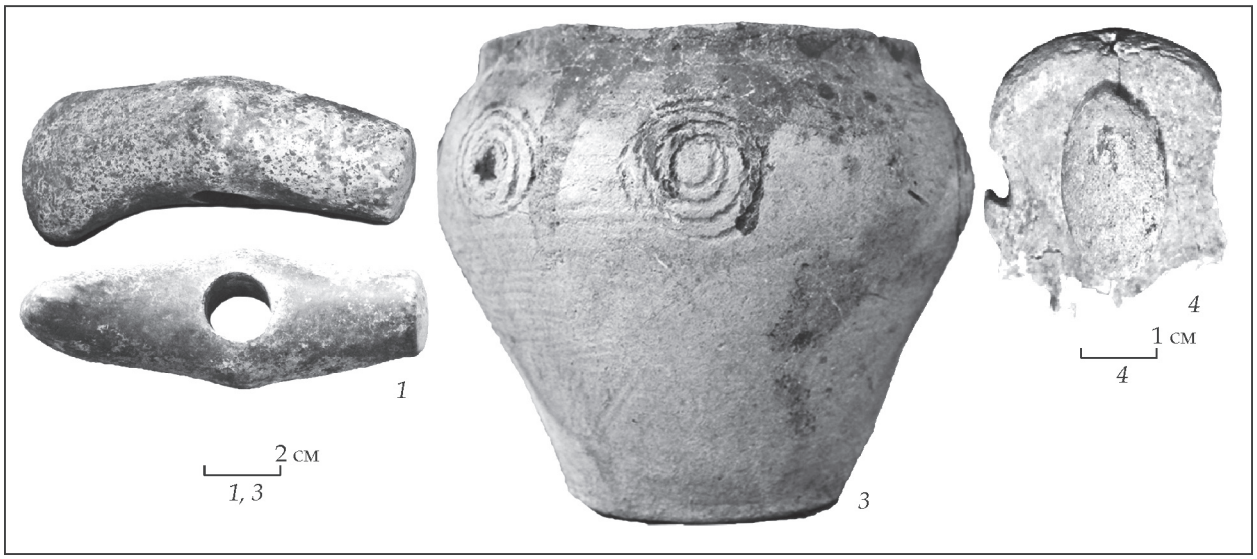

Рис. 1. Матеріал з курганного могильника № 2701 поблизу с. Дмитрівка: *1* — сокира-молот, п. 4 к. 6; *2* — дерев'яне колесо, п. 6 к. 6; *3* — ліпний орнаментований горщик, п. 7 к. 7; *4* — кістяна пряжка, п. 5 к. 7

(№ 1, 3, 5, 7—9, 11) і катакомбної культури (№ 4, 6), доби бронзи (№ 2).

Деякі ямні поховання здійснені у ямах з уступом, перекриті деревом або камкою. Дві ями перекривалися кам'яними плитами. У дитячому похованні № 5 знаходився ліпний горщик.

Одночасовими є катакомби, споруджені у північно-західному секторі, з якими, можливо, слід пов'язувати останню досипку насипу. У катакомбі № 4 залишилася неушкодженою камера, на стінках якої збереглися сліди від знарядь праці. Стінки та склепіння камери були побілені густим крейдяним розчином. У камері виявлено два кістяки (дорослого та дитини). Супроводжуючий інвентар — кам'яні розтиральник і сокира-молот (рис. 1, *1*).

У катакомбі № 6 стінки і склепіння камери також були побілені. Вхід до камери заклали дерев'яним колесом (рис. 1, *2*). У камері знаходилося два кістяки.

Добою бронзи датується і курган № 7. У ньому розкопано одне поховання ямної, два катакомбної, одне бабинської, три зрубної культур, одне доби бронзи та два зруйнованих. Більшість із них супроводжувалися інвентарем, серед якого предмети з глини, бронзи, кістки, кременю.

Значною кількістю інвентарю привертає увагу катакомбне поховання № 7. Вхідний колодязь овальної в плані форми, камера — бобовидна. Кістяк лежав на спині, головою на південний схід із підігнутими праворуч колінами. Серед поховальних речей — намисто з кістяних рурок, амулет з ікла вовка / собаки, намистина з пасти, бронзові підвіски, морська мушля з отвором, кремінь та ліпний орнаментований горщик (рис. 1, *3*).

Уперше розкопано в могильнику поховання бабинської культури (п. 5), в якому знайдена обламана фігурна кістяна пряжка (рис. 1, *4*).

Таким чином, у сімох насипах могильника біля с. Дмитрівка за три роки розкопок досліджено 44 різночасові поховання від доби бронзи до періоду середньовіччя.

Г.М. Тощев, С.І. Андрух

РОЗКОПКИ ДВОХ КУРГАНІВ НАД БІЛОЗЕРСЬКИМ ЛИМАНОМ

Експедиція Запорізького Національного університету завершила дослідження курганної групи II на західній околиці села Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. Перші шість насипів на цьому полі були розкопані Запорізькою експедицією ІА АН УРСР ще в 1982 р., згодом у 1996 р. іще 4 кургани дослідила експедиція Запорізького Національного університету, керована авторами. У нинішньому році були розкопані два останні насипи у цій групі.

У кургані № 20 виявлено вісім поховань від доби ранньої бронзи до скіфського часу. Насип його мав висоту понад 1,5 м. Ранні комплекси представлені похованнями носіїв ямної і катакомбної культур, серед знахідок — керамічний посуд. Відзначимо катакомбне поховання № 6 із трьома кістяками, в ньому поруч із вхідним колодязем було знайдено фрагмент склепіння черепа людини і горщик. А у скіфському похованні виявлено залізний меч.

Насип кургану № 21 скіфи звели над підземною поховальною спорудою у вигляді катакомби. Через нетривалий час після поховання останню піддали нарузі. Кістяк небіжчика міг лежати випростано на спині, головою на південь. У заповненні центральної поховальної споруди виявлено: дві калачикоподібні сережки з напаяними у верхній частині качечками, намисто з жовтого металу і скляної пасти різних форм, великі ромбоподібні намистини зі скла та ромбовидні з накладками жовтого металу, бронзове вістря стріли, свинцеве пряслице, уламки залізного шила та проколи з кістки.

Безпосередньо на дні камери знайдено лекіф, а на уламках кісток — фрагменти залізного ножа.

У кургані було відкрите ще й бокове поховання № 2, здійснене у простій овальній ямі. Кістяк лежав випростано на спині, головою на південь. Інвентар презентували два бронзові скроневі кільця та кістяний футлярчик для голок.

З центральним похованням пов'язане зведення рову діаметром 23—24 м. Рів мав дві перемички. На північ від східної перемички на дні рову знайдено розвал амфори (реставровано повністю) та кістки тварин. На південь від перемички у рові знаходились п'ять розбитих амфор. У північно-східному секторі насипу знайдено нижню щелепу чоловіка (вірогідно, результат діяльності грабіжників центральної могили).

П.К. Макарович, Ю.В. Болтрик, В.С. Рудь, І.Т. Кочкін

ПОШУКИ КУРГАННИХ ГРУП КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ВЕРХНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'Ї

У 2014—2015 рр. Спільна українсько-польська археологічна експедиція, організована Інститутом археології НАН України (м. Київ) та Університетом імені Адама Міцкевича (м. Познань, Польща), проводила розвідки у північних районах Івано-Франківської та південних — Львівської областей. Роботи здійснено в рамках проекту NPRH «Katalog cmentarzysk kurhanowych kultury komarowskiej w dorzeczu gyrnego Dniestru».

Метою розвідок був пошук та документування, як старих так і щойно відкритих курганних груп. На території *Івано-Франківської області* дослідження проведено на 13 курганних групах: біля м. Тлумач та сіл Буківна, Вікняни Тлумачського р-ну, с. Стопчатів Косівського р-ну, с. Братківці Тисменицького р-ну, сс. Комарів, Вікторів, Тенетники та три пункти біля м. Крилос Галицького р-ну, сс. Підгороддя (рис. 1) та Путятинці Рогатинського р-ну. У *Львівській області* досліджено п'ять груп: біля сс. Серники та Іванівка (курганна група Янчин) Перемишлянського р-ну, с. Кавське і смт Дашава Стрийського р-ну та с. Красів Миколаївського р-ну.

На усіх вищевказаних групах проведено фіксацію просторового розташування (рис. 1, *1*) та зйомку для 3D-моделювання насипів (рис. 1, *2*), а також геофізичну зйомку (рис. 1, *3*) як курганів, так і міжкурганного простору. Роботи здійснено з використанням сучасного геодезичного обладнання,

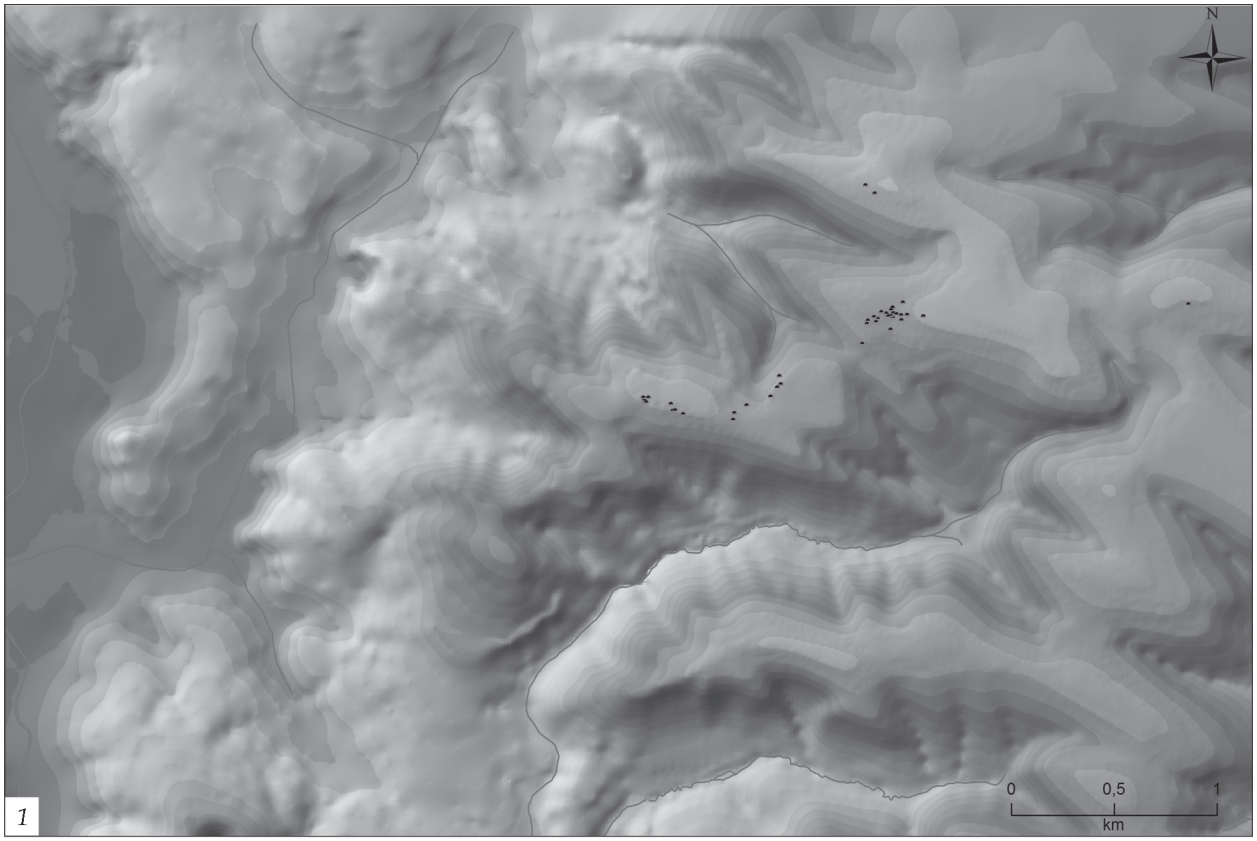

Рис. 1. Курганна група Підгороддя: *1* — розташування курганів групи на топографічній карті місцевості

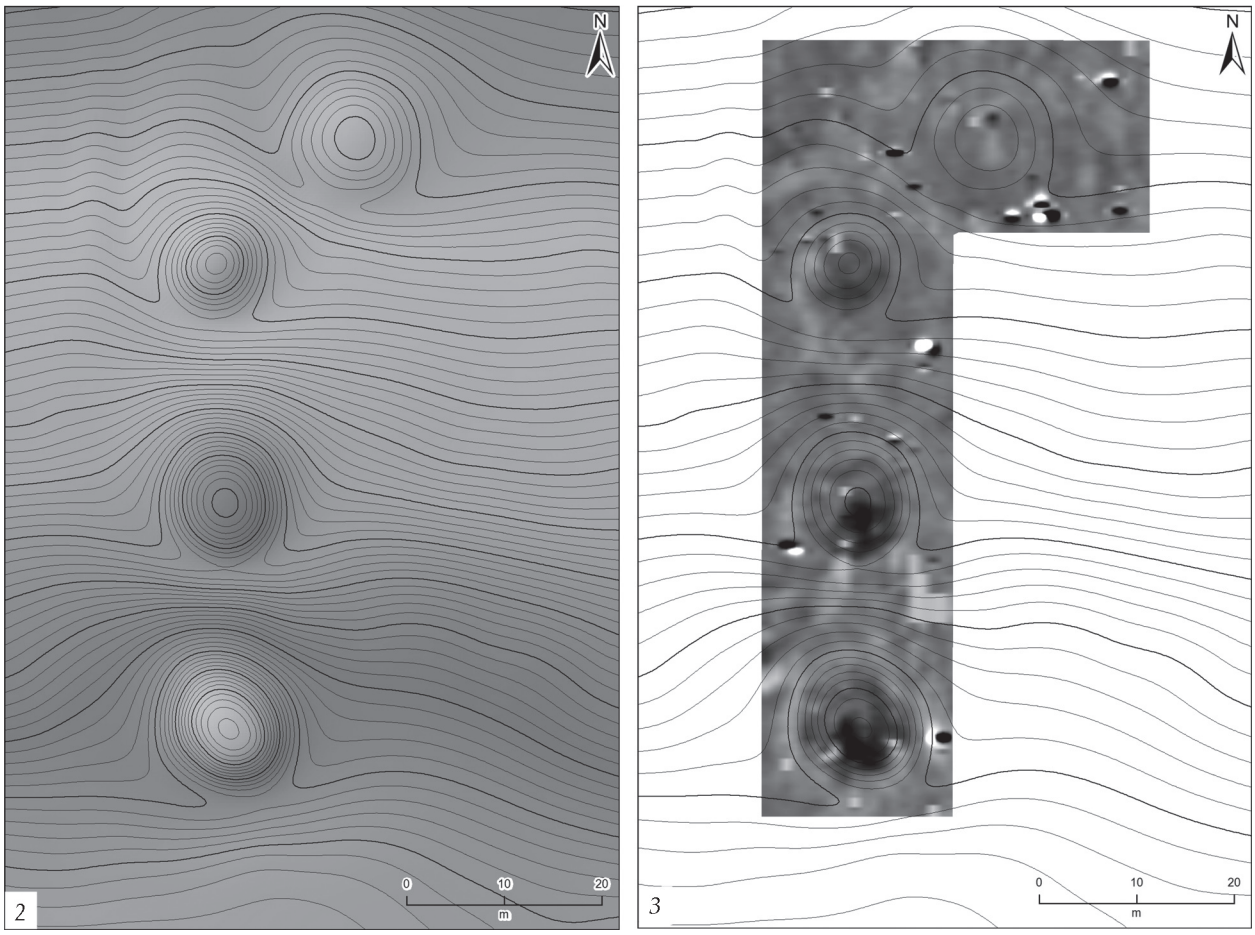

Закінчення рис. 1. Курганна група Підгороддя: *2* — топографічний план курганів; *3* — магнітометричний план курганів

зокрема GNSS-приймачів, електронних тахеометрів та лазерних 3D-сканерів. Для геофізичної зйомки застосовано магнітометр Bartington Fluxgate Grad601 з одним зондом. За два роки роботи з його допомогою сумарно вдалося дослідити 3,7 га площі.

Експедицією вперше проведено систематичні пошукові роботи курганних груп у верхній частині басейну р. Дністер. Крім того, застосування інноваційних методів досліджень і технологій дозволило зібрати вагому базу даних, яка може бути використана у майбутніх дослідженнях.

м. КИЇВ

А.О. Козловський, В.О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. ОЛЕГІВСЬКІЙ У м. КИЄВІ

Старокиївська експедиція ІА НАН України проводила науково-рятівні дослідження на земельній ділянці під будівництво житлового будинку по вул. Олегівській, 24-А-30 у Шевченківському р-ні м. Києва. Загальна площа дослідженої ділянки становить: 2540 м^2. З них археологічні розкопки велися на площі в 760 м^2, а на інший території проводився археологічний нагляд.

Під час поверхневого аналізу ділянки розкопу виявилося, що її верх спланировано. Знаходиться вона під горою, яка примикає до неї з північного боку і була підрізана в результаті планування під будівництво дво- триповерхових цегляних житлових будинків XIX ст. Згодом вони були знесені, а сама ділянка розкопу захаращувалася і перетворилася на смітник. При подальшому дослідженні у стратиграфічних розрізах стінок траншей і бортів розкопу чітко прослідковується пониження гори з півночі на південь.

Розкопки проведено шляхом дослідження шурфів і траншей, що розташовувалися у різних частинах ділянки розкопу і потім сполучалися між собою. Це було зумовлено плануванням майбутнього будівельного котловану та значною засміченістю території розкопу, для розчистки якої використовували потужні екскаватори. Таким чином, поступово була розкопана і досліджена вся ділянка, відведена під археологічні роботи. Загалом було закладено один шурф і п'ять траншей, а під час дослідження виявлено залишки чотирьох об'єктів, трьох ям і два цегляні підвали середини XX ст., один з яких був щільно заповнений уламками керамічних, фарфорових, скляних, мідних і залізних виробів другої половини XIX—XX ст.

Роботи були розпочаті з дослідження шурфу 1, закладеного у південно-східній частині ділянки розкопу для з'ясування стратиграфічної ситуації і рельєфних особливостей даної території. Розміри шурфу: 3 × 1,6 м, глибина — 1,2 м від рівня сучасної поверхні. У результаті було з'ясовано потужність культурних шарів і визначено їхню хронологію. Судячи зі стратиграфічних перетинів стінок шурфу 1 виявилося, що верхній шар товщиною від 0,4 до 0,57 м складали уламки: цегли, дерев'яних перекриттів, шматки цем'янки і бетону, щільно утрамбованого і перемішаного з землею будівельного й побутового сміття другої половини XIX — кінця XX ст. тощо, під яким з глибини від 0,6 до 1,15—1,2 м йдуть прошарки культурних шарів XI—XII ст. — залишки зруйнованого об'єкта (об'єкт 1) давньоруського часу. Материк зафіксовано на глибині 1,2 м.

Під час дослідження траншеї 1, розташованої у східній частині ділянки розкопу, на північ від шурфу 1 було виявлено перемішані шари будівельного та побутового сміття другої половини XIX—XX ст., під якими починається материковий ґрунт жовтого кольору. Культурних шарів більш раннього часу не виявлено. Траншея 1 мала прямокутну форму і була видовжена із заходу на схід. Розміри траншеї 1 — 6,5 × 3,1 м, глибина від сучасної денної поверхні — 1,95 м. Потужний сміттєвий шар, скоріш за все, утворився в результаті знесення будинку другої половини XIX ст., який стояв на цьому місці і залишки від стрічкових фундаментів якого також було виявлено у траншеї 1.

Під час дослідження траншей 2 і 3, розташованих у центральній частині ділянки розкопу, на захід від траншеї 1, під щільними шарами будівельного й побутового сміття другої половини XIX—XX ст., аналогічного тому, що було знайдене у траншеї 1, було виявлено залишки двох об'єктів XVIII—XIX ст. (об'єкти 3 і 4), однієї пізньої ями XIX ст. (яма 1) та струмок (?) (об'єкт 2). Траншея 3 — продовження траншеї 2. Загальні розміри траншей 2 і 3 склали: 8,4 × 6,4 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 1,42 м. Серед археологічних об'єктів пізньосередньовічного і нового часу, знайдених у траншеях 2 і 3, слід виділити давньоруський об'єкт 2.

Об'єкт 2 — фрагмент заглибленого у материк на 0,5 м звивистого струмка (потічка) (?) що, скоріш за все, утворився внаслідок дощових або джерельних (?) вод, які стрімко стікали з гори до низу. Довжина відрізка струмка складає 0,6 м, ширина — 0,15—0,25 м, глибина від сучасної денної поверхні до дна — 1,95 м. Стінки і дно вкриті шаром намулу 0,5—3 см завтовшки. У заповненні річища виявлено значну кількість кераміки XI—XII ст., фрагменти залізних і бронзових виробів, шматки

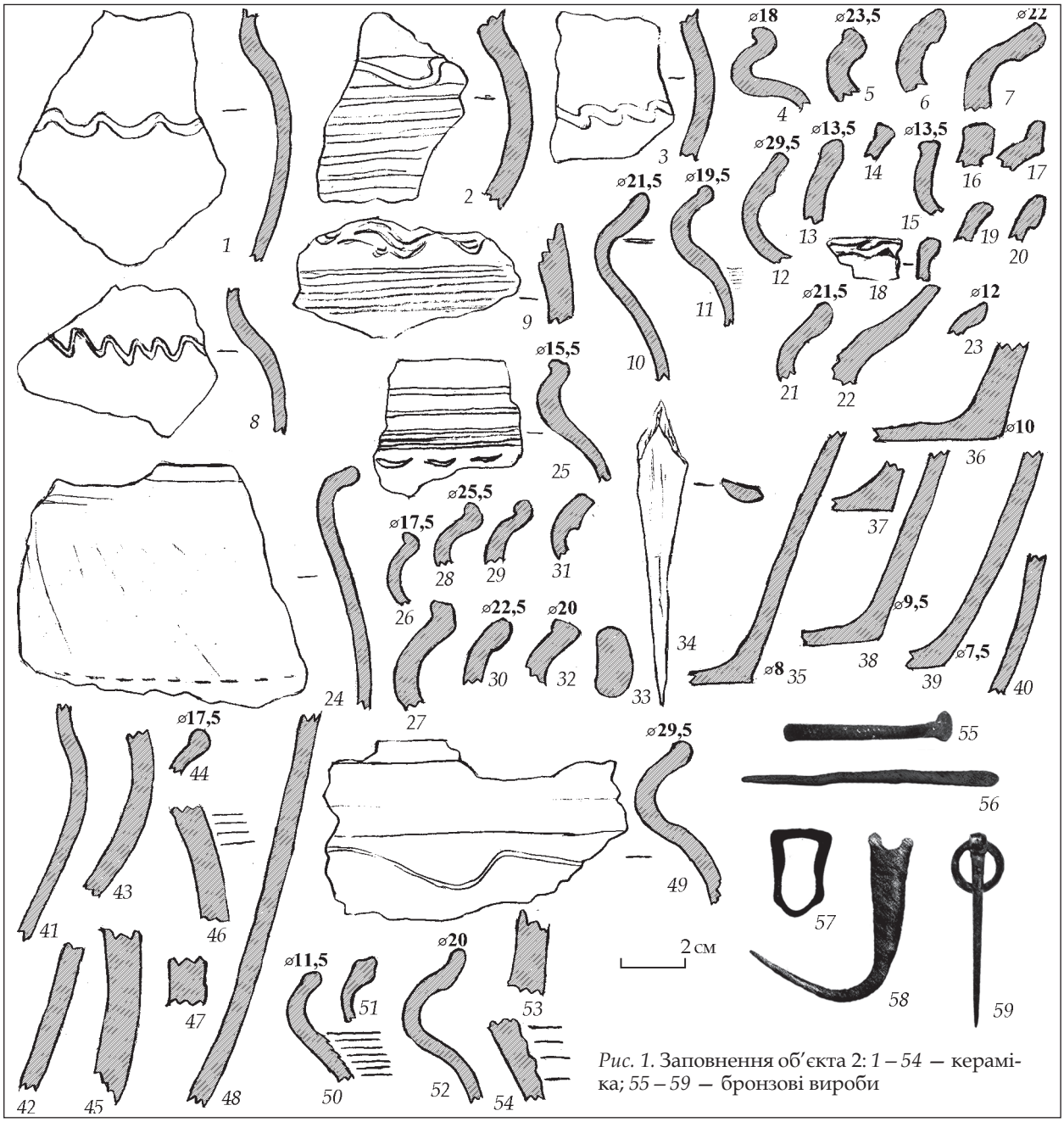

Рис. 1. Заповнення об'єкта 2: *1 – 54* — керамі-ка; *55 – 59* — бронзові вироби

пірофіліту тощо. Було знайдено 60 фрагментів прямих, валикоподібних та складнопрофільованих вінець горщиків, більшість яких мала врізний лінійний, врізний лінійний і хвилястий, врізний лінійний і нігтьовий орнаменти; 12 фрагментів денець горщиків; також близько 80 простих та 120 орнаментованих стінок від різноманітних керамічних посудин (рис. 1, *1 – 54*). Було виявлено фрагменти залізних виробів та згустків зі шматків глини і заліза, що піддались сильній корозії від довготривалого перебування у воді. Серед них п'ять залізних цвяхів з округлими і квадратними шляпками, фрагмент залізного ножа, фрагмент леза залізного ножа, фрагменти залізних пластин тощо. Вироби з бронзи, знайдені в об'єкті 2, представлені фрагментом прямокутного у перерізі наручного браслета з декоративним витим орнаментом (рис. 1, *55*); бронзовою (мідною(?)) голкою (рис. 1, *56*); частиною поясної пряжки (рис. 1, *57*); риболовним гачком з відламаним вушком і двома насічками в основі (рис. 1, *58*); заколкою (?) у вигляді гострої шпильки з протягненим в основу кільцем (рис. 1, *59*); фрагменти мідних пластин, уламків тощо.

Під час дослідження траншей 4 і 5, розташованих у центральній та західній частинах ділянки розкопу, на захід від траншей 2 і 3, було виявлено потужні мішані сміттєві шари, аналогічні до тих, що були виявлені у траншеї 1. Розміри траншей: 4) — 14 × 8 м, глибина — 1,5 м; 5) — 6,5 × 4,5, глибина — 1,6 м. У заповненні даних траншей на дні знайдені фрагменти пізніх перекопів XIX—XX ст. і комунікаційних траншей XX ст. Об'єктів чи знахідок більш раннього часу не виявлено.

Д.В. Бібіков

РОЗВІДКИ НА ОСТРОВІ ВАЛЬКІВСЬКИЙ У ВИШГОРОДІ

Восени 2015 р. було проведено візуальні розвідки на о. Вальківський (у давнину — частина о. Вершина), у районі Київської ГЕС. Колишній острів Вершина утворився внаслідок меандрування і раніше розділяв основне русло Дніпра і протоку Коноплянку. Можливо, саме він під 1146 р. згадується в Іпатіївському літописі як місце смерті Всеволода Ольговича («став під Вишгородом на острові»); існує гіпотеза, що тут розташовувалась резиденція цього князя. Однак, за картографічними даними, у XIX — на початку XX ст. острів був з'єднаний з берегом широким перешийком і лише потім русло Коноплянки затопило дніпровськими водами. Південно-центральна частина о. Вершина, а також уся його північна половина були знищені під час будівництва ГЕС на початку 1960-х рр.

Нині острів Вальківський являє собою косу, видовжену з півночі на південь на 2,37 км, завширшки 200—270 м. Його північну частину займає Київська ГЕС, решта його території вільна від забудови, і підлягає обстеженню. Рельєф острова суттєво змінено під час будівництва зазначеного об'єкта. Вся досліджувана площа вкрита намивним річковим піском. Роботи переважно проводились після дощів, коли з піску вимивається підйомний матеріал. З південної частини острова походять поодинокі фрагменти кераміки доби раннього заліза і пізнього середньовіччя.

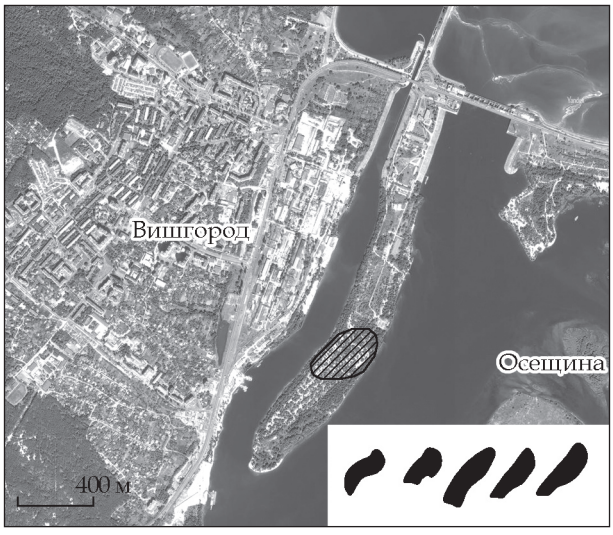

Рис. 1. Місцезнаходження пам'ятки і типи давньоруських вінець

Давньоруські знахідки розповсюджені в центральній частині досліджуваної території, по всій площі між західним і східним берегами. Керамічні вироби переважно зроблено з червонопальної глини з домішками піску, в тісті помітні також оксиди заліза. Близько десяти фрагментів мають сірий та кремовий колір тіста з аналогічними домішками і включеннями. Така рецептура тіста в цілому традиційна для Вишгорода й Київщини середньовічного періоду. Вінця переважно репрезентовані манжетними формами, в одному випадку — у вигляді валика з закраїною. Вони можуть датуватись у межах кінця XI—XII ст. Один з фрагментів вінець може бути віднесений до «доманжетних» і ймовірно датуватись X ст. Також виявлено фрагмент орнаментованого бронзового виробу (вірогідно — браслета). Зачистка схилів на різних ділянках пам'ятки жодних культурних нашарувань не виявила.

Літописні дані однозначно свідчать про функціонування в районі Вишгорода у давньоруський час переправи, котра була частиною так званого «Шляху Мономаха» — основної дороги з Києва на Чернігів і далі (Сновськ, Гомій, Новгород-Сіверський, Стародуб, Трубчевськ, тощо). Більшість дослідників схильна саме тут розміщувати і перший міст через Дніпро, збудований Володимиром Мономахом у 1115 р., невдовзі після освячення вишгородської церкви-мавзолею Бориса і Гліба. Лівобережний відрізок шляху (в сучасних межах Київської області), найімовірніше, проходив по краю надзаплавної тераси Десни, де в районі сіл Сувид, Боденьки, Жукин, Нижня Дубечня та Новосілки відомо цілу низку давньоруських поселень. Останнім, стратегічним пунктом «Шляху Мономаха» перед переправою вірогідно було поселення біля с. Хотянівка у деснянській заплаві. Його маршрут у загальних рисах повторював нинішню трасу Київ—Десна (традиційна дорога на Чернігів

позначена тут і на картах XVIII—XIX ст.). Таким чином, шлях мав виходити до Дніпра якраз навпроти сучасного о. Вальківський. З існуванням цього шляху, можливо, і пов'язані виявлені на острові старожитності. Дана місцевість була найбільш зручною для переправи: основне русло Дніпра навпроти неї було відносно вузьким, а відстань до Києва — найкоротшою (влаштувати переправу ще південніше завадила би заболочена і порізана окремими рукавами заплава Десни). За свідченнями вишгородських краєзнавців, на острові знаходили монети доби Великого князівства Литовського та Російської імперії. У контексті запропонованої гіпотези подальші дослідження території острова з проведенням земляних робіт виглядають дуже перспективними.

І.А. Готун, С.А. Горбаненко, А.В. Петраускас, Д.О. Шахрай

СЕРЕДНЬОВІЧНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗНАРЯДДЯ З ОКОЛИЦЬ БОЯРКИ ТА КОНТЕКСТ ЇХНЬОЇ ФІКСАЦІЇ

Спеціальна пошукова група «Корчагінець» Українського фонду пошуку «Пам'ять» у ході статутної діяльності передала до фондів Боярського музею виявлений в околицях міста комплекс землеробських знарядь. Предмети знайдені разом і репре-

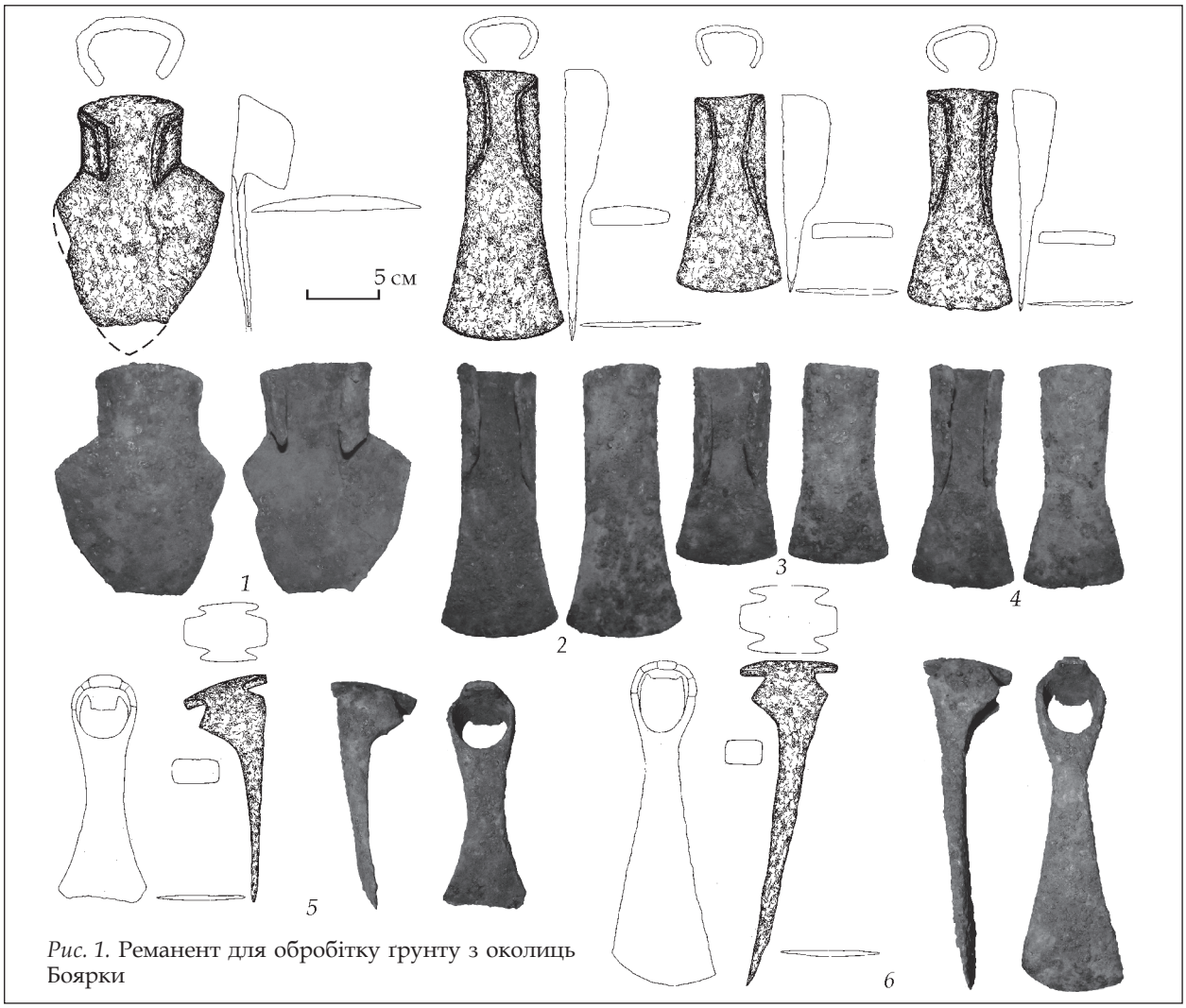

Рис. 1. Реманент для обробітку грунту з околиць Боярки

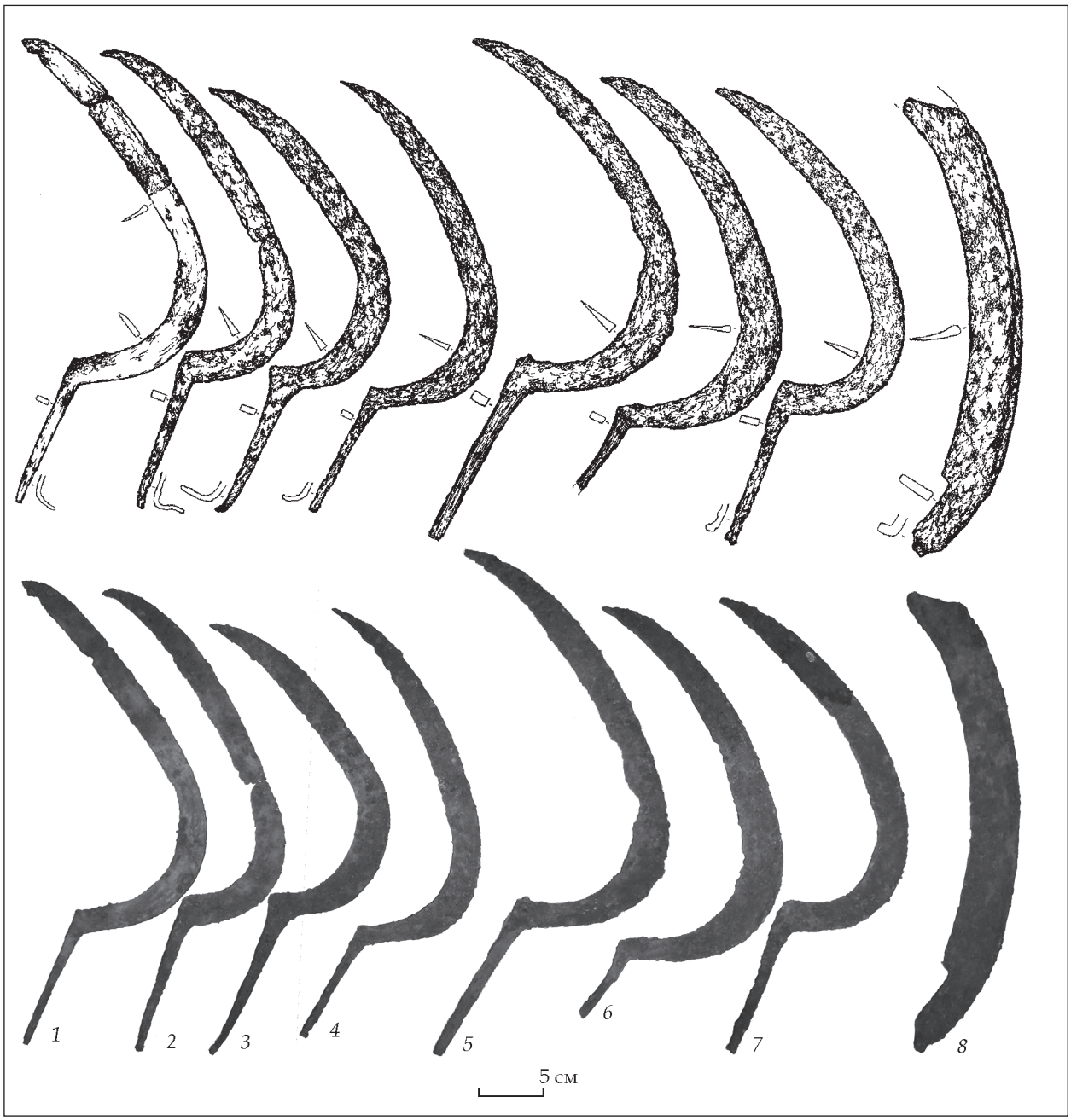

Рис. 2. Знаряддя збирання врожаю з комплексу

зентують інструменти обробітку ґрунту (рис. 1) та збирання врожаю (рис. 2), а саме: наральник, п'ять мотик, сім серпів, косу [1].

Наральник — втульчастий широколопатевий, без помітної асиметрії плічок, зі зламаним краєм чи слідами спрацьованості; такі знаряддя набули широкого поширення наприкінці I — на початку II тис. і репрезентують найпоширенішу групу на цій території в означений період. Призначені для первинного обробітку ґрунту до орного землеробства і для вторинного та садово-городніх робіт (при існуванні останніх) мотики — втульчасті (3 екз.) і провушні (2 екз.). Знаряддя слід датувати кінцем I — можливо, початком II тис.

Оскільки комплекс репрезентує яскраво виражений депозитарій знарядь землеробської праці, ототожнення інструментів з теслами, які мали аналогічне конструктивне вирішення, у цьому випадку малоймовірне. Серпи репрезентовані сімома виробами; один розламаний навпіл. Вони черешкові, у п'яти знарядь край черешка загнутий, до черешків двох виробів прикипіли просочені продуктами корозії рослинні волокна — сліди руків'їв, у двох випадках край

[1] Маючи нагоду, автори висловлюють щиру вдячність командиру групи В. Остролуцькому, комісару О. Остапенку, директору музею Л. Кравченко, колективу бійців і працівників музею.

черешка зламаний, що могло спричинити загинання. Всі інструменти мають класичний вигляд, такі набули широкого розповсюдження наприкінці I тис. і побутують дотепер, вузьку дату для них визначити неможливо. Коса зламана на кінці, має загнутий черешок. Знаряддя представлене типовим екземпляром, його вузьке датування також неможливе. Подібні коси на території півдня Східної Європи набули широкого розповсюдження в останній чверті I тис. та за часів Київської Русі. На наших теренах вони широко відомі й за етнографічними матеріалами, оскільки були у вжитку ще у XIX ст.

Опрацювання речей привело до цікавого спостереження. З одного боку — вироби репрезентують типові сільськогосподарські знаряддя, їхня неординарність полягає саме у сукупності виявленого пошуковцями комплексу. Водночас, на тлі статистичних даних щодо слов'яно-руських старожитностей регіону, за відсутності поруч широко вивчених пам'яток колекція постає доволі представницькою. Знаряддя переважно спрацьовані, деякі навіть були зламані, але потім їх адаптували й продовжували використовувати. Оскільки вони знайдені разом, хронологію комплексу визначає сукупність датувань предметів з його складу. Найімовірніший період використання виробів — остання чверть I тис., можлива дата — початок II тис. При широких часових рамках побутування серпів і коси, належність решти знарядь до кінця I — початку II тис. (райковецька та давньоруська культури) дозволяє віднести ймовірну експлуатацію всього комплексу до цього періоду.

Наявність компактної групи речей на обмеженій площі могла маркувати схованку на період небезпеки, місце їхнього виготовлення чи ремонту, місце зберігання при експлуатації. Різний ступінь спрацьованості знарядь та сліди ремонтів деяких із них дозволяв як більш ймовірні розглядати випадки з місцем зберігання чи переховування, тим більше, що за кількістю й асортиментом така сукупність може відображати типовий набір ременанту одного дрібного господарства — однієї сім'ї. З цією метою разом з групою «Корчагінець» було обстежено місце фіксації речей і здійснено зачистку шурфу пошуковців.

Означений пункт розташований на території масиву Боярського лісництва на схилі надзаплавної тераси правого берега р. Бобрид (Притварка) північніше міста на південь від Йосипівського ставка та на захід від ділянки Вітянсько-Бобрицького змійового валу (ззовні від останнього). Сліди давніх об'єктів тут відсутні, тому комплекс слід вважати спеціально схованими предметами. Простежений у шурфі на місці їхнього виявлення під 5-сантиметровим стерильним прошарком піску 30-сантиметровий горілий чорний піщаний шар з грудкою обпаленої глини не виключає наявності поруч археологічних артефактів; відповідні пошуки заплановані на майбутнє. Та незалежно від цього можна констатувати наявність доволі неординарної знахідки і цінного джерела з історії господарства слов'ян кінця I — початку II ст.

І.А. Готун, В.Ю. Непомящих, Д.О. Шахрай

ОБСТЕЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ В КРЮКІВЩИНІ

Північною експедицією Інституту археології НАНУ на замовлення і при фінансуванні фізичної особи у зв'язку з планами відведення для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд обстежено ділянку площею 0,08 га в зоні розміщення багатошарового поселення на південній околиці села на терасі правого берега р. Сіверки у місці її злиття з Гатенкою. Пункт, як селище доби бронзи і періоду Київської Русі у ході вивчення басейну р. Віти обстежили В.О. Петрашенко з В.К. Козюбою у 1991 р., вказавши, що він відкритий у 1983 р. О.В. Сєровим. У ході їхніх робіт відзначено наявність двох зон поширення культурного шару потужністю до 0,6 м та зібрано уламки ліпного керамічного посуду скіфської доби й гончарного — давньоруського та монгольсько-литовського часу.

У 1994 р. О.В. Сєров у зв'язку з виділенням частини площі поселення для зведення

дач організував на ньому рятівні розкопки. Згодом А.В. і О.В. Петраускаси та Р.Г. Шишкін виділили на пункті горизонт I—II ст., на площі 500 м² вивчили 13 ям та будівлю пізньозарубинецького часу, де зафіксували численні фрагменти посуду вказаного періоду, у т. ч. уламки амфор, залізні ніж та шило, ймовірні сліди обробки кольорових металів, залишки чорнометалургійного виробництва. Дослідники відзначили специфіку пункту в територіальній структурі синхронних старожитностей регіону. В ході робіт крім ранньослов'янських було отримано доволі репрезентативні матеріали часів Київської Русі.

Обстежена ділянка займає відзначену попередніми дослідниками улоговину на березі, останнім часом заповнену будівельним і побутовим сміттям та засипану привізною землею; вона розташована між наявною забудовою та стадіоном. Закладені на її площі пошукові шурфи дозволили простежити згадану засипку на глибину до 1,3—1,6 м. Водночас, у двох шурфах на південно-західній межі наявний гумусований шар з дрібними уламками кружальної кераміки давньоруського часу та ліпної — невизначеної хронології. Більш виразні фрагменти посуду належать гончарному денцю козацьких часів та ліпному рубежу — першої третини I тис., ліпним стінкам доби бронзи та прикрашеному проколами вінцю того ж часу.

Можна констатувати, що до складу ділянки входить незначна частина збережених культурних нашарувань. Для локалізації їхнього розповсюдження необхідні додаткові роботи.

І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір, Є.В. Синиця, М.О. Гунь

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СЕЛИЩЕ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОБІТ 2015 р.

Північна експедиція ІА НАНУ за участі студентів-практикантів, волонтерів і науковців із НПУ ім. М. Драгоманова, КНУ ім. Тараса Шевченка, Донецького національного університету (м. Вінниця) й інших вишів продовжила дослідження багатошарового селища в ур. Рославське в околицях Ходосівки. Роботи зосереджено на північно-східній периферії пам'ятки, де з огляду на проведення неподалік гідронамиву та відсутність дощів вдалось дійти краю культурних нашарувань на межі зайнятого поселенням підвищення і навколишнього болота, чому раніше заважав високий рівень ґрунтових вод.

Досліджена протягом сезону площа, що примикала до території, вивченої у 2007—2013 рр., склала 747 м² і продовжувала систему попередніх робіт. Перепад висот на цій ділянці сягав 1,15—1,4 м у північному напрямку і 0,8—1 м у східному, потужність культурного шару становила від 0,4—0,5 м у підвищених південно-західній та східній частинах розкопу до 0,8—1 м на схилі у північному та північно-східному напрямках і 0,1—0,2 м далі на північ та північний захід, де шар поступово переходить у товщу болотних відкладів. У той час як основні нашарування пункту складені однорідним темно-сірим та чорним супіском з вугликами, печиною, кістками тварин, керамікою і речовим матеріалом давньоруської та монгольсько-литовської доби, на межі болота їх репрезентує 10-20-сантиметровий чорний суспіщаний прошарок у верхній частині торф'янистого пласта. Материк — білий річковий пісок — переходить у білу і буру озалізнену глину з утворенням на їхній межі замивів піску і прошарків сапропелю. Цей перехід маркує давню лінію берега і супроводжується доволі різким перепадом висоти.

Попри наявність придатних для освоєння ділянок між краєм зайнятого селищем підвищення і вивченими раніше об'єктами, зокрема, розкопаним у 2013 р. житлом (об'єкт № 86), археологічний матеріал сконцентрований навколо останніх з утворенням на краю пункту смуги, практично позбавленої знахідок. Водночас, значне число останніх, а саме кістки тварин, уламки посуду було зібрано на затопленій раніше території, що свідчить про використання мешканцями пункту навколишнього болота для утилізації побутових відходів. Тут же був зафіксований і неповний кістяк крупного копитного. Крім матеріалів середньовічної доби у шарі також виявлено ліпну кераміку,

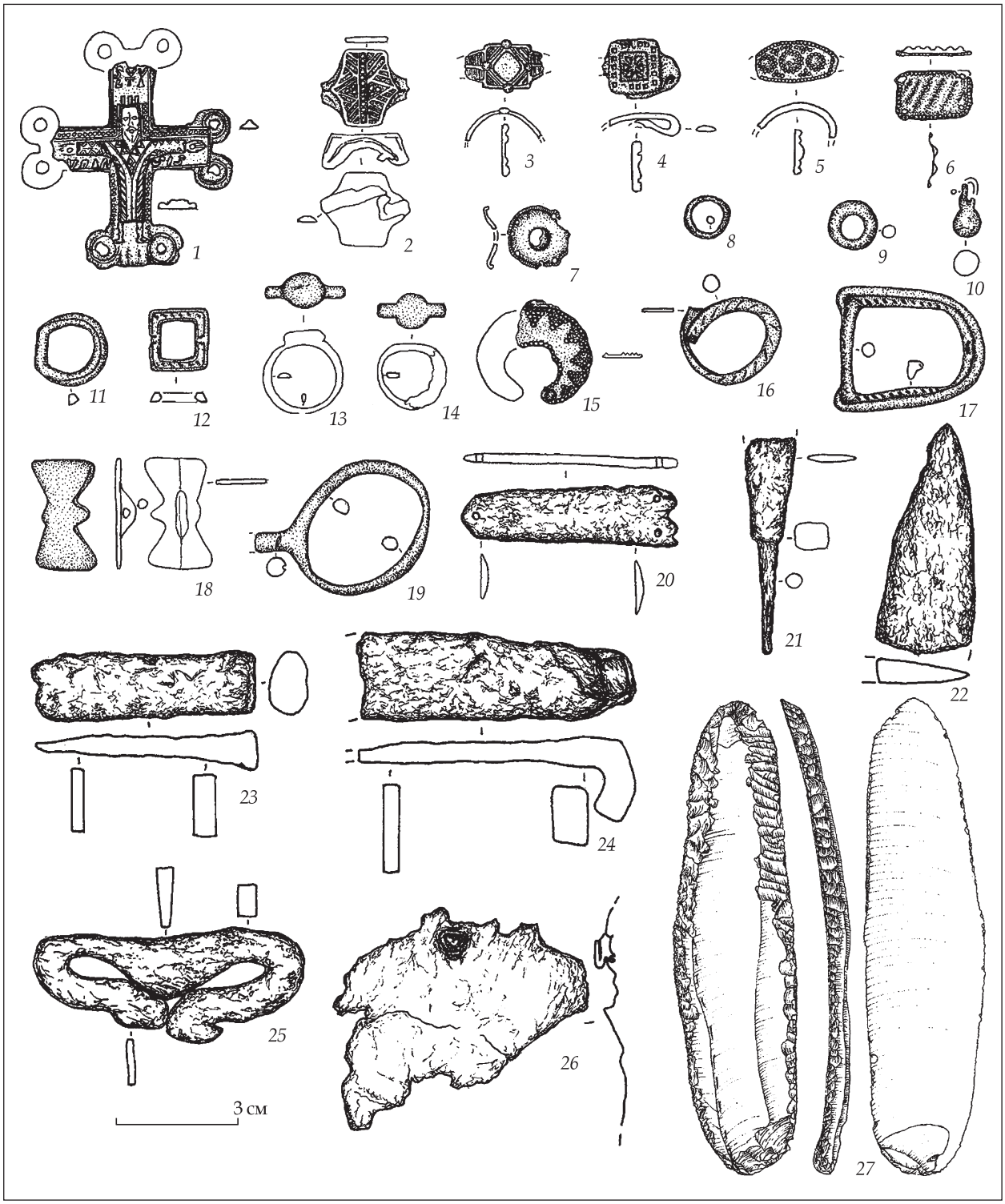

Рис. 1. Зразки індивідуальних знахідок з поселення

у тому числі неповний розвал неолітичної посудини, крем'яні знахідки, зокрема серп (рис. 1, *27*), аналогії якому, на думку С.В. Перевєрзєва, відомі у трипільській культурі та уламки посуду XVII—XVIII ст., які раніше на поселенні майже не траплялись. Вказані артефакти доволі рівномірно розповсюджувались по всій площі розкопу за винятком майже порожньої східної ділянки.

На дослідженій території зафіксовано п'ять ям. Об'єкт № 89 вивчений на периферії пункту, у північно-західній частині відкритої площі. Заповнений темно-сірим супіском з вуглинками, круглий, сягав 0,6 м у діаметрі і заглиблювався в материк на 0,13 м. Об'єкт № 90 розчищений там само. Мав розміри 1,3 × 0,9 м при глибині 0,14—0,19 м, заповнений однорідним сірим супіс-

ком без знахідок. Об'єкт № 91 розташований за 15 м на північний схід від вивчених раніше споруд, на краю зайнятого селищем підвищення, сягав розмірів 1,6 × 1,5 м. Його заповнення, складене темно-сірим супіском з вкрапленнями білої глини і білим піщано-глинистим придонним замивним прошарком заходило у материк на 0,45 м і включало уламки кераміки кінця XII—XIV ст., печину, остеологічний матеріал. Об'єкт № 92 розміром 1,1 × 0,6 м і глибиною 0,1 м знаходився за межами поширення основних нашарувань перед зниженням у напрямку болота. Заповнений темно-сірим супіском без знахідок. Об'єкт № 93 простежений на пониженій ділянці біля самої води, мав розміри 1,7 × 0,75 м при глибині 0,18 м. Заповнений сірим супіском із вкрапленнями глини білого та бурого кольору, археологічного матеріалу не містив.

Зібраний у ході робіт середньовічний керамічний матеріал традиційно привертає увагу різноманітністю і вишуканістю форм, значною кількістю уламків столового посуду, традиційно вищим (порівняно з іншими неукріпленими пунктами) відсотком фрагментів із шаром поливи, смугами та бризками останньої. Значно більше, порівняно з попередніми сезонами знайдено уламків амфор причорноморського походження. Опис індивідуальних знахідок налічує близько двох з половиною сотень виробів. Серед них — уламки скляних (майже 90) і фрагмент металевого браслетів, перстні та їхні щитки (5), пряжки та їхні язички (4), половина прикрашеної псевдозерню лунниці, металеві накладки, деталі збруї (5), ґудзик (рис. 1). Показовий виконаний з неабиякою майстерністю нашивний металевий хрест (рис. 1, *1*), подібні якому побутували раніше часу освоєння пункту населенням середньовічної доби. Побутовий інвентар і хатнє начиння представлені фрагментованими та цілими ножами (10), черешками (7), точильними брусками (20), фрагментом леза сокири, уламками жорен (20), кресалом, голкою, фрагментом пірофілітового пряслиця, цвяхами (14), частинами замків. Із селища також походили залізний наконечник стріли, 5 бронзових пластин. Відчутно більше ніж раніше, переважно у північно-західній частині, виявлено свинцевих пластин, частина з яких згорнута в трубку і ототожнюється з важками для рибальських сіток. Зібрані також виплески та шматки свинцю без слідів обробки. З досередньовічними культурними відкладами пов'язані бронзова накладка ранньозалізної доби (рис. 1, *18*) та розтиральник, з новим часом — дві мідні монети XIX ст. Окремі вироби на момент підготовки публікації поки що не атрибутовані.

У результаті робіт простежено особливості специфіки освоєння давнім населенням даної ділянки і отримано нові дані про соціально-економічний феномен середньовічного села. Наукомісткість цих даних традиційно приводить до висновку щодо необхідності подальшого вивчення означеного пункту.

В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА

Роботи 2015 р. проходили на двох ділянках. Основний об'єм робіт було зосереджено в центральній частині посаду, за адресою: пров. Старосільський, ділянка 42. Дослідження на даній земельній ділянці проводилися з 2013 р. Загалом за два попередніх сезони на площі 359 м^2 виявлено залишки чотирьох давньоруських садиб (однієї з них — практично повною площею) з цілою низкою житлових, господарських і виробничих об'єктів кінця X — першої третини XII ст. Деякі з цих об'єктів увійшли в межі розкопу лише частково, відтак роботи мали на меті дослідити залишок доступної площі садиби.

Прирізка 1 до розкопу 6 2014 р. примикала до північно-західного кута останнього. Ділянка площею 16 м^2 виявилась пошкодженою будівельною технікою. Дібрано заповнення невеликого підкліту об'єкта 2 — наземної житлової споруди, виявленої минулого року. Поруч знайдено залишки гончарного горна діаметром близько 1,5 м. За браком часу об'єкт законсервовано. Його дослідження планується продовжити в наступному польовому сезоні.

До південної частини минулорічного розкопу 6 було прирізано траншею (прирізка 2) розмірами 18 × 3—4 м. Значна частина її площі виявилась пошкодженою перекопами XX ст. Зафіксовано продовження раніше відомих, взаємно перпендикулярних ліній парканів другої половини XI ст. (рівчаки 4, 5). Досліджено південну частину об'єкта 8 — виявленої роком раніше житлової споруди початку XI ст. із залишками двох різночасових пічок. Верхню її частину перерізала споруда початку XII ст. (об'єкт 18). Із заповнення останньої походив численний матеріал: білонна германська монета Оттона III та Адельгейди, два фрагменти бронзового ремінного розподілювача (?) з зооморфними зображеннями, фрагменти двох свинцево-олов'яних натільних хрестиків, залізна накладка на скриню з замковою щілиною та ключ від цієї скрині, залізне калачеподібне кресало, фрагменти амфор з графіті. У центральній частині траншеї дібрано заповнення двох господарських споруд (об'єкти 11 та 13), виявлених у попередньому році. Поруч виявлено ще одну господарську споруду — об'єкт 16. Зберігся підпрямокутний котлован, розмірами 3,5 × 2,6 м, завглибшки 0,2 м, без будь-яких конструктивних елементів. Крім того, зафіксовано кілька господарських ям. А в ямі 39 розмірами 1,65 × 0,9 м знаходилось поховання коня.

У північно-західній частині земельної ділянки, за 2 м на захід від розкопу 6, закладено розкоп 7 у вигляді двох окремих секторів, розташованих «у шаховому порядку», загальною площею 73 м^2. Вздовж північної стіни сектора А виявлено рівчак 6 — залишки давньоруського паркану із зубчатими відбитками дошок. Перпендикулярно йому виявлено ще дві лінії парканів, розташованих поруч (імовірно, наслідки ремонту) і спорудженних, на відміну від попереднього випадку, з потужних напівколод. Далі на захід рівень давньої поверхні поступово знижувався, об'єктів на цій ділянці виявлено не було. Можливо, вона примикала до центральної дороги, що вела на городище. У 1990 р. неподалік було відкрито відрізок вулиці, орієнтованої приблизно перпендикулярно.

У центральній частині сектора В розкопу 7 виявлено залишки невеликої надвірної печі з передпічною ямою. Поруч, вздовж західної стіни розкопу, знаходилась канавка завдовжки 3,5 м із прошарком сирої глини, очевидно — місце заготівлі гончарної сировини (етнографічний «тік»). Зафіксовано кілька господарських ям, одна з яких (яма 6) була заповнена металургійним шлаком, а в іншій (яма 4) виявлено ще одне поховання коня. З культурного шару розкопу 7 походять численні побутові вироби, в тому числі — мідний натільний хрестик «скандинавського типу», бронзова ліроподібна пряжка, глиняна іграшка-коник тощо.

У східній частині посаду, котра примикає до краю першої надзаплавної тераси Дніпра (в давнину — дніпровської протоки Коноплянки) закладено розкоп 8 розмірами 8 × 6 м. Майже всю площу розкопу займало кладовище XVIII—XIX ст. За словами місцевих старожилів, вишгородці ховали тут померлих ще на початку XX ст. Всього виявлено 23 поховання. У більшості випадків фіксуються дерев'яні гробовища, кістяки збереглись незадовільно. Інвентар практично відсутній: лише у двох могилах знайдено персні, ще в одній — взуттєва набійка. Давньоруські культурні нашарування виявились практично повністю знищеними вищевказаними об'єктами. Лише вздовж південної стіни розкопу зафіксовано рівчак давньоруського паркану з зубчатими відбитками дошок, а у східній частині розкопу — залишки невиразного об'єкту, сильно пошкодженого пізніми похованнями. Таким чином, підтверджено думку про те, що східна межа посаду збігається з краєм дніпровської тераси. З перевідкладеного культурного шару походить ряд цікавих індивідуальних знахідок: фрагмент свинцевої вислої печаті, свинцевий натільний хрестик, мідний хрестик із прорізями, бронзова застібка на книгу, ремінний наконечник, глиняний ритуальний хлібець та ін.

Дослідження на обох ділянках планується продовжити у 2016 р.

В.Г. Івакін, Е.Ю. Починок, В.К. Козюба

РОЗВІДКИ В ІВАНКІВСЬКОМУ РАЙОНІ

У грудні 2015 р. був здійснений виїзд на р. Здвиж для пошуку археологічних пам'яток біля сіл Феневичі і Соснівка Іванківського р-ну Київської обл. У результаті було виявлено дві нові археологічні пам'ятки.

За 1,1 км на північний схід від історичного центру с. Феневичі знайдено сліди давнього поселення. Воно займає невисоке терасоподібне підвищення висотою 2—2,5 м над заплавою р. Здвиж на північному завершенні великої дюни, що поросла соснами. У викидах кротовин виявлено кілька уламків ліпної кераміки, що містить домішки піску і жорстви та скол кременю.

Біля с. Соснівка (колишня Оцитель) на городах за допомогою місцевого краєзнавця В.Г. Іваненка обстежено місце колишньої гути. Вона розташовувалась на підвищеному південному (висотою 2—3 м) березі улоговини, по якій зараз протікає каналізований струмок. На поверхні на ділянці близько 50 × 40 м зафіксовано скупчення знахідок, пов'язаних із виробництвом скла — уламки керамічних тиглів, скляні шлаки, фрагменти цеглин, оплавлені вироби зі скла.

Під час розвідки на місці гути було зібрано підйомний матеріал, який відноситься до кількох видів знахідок. Серед останніх — близько 80 уламків тиглів для виплавляння скла (рис. 1). Тиглі виготовлені зі щільної добре випаленої керамічної маси, здебільшого світло-сірого, іноді світло-жовтого чи помаранчевого кольору. Їхні фрагменти вкриті щільним білим шаром, схожим на ангоб або фаянсову масу, поверх якого — шаром безколірної скломаси (поливи) з потьоками різних відтінків: жовто-зеленими, коричневими, блакитними, фіолетовими, тощо. Поверхня денець тиглів зсередини

Рис. 1. Уламки керамічних тиглів з місця гути XVIII—XIX ст. у с. Соснівка: *1* — вінце; *2* — денце

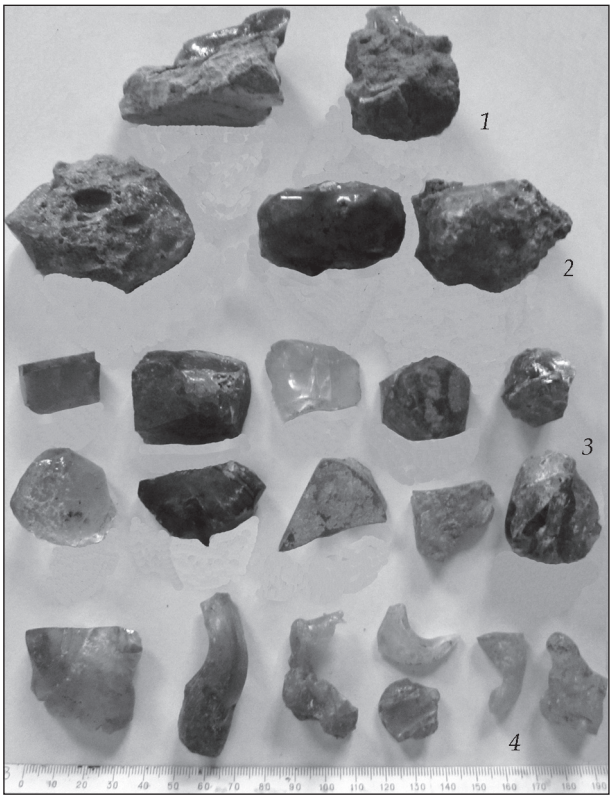

Рис. 2. Знахідки з місця гути XVIII—XIX ст. у с. Соснівка: *1* — уламки денець тиглів із скляною масою на дні; *2* — скляні шлаки; *3* — колоті фрагменти скляних мас; *4* — оплавлені уламки скляних виробів

містить вкраплення або шари розтрісканої скломаси (рис. 2, *1*). Всього знайдено п'ять уламків денець із залишками готової скломаси аметистового кольору, темно-зеленого, світло-зеленого відтінків та безколірного. Товщина стінок тиглів складає 1,1—2,8 см, переважно — 2—2,2 см, денець — близько 4 см. Знайдено десять вінець тиглів, які мають прямокутний в перетині профіль і горизонтально зрізаний верхній край, які належать посудинам із дуже великим діаметром, що звужуються донизу (рис. 1, *1*). Товщина вінець — 1—2,5 см.

Серед інших знахідок гутного виробництва: фрагменти ошлакованих керамічно-скляних мас (рис. 2, *2*); безформні колоті масивні фрагменти сплавленої прозорої скломаси зеленого відтінку з прожилками молочного скла (19 шт.), один з яких — темно-фіолетового кольору (рис. 2, *3*); фрагменти скляного посуду з безколірного скла, а також скла різноманітних відтінків зеленої гами кольорів, скла фіолетового відтінку (аметистового скла); оплавлені фрагменти скляного посуду (з 11 фрагментів зеленого кольору можна розрізнити три ручки різних розмірів, фрагмент денця — рис. 2, *4*) і відходи скляного виробництва — застиглі скляні краплі, нитки. Також знайдено до сотні уламків скляного посуду — вінець, стінок і денець циліндричних і штофоподібних посудин, пляшечок і келишків, кришечок аптекарського посуду, частина з яких могла бути виготовлена на цій гуті.

На цьому місці і на городах навколо зібрано велику кількість уламків кераміки, фрагментів скляного посуду XVIII—XIX ст. За цими знахідками, гута в Оцителі функціонувала, ймовірно, у другій половині XVIII — першій половині XIX ст.

О.М. Казимір, І.А. Готун, Р.В. Бабенко, Є.В. Синиця, В.Ю. Непомящих, Д.О. Шахрай, М.О. Гунь, Т.В. Лозниця

ВИВЧЕННЯ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ СОФІЇВСЬКО-БОРЩАГІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННННЯ

Борщагівським загоном Північної експедиції ІА НАНУ за участі студентів-практикантів, волонтерів і науковців із НПУ ім. М. Драгоманова, КНУ ім. Тараса Шевченка, Донецького національного університету (м. Вінниця) й інших вишів у рамках угоди про співпрацю у сфері вивчення пам'яток археології, в районі ставка № 10 на р. Нивка між ІА НАНУ та С.-Борщагівською сільрадою на замовлення останньої за фінансової підтримки Н.М. Климець і С.Л. Каличака на площі північної частини лівобережної половини багатошарового поселення між селом та Києвом з урахуванням території з відсутнім культурним шаром вивчено дві ділянки по 0,12 га, що підлягали господарському освоєнню. Всього в сезоні у межах продовженого у східному напрямку розкопу I відкрито 2,596 м^2, де вивчено залишки 45 давніх об'єктів (№ 111—155), верхня частина яких могла бути зруйнованою вибиранням ґрунту, також зібрано доволі представницьку колекцію знахідок, в числі яких — прикраси, предмети озброєння, знаряддя праці тощо. Привертають увагу частина хороса, астрагали з отворами, уламок шліфованої кам'яної сокири (рис. 1, *2*).

Десять об'єктів (№ 115, 116, 121, 122, 124, 131, 134, 135, 140, 154) пов'язані з горизонтом палеометалів, заповнені сірим і світло-сірим супіском. Їхня форма переважно округла, діаметром від 0,68 м до 1,65—1,85 м, у трьох випадках — підовальна, від 0,8 × 1,3 м до 1,4 × 1,7 м, у одному — підпрямокутна, 0,8 × 1,2 м, заповнення сягало глибини 0,1—0,9 м, здебільшого — у межах 0,30—0,36 м і містило (крім № 154) уламки ліпного посуду та, подекуди — остеологічний матеріал. Решта залишена давньоруським населенням пункту.

Тринадцять об'єктів (№ 112, 117, 118, 120, 123, 125, 126, 130, 136, 139, 141, 148, 150) з одношаровим (2 та 3 шари відзначено по разу) супіщаним заповненням темно-сірого чи сірого кольору, часто — з вугликами та печиною пов'язані з господарством і побутом. Два з них круглі, діаметром 1,3 м та 1,48—1,52 м, решта — підпрямокутні чи овальні розмірами від 0,4 × 0,6 м до 0,8 × 2,2 м та 1,0 × 1,2 м, з поміж них дещо вирізняється № 136 розмірами 1,3 × 3,2 м. Крім циліндричного

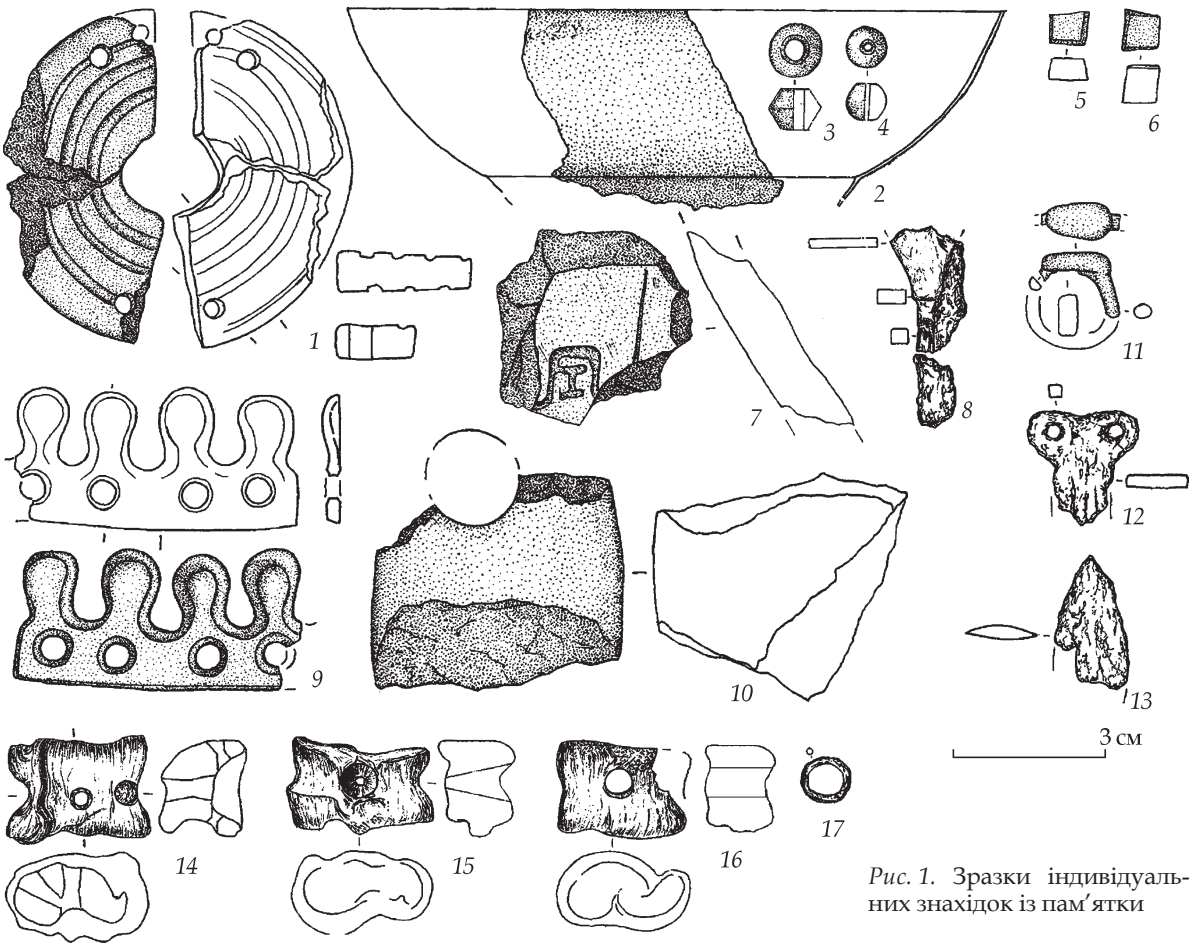

Рис. 1. Зразки індивідуальних знахідок із пам'ятки

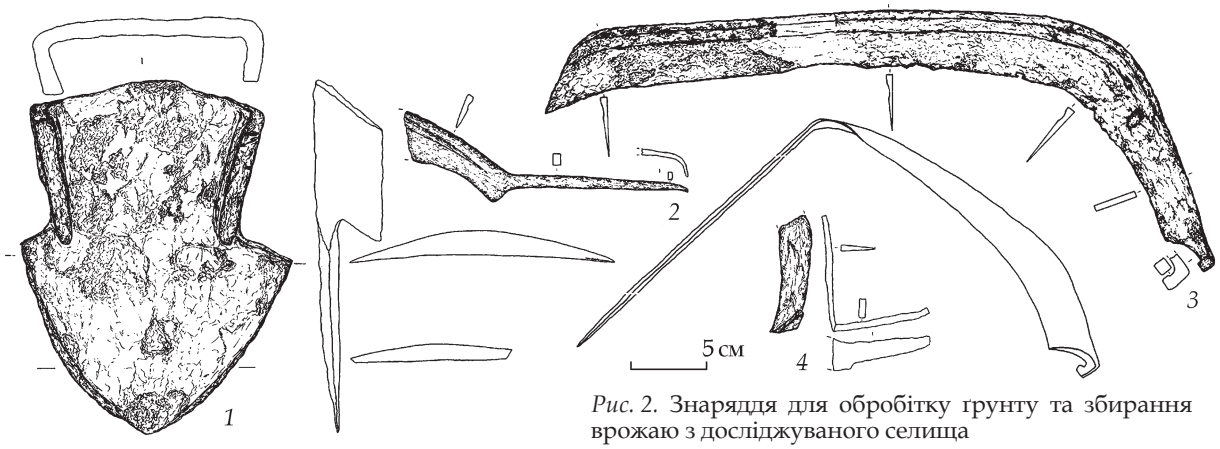

Рис. 2. Знаряддя для обробітку ґрунту та збирання врожаю з досліджуваного селища

Рис. 3. Житлові споруди, вивчені у звітному сезоні. *Умовні позначення*: *А* — материк; *Б* — черінь печі; *В* — тіло печі (і пласт глини у об'єкті № 145); *Г* — перекоп; *1* — сіро-зелена глина; *2* — чорний горілий шар з вугликами; *3* — темно-коричнева пропечена глина (черінь печі); *4* — жовто-коричнева пропечена глина (черінь печі); *5* — чорний горілий шар; *6* — жовто-зелена глина; *7* — світло-сірий мішаний суглинок з вугликами; *8* — білий попіл; *9* — темно-сірий суглинок; *10* — сірий попіл; *11* — жовто-зелена глина з вугликами і печиною; *12* — пропечена глина світло-цегляного кольору; *13* — попіл з глиною та печиною; *14* — оранжева пропечена глина; *15* — жовтий суглинок; *16* — сіро-жовтий мішаний суглинок з вугликами; *17* — жовто-сірий пісок; *18* — кротовина; *19* — сірий суглинок з піском, печиною, сажею; *20* — сажа; *21* — жовтогаряча обпалена глина (підмазка долівки); *22* — жовтий пісок з глиною; *23* — сірий суглинок з вугликами й печиною; *24* — темно-сірий гумусований суглинок; *25* — світло-сірий супісок; *26* — темний мішаний супісок; *27* — сірий суглинок; *28* — сірий суглинок з жовто-зеленою глиною; *29* — сірий мішаний супісок; *30* — світло-сірий суглинок з печиною та вугликами; *31* — сіро-білий супісок; *32* — сіро-білий супісок з попелом; *33* — жовто-коричнева глина (підмазка долівки) ►

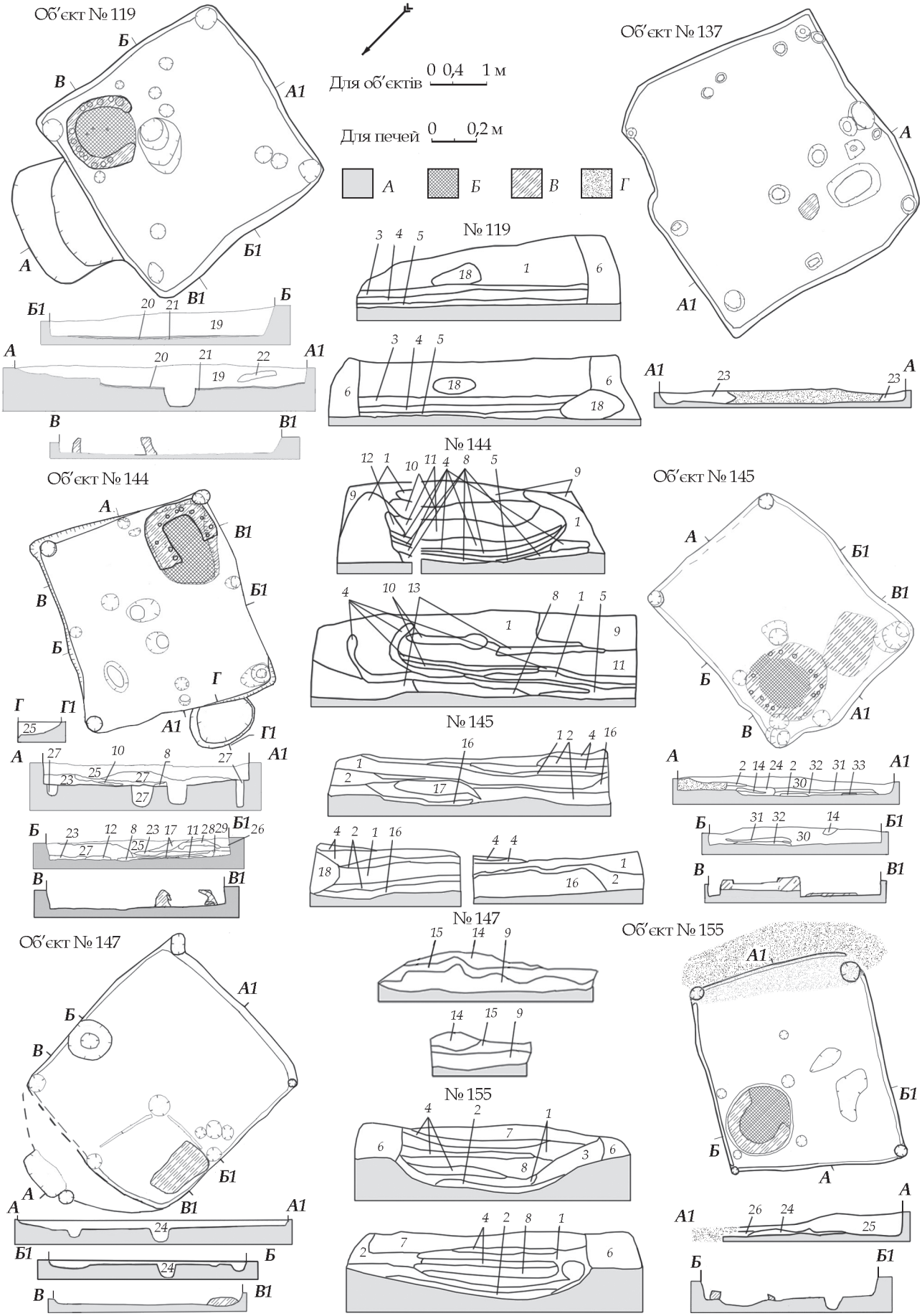
Об'єкт № 119
Об'єкт № 137
Об'єкт № 144
Об'єкт № 145
Об'єкт № 147
Об'єкт № 155
Для об'єктів 0 0,4 1 м
Для печей 0 0,2 м
А Б В Г
№ 119
№ 144
№ 145
№ 147
№ 155

№ 126 вони мали похилі стінки, заходили в материк на 0,1—0,28 м, хоч зафіксовані також відмітки 0,35 м (№ 125), 0,48 м (№ 126) та 1,3 м (№ 112). Об'єкт № 136 мав два рівні дна на глибині 0,3 м і 0,49 м. У ході вивчення цих споруд було зібрано кераміку доби Київської Русі, кістки тварин, дрібну луску риби (№ 148). Речові знахідки нечисленні: уламок серпа та фрагмент жорен (№ 112), цвяхи (№ 120, 150), неатрибутований залізний виріб (№ 120). Дещо виділяється № 148, де виявлено п'ять уламків жорен, шматок плінфи, два бруски для гостріння, цвях і кубик золотоскляної смальти.

Вісім об'єктів (№ 111, 113, 129, 133, 138, 149, 152, 153) призначались для збіжжя. Циліндричні й грушоподібні, діаметром 1,2—1,9 м при глибині 0,8—1,44 м (крім № 111, від якого вціліла лише нижня частина), мали супіщане заповнення, яке налічувало до шести шарів, переважно різних відтінків сірого кольору. У частини (№ 133, 138, 149) — стіни й дно були підмащені 8—10-сантиметровим шаром глини, у № 153 це стосувалось лише дна, а у № 113 2-сантиметрова підмазка дна була пропечена до оранжевого кольору. Під час їхнього вивчення зібрано уламки давньоруської кераміки, кістки тварин та птиці, траплялись фрагменти і ліпного посуду попередніх епох. До ранніх горизонтів селища слід віднести і керамічне пряслице. Серед індивідуальних знахідок — бруски (№ 113, 133), наральник та два уламки окуття (№ 113), наконечник стріли (№ 149), залізний ніж, три неатрибутовані вироби, чотири пластини, цвях, кістяна проколка, два фрагменти жорен, розтиральник, уламок скляного браслета, бронзове і залізне кільця (№ 153).

Чотири об'єкти (№ 127, 128, 132, 143) підпрямокутні, 1,9 × 2,1 м, 2,4 × 2,5 м, 1,8 × 2,6 м, 2,6 × 3,8 м, заповнені сірим супіском різних відтінків, місцями — з включенням вугликів, дрібної печини, сажі (№ 132 — з горілим шаром на дні), впущені в материк на 0,13—0,54 м. Попри руйнування їхніх заглиблених частин перекопами з'ясовано, що № 127, 132 мали ями по кутах і вздовж вцілілої частини стін, № 128 — по кутах, № 143 — вздовж протилежних стін), у № 143 долівка була підмащена глиною. У ході їхнього вивчення зібрано кераміку доби Київської Русі, остеологічний матеріал, залізні ножі, дужку відра, голку, неатрибутований виріб (№ 127, 128), мідну пластину (№ 127), шматок скла і уламки скляних браслетів (№ 127, 128), фрагменти жорен (№ 127, 143), розтиральники та зернотерку (№ 127, 128), уламок кам'яної сокири (№ 128), пряслице з пірофіліту (№ 132). Показові шматки керамічних плиток (№ 132), фрагменти амфор, у т. ч. з графіті (№ 143). Привертає увагу половина шиферного диска з двох уламків із концентричними колами на поверхні; таких виробів на давньоруських пам'ятках відомо лише кілька (у Києві, Любечі та на Листвинському городищі на Чернігівщині) і їхнє призначення поки що залишається нез'ясованим.

Об'єкт № 114 округло-овальний у плані, розмірами 2,5 × 2,9 м, завглибшки 0,15 м з лінзоподібним профілем, заповнений темно-сірим гумусованим супіском з вуглинками та шматочками обпаленої глини. У будівлі розчищено залишки опалювального пристрою, зведеного у 5-сантиметровому заглибленні на каркасі з 18 прутів, а перед ним — скупчення гумусованого ґрунту й попелу. У споруді зафіксовано кераміку часів Русі, кістки тварин, залізні чотири цвяхи, два неатрибутовані вироби, бронзове кільце, а поруч — залізні ніж і цвях.

Об'єкт № 146 дійшов до нас у вигляді чотирьох ям від стовпів (?) діаметром 0,3 м і 0,19 м та глибиною 0,14—0,41 м. Їхнє сіре супіщане заповнення містило кістки ссавців, риби, давньоруську кераміку, шматки шлаку та обмазки.

Об'єкт № 151 на рівні фіксації овально-підпрямокутний, розмірами 2,3 × 1,6 м, у верхній частині зруйнований перекопом, утворений неправильно-циліндричною з підбоєм верхньою частиною, що на рівні материка має лінзоподібне розширення та неправильно-циліндричною, діаметром 0,55—0,60 м нижньою в центрі попередньої. Пласке дно об'єкта простежене на глибині 1,5 м. Стінки і дно заглиблення обмазані шаром глини, заповнення споруди утворене різними відтінками сірого та чорним супіском, підбій містив шматки ґрунту, пропеченого і просоченого органічною речовиною чорно-коричневого кольору. У будівлі зібрано гончарну кераміку періоду Київської Русі та ліпну доби палеометалів, дрібні кальциновані кістки, шматки обгорілого дерева, деякі — зі слідами обробки. Специфіка конструкції та особливості заповнення споруди дозволяють вбачати в ній виробничий об'єкт для добування смоли чи дьогтю ямним способом.

Жител давньоруської доби у звітному сезоні вивчено шість (№ 119, 137, 144, 145, 147, 155). Прямокутні у плані, розмірами від 3,2 × 3,4 м і 3,4 × 3,7 м до 3,6 × 4,8 м і 4,2 × 4,4 м, простежені в глибину на 0,25—0,45 м. Зорієнтовані за сторонами світу, іноді з незначним (сезонним ?) відхиленням, стінками (№ 119, 137, 145, 147) або кутами (№ 144, 155), у № 119 і, можливо, № 144 до будівель з півночі чи заходу примикав вхід із 1—2 сходинок, а у № 144 — напівкругле приміщення легкої конструкції. В основі заповнення споруд — супісок різних відтінків сірого кольору із включенням печини, сажі, вугликів, у № 119,

155 наявні рештки обвуглених колод уздовж стін. По кутах заглиблених частин об'єктів простежені стовпові ями, у № 153 додаткова яма наявна також у середині котловану, у № 137, 144 — посередині стін, у № 147 — біля довгих стін, причому у № 137 додаткові сліди ям поєднані з рештками глиняної обмазки. Стовпові ями у № 137 могли б маркувати сліди входу, але вони розміщені навпроти пічного кута, а таке взаєморозташування входу і опалювального пристрою властивіше для ранніх етапів домобудівництва слов'ян. Зафіксовано обпалену глиняну долівку у № 119, 137, сліди її підмазки у № 144, 147, ямки від ймовірних нерухомих меблів у № 119, 144, господарські ями у № 137, 144, 155, передпічну — у № 119, відбитки у материку від нижніх деталей конструкції стін у № 155. Печі, крім опалювальної споруди у № 137, де від неї у південно-західному кутку вцілів лише аморфний масив розмірами 40 × 25 см, зведені з глини, розміщені у № 119, 147 — у ближньому куті, ліворуч та праворуч, відповідно, від входу, челюстями до центру споруди, № 144 — у дальньому куті, № 155 — у північному куті, челюстями на південь, № 145 — у північно-західному куті. У № 119, 145, 155 їхня форма підковоподібна, у № 144 — ближча до підпрямокутної. Простежено два шари стінок (№ 144), сліди в них каркасу з прутів (№ 119, 144, 145), залишки опічка — відбитки конструкцій з дерева у материковій долівці (№ 147), сліди додаткових припічних конструкцій у вигляді ям від стовпів (крім № 144), заглиблення череня в материк (№ 147, 155), причому в № 155 він зведений на прошарку заповнення споруди, два — три (№ 119, 144, 145, 155) шари череня: у № 119, 145 вони вимощені битою керамікою, а у № 144 черінь містив і кістки тварин; випадок такого замощення відомий лише один — у житлі IX—X ст. на Сумщині. У заповненні споруд зібрано уламки посуду доби Русі, у т. ч. денце з тавром-двозубцем з відхиленими назовні верхніми краями зубців, остеологічний матеріал, цілі й фрагментовані залізні пластини, цвяхи, косу, серп, ножі, голки, інші вироби (№ 119, 144, 145, 147, 155), мінеральні та скляні намистини, уламки браслетів і перстня (№ 119, 144, 145, 147), розтиральники, бруски, фрагменти жорен (№ 119, 137, 144, 145, 147, 155), шматки плінфи й керамічних плиток (№ 144), кістяні знаряддя (№ 137, 144, 155), кубик золотоскляної смальти (№ 137), керамічні пряслиця попередніх епох і шиферні давньоруські (№ 144, 147).

О.М. Казимір, І.А. Готун, Р.В. Бабенко,
Д.О. Шахрай, М.О. Гунь, Т.В. Лозниця

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИБЕРЕЖНОЇ СМУГИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛИЩА В СОФІЇВСЬКІЙ БОРЩАГІВЦІ

Борщагівський загін Північної експедиції ІА НАНУ крім вивчення північної ділянки селища, яка підлягала господарському освоєнню (див. попередню публікацію у цій збірці), провів стаціонарні дослідження у межах прибережної смуги пам'ятки. Розкопки у рамках угоди про співпрацю у вивченні пам'яток археології на території села в районі ставка № 10 на р. Нивка між ІА НАНУ і Софіївсько-Борщагівською сільрадою здійснені на замовлення останньої за фінансового й організаційного сприяння підприємця В.Н. М'ялика [1].

Дослідженнями охоплено частину площі запроектованого проїзду навколо розміщених на мисі приватних ділянок. Всього відкрито 362 м^2, де вивчено два об'єкти доби палеометалів і три — києво-руського часу, зібрано керамічний і речовий матеріал цих періодів, простежено специфіку освоєння давньою людністю прибережного краю тераси, зайнятої селищем. Роботи проведені у системі розбитого на суміжних ділянках розкопу І із застосуванням практикованих при вивченні селища методичних прийомів.

Культурний шар у даній частині пам'ятки повністю перевідкладений, поверхня материка (коричнева глина з домішками піску) демонструє тенденцію до зниження на 0,85 м на північний захід, перекрита 2,0—2,5-метровим шаром довізного, змішаного з будівельним і побутовим сміттям ґрунту, місцями теж пошкоджена досить відчутно, на глибину до 0,5 м. Крім того, на даній ділянці простежені

[1] Маючи нагоду, автори висловлюють вдячність Віктору Ничипоровичу та співробітникам очолюваного ним підприємства за їхній внесок у справу дослідження і збереження національного культурного надбання.

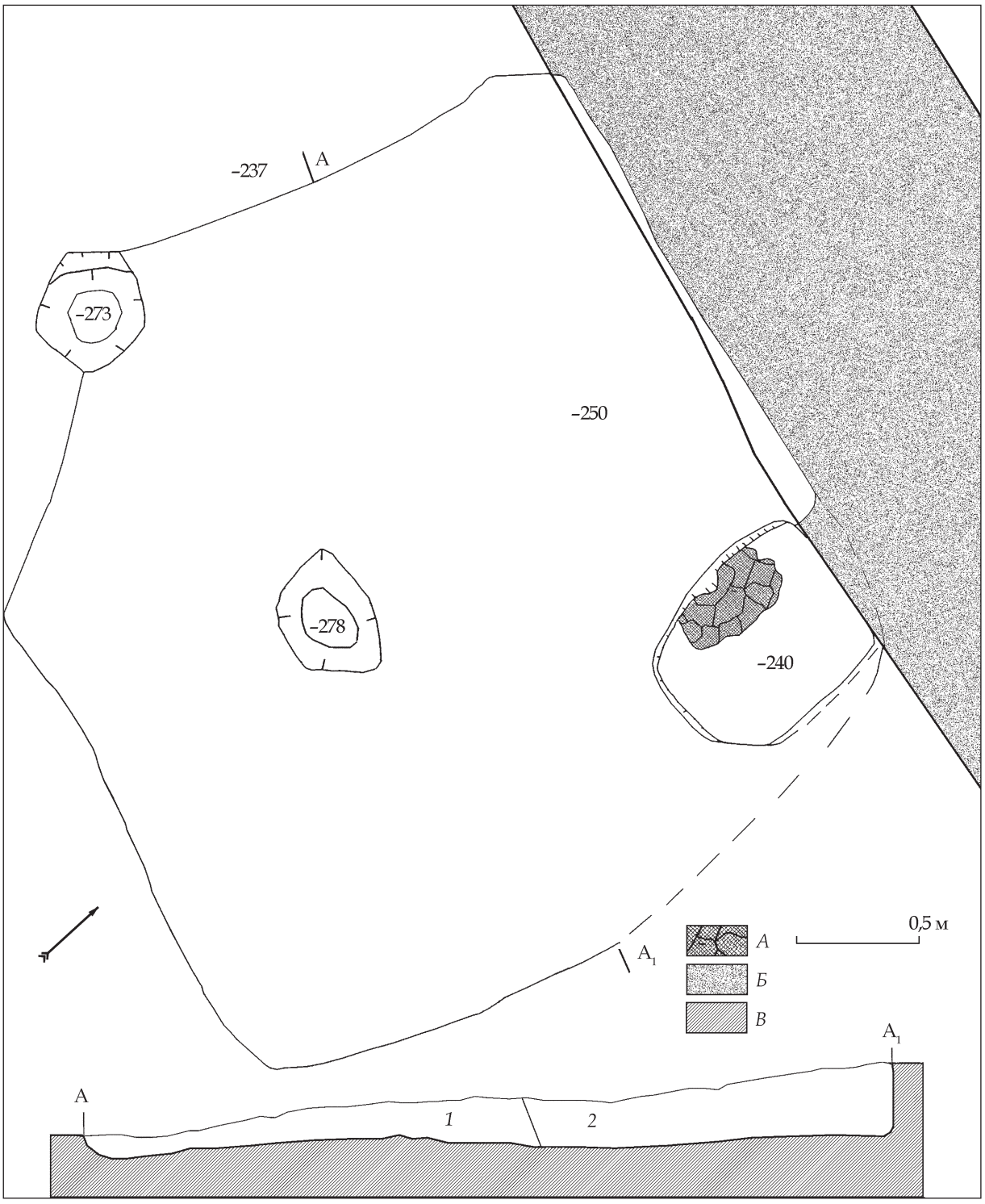

Рис. 1. План і профіль об'єкта № 160: *А* — черінь (руда пропечена глина); *Б* — перекоп; *В* — материк; *1* — сірий супісок із вугликами і печиною; *2* — сірий мішаний шар із сучасним сміттям

сліди двох траншей: спрямованої вздовж берега, ймовірно, по межі колишнього поля й меридіональної, перпендикулярної попередній. З їхнього заповнення походив переважно сучасний матеріал, хоч траплялись і перевідкладені нечисленні артефакти доби палеометалів і періоду Київської Русі.

Із п'яти вивчених тут об'єктів два були господарськими ямами доби палеометалів. Об'єкт № 158 округлий, діаметром 0,95 м, заглиблений у материк на 0,2 м, мав майже вертикальні стінки у західній частині і похилі у східній. Його складене світло-сірим мішаним супіском заповнення містило три уламки стінок ліпних посудин вказаної хронології. Ще одна споруда — об'єкт № 159 — овально-підпрямокутна, розмірами 1,0 × 0,8 м при глибині 0,16 м, з лінзоподібним профілем, у

південній частині зруйнована перекопом. Її сіре гумусоване супіщане заповнення також містило кілька фрагментів стінок посудин пізньобронзової-ранньозалізної доби.

Дві господарські ями давньоруського часу — об'єкти № 156 і 157 — підокруглі, діаметром, відповідно, 1,0—1,1 м та 0,4—0,5 м; 0,27 м та 0,06 м завглибшки. Стінки першої прямовисні, другої — похилі. Заповнення, складене сірим гумусованим супіском з печиною й вугликами, містило, у першому випадку — уламки кружального посуду давньоруської доби, у т. ч. розвал горщика, шматок плінфи й археозоологічні знахідки, у другому — фрагменти гончарної кераміки часів Київської Русі.

Привертає увагу об'єкт № 160. Хоч його північну частину пошкодила траншея, а південну — перекоп, встановлено, що споруда підквадратна, розмірами близько 3,0 × 3,2 м, спрямована стінками майже за осями сторін світу. Її заглиблена частина простежена у межах придонних 0,1—0,2 м, де стінки плавно переходять у дно. Заповнення котловану будівлі, крім її південно-східної частини, де нашарування змішані з сучасним сміттям, складене сірим супіском з печиною і вугликами, що містив уламки керамічного посуду доби Київської Русі. У долівці споруди розчищені дві ями. Одна, округло-трапеціеподібна, розмірами 0,52 × 0,37 м, з похилими стінками і пласким дном на глибині 0,28 м від рівня долівки, розташована у ймовірному центрі споруди і заповнена шаром, аналогічним напластуванням в основному обсязі котловану. Інша, розчищена у західній стінці за 2 м від північно-західного кута — неправильно-п'ятикутна, розмірами 0,48 × 0,42 м, також мала похилі стінки і пласке дно на глибині 0,23 м й аналогічне заповнення. Не виключено, що ці заглиблення відображають конструктивні особливості споруди. У північно-східному куті будівлі простежені залишки опалювального пристрою. Його стінки не вціліли, але встановлено, що дещо витягнута з півночі на південь піч зведена на глиняній підсипці розмірами 0,7 × 0,8 м і потужністю близько 0,1 м. В її західній частині вцілів овальний глинобитний черінь розмірами 0,2 × 0,4 м і потужністю 2 см із вмащеними у його товщу фрагментами кружального горщика. Спрямування челюстів стан залишків опалювальної споруди встановити не дозволив. Крім уламків давньоруського гончарного посуду в об'єкті виявлено точильний брусок і розтиральник. Найімовірніше, до цього комплексу належать і зафіксовані у перекопі та траншеї, якими пошкоджено заповнення споруди, три фрагменти жорен, два з яких виготовлені з пірофілітового сланцю.

О.М. Казимір, І.А. Готун, Є.В. Синиця,
М.Є. Синиця, Р.В. Бабенко, Д.О. Шахрай

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКА ПАМ'ЯТКА В ОКОЛИЦЯХ КИЄВА

Відкрите В.Д. Дяденком у 1956 р. на правому березі р. Нивка і обстежене О.В. Сєровим, який у 1983 р. зафіксував поширення культурного шару на протилежному березі, селище між Окружною дорогою і селом Софіївська Борщагівка неодноразово досліджувалось у 1990-х рр. і з 2010 р. широкими площами вивчається Північною експедицією ІА НАН України (див. відповідні публікації у збірках АДУ за вказані роки, у т. ч. і за поточний). Отримані в ході робіт матеріали дозволили виділити на пам'ятці відчутно пошкоджений подальшим освоєнням горизонт мезонеоліту, шари часів пізнього трипілля (софіївський тип), палеометалів (середньодніпровська культура шнурової кераміки, тшинецька, білогрудівська, підгірцівсько-мілоградська культури), горизонт періоду Київської Русі та монгольсько-литовської доби, об'єкти і знахідки часів українського козацтва. Під час опрацювання матеріалів досліджень окремі керамічні уламки фахівці віднесли до різних періодів І тис., що дозволило позиціонувати цей пункт і як селище ранньослов'янської доби. Так, за спостереженнями А.В. Скиби, фрагмент біконічного керамічного пряслиця низьких пропорцій із загладженою поверхнею з колекції 2010 р. має аналогії серед старожитностей другої половини І тис. До різних періодів І тис. дослідником віднесено і уламки вінця, денця та придонної частини ліпної посудини з колекції 2001 р. Поодинокі знахідки аналогічної кераміки траплялися на пам'ятці й пізніше. Водночас, незначна

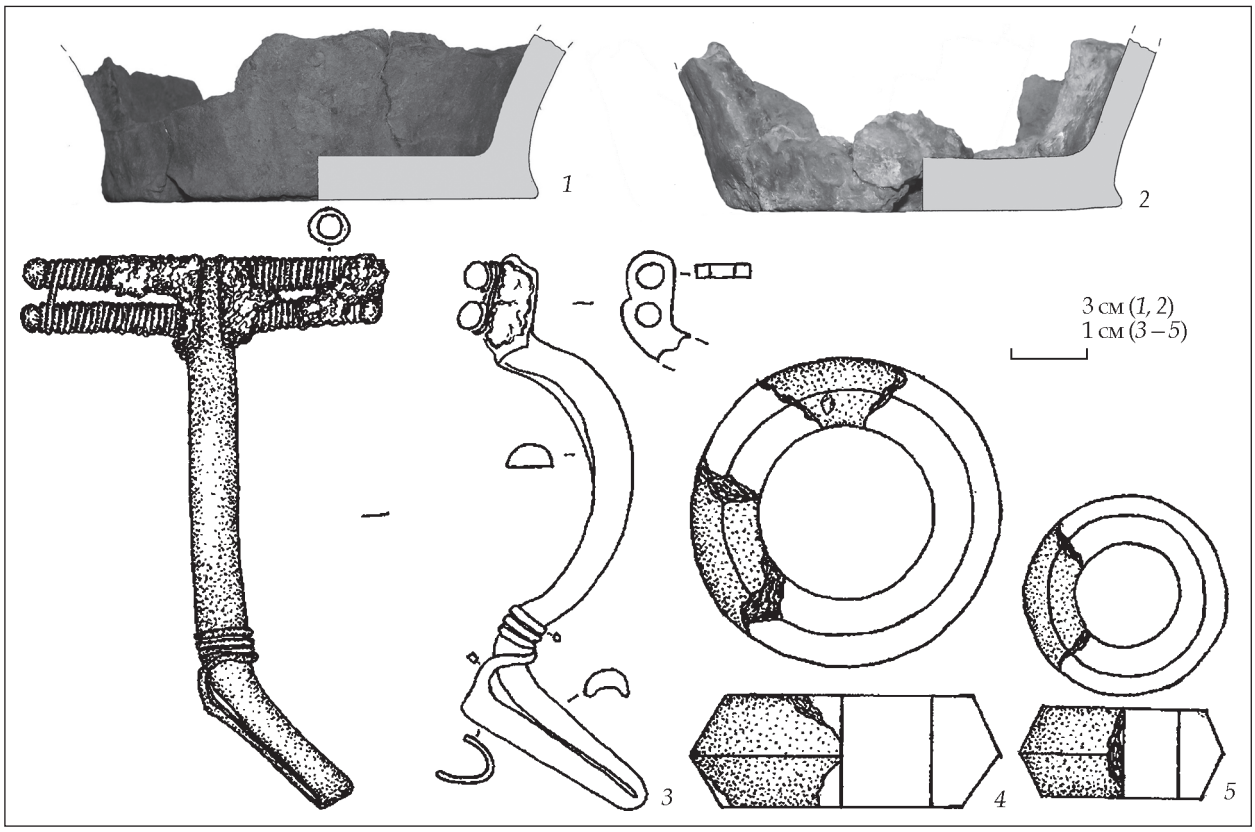

Рис. 1. Поселення I тис. у Софіївській Борщагівці: *1, 2* — уламки нижніх частин горщиків; *3* — фібула; *4, 5* — фрагменти пряслиць

їхня кількість допускала припущення, що ці артефакти належали населенню сусідніх пунктів означеного періоду і потрапили до нашарувань досліджуваної пам'ятки під час освоєння нових територій. У ході робіт 2015 р. отримано матеріали, що дозволяють відносити пункт саме до цього часу: зібрано кілька індивідуальних і керамічних знахідок другої чверті — середини I тис. та досліджено об'єкт вказаної хронології.

Об'єкт № 142 розчищений на північному краю селища на ділянці зі знищеним культурним шаром, виявлений на рівні поверхні материка, при фіксації читався на жовто-оранжевому тлі у вигляді витягнутої з північного заходу на південний схід підовальної світло-сірої гумусованої супіщаної плями розмірами 1,4 × 1,16 м. Профіль заглибленої частини споруди асиметрично-лінзоподібний, більш похилий у північно-східній частині і майже вертикальний у південно-західній. Аналогічне простеженому на рівні виявлення заповнення об'єкта заходило у материк на 0,18 м і утримувало фрагменти нижньої частини ліпного горщика (рис. 1, *1*) та крупну кістку тварини. За 0,15 м від краю об'єкта зафіксовано кам'яний розтиральник.

Подібна нижня частина горщика (рис. 1, *2*) утримувалась і в культурному шарі селища, де крім неї знайдено підв'язну бронзову фібулу з дуже окисленою подвійною залізною пружиною та втраченою голкою (рис. 1, *3*), а заповнення одного з об'єктів доби Київської Русі містило три уламки двох біконічних керамічних пряслиць (рис. 1, *4, 5*) низьких пропорцій з широким отвором.

Названа кераміка товстостінна, характеризується значними домішками середньо- та крупнозернистого шамоту, дбайливо загладженою зовнішньою поверхнею, її технічні характеристики відповідають кераміці другої-третьої чверті I тис. Найімовірніше, у цьому випадку варто говорити про вироби київського кола. Пряслиця репрезентують доволі традиційні для київської культури форму і морфологічні особливості. Прямі аналогії фібули поки що невідомі, але її загальна конструкція не викликає сумнівів щодо належності виробу до пізньоримського періоду, а наявність подвійної пружини і поєднання бронзових і залізних деталей дозволяє провести певні паралелі з синхронними старожитностями Південної Прибалтики.

Фіксація на пам'ятці датованого серединою I тис. об'єкта та виразніших за відомі раніше матеріали вказаного часу дозволяє констатувати наявність на мисі лівого берега р. Нивка в районі ставка № 10 у Софіївській Борщагівці поселення означеного періоду. Виявлення в мікрорегіоні нового пункту свідчить про значно більшу щільність населення порівняно з наявними раніше даними.

О.С. Милашевський

ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ с. ПИЛИПЧА

Влітку 2015 р. розпочала роботу Пороська постійнодіюча археологічна експедиція [1]. Впродовж польового сезону було обстежено околиці с. Пилипча (рис. 1) та досліджено дев'ять археологічних пам'яток. З них дві виявились перевідкритими — Яблунівка I та Пилипча IV.

Пилипча IX. Пам'ятка знаходиться на південь від с. Пилипча, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось. Займає схили двох підвищень, розділених невеликою балкою. Серед підйомного матеріалу — стінки ліпних посудин пізньобронзового — ранньозалізного часу і давньоруського періодів. Серед інших знахідок — крем'яні вироби, виготовлені за допомогою віджимної техніки, серед них — скребок на відщепі. Серед керамічних знахідок були зафіксовані матеріали й трипільської культури.

Пилипча V. Пам'ятка знаходиться на значному підвищенні першої надзаплавної тераси правого берега р. Рось. З північного заходу пам'ятка обмежена дорогою, із заходу та південного заходу — береговими насадженнями р. Рось. Серед підйомного матеріалу трапляються знахідки, вірогідно, трипільської культури, ранньозалізного часу, черняхівської культури та давньоруського періоду. Переважну більшість знахідок пам'ятки складають гончарні та ліпні фрагменти кераміки черняхівської культури. Ліпна кераміка часто має комбіновану поверхню, що характерно для вельбарсько-пшеворського компоненту черняхівської культури.

Пилипча IV. Пам'ятка відкрита під час розвідкових досліджень Б.В. Магомедова та Р.С. Орлова 1982 р. За результатами розвідок 2015 р. зафіксовано матеріали епохи бронзи (бабинська культура), черняхівської культури та давньоруського періоду. Пам'ятка активно руйнується береговою лінією.

Пилипча VI. Пам'ятка знаходиться на лівому березі, на підвищенні першої надзаплавної тераси р. Рось навпроти пам'ятки Пилипча V. Східна її частина зруйнована дорогою. Зафіксовано глиняну обмазку з відбитками плоту, ліпну кераміку пізньобронзового — ранньозалізного часу, гончарні стінки посудин давньоруського часу. Серед ліпної кераміки наявні вінця посудин вельбарсько-пшеворських та ранньослов'янських типів.

Пилипча VII. Пам'ятка знаходиться за 200 м південніше від Пилипчі VI. Зафіксовані ліпні стінки посудин пізньобронзового — ранньозалізного часу та черняхівської культури. Ліпна кераміка характерна для вельбарсько-пшеворського компоненту черняхівської культури.

Пилипча VIII. Пам'ятка знаходиться на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Рось. Зафіксовані крем'яні відщепи епохи бронзи.

Пилипча X. Розташована на місці впадіння Роставиці у Рось. На пам'ятці зафіксовано матеріали доби каменю та давньоруського часу. За даними місцевих жителів[2], із цієї території походить велика кількість фрагментів давньоруської кераміки, більшість — з-під води (південна частина мису). Вірогідно, до давньоруського часу належать залишки виявлених оборонних конструкцій (рів).

Пилипча XI. Місцезнаходження. Близько 800 м на північний захід від Пилипчі X. Знайдено фрагмент ліпної кераміки пізньобронзового — ранньозалізного часу.

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток в околицях с. Пилипча: *1* — Пилипча IX; *2* — Пилипча V; *3* — Пилипча IV; *4* — Пилипча VI; *5* — Пилипча VII; *6* — Пилипча VIII; *7* — Яблунівка I; *8* — Пилипча X; *9* — Пилипча XI

1 Роботи здійснені завдяки всебічній підтримці БФ Капацентр та ТОВ «Пилипчанське», яким висловлюється щира подяка.

2 Висловлюємо подяку вчителю історії місцевої школи Письменному Юрію Миколайовичу за інформаційну допомогу.

В.Ю. Непомящих

НАУКОВО-РЯТІВНІ РОБОТИ В с. БІЛОГОРОДКА

У поточному сезоні у квітні обстежено земельну ділянку, що розташована між с. Білогородка та с. Шевченкове. Територія знаходиться за межами населених пунктів в урочищі Плодини. Роботи фінансувалися І.М. Гродом і полягали у визначенні меж пам'ятки у зв'язку зі зміною використання її площі для будівництва.

Означена ділянка знаходиться на території пам'ятки доби бронзи, що вперше була досліджена у 2001 р. В.К. Козюбою, у 2013 р. — В.Ю. Непомящих. За результатами вказаних досліджень було зібрано підйомний матеріал, що репрезентований фрагментами стінок, денець і вінець ліпної кераміки доби бронзи. Встановлено межі пам'ятки, простежено розповсюдження матеріалу.

Під час робіт, у східній частині поля, що розташоване поблизу високовольтної ЛЕП № 55 зібрано достатню кількість керамічного матеріалу як поверхневими зборами так і шурфуванням. Простежено наявність культурного шару гумусованого чорнозему та суглинку коричневого кольору, що розміщений під шаром оранки на глибині 0,1—0,35 м, потужністю 0,25—0,6 м. Разом із фрагментами ліпного посуду знайдено уламки кісток свійських тварин. Проте, не на всій площі ділянки виявлено культурний шар, але територія, де його немає, потрапляє в охоронну зону пам'ятки, суб'єкту господарювання надано висновок щодо можливостей ведення сільськогосподарських робіт, а зміна цільового призначення ділянки доцільна лише у випадку проведення археологічних розкопок на всій території ділянки.

Ще одна обстежена ділянка розташована в с. Білогородка по вул. Шкільна, 63, що знаходиться в межах охоронної зони пам'ятки національного значення Білгорода Київського, роботи фінансувалися М.А. Марченко. За результатами обстеження і шурфування встановлено відсутність культурних нашарувань, було виявлено декілька фрагментів стінок посуду давньоруського часу та козацької доби. З огляду на це, суб'єкту господарювання було надано висновок щодо проведення земляних робіт, із зобов'язанням зупинити їхнє подальше ведення у разі знахідок археологічного або історичного характеру та повідомити впродовж однієї доби відповідні органи охорони культурної спадщини.

У жовтні було проведено обстеження ще однієї земельної ділянки по провулку Набережному. Територія знаходиться у долині р. Ірпінь, на схилі надзаплавної тераси правого берега означеної річки. Ділянка розташована на пам'ятці, що була виявлена у 2013 р. В.Ю. Непомящих, за результатами обстеження зібрано керамічний матеріал доби палеометалів, давньоруського часу та козацької доби. У поточному сезоні за результатами шурфування культурний шар не було виявлено. Натомість, зафіксовано у заповнені шурфів шар сірого супіску, в якому зрідка траплялися поодинокі фрагменти стінок ліпних горщиків доби палеометалів. Тому, суб'єкту господарювання було надано висновок щодо змоги зміни власності ділянки для будівництва, але у разі виявлення знахідок археологічного або історичного характеру попередити органи охорони культурної спадщини впродовж доби.

А.В. Петраускас, К.М. Бондар, І.А. Готун, Л.В. Сергійчук

ДОСЛІДЖЕННЯ У РЖИЩЕВІ

Північна експедиція Інституту археології НАН України разом зі співробітниками КЗ КОР «Ржищівський археолого-краєзнавчий музей» за фінансування Управління культури, національностей та релігій Київської облдержадміністрації [1] продовжила пошуки на площі та в окрузі нещодавно вияв-

[1] Маючи нагоду, автори висловлюють щиру вдячність начальнику Управління за неодноразову підтримку означеного проекту.

лених фортифікацій, ототожнених із залишками зображеного Г.Л. де Бопланом на карті України пізньосередньовічного замку і в ур. «Кам'яниця».

Біля залишків укріплень закладено серію пошукових шурфів і відібрано проби ґрунту з використанням бура. В шурфах у оборонному рові зафіксовано заповнення на глибину понад 3 м. Дна, з огляду на відносно невелику довжину бура, не досягнуто.

Геофізичне обстеження навколо збережених валів Ржищівської фортеці виконане із застосуванням георадара VIY-2 (Transient Technologies, Україна) з частотою зондування 300 МГц і магнітометра ПКМ-1 (Геологоразведка, РФ) з роздільною здатністю 0,001 нТл. Успіху георадарних досліджень сприяли сухі й теплі погодні умови у травні-вересні. На видимих частинах рову шириною 14 м встановлено, що його донна частина виражена на радарограмах у вигляді ліній синфазності електромагнітного сигналу. Заповнення створює позитивну магнітну аномалію інтенсивністю до 100 нТл. Рів біля «бастіону» і західного валу, що прилягає безпосередньо до насипу, має ширину 4—5 м при глибині до 4,5 м. Його дно, ймовірно, вимощене твердим матеріалом чи обпалене, що сприяє утворенню поверхні контакту середовищ з контрастними електрофізичними властивостями. Вимірювання георадаром за 19 профілями довжиною 10—45 м дозволили встановити, що рів: а) обходить східний кінець валу зі сходу, що фактично виключає можливість продовження укріплень у цей бік; б) не має продовження на захід. Відтак, фортеця не мала ровів і валів, не виражених у сучасному ландшафті.

При обстеженні ур. «Кам'яниця» на схилі та в нижній частині зафіксовано кілька кам'яних хрестів із місцевого сірого пісковика. На верхньому рівному майданчику відзначено відсутність потужних культурних нашарувань, а в кількох шурфах і зачистках зафіксовано заповнення об'єктів, що за розмірами та характером забарвлення заповнення можуть бути співвіднесені з ямами пізньосередньовічних поховань. З цим припущенням певною мірою співвідносяться місцеві перекази про використання в давнину означеного місця для поховання нехрещених немовлят. Спростування чи підтвердження вказаного можливе за умови проведення у майбутньому детальніших робіт.

А.В. Петраускас, О.С. Кириленко, В.Г. Івакін,
І.В. Зоценко, С.В. Переверзєв, Р.М. Осадчий

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВОМУ ОБ'ЄКТІ ГАТНЕ 2

З червня по листопад 2015 р. Поліська експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України проводила польові науково-рятівні дослідження поблизу с. Гатне Києво-Святошинського району. У 2005 р. ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України проводив наукову експертизу земельної ділянки площею 48 га по вул. Леніна, 1 у с. Гатне, у результаті якої було виявлено багатошарову пам'ятку Гатне 2 (ур. Циганське болото).

Археологічні дослідження 2015 р. проводилися узгоджено з планом забудови ділянки, а саме її першої черги, яка розташовувалася на ділянці 2, підпунктах 2В—2Г.

Ділянка 2В. Перед початком робіт ділянка являла собою майже рівну площадку (перепад висот до 0,2 м), яка частково використовувалася під сміттєзвалище, північна частина — значно заболочена, по західній межі росли багатолітні дерева. Загальна площа ділянки складала приблизно 800 м^2.

На ділянці Гатне 2В виявлено сліди недовготривалого поселення, яке відносилося до софіївської локально-хронологічної групи пам'яток пізнього етапу (СII) культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля (3300/3200—2900/2800 тис. рр. до н. е.). Площа розкопу 1 — 300 м^2. Результатами дослідження стало виявлення 3-х заглиблених у землю об'єктів з матеріалами софіївської групи пам'яток пізнього етапу трипільської культури.

На більш пізньому етапі тут розташовувалася периферія поселення середнього і пізнього періодів доби бронзи (2000—1000 рр. до н. е.). Розбитий на півночі від розкопу 1, розкоп 2 (300 м^2) не виявив археологічних об'єктів,

археологічний матеріал відсутній. Загальна кількість археологічного матеріалу, виявленого у процесі досліджень ділянки давнього поселення Гатне 2В, складається з 337 одиниць, з яких переважна частина (328 од.) — фрагменти посуду софіївського типу пізньотрипільської культури етапу СІІ.

Гатне 2Г. Ділянка 2Г обмежувалася з заходу правою притокою р. Гатнянка, з півдня — водоймою з заболоченим берегом, зі сходу —бетонованою дорогою, північна частина була зайнята стоянкою будівельної техніки. Перед початком робіт ділянка являла собою площадку з помітним ухилом на південний захід (перепад висот до 0,35 м (178,89—174,50 м за Балтійською шкалою висот)), південно-західна частина — заболочена. Площа ділянки складала близько 1500 м^2. Для виявлення можливих археологічних об'єктів за допомогою будівельної техніки тоді само було розбито розкоп 3 площею 1100 м^2. Культурного шару та археологічних об'єктів виявити не вдалося, матеріал відсутній.

Для дослідження решти території ділянки Гатне 2 було закладено 10 розвідувальних шурфів. З них походить нечисельна кераміка доби бронзи — раннього заліза (III—II тис. до н. е.), давньоруського часу (XI—XII ст.), післямонгольського Києва (XV ст.), ранньомодернового (XVIII ст.).

Результати, отримані у ході наукових рятівних робіт 2015 р. в цілому підтвердили інформацію досліджень експертизи 2005 р. На території ділянки Гатне 2В—Г нами зафіксована північна периферія багатошарового поселення. Мала чисельність зібраного археологічного матеріалу та об'єктів указує на те, що ця територія менш активно використовувалася. Цілком можливим є припущення про те, що культурні шари пам'ятки могли постраждати від господарської діяльності людини у другій половині XX ст. (функціонування ферми, сміттєзвалища).

Д.А. Тетеря, М.Т. Товкайло

ДОСЛІДЖЕННЯ ҐРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ НА СХІДНІЙ ОКОЛИЦІ ПЕРЕЯСЛАВА

Впродовж травня-червня 2015 р. археологічна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України провела науково-рятівні археологічні дослідження на території міста Переяслава-Хмельницького Київської обл. Ці роботи пов'язані з проведенням рятівних розкопок на території ґрунтового могильника кінця XI—XIII ст. Необхідність здійснення даних робіт була пов'язана з розширенням глиняного кар'єру для потреб місцевого цегельного заводу. У ході проведених пошуків також обстежено та уточнено розташування курганної групи епохи бронзи, що прилягає до некрополя зі сходу.

Ґрунтовий могильник давньоруського часу, що знаходиться на східній околиці давнього Переяслава, виявлено у 2003 р. на початку земляних робіт по закладенню глиняного кар'єру. Територія могильника займає край плато лівого берега р. Трубіж (мікрорайон Підварки, прилягає до крайніх будинків вул. Музейної). Пам'ятка розміщена за 1,5 км східніше дитинця Переяславля Руського — столиці Переяславського князівства. Із західної сторони до могильника прилягає широка долина р. Трубіж (ур. Луг), підвищення якої зайняті давньоруським поселенням-передгороддям площею, приблизно, 10 га. (рис. 1). У 2004, 2005 2007, 2011 і 2013 рр. науково-рятівні роботи на могильнику продовжили археологічні експедиції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та ІА НАН України. Загальна досліджена площа ґрунтового могильника давньоруської доби за ці роки складає 9488 м^2. Проведеними на цій площі розкопками було виявлено та досліджено 97 поховань та ритуальний комплекс із двох вогнищ.

Розкоп 2015 р. було закладено у південно-східній частині котловану глиняного кар'єру. Його розміри складали 35 × 18 м, площа — 530 м^2. Він північною стінкою прилягав до розкопу 2013 р., і знаходився приблизно за 260 м від краю плато р. Трубіж.

Під час розкопок у межах досліджуваної території поховань, їхніх слідів чи інших ознак могильника не виявлено. Це вказує на те, що розкоп 2015 р. знаходиться за межами могильника. Він фіксує та визначає південну межу ґрунтового могильника кінця XI—XIII ст. за

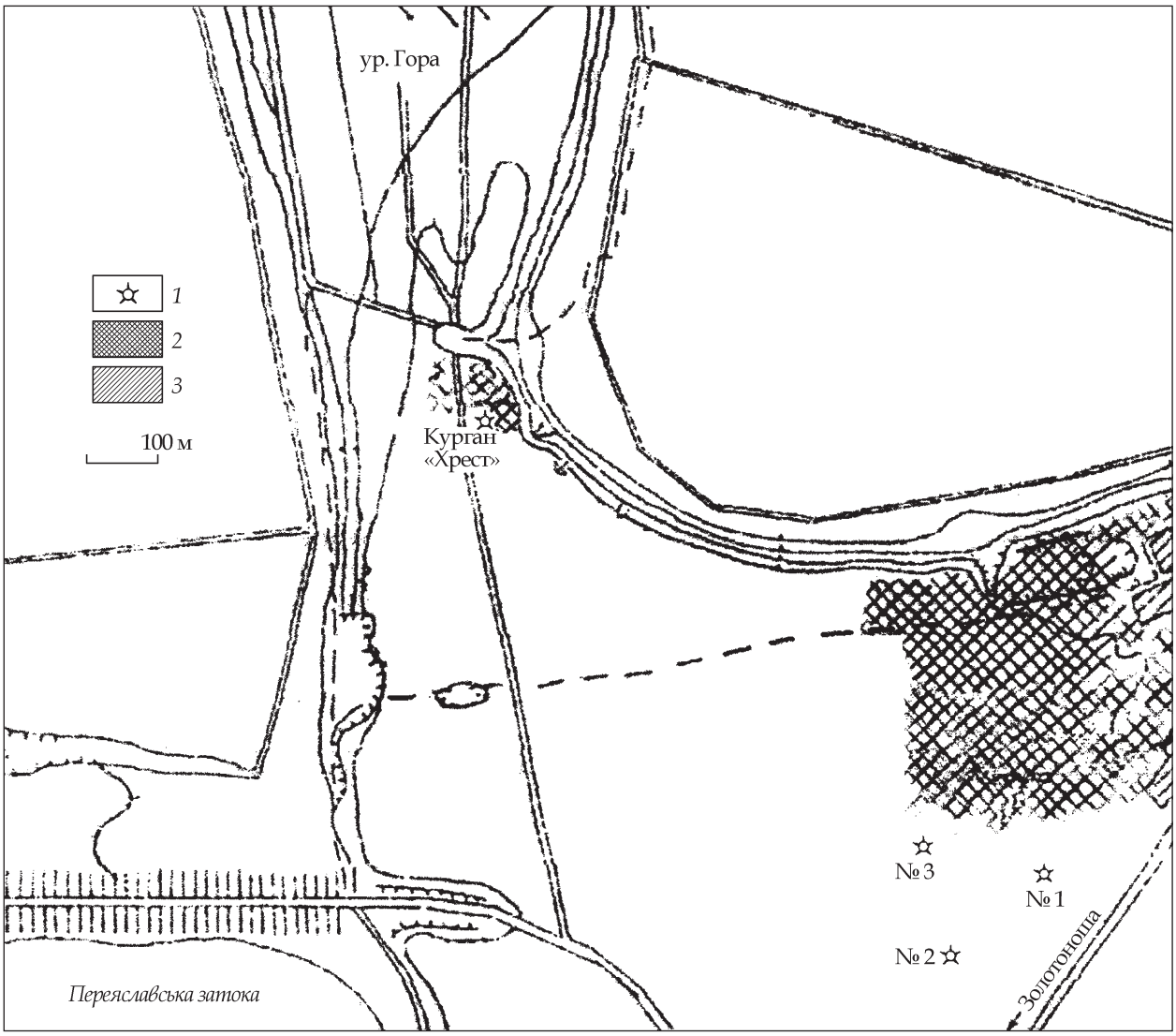

Рис. 1. Карта-схема розміщення археологічних пам'яток на південно-східній околиці Переяслава: *1* — курганна група (кургани № 1—3); *2* — ґрунтовий могильник кінця XI—XIII ст.; *3* — поселення давньоруського часу

80 м від краю долини р. Трубіж. Щоб встановити чи продовжується територія могильника південніше поблизу краю плато, необхідно провести додаткові дослідження.

У ході археологічних робіт нами також обстежено та уточнено розташування курганної ґрупи, що прилягає до ґрунтового могильника зі сходу. До неї входить три кургани епохи бронзи, які розташовані близько 1 км на північ від краю Переяславської затоки («Куряче горло») та 1,1—1,5 км на схід від р. Трубіж. Вони розміщуються на плато корінного берега р. Трубіж, західніше траси Переяслав-Хмельницький—Золотоноша. Кургани безпосередньо прилягають до східної межі ґрунтового могильника давньоруської доби (рис. 1). Пам'ятки обстежувалися експедиціями Переяслав-Хмельницького історичного музею в 1976 р. та ІА НАН України в 1994 р.

Курган № 1. Розміщений за 58 м на південний схід від бетонної огорожі території тепличного господарства та приблизно за 200 м від перших садиб Переяслава. Відстань від вершини кургану до траси Переяслав-Хмельницький — Золотоноша на північний схід — 80 м. Висота насипу кургану збереглася приблизно до 1,5 м, діаметр близько 35—42 м.

Курган № 2. Розміщений за 136 м на південний схід від попереднього кургану № 1. Відстань до траси на м. Золотоношу — 126 м. Збережена висота насипу кургану близько 2 м, діаметр близько 50 м. Поверхня на час обстеження не розорюється.

Курган № 3. Розміщений за 147 м на південний захід (210°) від кургану № 1. Збережена висота насипу близько 0,6 м, діаметр близько 30 м. Насип кургану руйнується прокладеною через нього ґрунтовою дорогою.

Обстеження курганів засвідчує, що у зв'язку з земляними роботами, які проводяться поряд та із загрозою потрапляння їх у зону забудови, вони потребують негайної паспортизації та включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток культурної спадщини.

Л.В. Чміль, А.М. Оленич

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ІВАНКІВ 3 В ІВАНКІВСЬКОМУ РАЙОНІ

У 2014 р. під час розвідок в Іванківському р-ні було виявлено поселення біля м. Іванкова на дюнному підвищенні в заплаві р. Тетерів. Пам'ятка отримала назву Іванків 3. Вона виявилася багатошаровою — тут було знайдено матеріали епохи мезоліту — неоліту, доби бронзи — раннього залізного віку, XI ст., другої половини XIII ст., XVII ст. Тоді було закладено шурф (№ 1), розміром 2 × 2 м, у якому виявлено і частково досліджено об'єкт другої половини XIII ст. Зважаючи на те, що пам'ятка активно руйнується грабіжниками, вирішено було дослідити її у 2015 р. Але через відсутність фінансування довелося обмежитися дослідженням об'єкта, виявленого 2014 р. Було зроблено прирізки до шурфа 1 у південно-західному та північно-західному напрямках, де виявлено контури об'єкта на глибині 0,4 м. Вибрано минулорічну засипку та залишки заповнення об'єкта в західній частині. Таким чином загальна досліджена площа становила 3,9 × 3,2 м. Об'єкт неправильної підпрямокутної форми мав загальні розміри 3,1 × 1,8 м (рис. 1). Південна стінка була вужчою і становила 1,2 м. Стінки об'єкта пологі, дно горизонтальне. Глибина від поверхні — 1,06 м, від рівня виявлення — 0,6 м. Очевидно, це будівля господарського призначення. У заповненні знайдено точильний брусок, кілька десятків керамічних фрагментів, кістки тварин. Кераміка аналогічна виявленій 2014 р., датується другою половиною XIII ст. Є кілька фрагментів ліпних черепків червоно-чорного кольору з неповним випалом і жорствою в тісті. Один фрагмент ліпної посудини має вм'ятини по вінчику. Крім об'єкта 1 у південному куті прирізки виявлено яму круглої форми, діаметром до 2 м (розміри частини, що потрапила у прирізку — 1,1 × 0,7 м), глибиною 0,7 м від поверхні. У заповненні знайдено кілька дрібних фрагментів ліпної кераміки. Дослідження поселення планується продовжити в наступні роки.

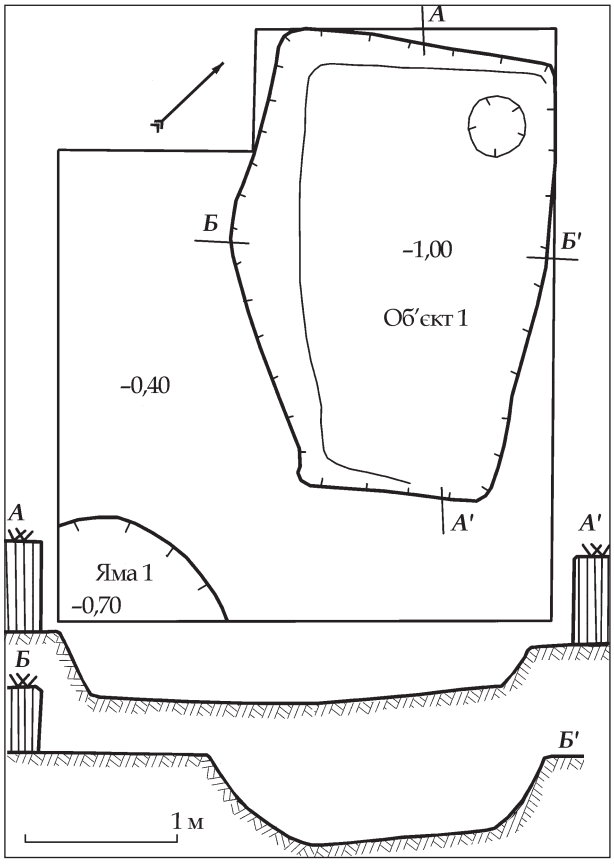

Рис. 1. Поселення Іванків 3, об'єкт 1

Л.Л. Залізняк, Ю.В. Кухарчук, Т.О. Шевченко, Д.О. Вєтров, І.М. Хоптинець

РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК АНДРІЇВКА 4 ТА ТРОЯНОВЕ 4В БІЛЯ м. НОВОМИРГОРОД

Протягом останніх десяти років Археологічна експедиція НаУКМА (нач. Л.Л. Залізняк) досліджує палеолітичні стоянки, відкриті краєзнавцем П.І. Озеровим у 80-х рр. XX ст. західніше районного центру Новомиргород на Кіровоградщині. У 2015 р. впродовж одного місяця розкопувалося три стоянки на площі: Андріївка 4 — 37 м^2, Коробчине-курган — 15 м^2, Троянове 4в — 12 м^2. На південній периферії стоянки Вись М.М. Беленко поставив шурф площею 2 м^2. Розкопами керували Л.Л. Залізняк, Ю.В. Кухарчук, О.І. Нездолій, Д.О. Вєтров, І.М. Хоптинець, Т.О. Шевченко. Окрім студентів-істориків та археологів Києво-Могилянської академії в дослідженнях брали участь аспіранти ІА НАНУ (Р.О. Гордієнко та І.А. Цеунов), студенти Кіровоградського педагогічного університету, а також першовідкривач палеоліту Новомиргородщини П.І. Озеров.

Андріївка 4. До розкопу 2014 р. було прирізано дві ділянки: у східному напрямку — 12 м^2, а на південь — 25 м^2. Верхній культурний шар залягав у рештках витачівського похованого ґрунту на глибині 0,8—1,4 м. Усього знайдено 2823 глибоко патинованих кременів, серед яких 160 знарядь з ретушшю.

Колекція верхнього шару становить 2823 кременя, з яких 160 знарядь. Відщепова техніка розщеплення базувалася на мустьєрських дископодібних і сплощених паралельних нуклеусах. Сліди левалуазької технології відсутні. Більше 50 % становлять зубчасті форми (рис. 1), скобелі та дзьобоподібні знаряддя. Скребел, переважно з крайовою, часто зубчастою ретушшю — 35 %. Знайдено один біфас, атипові верхньопалеолітичні форми: різці (4 шт.), скребачки (8 шт.).

Крем'яна індустрія верхнього шару Андріївки 4 являє собою першу в Україні пам'ятку зубчастого мустьє за класифікацією Ф. Борда. За даними геології та французькими аналогіями стоянка датується ранньою порою верхнього палеоліту (40—28 тис. років тому). Вона являє собою фінальномустьєрське явище і полишена останніми неандертальцями часів їхньої конкуренції з першими кроманьйонцями прильодовикової Європи.

Південний розкоп 2015 р. закладено з метою дослідження продовження похованого яру з мустьєрськими артефактами. Спостереження над стратиграфією пам'ятки свідчать, що на час виникнення поселення верхнього шару, яр вже був заповнений суглинком. Іншими словами промивина яру і стійбище над нею різночасові.

У заповненні яру знайдено 960 крем'яних артефактів, з яких 41 знаряддя. Система розщеплення кременю подібна до техніки верхнього шару, однак отримані заготовки набагато досконаліші, через можливе використання м'якого відбійника. Більшість нуклеусів зі слідами паралельного зняття заготовок, двоплощинні. В інвентарі скребла (48 %) переважають над зубчасто-виїмчастою групою (34 %). Домінують однобічні скребла-ножі, хоча знайдено три біфаси (рис. 2), два гостроконечники. Фауна представлена уламками кісток мамонта, копитних.

На відміну від верхнього шару крем'яна індустрія з яру має менш зубчастий характер, містить ретельно вироблені форми знарядь. Сколи-заготовки нижнього шару значно досконаліші, тонші ніж сколи з верхнього. Обличчя комплексу утворюють виразні серії однобічних скребел-ножів та класичних мустьєрських гостроконечників. Матеріали типологічно тяжіють до типового мустьє з елементами двобічних технологій.

Похований яр з мустьєрськими виробами та кістками тварин є унікальним археологічним об'єктом, що не має аналогій в палеоліті Європи. Крім точків, що свідчили про первинну обробку кременю та виготовлення знарядь, у заповненні яру знайдені завершені знаряддя — різноманітні скребла-ножі, гостроконечники, зубчасті інструменти, скобелі. Вони свідчать про

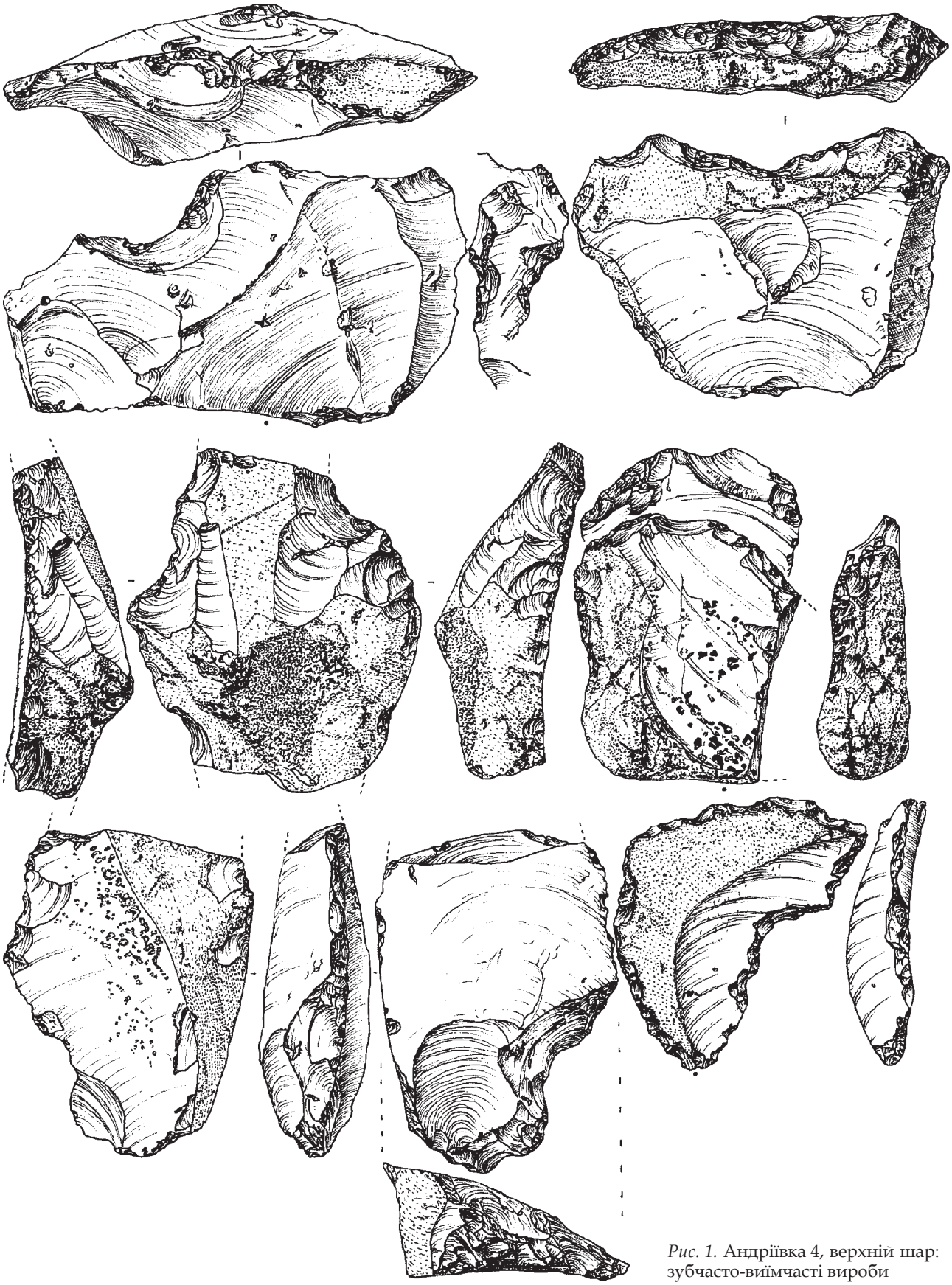

Рис. 1. Андріївка 4, верхній шар: зубчасто-виїмчасті вироби

можливість виконання певних трудових операцій безпосередньо в яру. Не виключено використання промивини палеантропами в якості прихистку від негоди чи навіть примітивного тимчасового житла, принаймні на рівні дна найширшої ділянки яру.

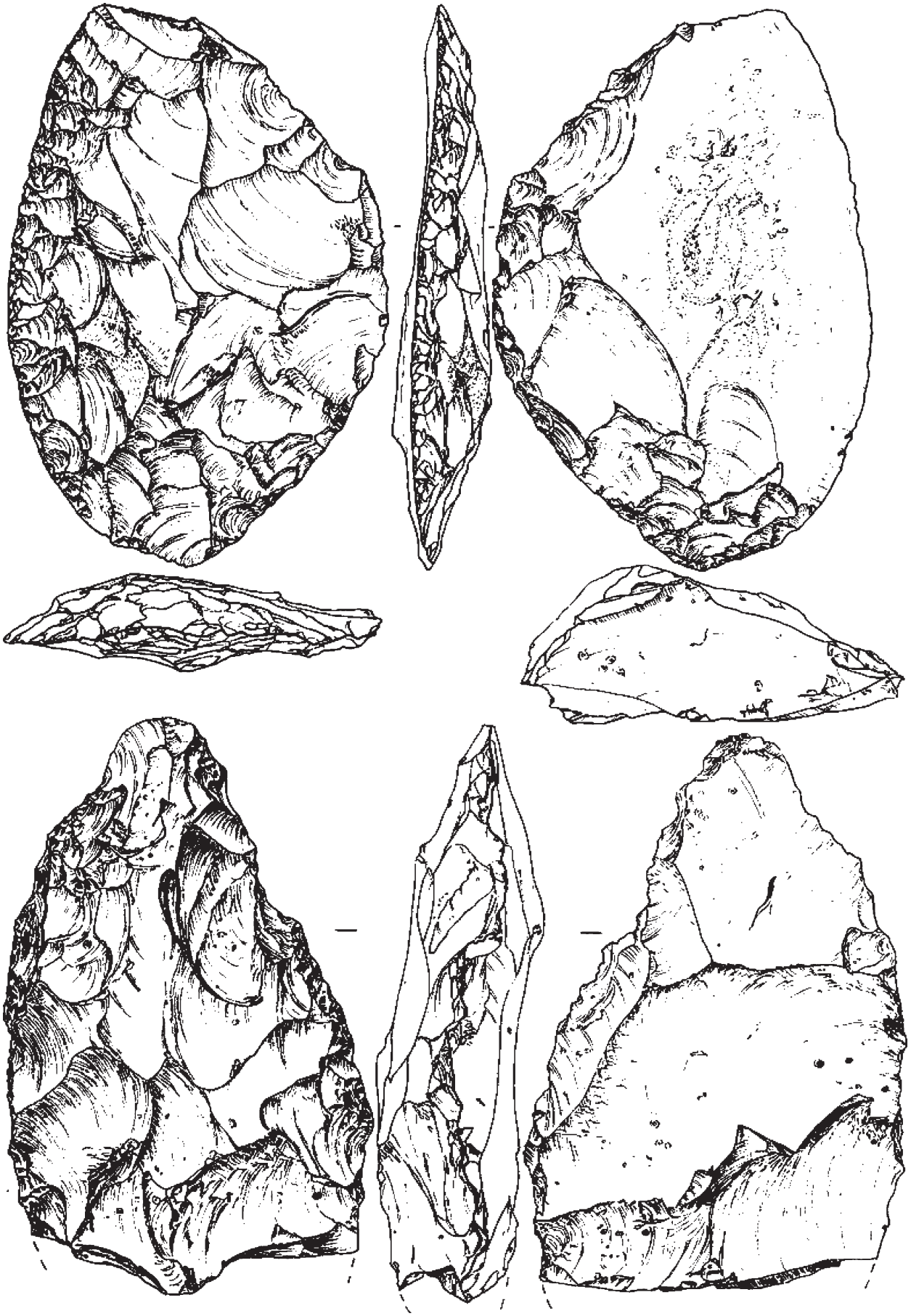

Рис. 2. Андріївка 4, нижній шар: біфасіальні скребла-ножі

Геохронологічна позиція артефактів з дна яру дозволяє датувати їх у межах 55—50 тис. років тому.

Троянове 4В. Стоянка Троянове 4В досліджується вже сьомий рік. За відсутністю начальника експедиції розкопом керували І.М. Хоптинець та Д.О. Вєтров. У 2015 р. у південно-східному напрямку від розкопу прирізано 12 м^2. Загальна площа розкопу сягнула 90 м^2, а скупчення кременів Троянове 4В розкрите на всій площі.

Вкритий блакитною патиною пластинчастий кремінь верхньопалеолітичного вигляду залягав у бузькому лесі на глибині 0,9—1,2 м. За польовий сезон 2015 р. добуто 1187 кременів, у т.ч. 88 знарядь з ретушшю, а загальна чисельність колекції сягнула 22154 кременів.

Домінують одноплощинні призматичні ядрища. Серед заготовок знарядь переважають великі широкі пластини з плоским відбивним горбком та характерною «губкою» над ним. Знайдено мікропластину з крутою, притуплюючою ретушшю по краю. Кутові різці виготовлені переважно на великих пластинах. Знайдені численні уламки пластин з нерегулярною ретушшю по краях.

Колекції кременю властиві особливості граветської традиції його обробки. Матеріали мають найближчі аналогії в знахідках із розташованих поруч граветських стоянок Троянове 4А, 3, 5 та Озерове, а також у матеріалах з нижніх 7, 8 шарів стоянки Володимирівка та численних граветських пам'яток Подністров'я.

На площі розкопу 2015 р. було виявлено неолітичну кераміку та невеликий злегка патинований олівцеподібний нуклеус. Попри невиразність колекції, А.А. Сорокун звернув увагу на повну відповідність кераміки за фактурою глини, домішками та орнаментацією матеріалам з поселень в околицях хутора Добрянка в гирлі р. Велика Вись. Отримані матеріали можна зарахувати до буго-дністровської неолітичної культури.

Розташовані західніше м. Новомиргород стоянки Андріївка 4, Коробчине-курган, Вись, Троянове 4в перспективні для подальших досліджень.

Л.Л. Залізняк, О.І. Нездолій

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ КОРОБЧИНЕ-КУРГАН

Археологічна експедиція НаУКМА (нач. Л.Л. Залізняк) впродовж останніх шести років досліджує мустьєрську стоянку Коробчине-курган. Пам'ятка знаходиться в басейні р. Велика Вись (ареал Середнього Побужжя), за 10 км на захід від м. Новомиргород Кіровоградської обл. Розташовані на найвищій ділянці плато два кургани маркують центральну частину пам'ятки.

У липні 2015 р. розкоп площею 15 м^2 було прирізано у східному напрямку від розкопу попереднього року. Функції керівника розкопу виконував О.І. Нездолій, під керівництвом якого працювали студенти КДПУ ім. В. Винниченка та магістри НаУКМА.

У межах розкопу простежено шар чорного ораного гумусу потужністю 0,4 м. Його підстилає сіре підґрунтя голоценового ґрунту. На глибині 1,1—1,7 м зафіксовано рештки бурого витачівського похованого ґрунту, що підстилається світлим удайським лесом. Усі геологічні горизонти, у тому числі їхня нижня плейстоценова частина, пронизані кротовинами, що зумовило незначне розсіювання культурного шару по вертикалі.

У північній частині розкопу, на лінії двох квадратів виявлено фрагмент археологічного об'єкта, що справляв враження ями, впущеної з голоценового підґрунтя у витачівський шар до глибини 1,6 м (рис. 1, *1*). У щільному темно-сірому заповненні об'єкта було зафіксовано різночасові крем'яні артефакти, численні шматочки вохри, рештки вугілля, мушлі молюсків, шматок обпеченого граніту, кістки та їхні уламки, фрагменти кераміки. Найбільшу концентрацію знахідок відмічено на рівні 1,2—1,4 м.

Крем'яні артефакти в заповненні ями різнилися за ступенем патинування поверхні, масивністю й морфологією. Поряд із верхньопалеолітичними знахідками виявлено крем'яні вироби основного архаїчного комплексу стоянки.

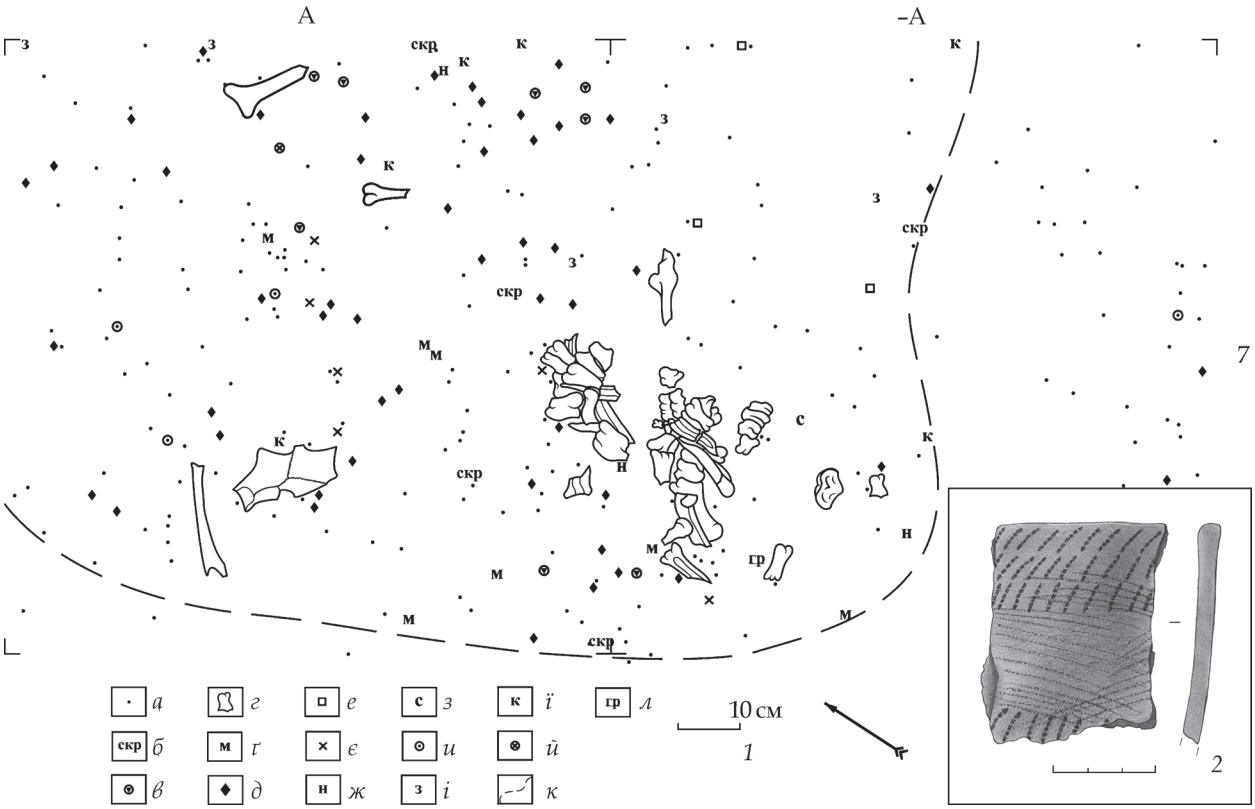

Рис. 1. Коробчине-курган 2015 р.: *1* — розташування знахідок у заповненні археологічного об'єкта, 1,0—1,6 м (*а* — відщеп; *б* — скребло; *в* — вугілля; *г* — кістка; *ґ* — мушля; *д* — вохра; *е* — фрагмент кераміки; *є* — пластина; *ж* — нуклеус; *з* — скребачка; *и* — відщеп із ретушшю; *і* — зубчасте знаряддя; *ї* — фрагмент кістки (до 1,5 см); *й* — пластина з ретушшю; *к* — межа заповнення голоценовим підґрунтям витачівського ґрунту; *л* — граніт); *2* — фрагмент високого вінця керамічної посудини

В археологічному об'єкті зафіксовано 69 одиниць остеологічного матеріалу, які утворювали скупчення, у межах якого кістки часом залягали кількома горизонтами. За визначенням О.П. Журавльова, у скупченні в рівній мірі представлені рештки коня та бика (фаланги, хребці, фрагменти лопатки та копит, елементи плеснових і стегнових кісток). Кісток дрібної рогатої худоби не виявлено.

У заповненні ями знайдено фрагмент високого вінця керамічної посудини (рис. 1, *2*) та два дрібні уламки, можливо, цього самого виробу. Високе вінце має прямий профіль. У керамічному тісті присутня значна домішка товченої мушлі з характерним перламутровим блиском. Як зовнішня, так і внутрішня поверхня вінця оброблена гребінцевими розчосами. Знахідка орнаментована у верхній частині трьома паралельними рядами косих відбитків зубчастого штампу, зробленого стулкою річкової мушлі. У нижній частині високого вінця, ближче до зламу, реконструюється повторення тієї самої орнаментальної схеми.

За низкою характерних особливостей, виявлений фрагмент керамічної посудини можна зарахувати до дереївського етапу середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної спільноти степового енеоліту. Цьому не суперечить ареал поширення культури, що охоплює лісостепові простори між Дніпром і Сіверським Дінцем. Додатковим аргументом на користь даного твердження виступає значний відсоток кісток коня серед виявленого остеологічного матеріалу, що є характерною особливістю господарства дереївської культури, яка датується початком — другою чвертю IV тис. до н. е. Найближчими з пам'яток дереївської культури є епонімне Дереївське поселення на правому березі Дніпра в Кіровоградській обл. та поселення Молюхів Бугор на півдні Черкащини.

На решті площі розкопу, поза енеолітичним об'єктом, найбільшу концентрацію крем'яних виробів архаїчного, мустьєрського вигляду простежено в межах бурого витачівського ґрунту. Вище основного культурного шару, в голоценовому гумусі до глибини 1 м, зафіксовано матеріали розвиненого верхнього палеоліту.

Основна архаїчна колекція кременю з розкопу 2015 р. нараховує 3035 виробів, у тому числі 83 завершені знаряддя та їхні уламки.

Категорія нуклеусів комплексу представлена сплощеними формами з підпа-

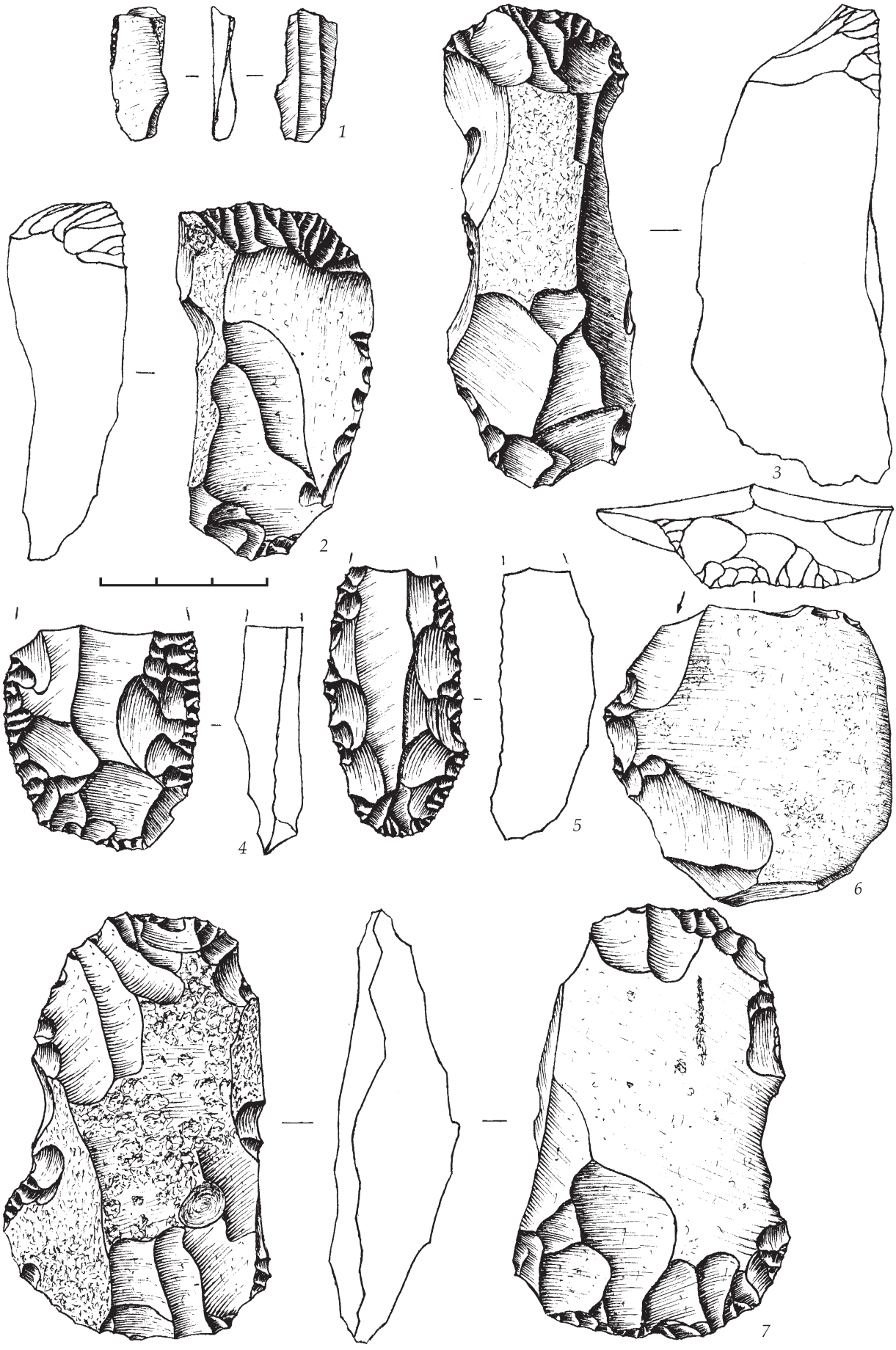

Рис. 2. Коробчине-курган 2015 р., знаряддя

ралельним ограненням робочої площини, ядрищами зі слідами радіального зняття та підпризматичними виробами. Серед сплощених нуклеусів переважають одноплощинні вироби зі слідами підпаралельних сколів. Меншу кількість становлять двоплощинні або біполярні ядрища зустрічного зняття. Зафіксовано як гладкі, так і оформлені сколами площадки ядрищ, простежено окремі елементи фасетажу та редукції.

Серія нуклеусів із радіальним ограненням робочої поверхні за кількістю виробів займає підпорядковане положення. Ядрища даного типу рівною мірою представлено двобічними та однобічними варіантами.

У колекції присутні кілька одноплощинних підпризматичних нуклеусів. Серед них виявлено два вироби з віялоподібною системою розщеплення робочої площини.

Знайдено значну кількість фрагментів конкрецій зі слідами безсистемної оббивки. Відбійники виготовлені з округлих жовен кременю та мають характерну зірчасту забитість кінців.

Серед знарядь із ретушшю за чисельністю домінують скребла. Вони представлені як одинарними, так і дволезовими варіантами. Якщо однолезові скребла переважно виготовлені на первинних масивних округлих відщепах, то їхні дволезові відповідники — на пластинчастих заготовках і відщепах видовженої форми. У більшості знарядь присутні сліди жовневої кірки на спинці, відмічено значний ступінь кородованості поверхні. Для оформлення робочих лез використовувалася крута / напівкрута східчаста лускова ретуш.

Типологічно поряд із колекцією скребел знаходиться група обушкових ножів. У більшості виробів один із повздовжніх країв оброблено пласкою альтернативною, інколи біфасіальною ретушшю, а інший — оформлено або крутим, іноді вертикальним фасетажем, або, за наявності зручної акомодаційної ділянки, залишено без змін.

Гостроконечники представлені невиразними формами. Усі артефакти виготовлені на відщепах видовженої форми, зі значним ступенем кородованості дорсальної поверхні, що руйнує фасетки ретуші.

До мустьєрських вістер можна зарахувати кілька артефактів, які виготовлені на видовжених пластинчастих сколах і оброблені крутою східчастою лусковою ретушшю (рис 2, *4, 5*).

Знайдено скол із підтескою протилежних кінців зі сторони черевця (рис 2, *7*). Виріб має видовжені пропорції, а на спинці, під фасетками кородованості, простежуються негативи полюсних підпаралельних зустрічних сколів. Даний виріб продовжує серію, так званих, *bi-truncated-faceted tools*, що були виявлені в розкопі у попередні роки досліджень.

Зафіксовано артефакти, що належать до виїмчастих стругів із латеральними сколами з черевця. (рис 2, *6*). Це невеликі відщепи з ретушованою виїмкою на одному кінці, що була використана в якості площадки, з якої по краю артефактів з боку черевця знято видовжені сколи.

Знайдено двобічнооброблене знаряддя з рештками жовневої кірки у базальній частині.

Верхньопалеолітичну складову архаїчного комплексу репрезентують кілька оріньяцьких скребачок високої форми, що виготовлені на масивних уламках кременю (рис 2, *2, 3*). Різцева техніка нерозвинена — зафіксовано лише один кутовий різець. Кінцеві скребачки виготовлені на видовжених відщепах і представлені атиповими формами. Виявлено зігнуту в профілі, вкриту молочно-білою патиною, фрагментовану пластинку зі слідами крайової ретуші на одній із повздовжніх сторін (рис 2, *1*).

Серед категорії знарядь окремо виділено серію скобелів та зубчастих виробів.

Отже, матеріали здобуті в ході розкопок 2015 р. органічно доповнили колекцію зібрану в попередні роки досліджень. Простежено лише незначні кількісні варіації між окремими типами виявлених артефактів.

Архаїчний комплекс стоянки не має прямих аналогій серед стоянок кам'яної доби нашої держави і його слід виділяти в окремий тип палеолітичних пам'яток України перехідного від середнього до верхнього палеоліту часу. Найближчі аналогії колекції Коробчине-кургану за окремими показниками артефактів простежуються в матеріалах пізньомустьєрських комплексів стоянок Донбасу (Білокузьминівка, Курдюмівка), Середнього Дону (Шлях), Нижнього Дону (Бирюча Балка 2) та Гірського Криму (Кабазі II).

Пам'ятка потребує дослідження в найближчі роки, оскільки швидко заростає акацієвим лісовим насадженням і незабаром стане недоступною для археологів.

О.П. Орлик

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК НА КІРОВОГРАДЩИНІ

У 2015 р. робочою групою з підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України» по Кіровоградській області проводились археологічні розвідки та інвентаризація пам'яток археології, розташованих на території дев'яти сільських та селищних рад Знамянського, Маловисківського, Олександрійського, Петрівського та Новоукраїнського районів.

Потреба в розвідках викликана слабкою обстеженістю центральної частини Кіровоградщини, особливо у верхній частині басейну р. Інгулець, верхів'ях річок Інгул, В. Вись, М. Вись, Сухий Ташлик. Необхідно було розширити типологію пам'яток, включених до «Державного реєстру археологічних пам'яток Кіровоградської області». При обстеженні територій основна увага була зосереджена на уточненні та фіксації (за допомогою GPS-навігатора) географічних координат пам'яток та об'єктів археології, візуальній оцінці стану збереженості, зовнішнього вигляду, прив'язок, тощо. Перевірено стан збереженості 108 курганів, виявлено 176 курганів. Зібрано та описано підйомний матеріал з двох поселень доби пізньої бронзи та одного — раннього залізного віку.

Знамянський р-н. Обстежено території двох сільських рад. Перевірено стан збереженості 14 курганів. Виявлено 34 кургани. Пам'ятки та об'єкти прив'язані до світової системи координат.

Маловисківський р-н. Обстежена територія однієї сільської ради. Виявлено та описано 43 кургани. Всі об'єкти прив'язані до світової системи координат.

Олександрійський р-н. Завершено обстеження території однієї сільської ради, розпочате у 2014 р. За 2 роки виявлено та описано 46 курганів. Всі об'єкти прив'язані до світової системи координат.

Петрівський р-н. Обстежена територія чотирьох сільських та селищних рад. Перевірено стан збереженості 94 курганів. Виявлено 53 кургани. Два кургани з обстежених мають висоту 9,4 м та 9,7 м. Відстань між ними — 1,7 км. Описано підйомний матеріал із поселення сабатинівської культури «Снігурівка». Матеріали були зібрані та передані автору науковим секретарем обласного товариства охорони пам'яток історії та культури В.В. Собчуком. Пам'ятки та об'єкти прив'язані до світової системи координат.

Новоукраїнський р-н. На території однієї сільської ради обстежено два поселення: білогрудівської та чорноліської культур.

Поселення «Василеве-1» (білогрудівська культура). Міжріччя (верхів'я) річок Сухий Ташлик та Плетений Ташлик (ліві притоки р. Синюха), північно-східна околиця с. Петрівка. Виявив місцевий краєзнавець В.М. Компанієць у 2012 р. У 2015 р. зафіксовано координати 14 зольних плям округлої форми розміром 8—12 м, розташованих у 2—3 ряди з півночі на південь, вздовж схилу балки. Площа 400 × 150—170 м. Артефакти репрезентовано: бронзова з кільцеподібною голівкою булавка (рис. 1, *8*), масивне бронзове кільце (рис. 1, *10*) (товарний метал?), фрагмент бронзи, фрагменти кераміки, кремінний скребок, цілі та фрагменти кам'яних розтиральників. Орнаментація посуду представлена гладкими наліпними валиками, розташованими на плечиках або на горлі під вінчиком, валиками з косими насічками (рис. 1, *12*), з пальцево-нігтевими вдавленнями (рис. 1, *14-15*). Є гладкий валик з відбитком пальця. Інший — прикрашено наколами над валиком (рис. 1, *13*). На одному фрагменті від гладкого горизонтального валика майже вертикально вниз під невеликим кутом спускається аналогічний, Г-подібної форми, короткий валик (рис. 1, *11*). Поверхня кераміки ретельно загладжена, від сіро-жовтого до чорного кольорів. Тісто частини фрагментів містить значну кількість дрібної гранітної жорстви. Знахідки металу сконцентровані у межах 2—3 плям (можливо залишки бронзоливарного виробництва). У південній частині поселення, але вже за межами плям знайдено два фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури (рис. 1, *16, 17*)

Поселення «Василеве-2» (чорноліська культура, другий період). Міжріччя (верхів'я) річок Сухий Ташлик та Плетений Ташлик, за 0,7 км на схід від с. Новомиколаївка. Виявив у 2013 р. місцевий краєзнавець В.М. Компанієць. Площа 200 × 70 м. У 2015 р. було визначено географічні координати поселення, на його території зібрано підйомний матеріал та відібрано в сільському музеї для проведення спектрального аналізу металеві (бронзові) вироби, знайдені в попередні роки.

Рис. 1. Підйомний матеріал з поселень: *1 – 7* — Василеве-2; *8 – 17* — Василеве-1 (*1, 2, 8, 10* — бронза; *7* — кістка; *3 – 6, 9, 11 – 17* — кераміка)

Знахідки репрезентовані: бронзовий дволопатевий з ромбічною головкою та виступаючою втулкою наконечник стріли (рис. 1, *2*) фрагмент бронзових стременоподібних вудил (рис. 1, *1*), фрагменти кераміки (рис. 1, *3 – 6*), кремінний скребок з ретушованими краями, фрагмент гранітної кулі (пращевий камінь, розтиральник ?), шматок шлаку, фрагмент

наполовину перепиляної кістки (рис. 1, *7*). Посуд товстостінний кухонний та тонкостінний столовий. Вінця заокруглені чи сплощені, у більшості випадків вигнуті назовні. Дно без закраїн. Тісто з домішками дрібнозернистого піску. Орнаментація представлена: гладкими наліпними валиками (один з них розташований на горлі, під вінцем) (рис. 1, *3*), валиками з пальцевими вдавленнями, валиками з пальцево-нігтевими вдавленнями (рис. 1, *4, 5*) розташованими під вінцем (рис. 1, *9*), валиками з проточеними навкіс напівкруглими в розрізі виїмками (рис. 1, *6*).

Поселення потребують подальшого, детальнішого вивчення.

Продовження археологічних розвідок у центральній частині Кіровоградщини без сумніву дозволять розширити наші уявлення про характер перебігу історичних процесів на кордоні Степу та Лісостепу.

В. Собчук, М. Небіа, В. Рудь, В. Тихий

РОЗВІДКИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ ЧАСТИНІ БАСЕЙНУ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ р. СИНЮХА У 2014 р.

Протягом жовтня 2014 р. в рамках проекту «Early urbanism in Europe?: the case of the Trypillia mega-sites» (керівники М.Ю. Відейко та Дж. Чапмен) авторами майже повністю було обстежено територію восьми сільських рад Новоархангельського району Кіровоградської області. Географічно вони розташовані на правих допливах середньої течії р. Синюха (ліва притока р. Південний Буг).

У результаті проведених розвідок виявлено 184 об'єкти культурної спадщини й перевірено стан збереження ще 18-ти, які взято на державний облік раніше *(таб. 1)*. У тому числі було обстежено пам'ятку археології національного значення — поселення трипільської культури Володимирівка, а також взято на державний облік пізньотрипільське поселення біля недіючого цегельного заводу в с. Свердликове.

Під час розвідки також вдалося виконати завдання, що початково ставилося перед учасниками, адже нами виявлено чотири нових поселення трипільської культури: Куца, Крутенька I, Криничний Яр та Полковниче III.

Поселення *Куца* знаходиться на території Свердликівської сільради, на відстані 0,6—1,1 км у східному напрямку від північно-східної околиці с. Свердликове. Зі східного боку поселення обмежене р. Куца (права притока р. Синюха), з півночі — балкою, а з півдня — яром, що врізаються у долину р. Куца з правого боку. Підйомний матеріал було зібрано на площі близько 30 га, він представлений колекцією з понад 300 одиниць. Серед підйомного матеріалу виявлено фрагменти кухонного та столового посуду, антропоморфної пластики, знаряддя праці з кременю, каменю та рогу.

Таблиця 1. Загальна кількість обстежених пам'яток археології в окремих сільських радах Новоархангельського р-ну

Сільська рада	Кургани	Поселення та місцезнаходження					Разом	
		Трипільська культура	Доба бронзи	РЗВ	Черняхівська культура	Золотоординський час	Об'єкти археології	Пам'ятки археології, взяті на державний облік
Кам'янецька	1	—	2	2	3	—	8	—
Копенкуватська	2	—	—	—	—	—	2	—
Небелівська	13	—	—	—	—	—	13	—
Нерубайська	—	—	1	—	1	1	3	—
Підвисоцька	21	1	1	1	1	—	24	1
Розсохуватецька	37	—	—	1	—	—	38	—
Свердликівська	38	2	2	—	3	—	33	12
Торговицька	53	3	5	1	5	1	63	5
Разом	165	6	11	5	13	2	184	18

Пам'ятка *Крутенька I* розташована на території Торговицької сільської ради, на відстані 3 км у північному напрямку від с. Торговиця та 0,7 км у південному напрямку від с. Свердликове. Пам'ятка займає східну частину мису, утвореного в місці впадіння безіменного струмка в р. Свердликову (права притока р. Кам'янка), праворуч від дороги Торговиця-Свердликове. Підйомний матеріал трипільського часу, а це близько 50 одиниць керамічного посуду, був поганої збереженості (мальований орнамент на посуді майже не зберігся) та траплявся на площі близько 8 га. Він представлений фрагментами декількох вінець, ребер біконічної посудини та стінок столового посуду, а в поодиноких випадках — орнаментованих брунатною фарбою.

Пам'ятку *Криничний Яр* знайдено за 1 км у північно-східному напрямку від с. Торговиця. Вона займає південну частину мису, утвореного вигином русла р. Синюха. Це території Торговицької сільської ради. По лінії у 100 м вздовж правого берега р. Синюха було зібрано до десятка фрагментів ліпного посуду трипільської культури.

Поселення *Полковниче III* розташоване за 4,2 км у північно-західному напрямку від с. Торговиця (Торговицька сільська рада). Воно займає мисовидне плато високого правого берега р. Свердликова. Тут було зібрано всього 17 фрагментів посуду трипільської культури. Можливо, основна частина поселення покрита зараз лісовим масивом (урочище Полковниче), що знаходиться західніше від місцезнаходження підйомного матеріалу.

Виявлені розвідкою поселення Крутенька I, Криничний Яр та Полковниче III попередньо можна зарахувати до етапу BII розвитку трипільської культури. Натомість керамічний матеріал поселення Куца дозволяє впевнено віднести пам'ятку до томашівської групи етапу CI.

М. Бандрівський, А. Гавінський, В. Оприск

РЯТІВНІ РОЗКОПКИ У ВИННИКАХ БІЛЯ ЛЬВОВА

На початку грудня 2015 р. археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України проводила рятівні дослідження на багатошаровій пам'ятці у м. Винники на горі Шипшина-Голянівка, яка вивчалась авторами у 1994 та 2014 рр.

Роботи виконувались на місці будівництва релігійно-туристичного об'єкта «Стежка митрополита Шептицького», який, згідно проекту, має частково проходити по археологічній пам'ятці.

Гора Шипшина (336 м н. р. моря) займає близько 150 м у діаметрі. Північна її сторона плавно переходить у підніжжя гори Жупан, а решта сторін мають круті схили. При цьому, східна частина Шипшина значною мірою зруйнована кар'єром по видобуванню каменю, який діяв ще наприкінці XIX ст., та частково сучасною забудовою міста. Саме вздовж цієї ділянки гори має проходити туристичний об'єкт шириною 2 м.

У визначеному для будівництва місці закладено розкоп 53,5 м завдовжки, 1,5—3 м завширшки, площею 114 м^2 (рис. 1). Встановлено, що у його південній частині, на відстані до 25 м, культурний шар відсутній. Під горизонтом сучасного гумусованого ґрунту, на глибині 0,2—0,4 м, виступає каміння пісковика. Очевидно, що культурний шар тут знівельований внаслідок природних та частково антропогенних процесів (рештки побутового сміття в гумусованому ґрунті). В іншій ділянці розкопу (на відстані

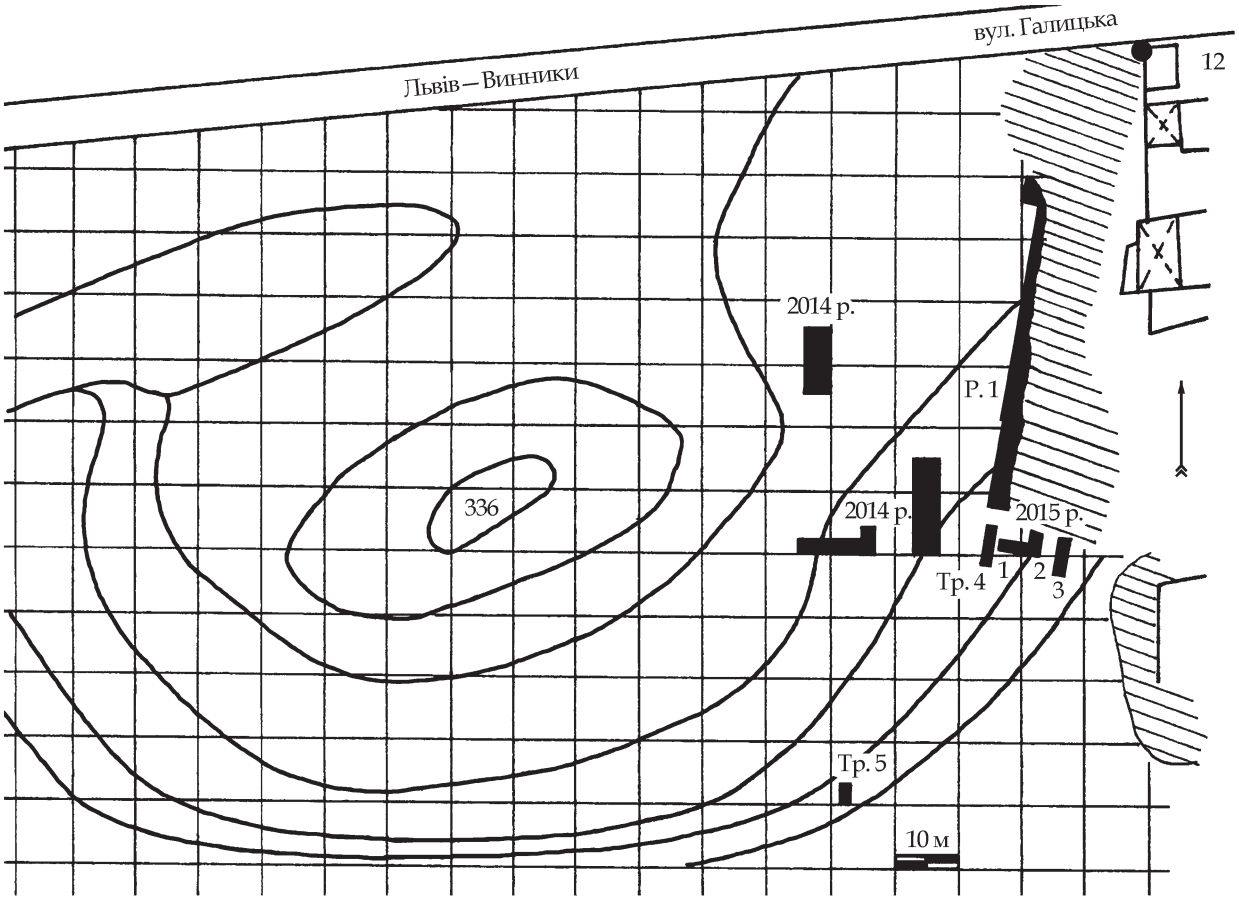

Рис. 1. Винники-Шипшина 2015 р., план

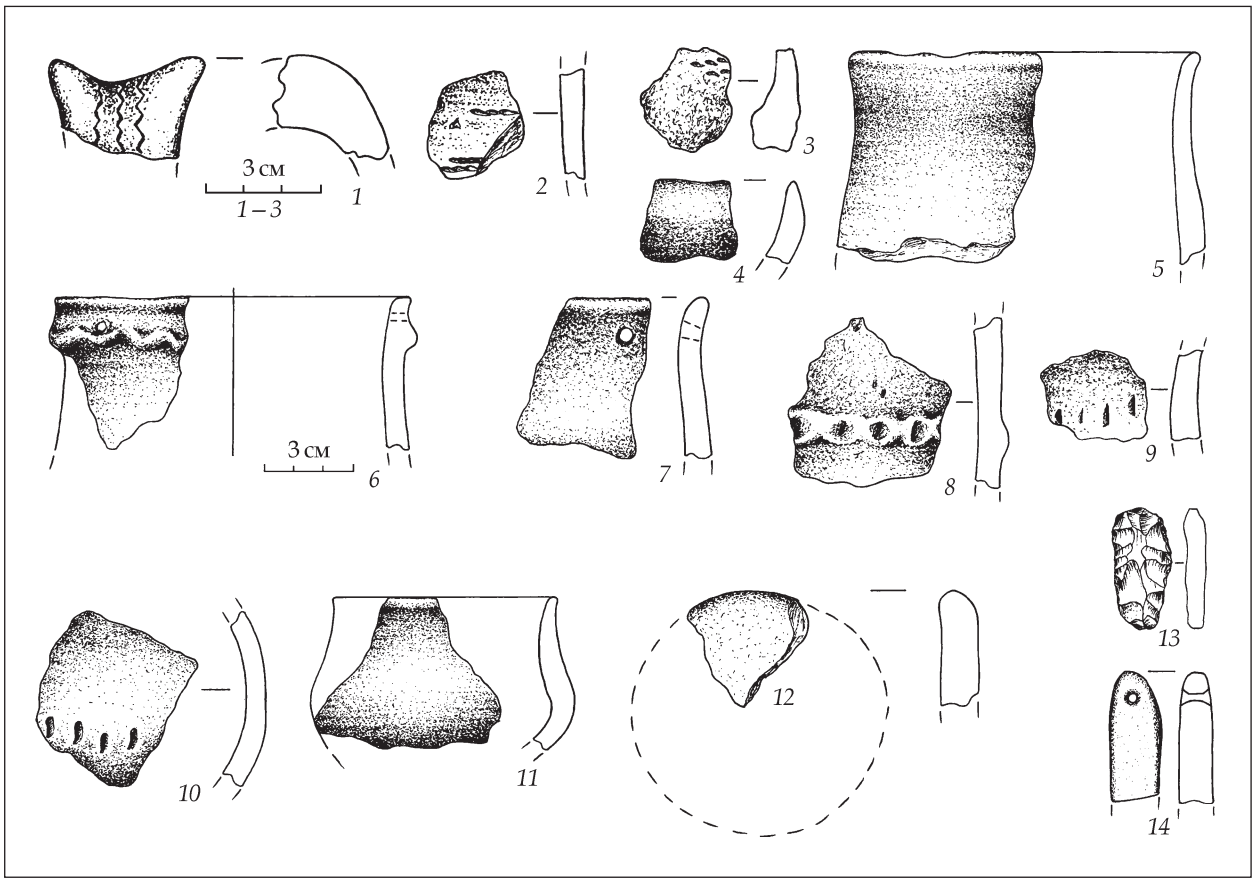

Закінчення рис. 1. Винники-Шипшина 2015 р., знахідки: *1 – 12* — кераміка; *13* — кремінь; *14* — камінь

25—50 м) фіксується культурний шар глибиною 0,4 м. Найбільша кількість артефактів виявлена у північній частині розкопу, де товщина культурного шару становить 0,6—0,7 м. Ще п'ять траншей, загальною площею 23 м^2, закладено на місці запроектованих скульптурних груп № 1 та № 2 (рис. 1, *1*). Жодних рухомих та нерухомих об'єктів тут не зафіксовано.

Основними знахідками на багатошаровому поселенні є кераміка.

Серед характерних артефактів, які належать до культури лійчастого посуду виділяється фрагмент ручки черпака типу «ansa lunata», орнаментований трьома лініями зигзагу (рис. 1, *1*).

У кількісному відношенні значно переважають знахідки кераміки черепино-лагодівської групи ранньозалізного часу. Серед типів посуду виділяються банкоподібні горщики (рис. 1, *5 – 7*), черпаки (рис. 1, *11*), миски конічної форми (рис. 1, *4*). Частина горщиків має під вінцями наскрізні проколи. Вироби часто прикрашались пружками з пальцевими заглибленнями та защипами (рис. 1, *6, 8*), а на окремих стінках зустрічається орнамент у вигляді так званих нігтевих вдавлень (рис. 1, *9, 10*). Одним екземпляром представлена невеличка накривка до горщика діаметром 9—10 см (рис. 1, *12*).

На увагу заслуговують два фрагмент стінок зі шнуровим орнаментом, що характерно для культур доби бронзи (рис. 1, *2, 3*). Значно ширші хронологічні межі можуть мати два крем'яні скребки, один з яких виготовлений на відщепі, а інший на зужитому аморфному нуклеусі (рис. 1, *13*). Цікавим є фрагмент мініатюрного кам'яного бруска з зашліфованою поверхнею та наскрізним отвором на кінці (рис. 1, *14*).

Знайдені археологічні предмети засвідчують, що гора Шипшина була заселена щонайменше три рази: в енеоліті, добі бронзи та ранньозалізному часі.

Н. Білас, А. Гавінський, В. Оприск

РОЗВІДКИ У м. ВИННИКИ ТА ПУСТОМИТІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Вже другий польовий сезон у м. Винники діє спільна археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівського національного університету ім. І. Франка та Історико-краєзнавчого музею м. Винники. Вивчаються поселення доби енеоліту, які розташовані в місцях перспективних для забудови міста.

Однією з таких пам'яток є багатошарове поселення в урочищі «Лазки», де представ-

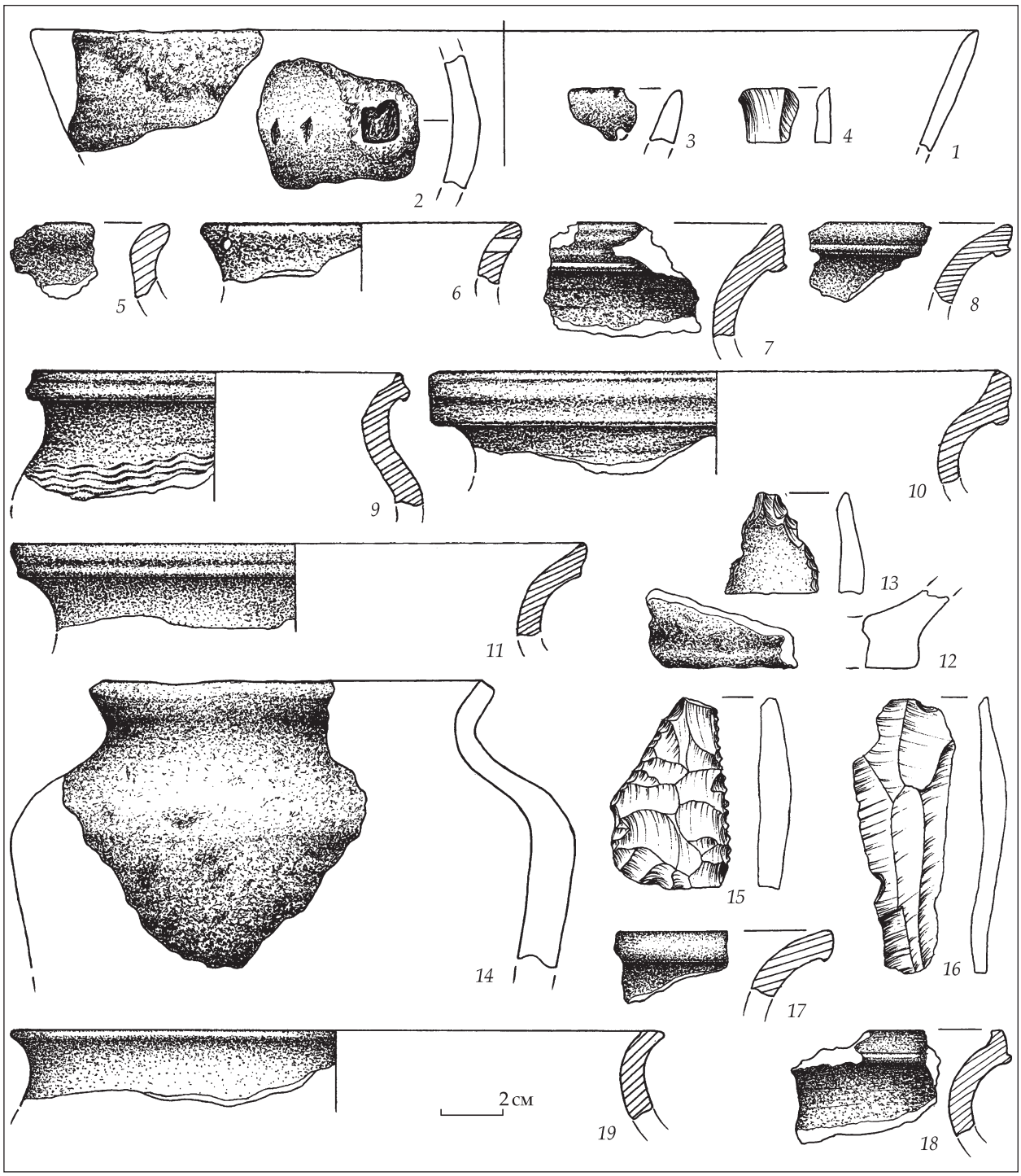

Рис. 1. Вироби з кераміки та кременю: *1 – 4* — Ставчани XIII; *5 – 11* — Ставчани IX; *12 – 15* — Винники-Лазки; *16* — Винники-Школа; *17 – 19* — Лапаївка I

лені матеріали майже усіх археологічних періодів, в тому числі енеолітичних маліцької та культури лійчастого посуду.

Більшість території пам'ятки забудована, вцілілою залишається незначна ділянка (розмірами близько 300 × 100 м) поміж газорозподільною станцією та автотрасою. Саме тут, у різних частинах пам'ятки, закладено шість шурфів розмірами 2 × 2 м. Знахідки зустрічались у шарі чорнозему потужністю 0,5—0,7 м. Нижче нього, у двох шурфах, на рівні материкової глини-опоки, зафіксовано сліди об'єктів, які можна віднести до ранньослов'янської празької культури. До характерних знахідок належить фрагмент денця (рис. 1, *12*), грубостінний опуклобокий горщик струнких форм діаметром вінець 12 см (рис. 1, *14*). Окрім того, у культурному шарі, виявлено матеріали інших хронологічних періодів: уламок ретушованої крем'яної пластини (рис. 1, *13*) та фрагмент серпа (рис. 1, *15*). Якщо перший виріб може мати широкі часові рамки, то жниварське знаряддя праці типове для культур доби раннього заліза.

На залісненому пагорбі, поблизу школи-інтернату м. Винники, у стінках ґрунтової дороги, знайдено ножеподібну крем'яну пластину розмірами 8 × 3 см (рис. 1, *16*), широкі аналогії якої маємо у культурі лійчастого посуду.

У Пустомитівському районі здійснювались шурфування на поселенні маліцької культури Ставчани XIII. Встановлено, що внаслідок глибокої оранки культурний шар практично знищений. У перевідкладеному горизонті та вцілілих п'яти сантиметрах культурного шару знайдено незначну кількість артефактів. Серед характерних знахідок виділяється конічної форми миска, діаметром 30 см (рис. 1, *1*), фрагмент стінки горщика з відламаною ручкою в найбільшій опуклості якого нанесено орнамент у вигляді ромбоподібних штампів (рис. 1, *2*), вінце горщика з наскрізним отвором (рис. 1, *3*) та уламок крем'яної пластини (рис. 1, *4*). Пам'ятка важлива в контексті вивчення поселенських структур маліцької культури басейну р. Ставчанки, адже тут виявлено низку поселень, найближчими з яких є Ставчани X, XIV, Оброшино III.

На багатошаровому поселенні Ставчани IX виявлено матеріали ранньозалізного часу (рис. 1, *5, 6*), черняхівської культури та княжого періоду XI—XII ст. До останнього належать класичної форми горщики з профільованими вінцями діаметрами 12—20 см, окремі з них, у найбільшій опуклості тулуба, орнаментовані хвилястими лініями (рис. 1, *7 – 11*).

Поблизу цвинтаря біля с. Лапаївка, по обидва береги струмка, знаходиться поселення княжого періоду XI—XII ст. — Лапаївка I. Серед уламків кераміки виділяються вінця, які належали горщикам діаметрами 20 см (*рис. 1, 17 – 19*).

У результаті розвідок зафіксовано ряд нових пунктів, які доповнять кадастр археологічних пам'яток Львівської області. Переважна їхня більшість відзначається цікавим матеріалом і є перспективними для майбутніх досліджень.

Н. Войцещук, О. Осаульчук, Р. Новіцький, Т. Новіцький, О. Кононенко

РОЗВІДКИ НА МОСТИЩИНІ

У березні—листопаді 2015 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України продовжила розвідкові роботи на території басейну р. Вишня. Основні пошуки були зосереджені в межах Мостиського р-ну. Суцільним поверхневим обстеженням охоплено території Стоянцівської, Липниківської, Зав'язанцівської, Дидятицької, Берегівської, Крукеницької, Маломокрянської і частково Гостинцівської, Твіржанської, Золотковицької і Крисовицької сільських рад, а також Мостиської міської ради на загальній площі приблизно 90 км^2. Під час розвідок виявлено та зафіксовано 129 об'єктів археологічної спадщини: поселення, могильники, окремі кургани та місцезнаходження археологічних матеріалів.

На території Твіржанської сільської ради виявлено 25 нових об'єктів археології *Вуйковичі 2 – 9, Слабаш 1 – 3 та Твіржа 8 – 27*. Це, переважно, невеликі та середні за площею поселення або місцезнаходження археологічних матеріалів доби бронзи, ранньозалізного віку, пізньоримського часу та княжої доби. Деякі пам'ятки мають два або більше культурно-хронологічних горизонтів.

У межах Стоянцівської сільської ради зафіксовано загалом 14 об'єктів археології. В тому числі, в околицях с. Мистичі виявлено дев'ять пам'яток — *Мистичі 8-16*, серед яких поселення княжої доби *Мистичі 11*, одне поселення з матеріалами ранньозалізного часу — *Мистичі 10*, а також поселення і місцезнаходження доби бронзи, ранньозалізного віку та княжої доби. В околицях с. Стоянці виявлено п'ять пам'яток — *Мистичі 2 – 6*, які включають поселення та місцезнаходження матеріалів доби енеоліту, бронзи, ранньозалізного часу та два кургани. Біля села Санники зафіксовано поселення *Санники 7* з матеріалами княжої доби.

Біля населених пунктів Липниківської та Берегівської сільрад виявлено дев'ять об'єктів археології. В околицях сс. Королин та Берегове зафіксовано сім нових пам'яток — *Королин 3 – 7* — це багатошарові поселення, кургани і місцезнаходження археологічних матеріалів доби бронзи, ранньозалізного віку, римського часу та княжої доби. Поблизу с. Берегове знайдено дві нових пам'ятки *Берегове 4, 5* — це, переважно, двошарові поселення ранньозалізного часу з пізньоримським матеріалом.

На території Зав'язанцівської, Дидятицької та Маломокрянської сільських рад зафіксовано 20 об'єктів археології. З них, в околицях с. Макунів знайдено шість пам'яток — *Макунів 1 – 6*, серед яких переважають двошарові поселення княжої доби — ранньозалізного часу, або періоду середньої бронзи (тшинецька культура). В околицях сіл Дидятичі, Топільниця та Малі Мокряни виявлено сім пам'яток археології, серед яких в основному багатошарові поселення з матеріалами доби середньої бронзи, ранньозалізного часу та княжого періоду.

В околицях с. Йорданівка, на території Золотковицької сільської ради виявлено два кургани — *Йорданівка 2* та поселення *Йорданівка 1* з матеріалами ранньобронзової доби, тшинецької культури, ранньозалізного часу та княжого періоду.

На території Крисовицької та Крукеницької сільських рад зафіксовано три об'єкти археології. В околицях с. Нагірне зафіксовано пам'ятку — *Нагірне 9* — це багатошарове поселення з матеріалами доби середньої бронзи, ранньозалізного віку та княжої доби. Поблизу с. Крукеничі знайдено два нових місцезнаходження археологічного матеріалу *Крукеничі 23, 24* зі знахідками княжого періоду.

В околицях с. Гостинцеве, на території Гостинцівської сільської ради виявлено 15 пам'яток археології — *Гостинцеве 9 – 23*. Це, переважно, невеликі та середні за площею поселення або місцезнаходження археологічних матеріалів доби енеоліту, бронзи, ранньозалізного віку та княжої доби.

У межах Мостиської міської ради зафіксовано загалом вісім об'єктів археології — *Мостиська 38 – 45*. Серед них в основному двошарові та багатошарові поселення або місцезнаходження археологічних матеріалів доби бронзи, ранньозалізного віку, римського часу та княжої доби.

Загалом, археологічні дослідження 2015 р. є продовженням розпочатих у попередній період розвідкових робіт з суцільного обстеження території Львівської обл., а їхні результати дозволяють суттєво доповнити археологічну карту Мостиського району. Результати розвідок є одним з основних джерел формування «Археологічного кадастру України. Львівська область».

Н. Войцещук, О. Осаульчук, С. Чопек, К. Трибала-Завісляк, Д. Бобак

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛЬВІВЩИНІ

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПАМ'ЯТЦІ САРНИ 1

У 2011 р. поблизу с. Сарни співробітники НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України та Львівського національного університету імені Івана Франка виявили пам'ятку археології з матеріалами ранньозалізного часу (О. Сілаєв, В. Маслюк, Р. Остапик, Я. Погоральський та ін).

Поселення розташоване на південно-західній околиці села, на мисоподібному підвищенні, оточеному з півночі й північного заходу забагненою долиною безіменного потоку. Центральна частина знищена самовільним кар'єром, який зруйнував і більшу частину пам'ятки. У його стінках та на схилах пагорба зібрано фрагменти ліпної кераміки й рештки обмазки. Усі виявлені матеріали попередньо можна датувати ранньозалізним часом.

Зважаючи на значну кількість знахідок ранньозалізного часу та на швидку руйнацію пам'ятки, її було включено в перелік пам'яток, де були проведені розвідкові розкопки в рамках проекту (грант «Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnośredniowiecznej ekumeny» № NCN 2013/09/G/HS3/04277, керівник проекту проф. С. Чопек).

Влітку 2015 р. було розпочато розвідкові розкопки на поселенні. Відкрито площу 214 м². Жодних контурів об'єктів не було виявлено. Це передусім пов'язано з майже повним знищенням поселення самовільним кар'єром. Розкопи були закладені на невеликих острівцях, що залишились між ямами кар'єру.

Культурний шар залягав на глибині 0,30—0,60 м, з перевагою матеріалів ранньозалізного часу, серед них — фрагменти горщиків різних форм, мисок, прясла, вироби з кременю, шматки вимазки, тощо. Усі ці матеріали попередньо можна датувати XI—VII ст. до н. е. Окрім того, серед археологічних знахідок невелику кількість становлять матеріалу доби мезоліту.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ЧАСУ МАКСИМЦІ 11

У 2011 р. поблизу с. Максимці співробітники НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України та Львівського національного університету імені Івана Франка виявили пам'ятку археології з матеріалами ранньозалізного часу (О. Сілаєв, В. Маслюк, Р. Остапик, Я. Погоральський та ін).

Поселення розташоване на південно-східній околиці села, на мисоподібному підвищенні, що помітно врізається в долину потоку, вздовж правого берега. У західній частині мису розташований старий кар'єр, яким зруйновано більшу частину пам'ятки. У стінках цього кар'єру та на схилах пагорба зібрано фрагменти ліпної кераміки та решткі обмазки. Усі виявлені під час розвідкових робіт матеріали попередньо можна датувати ранньозалізним часом.

Зважаючи на велику кількість речового матеріалу (фрагменти мисок, горщиків, тощо), було прийнято рішення про включення цього поселення в перелік пам'яток, де були проведені розвідкові розкопки в рамках проекту (грант «Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnośredniowiecznej ekumeny» № NCN 2013/09/G/HS3/04277, керівник проекту проф. С. Чопек).

Влітку 2015 р. було розпочато розвідкові розкопки на поселенні. Відкрито площу 84 м². Жодних контурів об'єктів не було виявлено. Це передусім пов'язано з майже повним знищенням поселення самовільним кар'єром. Розкопи були закладені на периферії пам'ятки.

Культурний шар залягав на глибині 0,30—0,60 м, з перевагою матеріалів ранньозалізного часу (вироби з кременю, фрагменти посуду тощо), що попередньо можна датувати XI—VII ст. до н. е. Окрім того, серед археологічних знахідок значна частина матеріалу належить і добі середньої бронзи (тшинецька культура).

А. Гавінський

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ МАЛІЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ СТАВЧАНИ X

У сезоні 2015 р. енеолітична експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України продовжувала вивчення поселення маліцької культури Ставчани X Пустомитівського р-ну Львівської обл.

Основний розкоп закладено поруч минулорічного, у південній частині пам'ятки, вздовж русла р. Ставчанки. На площі 140 м² зафіксовано вісім об'єктів та дев'ять слідів від стовпових ям (рис. 1).

Привертає увагу об'єкт № 1 значних розмірів, подібний до тих, які розкопані у 2008 та 2014 р. Це була яма довжиною 7,7 м, шириною 4 м, орієнтована на північ, з аморфними, по периметру, краями. На глибині 0,4 м дно споруди розділяється на кілька ям, найглибша з яких вкопана до 1 м від рівня виявлення, інші до 0,5—0,7 м. В одній із них, на дні, зафіксовано скупчення дрібних шматків обмазки перемішаних з вугіл-

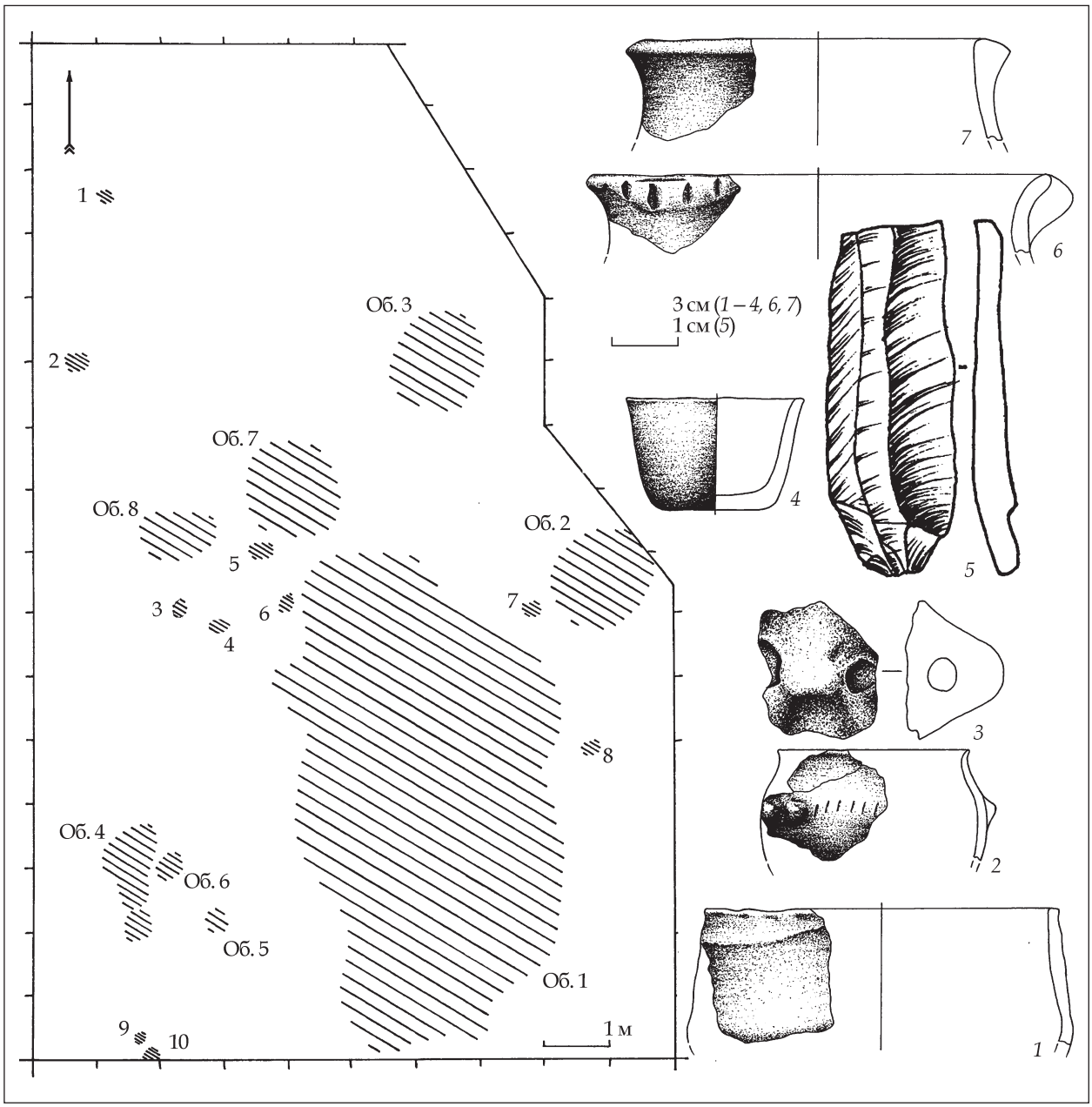

Рис. 1. Ставчани X 2015 р., план розкопу і знахідки

лям. Як і в попередніх випадках, по контуру об'єкта знаходились сліди від стовпових ям, які можливо були елементами наземної конструкції над котлованом. Щодо функціонального призначення таких великих ям, то можна припускати, що це були місця для вибирання глини, так звані «глинища».

Поруч споруди № 1, з північної сторони, зафіксовано три ями діаметрами 1—1,5 м, глибиною 0,5 м. В їхньому заповненні знаходилась незначна кількість уламків кераміки. Варто відзначити, що в ямі № 2 виявлено відходи крем'яного виробництва у вигляді лусок, дрібних та великих за розмірами відщепів. Це може свідчити про виробництво крем'яних знарядь праці безпосередньо на поселенні.

Основними знахідками є кераміка, яка походить з культурного шару та об'єктів. Це характерні для маліцької культури опуклобокі горщики, діаметрами розхилених вінець 15—20 см, окремі з яких профільовані та орнаментовані пластикою. Також посуд прикрашався в найбільшій опуклості тулуба класичними штампами «півмісяця» в поєднанні з наліпними гудзами (рис. 1, *1, 2, 6, 7*). Майже цілою формою представлений кубок діаметром вінець 8 см та висотою 5 см (рис. 1, *4*). Фрагментами амфор є масивні колінчасті вушка (рис. 1, *3*). До основних виробів з кременю належать ножеподібні пластини довжиною близько 5 см (рис. 1, *5*).

Представлений матеріал, зокрема кераміка, має чіткі аналогії з пізньою жешівською

фазою маліцької культури з території Польщі, яка датується кінцем V початком IV тис. до н. е.

Пам'ятка Ставчани X також містить горизонт доби бронзи, а саме межановицької культури. Серед об'єктів зафіксовано одну яму (№ 3) діаметром 1,1 м та глибиною 0,3 м у заповненні якої знайдено окремі уламки кераміки. На відміну від попередніх польових сезонів, це практично усі знахідки згаданої культури.

Здобуті результати є цінною джерельною базою у вивченні південно-східного пограниччя маліцької культури. Зараз це, чи не єдине поселення у Верхів'ях Дністра, яке досліджується стаціонарно.

О.М. Осаульчук, О.М. Сілаєв

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ РЕМЕНІВ 1 (ур. БИШІВ)

Експедицією Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України у липні—серпні 2015 р. проведено рятівні археологічні дослідження на багатошаровому поселенні Ременів 1 в ур. «Бишів» (с. Ременів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.). Воно розташоване на лівому березі р. Ременівки, на південному схилі пагорба вздовж її русла. Його східну частину перетинає шосе Львів—Луцьк.

Пам'ятка виявлена і попередньо досліджена у 1979 р. львівським археологом Миколою Пелещишиним, який вважав її давньоруським селищем X ст. У 1991 р. вона взята на облік, як пам'ятка археології місцевого значення.

У лютому 2008 р. під час розробки кварталу індивідуальної житлової забудови в ур. «Бишів» було проведено наукову археологічну експертизу. У результаті обстеження території та виконання розвідкового шурфування уточнено локалізацію і межі, а також датування пам'ятки Ременів 1. Окрім давньоруського шару на ній виявлено матеріали ранньозалізного віку (культура ранньоскіфського часу) та пізньоримського часу (черняхівська культура). В експертному висновку було зазначено вимогу вилучити частину території (близько 1 га) поселення з проекту землеустрою кварталу або провести пам'яткоохоронні роботи (розкопки) на тій частині пам'ятки, котра буде забудована і забезпечити виконання археологічного нагляду за земляними роботами в її охоронній зоні.

Однак, всупереч вимогам чинного законодавства забудовник — ТзОВ «Трембіта» — розпочало будівництво котеджного містечка в межах пам'ятки Ременів-1 та її охоронної зони без залучення фахівців-археологів. Безконтрольне виконання земляних робіт призвело до часткового руйнування культурного шару поселення на його східній околиці. У місцях згорнутого родючого шару на рівні материка та у відвалах ґрунту виявлено значну кількість знахідок з пошкоджених житлових і господарських споруд. Також на північному краю пам'ятки під час вирівнювання траси автомобільної дороги Львів-Луцьк у зрізі стінки пагорба зафіксовано рештки зруйнованого об'єкта — господарської ями. Поруч, очевидно, з викиду ями, знайдено фрагменти ліпного посуду характерного для культури ранньоскіфського часу (черепино-лагодівської групи).

Це стало підставою для складення акта про руйнування пам'ятки і виконання рятівних археологічних розкопок на пошкоджених частинах поселення.

На території пам'ятки було закладено три розкопи загальною площею 262 м^2, в яких досліджено культурний шар потужністю до 1,2 м і виявлено та повністю або частково розкрито 14 археологічних об'єктів.

Розкоп I розміром 7 × 30 м (орієнтований за лінією південний захід — північний схід) розташовано поряд з найбільш зруйнованою земляними роботами територією на північно-східній межі пам'ятки. У культурному шарі потужністю від 0,2 до 0,8 м (у західній частині розкопу сильно знівельованого) виявлено численні знахідки фрагментів ліпного і кружального посуду. На материковому рівні зафіксовано десять археологічних об'єктів. За результатами їхнього дослідження, визначено одну житлову споруду (об'єкт 08), дві господарських ями,

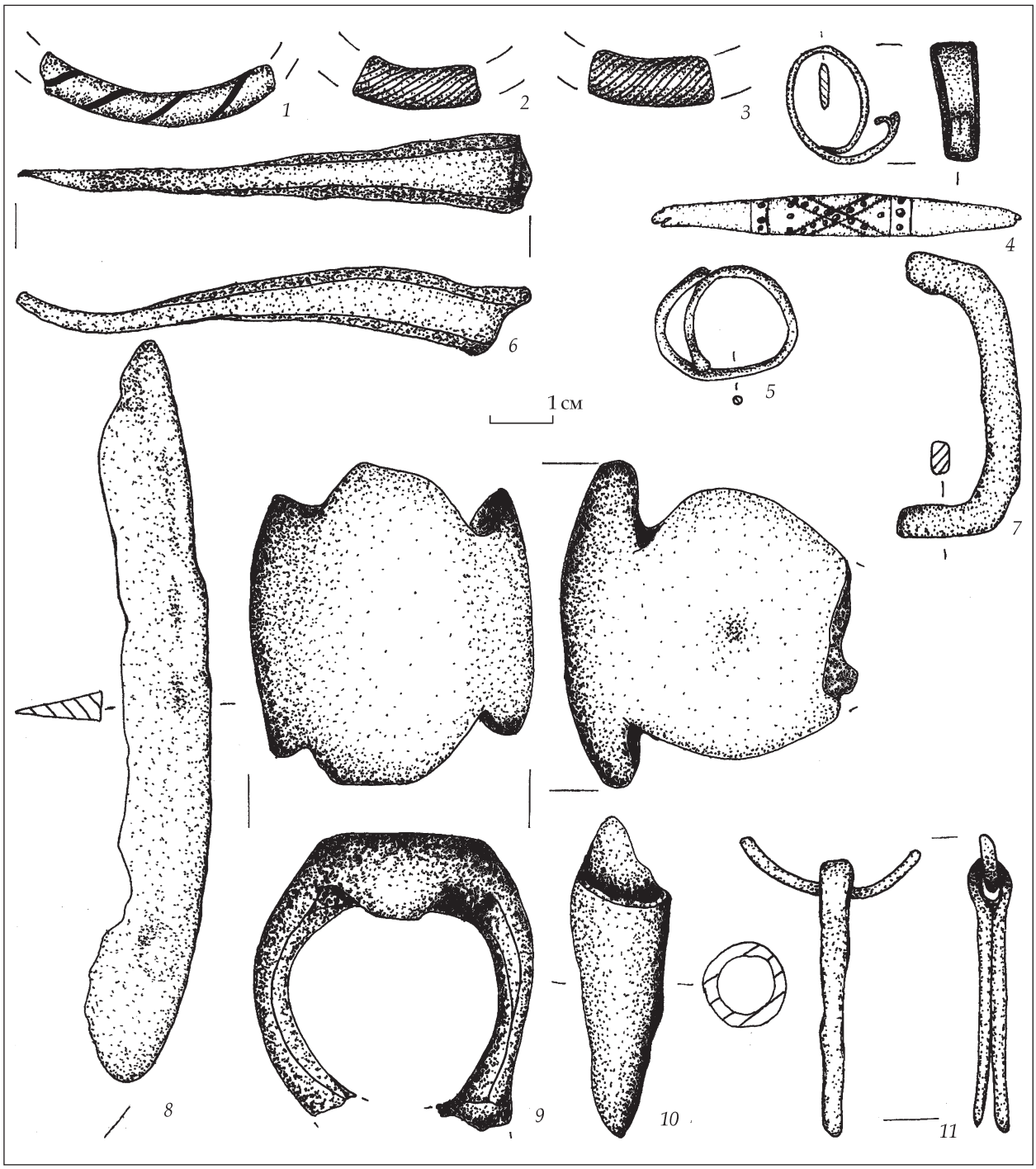

Рис. 1. Ременів 1, знахідки з об'єктів: *1 – 3* — фрагменти браслетів (скло); *4, 5* — кільця (мідь); *6 – 11* — вироби з заліза

з яких одна мала грушоподібний (об'єкт 02), а друга — трапецієподібний (об'єкт 09) перетини, шість невизначених об'єктів господарського призначення (об'єкти 01, 04—07, 10), а також решткі стовпової ями (об'єкт 03), можливо пов'язаної з об'єктом 01. Аналіз виявлених в об'єктах матеріалів дозволив частину датувати їх ранньозалізним віком (об'єкти 01, 06, 08, 10) та княжою добою (об'єкти 02, 04, 09). Серед останніх за кількістю знахідок виділяється господарська яма — об'єкт 02, в якій окрім фрагментів кераміки (розвалів горщиків) виявлено три уламки скляних браслетів, мідне кільце та вироби з заліза (рис. 1). Більшість давньоруських матеріалів датуються XII — початком XIII ст., знахідки X — XI ст. нечисельні і не становлять закритих комплексів.

Розкоп II розміром 3 × 4 м (довша сторона орієнтована за лінією південний захід — північний схід) закладено поряд із зачисткою, зробленою в місці зрізу пагорба на узбіччі шосе Львів—Луцьк. Культурний шар у цьому місці мав потужність до 0,4 м.

На материковому рівні розкрито незруйновану частину об'єкта 11 — господарської ями, наближеної до овалу у плані і прямокутної у перетині. Матеріали з цього об'єкта датуються ранньозалізним віком.

Розкоп III розміром 2 × 20 м (довша сторона орієнтована за лінією північний захід — південний схід) розташовано ближче до центральної частини пам'ятки, на незруйнованій ділянці пологого південно-східного схилу. Збережений культурний шар сягав тут глибини 0,9—1,2 м. На материковому рівні виявлено і досліджено три об'єкти, два з них невизначеного призначення (об'єкти 12 та 14), третій — господарська яма (об'єкт 13). Знахідки з об'єктів датуються ранньозалізним віком (об'єкт 13) та XII — початком XIII ст. (об'єкти 12 та 14).

У культурному шарі з розкопів № 1 і № 3 виявлено також матеріали пізньоримського часу (черняхівської культури) — фрагменти ліпної і кружальної кераміки, вироби з металу. Є підстави вважати, що вони потрапили сюди з іншої — південної — частини пам'ятки, де інтенсивність таких знахідок за результатами шурфування 2008 р. була значно більшою.

О. Осаульчук, О. Сілаєв, Б. Сало, І. Назар

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ СТАРИЙ ЯРИЧІВ 3

Двошарове поселення Старий Яричів 3 (с. Старий Яричів Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл.) було відкрите у 2003 р. під час розвідок археологів зі Львівського національного університету ім. І. Франка і повторно обстежене у 2010 р. під час проведення наукової археологічної експертизи проекту будівництва кварталу індивідуальної житлової забудови. У ході досліджень уточнено межі давнього поселення, його локалізацію і датування. Рішенням обласного органу охорони культурної спадщини воно внесене до переліку об'єктів культурної спадщини.

Пам'ятка займає загальну площу 6,5 га (з них близько 2,0 га — у межах кварталу) і розташована вона на віддалі 0,4 км на захід від села Старий Яричів та 0,35 км на південь від шосе Київ-Чоп на протилежних схилах улоговини, розділеної невеликим потічком — лівосторонньою притокою р. Яричівки. На пам'ятці було виявлено два культурно-хронологічні горизонти: ранньозалізного віку (культура ранньоскіфського часу) та пізньоримського часу (черняхівська культура). Останній у кількісному і якісному відношенні має абсолютну перевагу.

В експертному висновку було зазначено вимогу вилучити частину території поселення з проекту землеустрою кварталу або провести пам'яткоохоронні роботи (розкопки) на тій частині пам'ятки, котра буде забудована. На замовлення Старояричівської сільської ради з залученням місцевих мешканців експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України в липні—серпні 2015 р. провела рятівні археологічні розкопки на 21 земельній ділянці, які розташовані на території пам'ятки.

Дослідження проведено на загальній площі 840 м^2. На поселенні у його північно-східній частині закладено три розкопи розмірами 130 × 3, 134 × 3 та 60 × 2 м, які було орієнтовано за лінією південь — північ. Задля максимальної ефективності їх розбито на стику суміжних ділянок, вздовж проектованої вуличної мережі.

Усі три розкопи розташовані впоперек південного схилу пагорба, що обумовило перепад висот між нижньою і верхньою сторонами, відповідно, 5,6 6,3 та 2,1 м. Так само, глибина культурних нашарувань сильно відрізняється у верхніх і нижніх частинах розкопів: від 0,4 до 0,8 м у розкопі , від 0,3 до 1,2 м у розкопі II, від 0,7 до 1,1 м у розкопі III. Це, передусім, зумовлено змивними процесами, оскільки в підніжжі схилу спостерігається збільшення потужності відкладень гумусованого чорного суглинку. Материковий шар жовтих лесових суглинків змінюється білою глиною з напливами торфу. На початку роботи у нижній частині розкопів спостерігалось просочування ґрунтових вод і лише завдяки рекордно посушливій погоді в кінці липня — серпні вдалось продовжити дослідження і виявити низку об'єктів.

У результаті проведених досліджень повністю підтверджено дані про локалізацію та склад культурного шару на поселенні Старий Яричів 3. Окрім значної кількості ру-

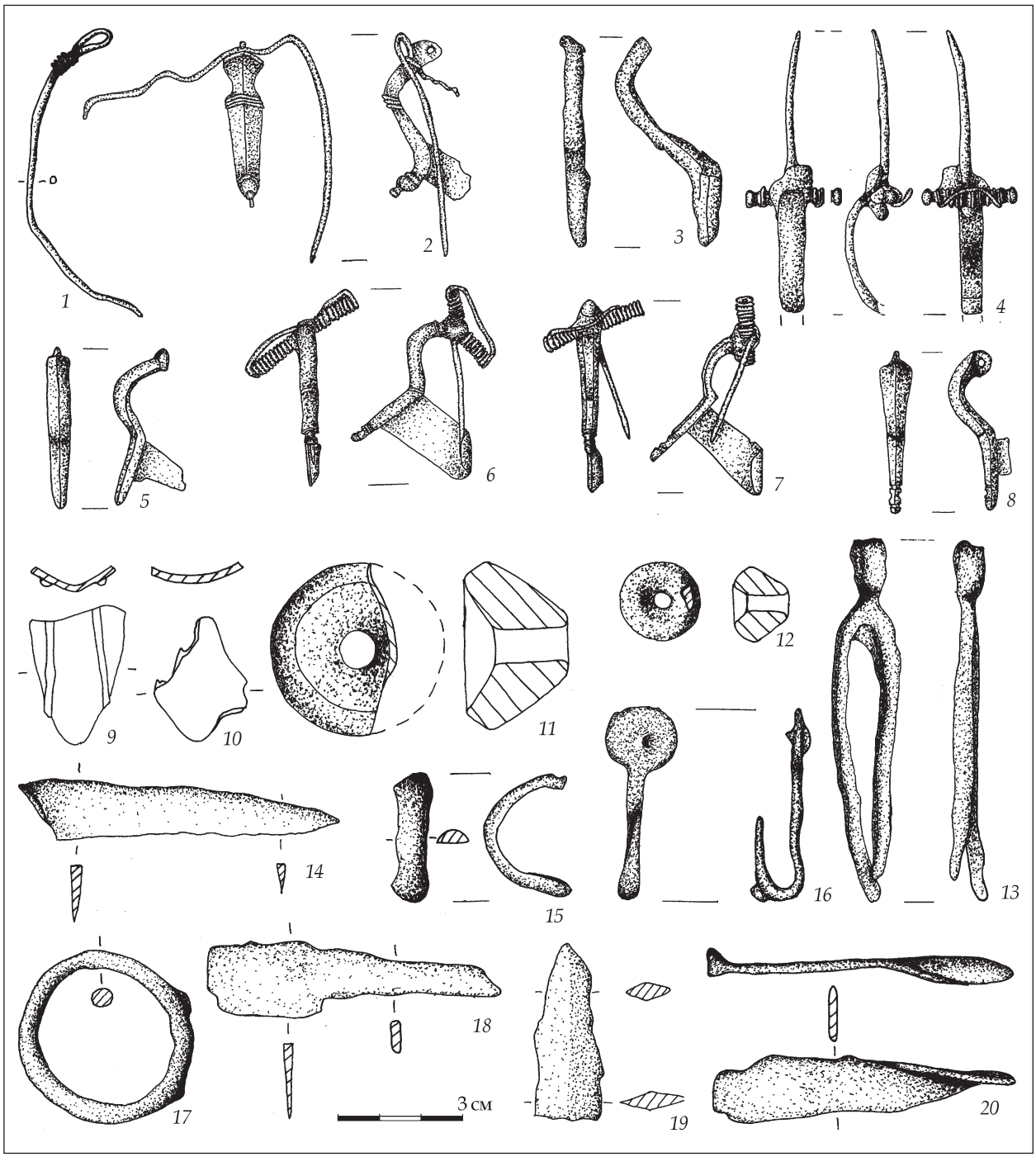

Рис. 1. Старий Яричів 3, знахідки з об'єктів: *1* — шпилька (срібло); *2 – 8* — фібули (бронза, залізо); *9, 10* — фрагменти скляних виробів; *11, 12* — пряслиця; *13 – 20* — вироби з заліза

хомих знахідок, на площі розкопів виявлено та досліджено рештки 19 археологічних об'єктів.

Серед об'єктів особливий інтерес викликають залишки чотирьох житлових споруд — напівземлянок, розкритих як повністю, так і частково. Житлові будівлі мали прямокутну форму різних розмірів. Цілковито досліджено об'єкт 16, розміри якого становили 4,0 × 3,2 м, решта будівель досліджені лише частково, оскільки вони виходили за межі розкопів. Розкриті частини мали розміри 2,6 × 1,8 м (об'єкт 3), 2,6 × 2,0 м (об'єкт 10) та 3,0 × 2,4 м (об'єкт 12). Житла були заглиблені у материк, відповідно, на 1,05, 1,16, 0,23 та 0,73 м. В одній зі споруд зафіксовано глинобитну піч, що збереглась у задовільному стані (об'єкт 10).

У південній частині схилу ближче до русла потічка, нині випрямленого меліоративним каналом, у розкопі II було досліджено рештки двох колодязів, які мали своєрідну конструкцію. Один з них (об'єкт 17), із зовнішнім діаметром 2,2 м, мав лійкоподібний

профіль та внизу по центру переходив у глибоке циліндричне заглиблення діаметром 0,8 м. По контуру останнє укріплене кладкою зі шматків перепаленої глиняної обмазки. Другий колодязь (об'єкт 18), мав округлу форму діаметром до 2,4 м та лінзоподібний профіль. На середині глибини навколо колодязного заглиблення вирізано кільцевий ребристий виступ, через який було перекинуто дерев'яну плаху.

У розкопі I, у південній частині схилу виявлено рештки трьох споруд, що були довготривалими відкритими вогнищами, черені яких обкладено камінням (об'єкти 6, 8, 9). Вони мали чітку прямокутну форму, розміри 1,0 × 0,75, 1,1 × 0,8 та 2,0 × 1,5 м, а товщина череня становила, відповідно, 0,15, 0,2 та 0,3 м.

Решта виявлених на поселенні об'єктів визначено як господарські ями. Вони мали різну конфігурацію в перетині: лійчастоподібні (об'єкти 1, 4, 7, 15, 19), трапеціподібні (об'єкти 2, 11, 13) та грушеподібні (об'єкт 14), а в плані переважно округлі або овальні.

Під час розкопок виявлено велику кількість знахідок (рис. 1). Переважно це уламки ліпного та кружального посуду. З декількох закритих комплексів походять розвали кухонного (горщики) та столового (миски, кухлі, чаші) посуду, це стосується предметів. Також було виявлено значну кількість виробів із металів: заліза (фібули, цвяхи, якірний ключ, ніж, тощо), бронзи (фібули, уламок браслета) та срібла (монета імператора Веспасіана — 70 р., шпилька, сережка). У заповненні більшості об'єктів містилися матеріали, датовані нами пізньоримським часом і можуть бути віднесені до черняхівської культури. Лише у кількох об'єктах (1, 5, 15) наявні також матеріали більш раннього горизонту пам'ятки — ранньозалізного віку. Це уламки ліпного посуду та кременеві артефакти.

О. Сілаєв, Б. Сало, Н. Білас, В. Конопля

НОВІ ВІДКРИТТЯ НА ЛЬВІВЩИНІ

Впродовж 2015 р. науковою експертною групою Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України, за участі співробітників Історико-краєзнавчого музею м. Винники та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України було виявлено і досліджено низку нових об'єктів археологічної спадщини — давніх поселень і місцезнаходжень археологічних матеріалів.

Декілька раніше невідомих пам'яток відкрито під час розвідок вздовж берегів р. Полтви та її правосторонньої притоки р. Білки, матеріали з яких можуть суттєво збагатити інформацію про поселенську структуру давнього населення цього мікрорегіону.

Верхня Білка 1. с. Верхня Білка Пустомитівського р-ну. Багатошарове поселення, розташоване за 0,25 км на південний схід від села, 0,45 км на південь від костелу Св. Войцеха та займає пологий схил надзаплавної тераси правого берега р. Білки у місці впадіння до неї безіменного потічка з випрямленим меліорацією руслом. На пам'ятці присутні матеріали п'яти культур: городоцько-здовбицької, ранньоскіфського часу (черепинсько-лагодівської групи), черняхівської, райковецької і давньоруського часу (XII—XIII ст.).

Верхня Білка 2. с. Верхня Білка Пустомитівського р-ну. Багатошарове поселення культур ранньоскіфського часу (черепинсько-лагодівська група), черняхівської, райковецької і давньоруського часу (XI—XIII ст.). Локалізоване за 0,2 км на схід від попередньої, на тому самому пологому південному схилі надзаплавної тераси біля правого берега потічка — правостороннього допливу р. Білки, на віддалі 0,5 км на південний схід від села.

Верхня Білка 3. с. Верхня Білка Пустомитівського р-ну. Одношарове поселення пшеворської культури, локалізоване в урочищі «Заставне», за 0,6 км на південний схід від крайніх садиб села або 0,8 км на південь від мосту через р. Білку, на видовженому останці серед заплави між правосторонніми допливами Білки, р. Кищицею (на захід від пам'ятки) та іншим безіменним потічком, русла яких випрямлені меліоративними каналами. На поверхні пам'ятки зібрано численний матеріал, в тому числі фрагменти ліпної і кружальної кераміки, вироби з металу.

Миклашів 1. с. Миклашів Пустомитівського р-ну. Багатошарове поселення розташоване за 2 км на схід від села і на такій самій відстані на північ від шосе сполученням Львів—Золочів і займає південний

схил пагорба на лівому березі безіменного потічка, лівостороннього допливу р. Білки. На пам'ятці простежено горизонти культури ранньоскіфського часу (черепино-лагодівської групи), черняхівської культури та княжої доби (XII—XIII ст.).

Пикуловичі 4. с. Пикуловичі Пустомитівського р-ну. Багатошарове поселення з матеріалами культур ранньоскіфського часу (черепино-лагодівської групи), райковецької та княжої доби (XII—XIII ст.) локалізоване на видовженому останці біля пониженого правого берега р. Полтви в місці впадіння до неї випрямленого каналом потічка, за 0,75 км на південь від західної околиці села та 0,7 км на північний схід від залізничного мосту через р. Полтву.

Пикуловичі 5. с. Пикуловичі Пустомитівського р-ну. Двошарове поселення виявлено за 0,35 км на південь від садиб західної околиці села або 0,75 км на захід від МТС, біля лівого берега р. Полтви, на гребені гряди, яку поздовж пересікає великий дренажний меліоративний канал. На поверхні зафіксовано матеріали культури ранньоскіфського часу (черепинсько-лагодівської групи) і княжої доби (XII—XIII ст.).

Ямпіль 2. с. Ямпіль Пустомитівського р-ну. Велике за розмірами і кількістю знахідок багатошарове поселення локалізоване на широкому овальному останці біля правого берега р. Полтви, за 0,75 км на південний схід від східного краю села та 2,0 км на схід від об'їзної автодороги навколо Львова. На поверхні присутні матеріали п'яти культурно-хронологічних горизонтів: культур ранньоскіфського часу (черепинсько-лагодівської групи), пшеворської, черняхівської, райковецької і давньоруського часу (XII—XIII ст.). Знахідки включали як уламки ліпного та кружального посуду, так і вироби з металу.

Пам'ятка *Банюнин 2* (с. Банюнин Кам'янка-Бузького р-ну) була обстежена експертною групою після звернення місцевих краєзнавців за фактом руйнування її самовільним будівництвом ставу на південно-східній околиці села, за 0,75 км на схід від шосе Київ-Чоп, біля південно-східного підніжжя пагорба, оточеного заплавами двох потічків у місці їхнього злиття. Це багатошарове поселення, що містить рештки шести культурно-хронологічних горизонтів: пізнього палеоліту, культур лінійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінської, городоцько-здовбицької, черняхівської і княжої доби (XI—XIII ст.).

Рештки пам'ятки *Підкамінь 1* (смт Підкамінь, Бродівський р-н) зафіксовано при проведенні археологічної експертизи ділянки житлового будівництва по вул. о. Методія в південно-східній частині смт Підкамінь, за 0,2 км на захід від монастиря «Походження дерева Хреста Господнього» та 0,1 км на південний схід від каплиці «Св. Параскеви П'ятниці», вздовж пологих західного та південно-західного крутих схилів пагорба. У виступах кам'яної скельної породи простежено заглиблення (печери) природнього та антропогенного походження. На поверхні ділянки у південній частині пагорба виявлено уламки крем'яних знарядь (різці, скребки і скобелі), частина з яких покрита суцільною біло-голубою патиною. На основі аналізу технології виготовлення і техніки вторинної обробки знарядь, їх можна віднести до пізнього палеоліту, а саме 15—10 тис. до н. е. Нововиявлений об'єкт культурної спадщини може бути попередньо визначений, як рештки печерної стоянки епохи пізнього палеоліту.

При проведенні наукової експертизи об'єктів будівництва газової промисловості на території Львівської області виявлено і частково досліджено одну нову пам'ятку та продовжено археологічні дослідження на трьох вже відомих об'єктах археологічної спадщини.

Опарі 4. с. Опарі Дрогобицького р-ну. Двошарове поселення виявлено на віддалі 0,6 км на захід від крайніх садиб с. Опарі (виїзд у напрямку Дрогобича), 0,4 км на північний захід від шосе Львів-Дрогобич, вздовж плавного виступу пагорба надзаплавної тераси правого берега р. Ріпчанки — правосторонньої притоки р. Тисмениці. Матеріали археологічних культур ранньоскіфського часу (черепинсько-лагодівської групи) і райковецької виявлено на площі 1,5 га. Залишки одночасового культурного шару простежено на досліджений шурфуванням площі 38 м^2 у місці будівництва проектованого газопроводу.

На раніше виявленому і обстеженому у 2013 р. співробітниками НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ двошаровому поселенні *Вороблевичі 1* (с. Вороблевичі Дрогобицького р-ну) у цьому сезоні досліджено площу близько 20 м^2, яка знаходилась під загрозою руйнування шлейфом газопроводу. Простежено культурний шар потужністю до 0,5 м з матеріалами черняхівської культури.

Аналогічні дослідження, з міркувань захисту від руйнування шлейфом газопроводу, проведено на пам'ятках *Чайковичі 1* та *Чайковичі 3* (с. Чайковичі Самбірського р-ну), виявлених, відповідно, у 2006 і 2013 рр. На першій з цих пам'яток (двошаровому поселенні тшинецької культури та княжої доби — XII—XIV ст.) розкрито площу 20 м^2 і простежено слабо насичений культурний шар першого з горизонтів потужністю до 0,48 м. Друга пам'ятка (поселення черняхівської культури) досліджена на площі 10 м^2 , де розкрито культурний шар відповідного часу потужністю до 0,4 м.

А.М. Филипчук

РОБОТИ У ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ ПЛІСНЕНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В 2015 р.

У липні 2015 р. Інститут археології Львівського національного університету ім. Івана Франка проводив фундаментальні та рятівні археологічні дослідження на території Пліснеського археологічного комплексу. Цього польового сезону на базі комплексу мали місце дві експедиції. У південній частині Пліснеська працювала експедиція під керівництвом директора ІА ЛНУ ім. І. Франка — М.А. Филипчука. Роботами у північній частині археологічного комплексу керував м. н. с. зазначеної установи — А.М. Филипчук.

Основна мета польових робіт у північній частині Пліснеська полягала у з'ясуванні конструкції, часу, можливих етапів функціонування до сих пір недослідженої лінії захисту № 1 (валу № 8), а також у з'ясуванні хронології та характеру захоронення одного з курганів місцевого курганного некрополя.

Розкоп I площею 40 м^2 було закладено перпендикулярно до гребеня валу лінії захисту № 1 в ур. «Високе городиско». У результаті проведення досліджень вдалося зафіксувати та вивчити сім об'єктів.

Об'єкт № 1 репрезентований насипом валу, функціонування якого слід попередньо віднести до другої половини X ст. Об'єкт № 1а являв собою прибудову до зазначеного валу, тобто був конструктивно і синхронно пов'язаний з об'єктом № 1. Об'єкти № 2 і 2а були представлені заглибленими житловими спорудами (перша половина X ст. та друга половина XI ст.), котловани яких насідали один на одного. Об'єкт № 3 — ґрунтове інгумаційне поховання, закладене десь у першій половині XII ст. Об'єкти № 4 і 4а репрезентовані дещо заглибленими у ґрунт спорудами. Вони відкриті лише частково: основна площа цих споруд виходила за межі розкопу, а тому призначення останніх наразі не відоме. Попередньо вони продатовані XI ст.

Розкоп II площею 30 м^2 закладено перпендикулярно до гребня валу зовнішньої лінії захисту в ур. «Поруби», а також на місці одного з курганів, що знаходилися у безпосередній близькості до захисного рубежу. У процесі пошукових робіт, як і передбачалося, віднайдено два об'єкти.

Об'єкт № 1 репрезентований насипом валу зовнішньої лінії захисту (прибудову не зафіксовано). Час припинення функціонування фортифікації припадає на кінець X ст. Об'єкт № 2 — одне з найбільш пізніх курганних кремаційних поховань на цьому могильнику. Воно датується зламом XI—XII ст.

Опісля завершення робіт на місці всіх розкопів проведено рекультиваційні роботи. Основні завдання, які ставилися перед експедицією були виконані. Отримана у процесі стаціонарних польових робіт інформація дає ґрунт для продовження подальших фундаментальних робіт на пам'ятці та сприяє розв'язанню низки актуальних проблем у вивченні Пліснеського археологічного комплексу.

М.А. Филипчук

КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОБІТ У ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ ПЛІСНЕНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Впродовж липня 2015 р. на території Пліснеського археологічного комплексу працювало дві археологічні експедиції Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка: у північній частині пам'ятки роботи велися під керівництвом А.М. Филипчука, а на південних ділянках комплексу дослідження очолював автор публікації — М.А. Филипчук.

Основні завдання експедиції полягали у проведенні пошукових досліджень в

ур. «Побіч» та у продовженні робіт на місці язичницького культового центру кінця VII—X ст. в ур. «Оленин Парк». Для виконання цих завдань було закладено два розкопи.

Розкоп I (площею 41,5 м²) закладено на схилі пологого пагорба в ур. «Побіч», недалеко від місцевого струмка, на південь від шосе Золочів—Броди. Основною метою досліджень у цьому місці городища було встановлення наявності чи відсутності житлової забудови VIII—X ст., позаяк значну частину підйомного матеріалу на місцевій поверхні якраз складали фрагменти керамічного посуду зазначеного періоду.

Стратиграфічна колонка ґрунтів тут виявилася загалом типовою для пам'ятки. Під дерновим шаром (товщиною 0,04 м) залягав шар сірих опідзолених суглинків (до глибини 0,30—0,35 м). Нижче цього рівня — непорушений лесовий горизонт з окремими глеєвими вкрапленнями, на якому добре простежувалися сліди колишньої оранки. По всій площі розкопу в культурному шарі виявлено вінця, денця та стінки горщиків VIII—X ст., глиняну обмазку, вуглики, а також шлаки. Рідше траплялися окремі фрагменти кераміки ранньозалізного віку, а також матеріали пізнього середньовіччя та нового часу. Щодо решток нерухомих об'єктів, то вдалося вловити частину господарської ями, яку попередньо можна датувати IX—X ст.

Розкоп II (площею 36 м²) закладено в ур. «Оленин Парк» у приріз до східної частини розкопу 2014 р., перпендикулярно до насипу місцевого валу. Північно-східний кут розкопу потрапив на дослідження Т. Земенського 1883 р.

У межах досліджуваної площі давньоруський горизонт був представлений деструкціями лінії оборони XII—XIII ст., а також рештками кам'яної кладки, призначення якої поки що лишається не з'ясованим. Вдалося виявити велику кількість фрагментів давньоруського керамічного посуду, численні металеві знахідки (вістря стріл, ножі, цвяхи, голки, фрагмент пилки, висячого замка, писало), пряслиця з рожевого сланцю, точильні бруски та ін.

Слов'янський час репрезентували деструкції валу кінця X ст., залишки кам'яної вимостки у північній частині розкопу, а також низка об'єктів, що, ймовірно мали культове призначення і були пов'язані з функціонуванням тут язичницького релігійного центру. Керамічні матеріали з цього горизонту представлені фрагментами ліпного та ранньокружального посуду VIII ст. та IX—X ст.

Опісля завершення польових досліджень на місці обох розкопів проведено рекультиваційні роботи.

М.Г. Шніцар, А.Я. Підкович, Є.С. Ткач

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. ЛЕВА, 2 У м. ЛЬВОВІ

Влітку 2015 р. на місці будівництва готелю на вул. Лева, 2 у м. Львові експедицією НДЦ «РАС» ІА НАНУ проводились рятівні археологічні дослідження. Ділянка розташована в центральній частині м. Львова і знаходиться на території історичної забудови міста, внесеної до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Розкоп загальною площею 26 м² було закладено в західному куті ділянки. Потужність культурних нашарувань сягала глибини 4,0 м від рівня сучасної денної поверхні.

На глибині 0,2 м було зафіксовано коронки двох мурів, що простягались вздовж північно-західної та південно-західної стінок розкопу. Ці мури є залишками нині неіснуючого будинку, який було споруджено в XIX ст. Фундамент будинку було виконано методом порядової кладки у відкритий спосіб. Його ширина становить 0,6 м, збережений на висоту 1,4 м (три верстви).

На глибині 1,0 м зафіксовано залишки стіни дерев'яної споруди початку XIX ст. у вигляді двох брусів товщиною 0,2 м, що перетинали розкоп вздовж його північно-східної стінки. На цьому самому рівні у центральній частині розкопу зафіксовано залишки кам'яного мощення. Споруда та мощення є одночасовими та передували регулярній забудові самої ділянки.

Під залишками споруди на глибині 1,4 м було зафіксовано щільний шар перепаленої глини зі скупченнями металевих шлаків. У цьому шарі було віднайдено також кілька фрагментів керамічних тиглів, що дає можливість пов'язувати його з виплавкою

металів. Під цим шаром залягало кам'яне мощення, викладене з добре припасованого різноформатного каміння. Стратиграфічно мощення датується XVIII ст.

Нижче залягали культурні шари XIV—XVII ст. загальною потужністю близько 1,5 м, а безпосередньо над самим материком (мергелева глина) залягав горизонт давньоруського часу (XIII ст.). При зачистці на рівні материка у східному куті розкопу зафіксовано частину великої ями з похилими стінками та нерівним дном — об'єкт 1. Її розміри в межах розкопу становлять 1,5 × 1,7 м, глибина 0,7 м. З заповнення ями походять фрагменти кераміки XIII ст. (рис. 1).

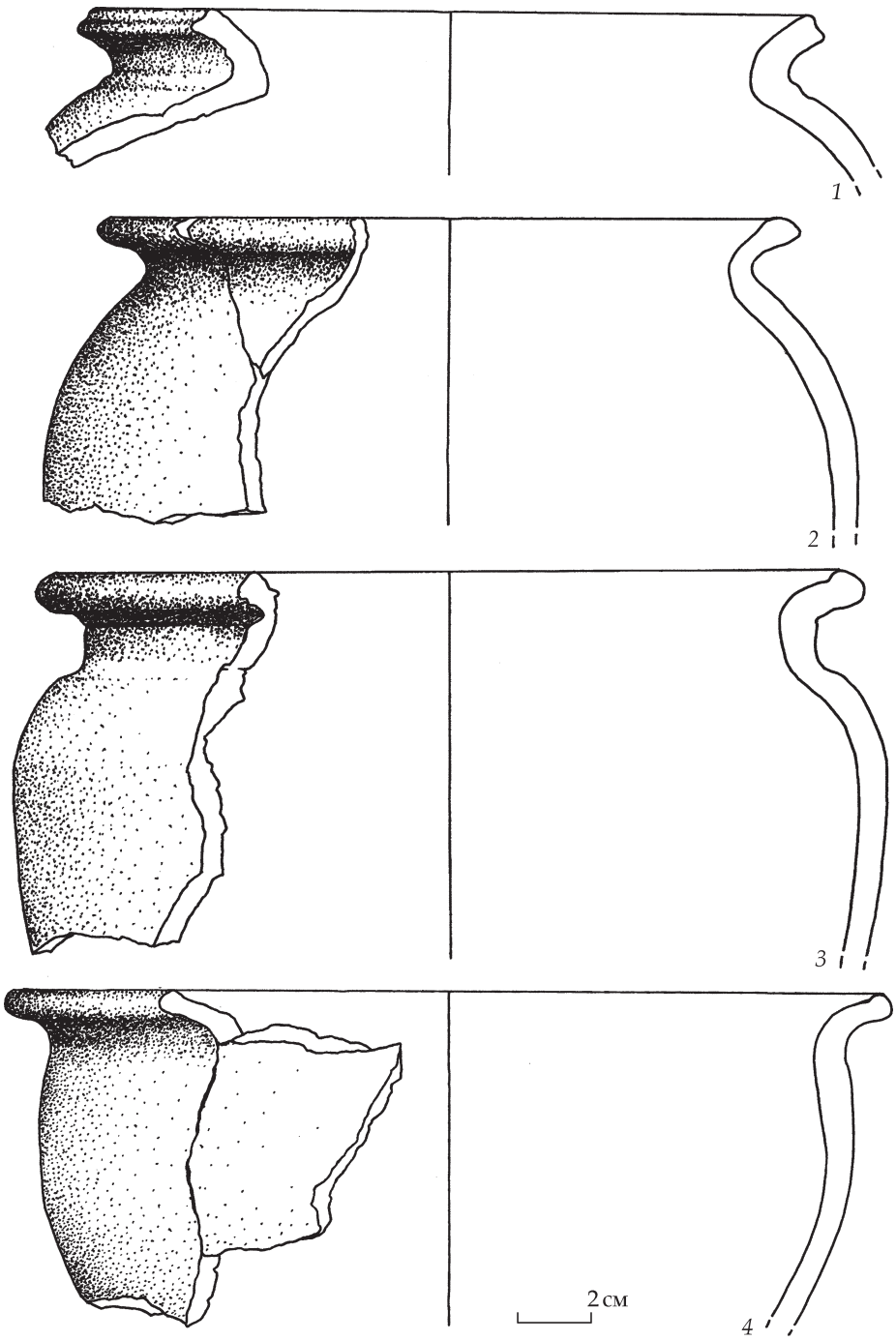

Рис. 1. Фрагменти кераміки XIII ст. з вул. Лева, 2 у м. Львові

М.Г. Шніцар, Є.С. Ткач

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. ВЕСЕЛА, 5 У м. ЛЬВОВІ

Восени-взимку 2014—15 рр., на місці будівництва готелю на вул. Веселій, 5 у м. Львові, експедицією НДЦ «РАС» ІА НАНУ було проведено рятівні археологічні дослідження. Ділянка розташована у центральній частині м. Львова в межах історичногоареа-

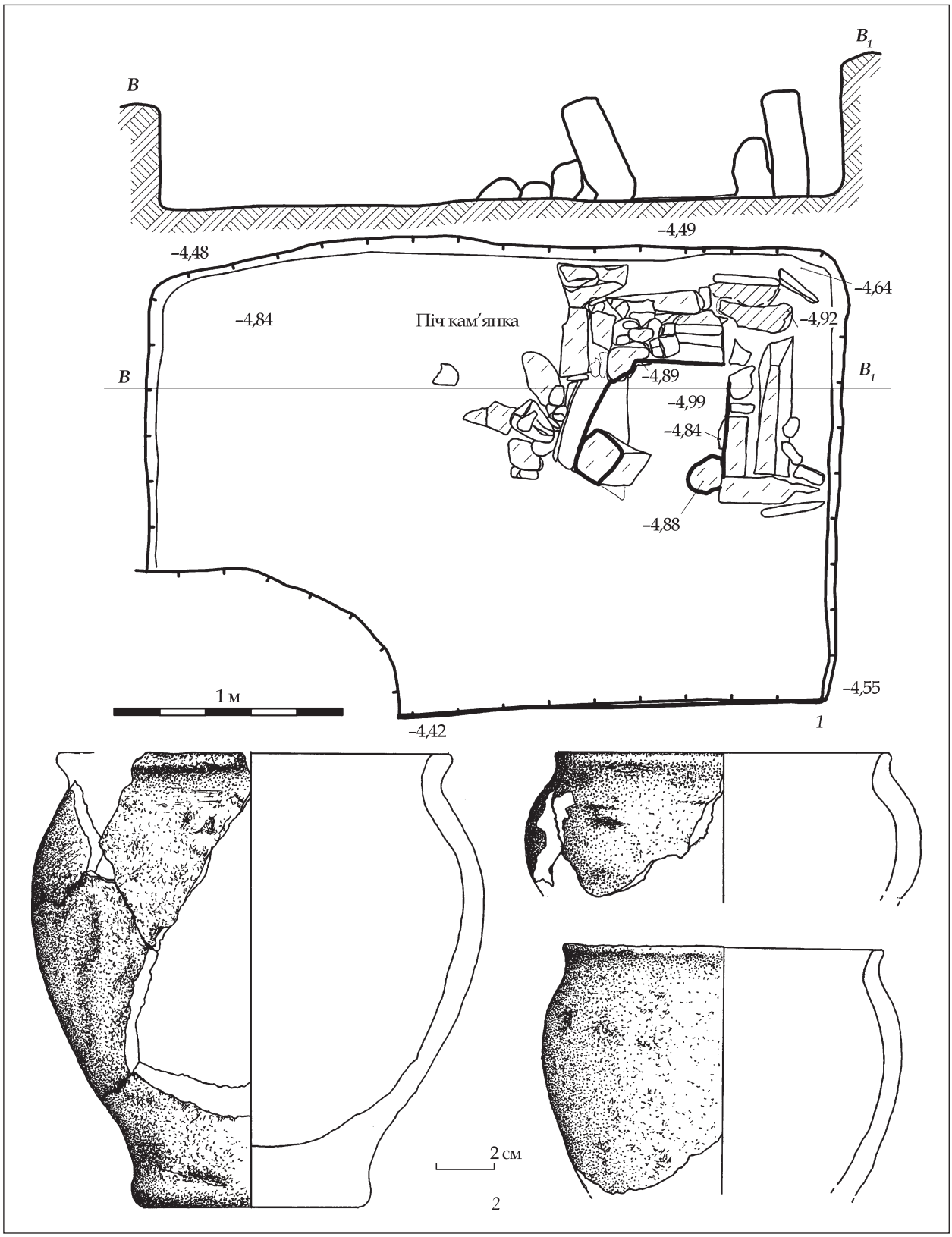

Рис. 1. Матеріали празької культури: *1* — об'єкт 35; *2* — керамічний посуд із розвалу печі

лу міста і межує з територією історичної забудови, яка внесена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Це територія давнього княжого Львова — давньоруського міста (територія міського посаду), що передувало закладеному згодом регулярному середмістю.

У ході робіт на ділянці було досліджено 324 м^2 площі ділянки. У процесі археологічних розкопок було стверджено наступну

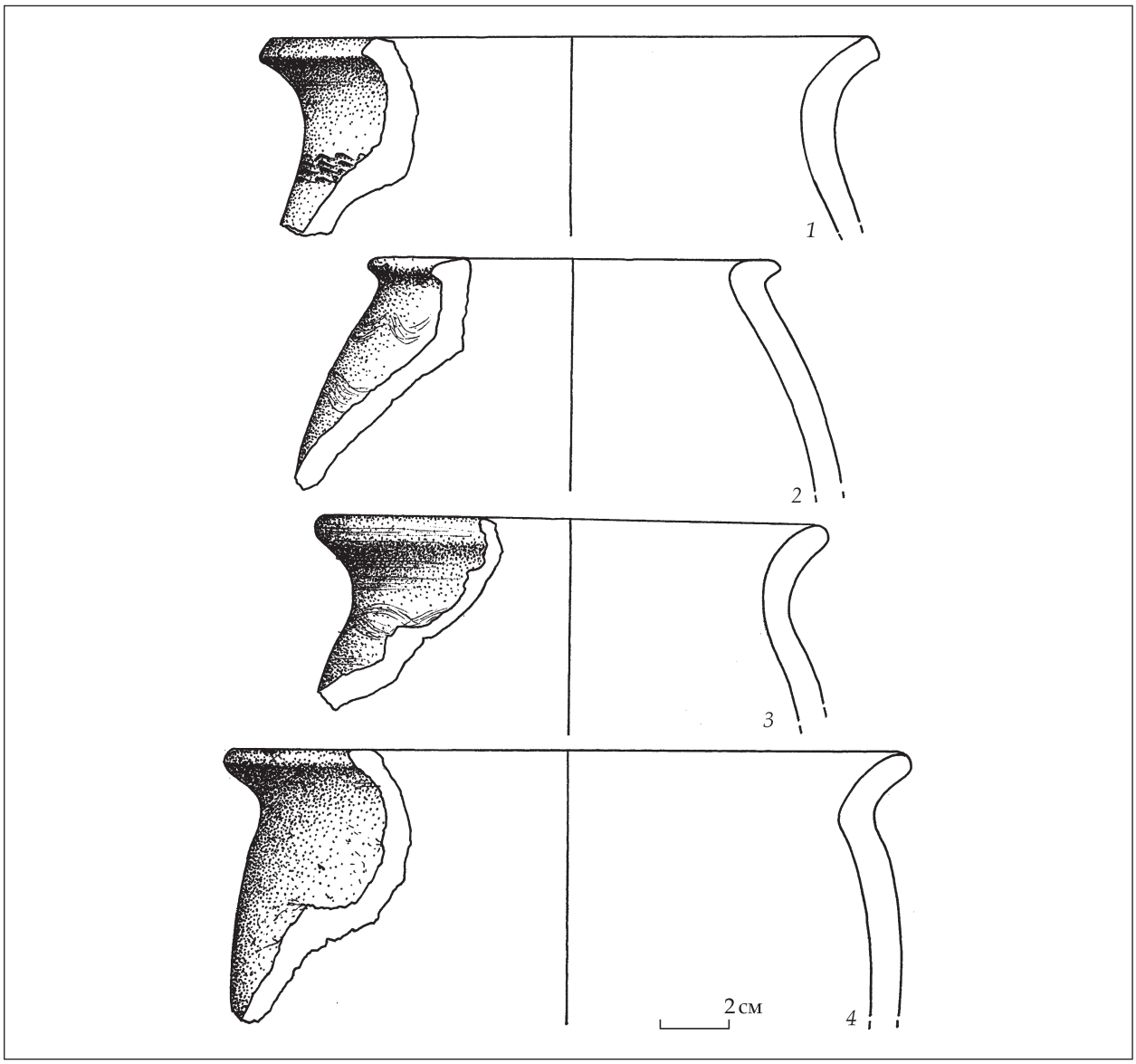

Рис. 2. Фрагменти кераміки райковецької культури

стратиграфічну ситуацію. Потужність нашарувань від рівня сучасної денної поверхні становила від 4,0 м у східній частині ділянки до 5,0 м у північно-західній. Верхню половину стратиграфічної колонки становлять відносно пізні шари, датовані не давніше першої половини XIX ст. Нижче, не доходячи до материка, залягали шари нового часу (XVII—XVIII ст.). Над самим материком містився давній горизонт, потужністю до 0,5 м, в якому знаходились матеріали порівняно великого культурно-хронологічного діапазону — від верхнього палеоліту до нового часу.

Пізній палеоліт репрезентують крем'яні вироби, що походять виключно з культурного шару. Вони представлені двоплощинними нуклеусами, пластинами та кількома знаряддями.

Ранньозалізний вік представлений дрібними уламками ліпного керамічного посуду та крем'яними виробами, серед яких виділяється крем'яний серп. Весь матеріал походить із культурного шару та в невеликій кількості з заповнення двох об'єктів, що являли собою невеликі ями на материку.

Наступний культурно-хронологічний горизонт репрезентують три об'єкти празької культури. Два з них це невеликі овальної форми ями, заглиблені в материк. Виділяється об'єкт 35 (рис. 1, *1*), що є залишками житлової споруди — напівземлянки наближеної в плані до квадрата форми, чітко орієнтованої стінами за сторонами світу з довжиною сторін 3,0 м. У північно-східному куті знаходилась пічкам'янка підковоподібної в плані форми. Із заповнення об'єктів походять фрагменти ліпного керамічного посуду VI—VII ст. (рис. 1, *2*).

Також зафіксовано дев'ять об'єктів, що відносяться до райковецької культури. Це переважно заглиблені в материк ями ви-

довжено-овальної в плані форми. Із заповнення об'єктів походять фрагменти примітивно-кружального та кружального посуду VIII—IX ст. (рис. 2). Найбільшу кількість фрагментів керамічного посуду було виявлено в заповненні об'єкта 46.

Давньоруський час репрезентують 18 об'єктів. Це переважно стовпові та господарські ями. Найбільший інтерес викликає об'єкт 39, який являв собою яму видовженоовальної в плані форми. Її розміри становлять 2,9 × 1,5 м, дно та стінки були обмащені мергелевою глиною. Зважаючи на характер ями, можна припустити, що вона пов'язана з виробничою діяльністю на поселенні. На підставі аналізу знахідок (переважно кераміка) із заповнення об'єктів, їх датовано в межах XII—XIV ст., більшість з них належить до XIII ст.

Крім цього в західній частині ділянки зафіксовано три поховання. Два з них дитячі, одне — дорослої особи. Всі поховання безінвентарні, покійники лежали витягнуті на спині, орієнтовані головами на захід. Стратиграфічно вони датовані в межах XIV—XV ст.

До горизонту нового часу віднесено 16 об'єктів. Більшість з них — це переважно різні за розмірами та формою сміттєві ями. Виділяються залишки двох споруд, що датуються XVIII ст. Перша (об'єкт 6) являла собою залишки своєрідного колодязя. Його конструкцію утворюють три дерев'яні діжки, діаметром 0,8 м, посаджені одна на одну. Загальна глибина колодязя від рівня виявлення до піщаного дна становить 2,7 м.

Друга споруда (об'єкт 20) являла собою дерев'яну будівлю квадратної в плані форми, розмірами 3 × 3 м. Дно було замощене камінням, на яке, ймовірно, була покладена дерев'яна підлога. У південно-західному куті споруди знаходилися сходинки, що вели до споруди. Характер об'єкта свідчить, що він є залишками підвалу дерев'яного будинку XVIII ст.

Також один з об'єктів, що являв собою невелику яму, може бути пов'язаний з черняхівською культурою. З його заповнення походять кілька уламків характерного кружального посуду, ще кілька уламків було виявлено в культурному шарі. Частина з досліджених об'єктів має невизначену культурно-хронологічну приналежність у зв'язку з відсутністю в них рухомого археологічного матеріалу.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

С.О. Біляєва, М.М. Ієвлев, О.Є. Фіалко, О.В. Чубенко

РОБОТИ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В ОЧАКІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Південна Середньовічна експедиція Інституту археології НАН України проводила роботи у м. Очаків та в Очаківському р-ні Миколаївської обл.

У м. Очаків виконані наземні обстеження стану пам'яток у зв'язку з підготовкою історико-архітектурного опорного плану, проекту з виокремлення зон охорони пам'яток, меж та режимів використання історичного ареалу. В результаті визначені перспективні ділянки дослідження історичної частини міста, зокрема в ур. Левада. У зоні розташування підземного міста зафіксовано наявність провалів та акцентовано на загрозі подальших руйнацій.

Наземне обстеження поселення Аджигол 1, яке розташоване за 5 км на південний схід від с. Солончаки, показало, що воно майже повністю зруйноване плантажною оранкою глибиною 0,5—0,6 м для посадки лісу, яка провадилася наприкінці XX — початку XXI ст. Усі археологічні об'єкти, які знаходилися на цих глибинах, були знищені.

У водній акваторії Дніпро-Бузького лиману, в районі розташування поселення Аджигол 1, проведено батиметричні дослідження. Будь-яких залишків затоплених частин цього поселення на дні лиману не зафіксовано. Таким чином, можна зробити висновок, що всі зміни на території поселення Аджигол 1, які спричинили фактично його повну руйнацію, сталися впродовж XX — початку XXI ст. і мають антропогенне походження.

Комплекс наземних та підводних обстежень здійснено на городищі Дніпровка 2, яке складається з двох частин. Менша південно-західна частина городища («цитадель»), площею 0,25 га, відокремлена від решти території широким ровом, який був обкладений камінням. На цій території городища було знайдено значну кількість античної та середньовічної (переважно полив'яної) кераміки, яка датується XIII—XVI ст. Південно-східна частина городища, площею близько 0,85 га, являє собою рівне плато і відокремлена зовнішніми валом та ровом, який проходив між двома глибокими балками. При обстеженні цих ділянок були знайдені фрагменти античної та середньовічної кераміки, у тому числі й полив'яної, та велика кількість фрагментів виробів із металу, головним чином — уламки чавунних казанів, які датуються XIV ст.

Через усю центральну частину городища від південно-східного валу була проведена георадарна зйомка. Досліджена смуга завширшки 3 м, довжиною 83 м, ширина кроку 10 см при глибині сканування 12 м. Під час сканування на глибині 2 м зафіксовано порушення ґрунту, яке свідчить про наявність заглибленого об'єкта (найімовірніше льоху). На відстані 20—23 м зафіксовано засипану до глибини 12 м криницю. Ще три об'єкти зафіксовані на глибині 2,2—2,5 м на відстані 58—60; 66—68 та 76—78 м відповідно. Вірогідно, що ці об'єкти є господарчими ямами, можливо, зерновими. Зараз городище Дніпровка 2 розташоване на березі лиману, але за часів античності та середньовіччя, коли рівень Чорного моря був нижче сучасного на 4—9 м (за даними різних дослідників), лиман у сучасному стані ще не існував. На цьому місці, в районі Аджигольського мису, зливалися річки Дніпро та Південний Буг. Перед городищем знаходилася досить значна за своєю площею територія, на якій могла знаходитися ще одна поселенська структура. На користь такого припущення свідчать зафіксовані В.І. Гошкевічем у 1913 р. залишки спуску з території городища до берега лиману. Цілком ймовірно, що це поселення було затоплено внаслідок підняття рівня моря.

Для перевірки можливості знаходження затопленої частини городища у районі розташування городища Дніпровка 2 було проведено батиметричну зйомку на площі 3,7 км^2 (ділянка розмірами 2,5 × 1,5 км) (рис. 1). У результаті з'ясовано, що стародавнє русло лиману проходило на відстані біля 1 км від сучасної берегової лінії. Саме на такій відстані закінчуються глибини –2 м

Рис. 1. Городище Дніпровка 2; *а* — схема проходження треків на водній акваторії біля городища; *б* — план розташування дослідженої ділянки батиметричної зйомки біля городища

та починаються глибини від –3 до –5,5 м. На відстані до 1 км від сучасного берега Дніпро-Бузького лиману на глибині від 1 до 2,5 м знаходиться ділянка, де могло розташовуватися поселення, таке саме, як і досліджене «Нижнє місто» античної Ольвії, у разі, якщо рівень Чорного моря був нижче сучасного на 4 м.

При складанні карти рельєфу дна ділянки, яка розташована напроти городища Дніпровка-2, було встановлено, що ділянка переважно знаходиться на глибині –2 м. В

її центральній частині відмічено декілька понижень, поглиблених на –2,5 м. Вздовж стародавнього русла р. Південний Буг, у північній частині ділянки, локалізується підвищення над дном лиману на глибині –1,5 м, яке має витягнуту форму, довжиною біля 600 м та шириною від 20 до 50 м. Таким чином, на ділянці знаходилося декілька понижень та підвищень, які навряд чи виникли внаслідок природних чинників.

На захід від городища, на відстані 1,1 км від сучасного берега лиману, на глибині від –6 до –6,5 м було зафіксовано поглиблення довжиною 500—550 м та завширшки 250—270 м. Оскільки це поглиблення має майже правильну прямокутну форму, можна зробити припущення про його штучне походження.

Під час формування карти щільності ґрунтів зафіксовано три ділянки, які мають підвищену щільність ґрунту. Перша ділянка розташована на глибинах від 1,5 до 2 м смугою завширшки 20—50 м та довжиною біля 2 км, яка йде вздовж всієї дослідженої частини стародавнього русла р. Південний Буг. Друга ділянка, розмірами приблизно 500 × 750 м, знаходиться на північний схід від городища. Третя ділянка, розмірами приблизно 400 × 250 м, розташована за 550 м на північний схід від городища. Під час її обстеження було зафіксовано велику кількість каміння. Більшість цього каміння утворювала довгі паралельні смуги, а в деяких випадках — частини прямокутників, що вказує на їхнє штучне походження. Вірогідно, це каміння на дні лиману є рештками фундаментів будівель розташованого тут колись стародавнього поселення.

Знаходження ділянок, на яких фіксується більша щільність ґрунту, а також рештки фундаментів будівель, вказує на те, що саме на цій території мала знаходитися частина поселення, яке ймовірно співвідносилося з городищем Дніпровка 2. Зважаючи на те, що територія імовірного поселення розділена на дві частини, які знаходяться на відстані трохи більшій за 500 м, можна зробити припущення, що ці дві частини поселення можуть відноситися до різного часу існування городища Дніпровка 2. Як уже зазначалося вище, городище розташоване на дуже важливому у стратегічному плані місці зливання Дніпровського та Бузького лиманів. Саме через цю важливу обставину городище існувало з часів античності до середньовіччя, не змінюючи місця свого розташування. На жаль, зараз неможливо точно встановити час існування затопленого поселення. Для цього необхідне проведення стаціонарних підводних археологічних досліджень.

На основі отриманих результатів можна зробити припущення, що південно-східна частина поселення належить до середньовічного періоду його існування, оскільки воно розташоване поблизу вже згаданого вище прямокутного поглиблення (до –6,5 м). На цьому місці, можливо, був розташований середньовічний порт, час існування якого можна віднести до XIV—XVI ст. Відкриття поселення і порту, який міг приймати морські судна, свідчить на користь того, що на цьому місці існувало значне за своїми розмірами середньовічне місто.

Південно-східна частина поселення, де були знайдені рештки кам'яних фундаментів, може співвідноситися з античним періодом існування поселення. На користь цього говорять знахідки подібних кам'яних фундаментів у затопленій частині античного міста Ольвія.

Відкрите при батиметричних обстеженнях поселення разом із уже відомим городищем Дніпровка 2 складали єдиний археологічний комплекс. Тому проведення розкопок на території городища Дніпровка 2 та дослідження його частини, яка знаходиться під водою Дніпро-Бузького лиману, можуть надати важливі та цікаві наукові результати. Комплексні роботи на теренах Очакова та Очаківського р-ну засвідчують важливе значення регіону в подальшому вивченні історико-культурного минулого Південної України.

А.В. Буйських, О.Г. Кузьміщев, Й. Форнасьє

ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ БІЛЯ ЗАХІДНИХ ВОРІТ

У серпні 2014 р. українсько-германською групою було проведено геомагнітне дослідження частини ольвійського передмістя, некрополя і городища. Для підтвердження наявності виявлених методами геомагнітної зйомки об'єктів у 2015 р. закладено розкоп розмірами 100 м^2 вздовж Західної вулиці, що веде до Західних воріт Ольвії. Ця ділянка була обрана для з'ясування, чи була дана територія найближчим передмістям або частиною міського некрополя. Розкопки проводилися з 19 липня до 24 серпня силами міжнародного колективу в рамках спільного археологічного проекту.

У північно-західній частині розкопу (верхній шар) виявлено поховання собаки в анатомічному порядку, але без черепа. Кістки однієї з лап лежали вище тулуба. На південь від нього розкрито заклад з амфорних стінок. Можливо, це поховання було ритуальним, що фіксувалося в ольвійському передградді раніше, а також на пам'ятках ольвійської хори. На захід від поховання собаки виявлено фрагмент кістяної накладки (ймовірно, зображення оленя) і фрагмент ливарної форми для відливу свинцевих пряслиць. У північній частині розкопу було виявлено багато керамічних виробів (підлощені стінки і ручки амфор, у т.ч. одна з клеймом Північної Егеїди), а також кістяний виріб, які могли використовуватися як лощила при керамічному виробництві. Це дозволяє зробити попередній висновок, що тут або неподалік, могла існувати майстерня з виробництва кераміки. Трохи нижче виявлено шматки бронзового шлаку, що також свідчити про наявність тут металообробки, що доводить і знайдена ливарна форма. У північно-західному куті розкопу виявлено вогнище, розмірами: 0,68 × 0,53 м, яке складалося з трьох орфостатно поставлених вапнякових плит і декількох амфорних стінок. Із західного боку до вогнища примикала площадка, вимощена амфорними стінками, розмірами 0,55 × 0,65 м. Всередині вогнища знайдено 3 астрагали великої рогатої худоби. Відповідно до матеріалу, всі ці об'єкти датуються серединою — другою половиною V ст. до н. е.

У ході розкопок у напрямку північ-південь була виявлена кладка, стіна приміщення, довжиною 3,3 м і шириною 0,15—0,45 м. За фрагментами хіоських амфор вона датується третьою чвертю V ст. до н. е. Виявлено також кілька заглиблень і керамічних розвалів, у тому числі один розвал елліністичного часу. Серед знахідок цього комплексу особливо відзначимо фрагменти родоських амфор, зокрема з клеймом.

З об'єктів першого будівельного періоду виявлено дві напівземлянки, одна з яких розкрита повністю (рис. 1). Вона мала овальну в плані форму, площею 10 м^2 і глибиною до 1,2 м від рівня денної поверхні

Рис 1. Напівземлянка на ольвійському передмісті

античного часу. Напівземлянка існувала тривалий час, простежено багато прошарків рівнів підлоги, які змінювали одна одну. У південній частині напівземлянки відкрито «ліжко» — вирізана в материку пласка поверхня на висоті 0,5 м від дна, її розміри становили 2,1 × 0,35—0,5 м. У західній частині напівземлянки виявлені сходинки, що вели в середину, а в східній — велика ніша для зберігання припасів, у якій розкриті дрібні заглиблення та великі конічні — для амфор. По центру зафіксовано плитку вапняку — підп'ятник.

Матеріал засипу напівземлянки датується першою половиною V ст. до н. е., а матеріал її існуванн — рубежем VI—V ст. до н. е. Серед знахідок особливо відзначимо невелике вапнякове корито, фрагменти аттичного лекіфу майстерні Beldam (перша половина V ст. до н. е.) і бронзову фігурку собачки, що відноситься до пізньоархаїчного часу.

Таким чином, у ході проведених робіт з'ясувалося, що початок існування ольвійського передграддя може датуватись дещо раніше, ніж вважалося, і, попередньо, час його появи на ділянці, що досліджується, відноситься до кінця VI, а час припинення існування — початку IV ст. до н. е. Серед знахідок відзначимо велику кількість бронзових монет-дельфінчиків, 2 монети-стрілки, декілька ольвійських бронзових монет і одну срібну монету пантикапейського карбування. Також було знайдено 11 бронзових вістер стріл — це значна кількість для такої досить невеликої площі.

У наступному році планується продовжити дослідження цієї ділянки.

А.В. Буйських, М.В. Новіченкова

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ ОЛЬВІЇ

Охоронне та наукове вивчення південно-східної частини римської цитаделі Ольвії проводиться вже третє десятиліття. Воно має на меті вивчення історичної топографії цієї частини городища та цілу низку завдань, спрямованих як на дослідження історичних процесів, які відбувалися тут у давнину, так і музеєфікацію відкритих об'єктів. Серед першочергових завдань — продовження археологічного вивчення відкритого тут в останні роки споруд Південного теменосу пізньоархаїчного та класичного часу, а також культурних нашарувань перших сторіч нашої ери та пізньоантичного часу.

З цією метою в 2015 р. на центральній частині верхньої тераси було розібрано залишені в попередні роки завали з каменю, що маркують найпізніші руйнування. Відкриті об'єкти, відповідно, характеризують культурний шар пізньоантичного часу. Це 24 невеликі за розмірами ями та заглиблення, ймовірно, сміттєві, викопані на площі близько 100 м^2. Цікаво, що лише в деяких із них було знайдено керамічні матеріали відповідного часу, а саме: фрагменти амфор типу F (за Д.Б. Шеловим), великих сіроглиняних корчаг (зерновиків), уламки скляних келихів, у тому числі зі шліфованими овалами. Більшість знахідок представлена матеріалами ранішого часу, переважно II—III ст. н. е. та IV ст. до н. е. Така специфічна ситуація пояснюється тим, що у цьому місці пізньоантичний культурний шар (післяготський) перекрив та частково зруйнував велику споруду II—III ст. н. е., а саме її внутрішнє подвір'я. Остання споруда, в свою чергу, перекрила територію Південного теменосу класичного часу.

Споруда відносилася до часу перебування в Ольвії вексиляції римського гарнізону. У звітному році відкрито продовження кладки від стіни, що оточувала споруду з заходу та примикала до головної повздовжньої вулиці. Загальна довжина кладки з відкритою раніше частиною становить понад 8 м, ширина — 1,1 м, висота фундаментного ряду до 0,7 м. Цікавою видається стратиграфія нашарувань повздовжньої вулиці, яку вдалося дослідити, починаючи від пізньоархаїчного часу. Вулиця, по проходила в напрямку північ-південь та з'явилася з появою вуличної сітки від кінця VI ст. до н. е. повністю зберегла свій напрямок до кінця античного часу. В минулі роки було відкрито також поперекову вулицю, що примикала до повздовжньої під прямим кутом. Наявність регулярної вуличної сітки, принаймні, в південній частині Ольвії, це, поряд з відкриттям Південного теменосу, є одним із найбільших досягнень експедиції за останні роки.

Невеликі дослідження були проведені також на південь від храму Афродіти IV ст.

Рис. 1. Печі другого будівельного періоду на Південному теменосі

до н. е. Тут залишився останець культурного шару з кладкою перших століть нашої ери, пошкоджений ямами пізньоантичного часу. У поточному році останець було знято і вибрано траншею під кладку. В результаті вдалося виявити металообробну майстерню, що функціонувала на території теменосу від кінця VI — впродовж трьох чвертей IV ст. до н. е. Майстерня мала два будівельних періоди. На першому (кінець VI — третя чверть V ст. до н. е.) відкрита мощена сирцем площадка з низкою ямок та заглиблень, заповнених золою. Поруч із цією площадкою було викопано дві цистерни для води, глибиною 2,1—2,75 м, в одній із них знайдено присвяту Афродіті на денці червонофігурного киліка. Наприкінці цього періоду в південній частині майстерні збудовано піч, стінки якої складено з сирцевої цегли. У заповненні печі знайдено фігурну розписну посудину (лекіф) у формі пташки мілетського виробництва. На другому етапі існування (остання чверть V — третя чверть IV ст. до н. е.) обидві цистерни було засипано. Південну піч, закидану сирцевою цеглою, перебудували у велике вогнище, черінь якої виклали амфорними стінками. Над однією з засипаних цистерн збудували ще одну піч, від якої збереглася топкова камера з двома сирцевими цеглинами в центрі (рис. 1). Обидві печі розташовувалися в безпосередній близькості від храму, тому їх обнесли Г-побідною кладкою. Під час дослідження печей обох періодів існування було знайдено близько двох кілограмів бронзових шлаків та відходів металургічного виробництва.

А.В. Буйських, Д.М. Хмелевський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНОГО ОБОРОННОГО КОМПЛЕКСУ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

Упродовж польового сезону 2015 р. після перерви у 2014 р. були продовжені дослідження на ділянці «Північна оборонна лінія римської цитаделі». Ділянка розташована в південній частині верхнього міста. Як і в минули роки, основна мета робіт полягала у пошуку будівельних залишків оборонних споруд, розташованих in situ. Для цього продовжено роботи на західній частині ділянки, розташованій на захід від Головної поздовжньої вулиці та пілона № 10 комплексу північних воріт.

Для виявлення продовження залишків куртини оборонної стіни, відкритої в 2011 р., західний розкоп було розширено на захід, у сторону ділянки «М», площа прирізки склала 180 м^2. Загальна площа західного розкопу — 410 м^2, глибина до 2,5—3,5 м. Стратиграфія західної прирізки, як і в минулі роки, відрізняється відсутністю чіткої

Рис. 1. Яма № 92, вид з півночі

пошарової структури. На різних рівнях по всій глибині виявлені завали каміння, в основному з вапнякових плит та буту. Серед каменів трапляються архітектурні та господарчі деталі з мармуру та вапняку — фрагменти карнизів, розтиральники.

У центральній частині розкопу продовжувались роботи з розкриття трамбовки. Було виявлено до шести рівнів, товщиною 5—15 см. Матеріал змішаний, датується VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. Знахідки VI—I ст. до н. е. представлені уламками амфорної тари, східногрецької, чорнофігурної, червонофігурної, чорнолакової та буролакової кераміки.

У північно-східній частині трамбовки було виявлено яму № 92 (рис. 1). Вона округла в плані, діаметр горла 0,8 × 1,05 м, стінки вертикальні, перехід стінок у дно різкий (під прямим кутом), глибина ями до 0,9 м. Північно-західна частина прокопана ямою № 89 (2013 р.). Яму заповнено сироглинистим ґрунтом з включеннями золи та попелу. Крім того, вздовж стін фрагментарно виявлено щільний, жовтоглинистий шар, який свідчить, що стіни ями були вкриті глиняною обмазкою. Наявність обмазки стінок ями свідчить, що її використовували як зерносховище, а після її руйнування — як господарську яму. Керамічний матеріал із заповнення ями присутній у невеликої кількості і датується VI—IV ст. до н. е. Це фрагменти лесбоської сироглиняної та клазоменської амфори, уламки східногрецького та сироглиняного посуду з пролощеним орнаментом, ліпна кераміка, знайдено кістяний астрагал.

Ще одна яма № 93 (рис. 2) була виявлена у північно-західній частині розкопу. Вона

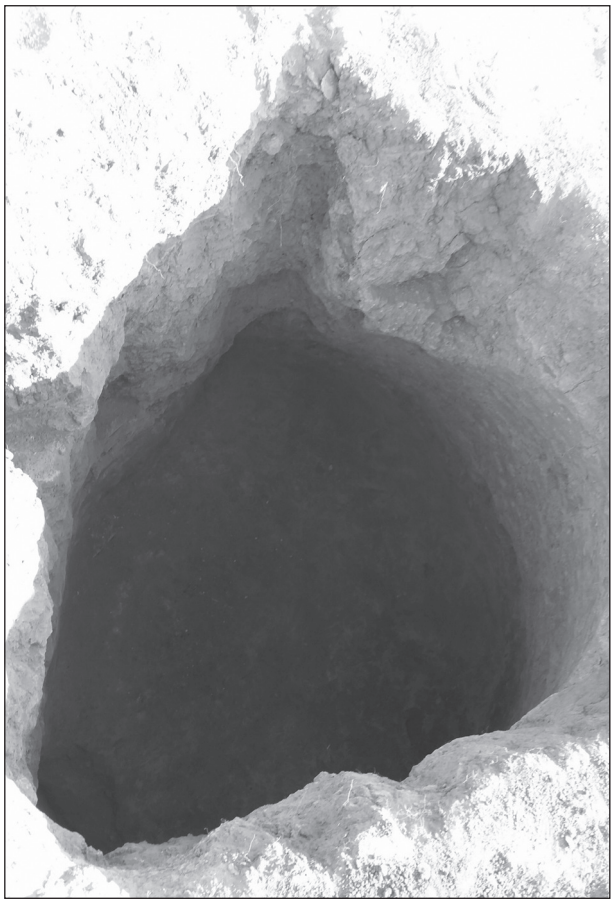

Рис. 2. Яма № 93, вид з півдня

округла в плані, діаметр верхньої частини 0,8 × 1,15 м. Глибина до 1,85 м. До глибини 0,8 м заповнення ями складав сироглинистий ґрунт з включеннями золи, попелу, фрагментів печини. Нижче ґрунт жовтоглинистий, щільний. На глибині 1,35 м стінки розширяються, перехід стінок у дно різкий (під прямим кутом). Керамічний матеріал з цієї глибини та нижче практично відсутній. Керамічний матеріал із заповнення ями датується VI—I ст. до н. е. Виявлено фрагменти амфор Лесбоса та Хіоса (пухлогорлі та ангобовані), клазоменської амфори, уламки східногрецького посуду, присутні фрагменти красноглиняного, сироглиняного посуду з пролощеним орнаментом, присутні уламки кухонного та ліпного посуду. Знайдено також уламки червонолакової кераміки, чорнолакової та буролакової еллініcтичної кераміки, вироби із заліза, кістяні астрагали та вироби з кераміки.

Таким чином, виявлені господарські ями та керамічний матеріал із заповнення свідчать, що ця територія в давнину була заселена, а після появи римського гарнізону — знівельована для будівництва оборонної стіни цитаделі.

К.В. Горбенко

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДИКИЙ САД

Комплексна експедиція науково-дослідного центру «Лукомор'є» Інституту археології НАН України та лабораторії археології та етнології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського у 2015 р. продовжила дослідження укріпленого поселення доби фінальної бронзи Дикий Сад, що розташовується у межах сучасного міста Миколаїв (ріг вулиць Артилерійська та Набережна).

Розкопки проводилися на території «ближнього передмістя» (рис. 1, *1*) поселення (розкоп № 19, кв. 14—16; 20—24; 30—35; 40—46; 53—56; 65—67) між приміщеннями № 17-б (розкопки 2014 р.) та № 13 (розкопки 2005 р.). Площа досліджень склала 112 м^2 (рис. 1, *2*). Основна частина розкопу не містила археологічних об'єктів та артефактів, окрім траншей більш пізнього часу та будівельного сміття XX ст.

У південно-східній частині розкопу, біля приміщення № 13, збереглися залишки стародавнього культурного шару, що відносився до часів існування Дикого Саду (XIII/XII—XI/X ст. до н. е.). У заповненні розкопу зафіксовано фрагменти керамічного посуду (стінки та вінця горщиків), бронзові речі та кістки тварин (велика рогата худоба, мала рогата худоба) (рис. 2, *1 – 10*).

Серед керамічних артефактів треба відмітити лощену вазу (рис. 2, *1*) стінку келихоподібного горщика з лощеною поверхнею темного кольору та орнаментом у вигляді горизонтальної лінії з округлою наліпною шишкою (рис. 2, *2*). Бронзові речі представлені шильцем з чотирма гранями та довжиною 8,6 см та фрагментом леза ножа довжиною 8,5 см та товщиною 1,3—0,5 см (кв. 44) (рис. 2, *4, 5*).

Після зачистки площі розкопу, на рівні глинистої (материкової) поверхні біля північно-західної стінки приміщення № 13 проявилися плями п'ятьох ям (рис. 1, *2*).

Яма № 1 (кв. 34), майже округла (1,0 × 0,90 м, глибина 0,30 м), витягнута за лінією північ—південь. Заповнення — однорідне: гумус сірого (як попіл) кольору з фрагментами кераміки (стінки, вінця та денця горщиків) (рис. 2, *11, 12*) та двома астрагалами.

Яма № 2 (кв. 33—34), майже округла (1,30 × 1,40 м, глибина 0,95 м), витягнута по лінії схід—захід. Заповнення — гумус темно-сірого кольору з керамічними фрагментами (рис. 2, *13, 14*), річковою черепашкою, вапняковим камінням та рибними кістками. На глибині 0,30 м зафіксовано кістяну ручку (можливо, для шила) (рис. 2, *15*). На глибині 0,80—0,85 м знаходилися залишки деревного вугілля, вапнякового каміння, а в південно-західній частині ями — велика вапнякова плита антропоморфної форми (35,0 × 43,0 × 5,0—5,5 см). Навколо та під плитою горілий ґрунт із залишками деревного вугілля, фрагментами кераміки зі слідами сажі та багато кісток риби. Можливо, це залишки ритуальної тризни або якогось виробничого процесу (зберігання риби) (рис. 2, *16*).

Яма № 3 (кв. 34—45) — округлої форми (діаметр 0,70 м, глибина 0,4 м). Заповнення — гумус сірого кольору з домішками піску, невиразної кераміки та вапнякового буту. Під скупченням каміння (9 шт.) ґрунт темнішає. Він насичений деревним вугіллям та кістками тварин. На нижньому рівні ями зафіксовано кераміку та кістяне знаряддя праці (рис. 2, *17 – 21*).

Яма № 4 (кв. 23), майже округла (0,90 × 0,85 м, глибина 0,50 м), витягнута за лінією північ—південь. Заповнення — гумус сірого кольору з домішками піску коричневого кольору. На глибині 0,25 м ґрунт стає золистим з фрагментами кераміки (миски-сковороди, стінки горщиків), вапнякового буту, глини, деревного вугілля та кістками тварин (рис. 2, *22 – 25*).

Яма № 5 (кв. 23), майже округла (0,80 × 0,90 м, глибина 0,30 м), витягнута за лінією схід—захід. Заповнення — гумус сірого кольору. На глибині 0,15 м ґрунт стає горілим та насиченим керамікою (рис. 2, *26, 27*), вапняковим камінням, кістками тварин та риби.

Усі зафіксовані артефакти (82 одиниці) є характерними для матеріалів укріпленого поселення, репрезентують основні категорії матеріальних предметів укріпленого поселення та відносяться до білозерської археологічної культури.

Виходячи з розмірів та характеру заповнення ям, можна припустити, що вони виконували господарчу функцію (зберігання продуктів, їжі або викид відходів). При цьому яма № 2 могла виконувати подвійну функцію — ритуальну (захоронення антропоморфної плити) або господарську (зберігання риби).

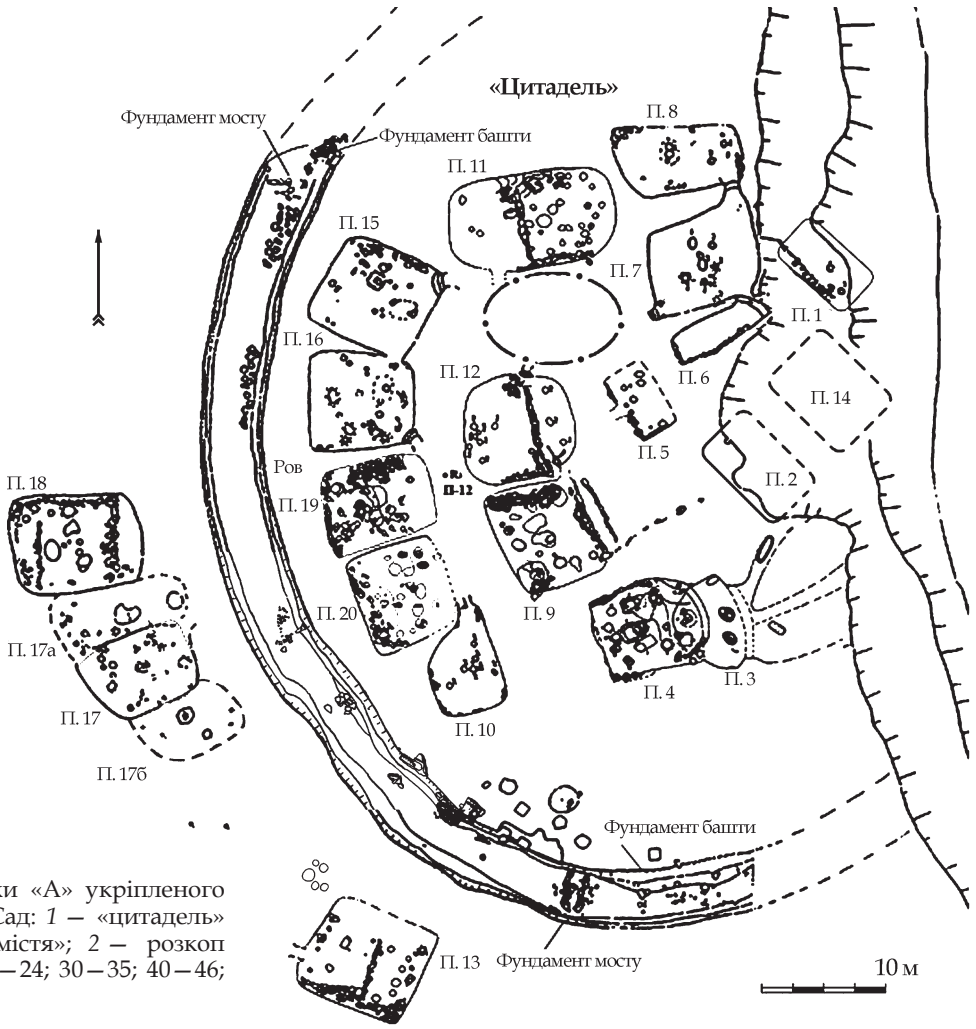

Рис. 1. План ділянки «А» укріпленого поселення Дикий Сад: *1* — «цитадель» та «ближнє передмістя»; *2* — розкоп № 19, кв. 14—16; 20—24; 30—35; 40—46; 53—56; 65—67

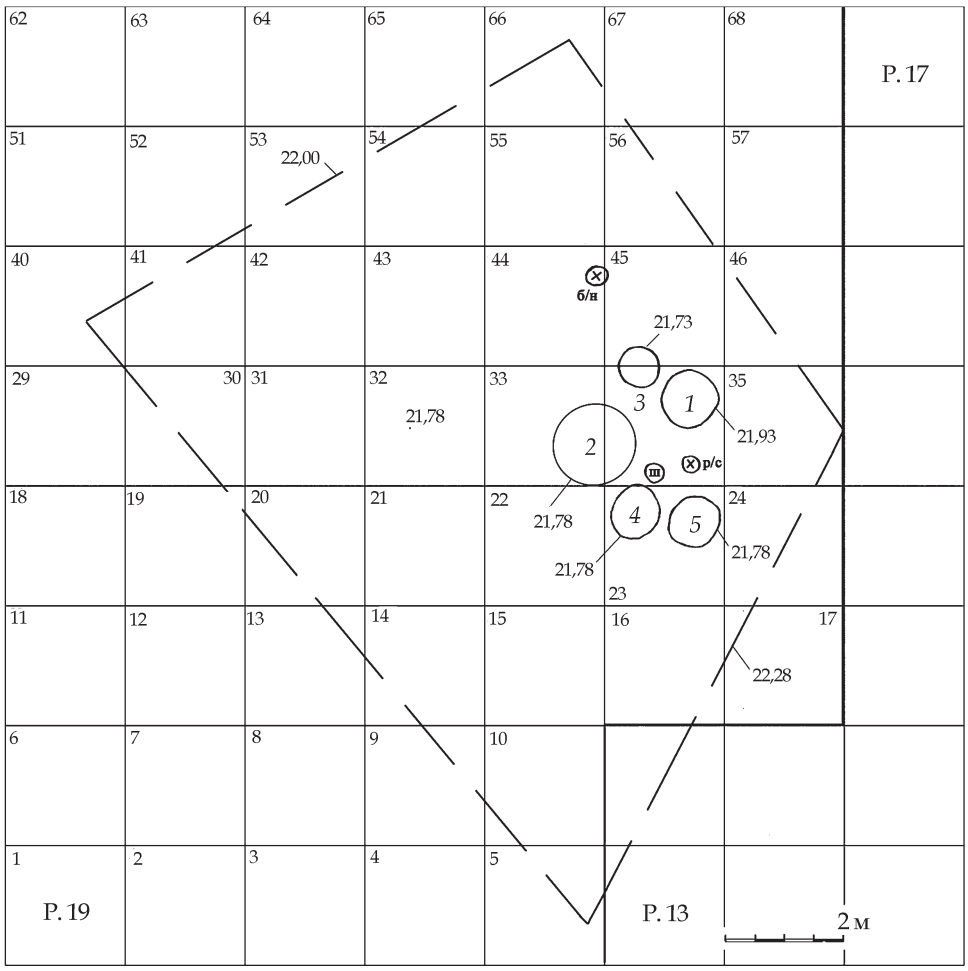

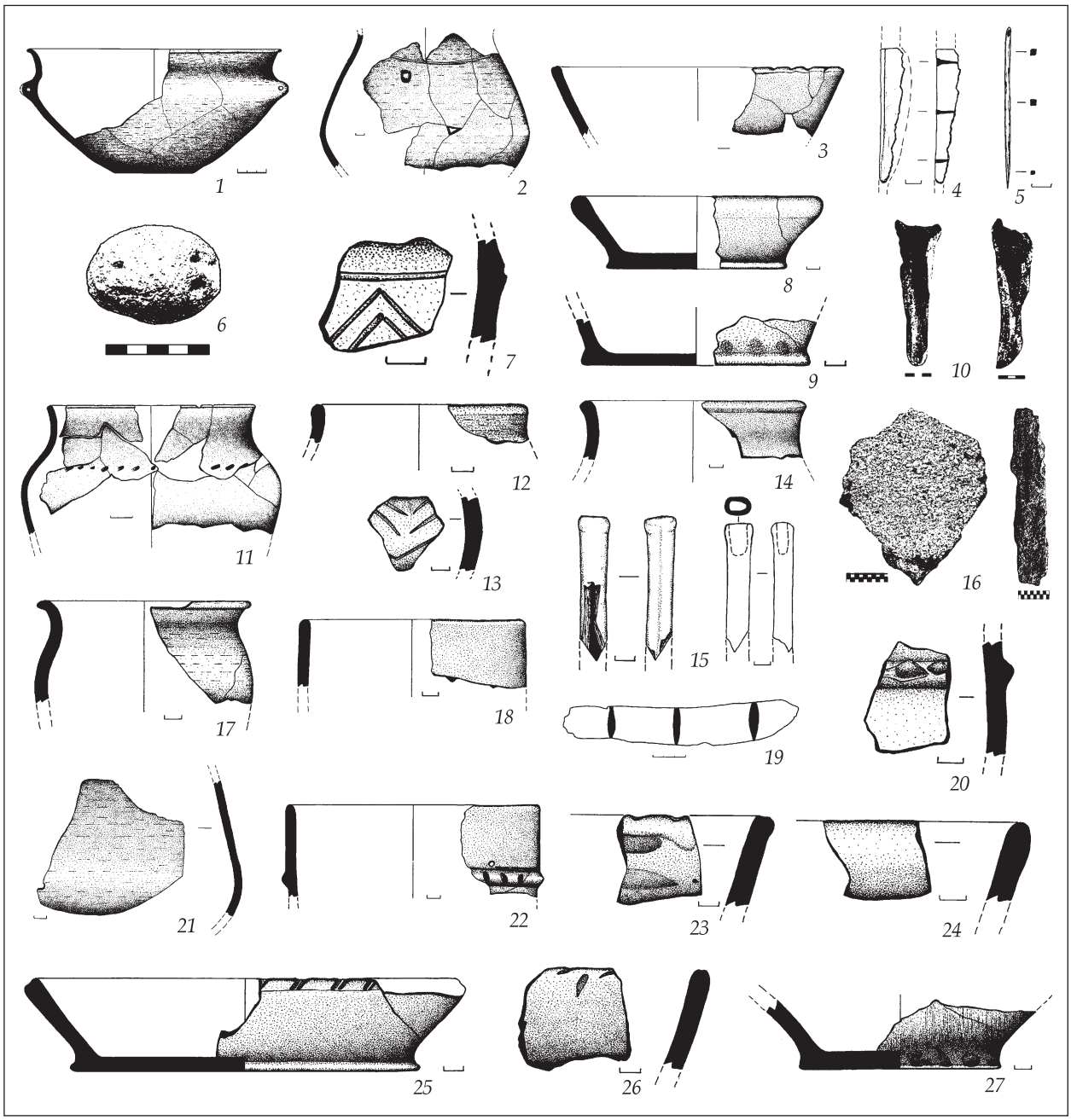

Рис. 2. Артефакти: *заповнення, відмітка 22,15 – 21,88 м*: *1* — ваза (поверхня лощена); *2* — келихоподібний горщик з округлою наліпною шишкою (поверхня лощена); *3* — миска-сковорода (по вінцю вдавлювання); *4* — бронзовий ніж; *5* — бронзове шило; *6* — кам'яний курант; *7* — стінка горщика з орнаментом; *8* — миска-сковорода; *9* — донна частина горщика; *10* — кістка великої рогатої худоби зі слідами обробки; *яма № 1*: *11* — горщик з орнаментом; *12* — вінчик лощеного келиха; *яма № 2*: *13* — стінка посудини з орнаментом; *14* — лощений вінчик горщика; *15* — кістяна ручка; *16* — вапнякова плита антропоморфної форми (?); *яма № 3*: *17* — лощений кубок; *18* — банка; *19* — струг з ребра великої рогатої худоби; *20* — стінка горщика з орнаментом; *21* — стінка келихоподібного келиха (поверхня лощена); *яма № 4*: *22* — верхня частина банки з валиком; *23* — стінка миски-сковороди (по вінцю вдавлювання); *24* — стінка миски-сковороди; *25* — миска-сковорода (по вінцю вдавлювання); *яма № 5*: *26* — стінка миски-сковороди (по вінцю насічки); *27* — донна частина горщика

Отже, комплекс із п'яти ям, досліджений на території «ближнього передмістя» Дикого Саду, ймовірно, виконував функцію господарчої прибудови до приміщення № 13.

Інша територія розкопу 2015 р. не налічувала фундаментів архітектурних споруд, ймовірно, у давнину на ній знаходилися легкі глинобитні наземні будови (загорода для свійської худоби, легкі господарські або житлові споруди) без використання кам'яних фундаментів.

А.В. Івченко

РОБОТИ НА НЕКРОПОЛІ ОЛЬВІЇ

Роботи на некрополі Ольвії у 2015 р. проводилися згідно з відкритим листом за формою 1 № 062/00523 від 12.03.2015 р. та дозволом Міністерства культури України № 22-092/15 від 30.04.2015 р. на розкопі «Орієнт». Завершувалося дослідження південної частини розкопу. Частину розкопаних об'єктів було знайдено та законсервовано у 2013—2014 рр., інші були зафіксовані лише з рівня материка у поточному році.

Загалом знайдено одинадцять поховань (одне з них ймовірне) та два об'єкти. Чотири поховання були підбійними, інші — ямні. У одного з підбійних поховань (№ 1) було простежено заклад з товстостінної погано обпаленої великої відкритої посудини (рис. 1, *1*). Лише одне поховання (підбійне, № 7А) було дитячим, інші — належали дорослим. Три поховання (№ 1, 8 та 10) збереглися майже in situ, інші були частково зруйновані.

До першого етапу існування некрополя на цій території відноситься знахідка аска чорнофігурного з зображенням двох розкритих крил, що імітує чорнофігурні клазоменські форми та датується 540/530—520 рр. до н. е. Сосуд було знайдено безпосередньо на рівні материка (за польовою документацією його попередньо було визначено як поховання № 6). Він стояв горизонтально на денці вінцем на захід. Жодного об'єкта, що можна було б з ним пов'язати, знайдено не було. Можливо, до цього самого часу відноситься поховання № 3. Це зруйнована ямна могила. Від небіжчика залишилися лише фрагментовані кістки ніг. Відповідно до них, покійного було покладено випростано на спині головою на схід. Супроводжувального інвентарю знайдено не було, але у заповненні могильної ями трапилась незначна кількість дрібного керамічного матеріалу, переважна більшість якого (чорнофігурна та чорнолакова кераміка) відносилася до першої половини V ст. до н. е.

Більшість поховань (шість, № 1, 2, 5, 7А, 8, 11) датовані пізньокласичним часом. З них чотири підбійні (№ 1, 2 (поховання, попередньо визначені за номерами № 2, 7 и 7Б, ймовірно, є одним об'єктом) 7А і 8), одне ямне (№ 5) та ще одне, зруйноване до такої міри, що його конструкцію визначити неможливо (№ 11). З підбоїв у трьох були поховані дорослі, у одному — дитина (№ 7А). У трьох випадках підбої було зроблено з північного боку (праворуч від небіжчика), у одному — навпаки (№ 7Б). Усі поховані були спрямовані головою до сходу (з відхиленнями). Усі поховання інвентарні та у кожному знайдено щонайменше дві посудини.

Одне поховання належить до II ст. н. е. (№ 10). Це ямне поховання дорослого, кістяк орієнтовано головою на південь. Померлого було покладено у дерев'яній труні, від якої залишилися декілька цвяхів та сліди дощок. Він лежав на спині з випростаними

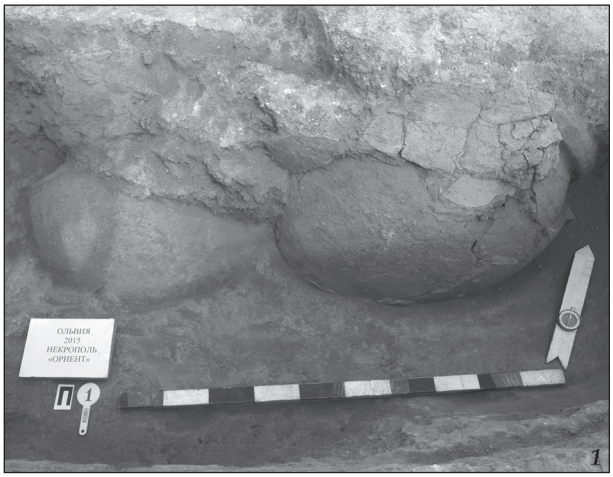

Рис. 1. Поховання ольвійського некрополя 2015 р.: *1* — заклад поховання № 1, вид з півдня; *2* — кам'яне перекриття поховання № 10, вид з півдня

кінцівками. Один з боків могильної ями було викладено камінням, два з яких було оброблено. Яма була перекрита декількома рядами горизонтально покладеного каміння великих розмірів. Померлого супроводжувала лише бронзова фібула (рис. 1, *2*).

Ще одного померлого (№ 9) було поховано у простій ямі головою на північний захід. При ньому було знайдено лише бронзову сережку з дроту, за якою дату об'єкта встановити неможливо. Але у ногах цього поховання на 0,2 м нижче дна за допомогою металодетектора було знайдено монету II ст. до н. е., що супроводжувала рештки людини (поховання № 12). Цей об'єкт знаходився за межами розкопу. У зв'язку з закінченням польового сезону його було законсервовано.

Поховання № 4 було зроблено у простій ґрунтовій ямі. Небіжчика покладено випростаним на спині головою на схід. Череп — відсутній (можливо, він був зруйнований кротовиною). Матеріалу для датування при похованому знайдено не було. Також у цьому сезоні на розкопі «Орієнт» було знайдено яму № 1 невизначеної дати та призначення.

В.В. Крутілов, О.І. Смирнов

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ БОРИСФЕН (ДІЛЯНКА «Т»)

Розкоп «Т» («Теменос») розташовано в центральному районі античного поселення на о. Березань у квадратах В-III, В-IV (за топографічним планом Д.Б. Бєлєнького 1990 р.). Він був закладений В.В. Назаровим у 1996 р. на місці шурфу С.М. Мазараті 1984 р. У даний час розкрито близько 1500 м^2 площі, на якій розташовані залишки храмового комплексу кінця VI — початку V ст. до н. е. з храмом Афродіти, житлові райони поза територією теменоса цього самого періоду, а також заглиблені в землю житла і господарські ями кінця другої — третьої чверті VI ст. до н. е.

Основними завданнями археологічних досліджень на ділянці «Т» були планомір-

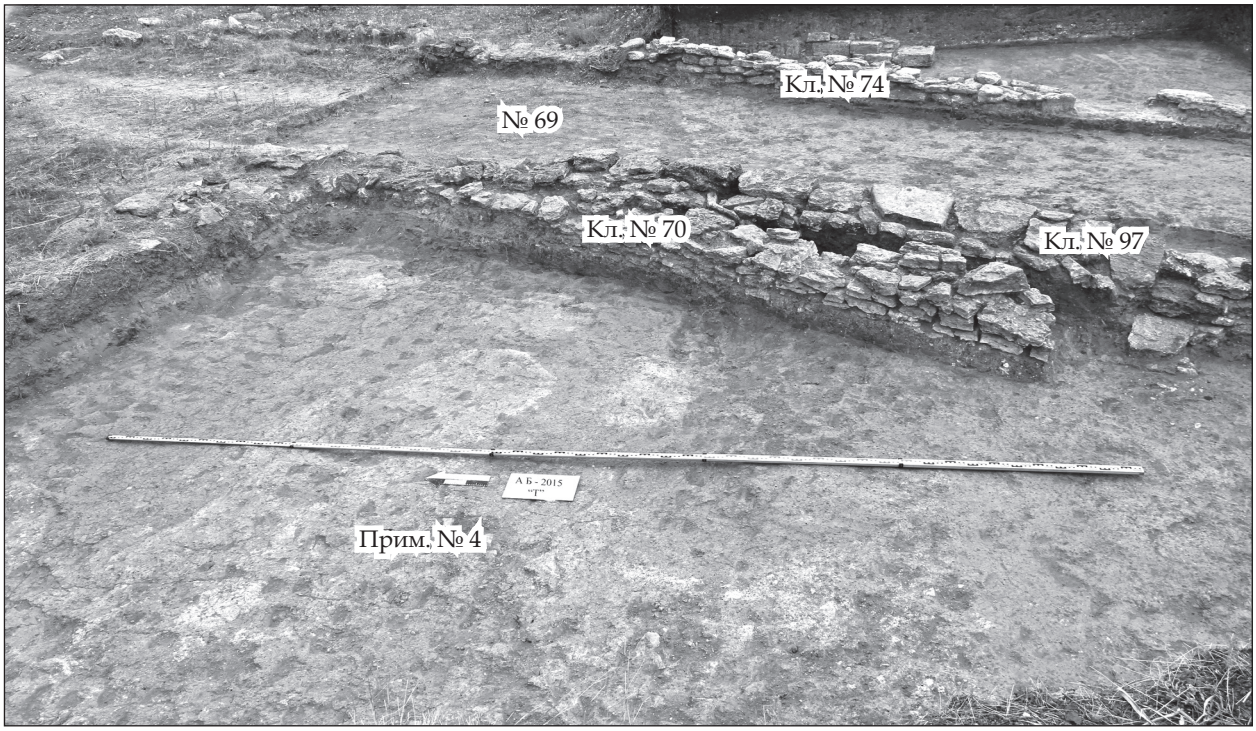

Рис. 1. Ділянка «Т», загальний вигляд прирізки 2015 р. із заходу

ні розкопки території на захід від теменоса. У 1998—1999 рр. В.В. Назаровим тут була закладена прирізка («Західна смуга квадратів»), яка включала шурф С.М. Мазараті 1984 р. Подальші роботи були проведені у 2010—2011 рр. У результаті цих досліджень були виявлені залишки двох будівельних періодів на території прирізки. Перший — представлений землянками та напівземлянками середини VI ст. до н. е., другий (кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.) — двома житловими кварталами, синхронними існуванню Березанського теменоса, які включають у себе наземні житлові та господарчі сирцево-кам'яні будівлі, а також вулицю, яка поділяє ці квартали.

Археологічні роботи 2015 р. були спрямовані на подальше дослідження одного з житлових кварталів та вулиці № 69. Для цього у квадратах В-III 200, В-IV 181 до південно-західної частини розкопу була зроблена прирізка, загальною площею 60 м^2 (рис. 1).

У результаті розкопок у західній частині прирізки було виявлено продовження приміщення № 4 першої чверті V ст. до н. е. з кладками № 70, 72, 73. Все житло орієнтовано за віссю північний схід — південний захід, відповідно до планування городища цього часу, найімовірніше, у бік гавані. Житло розкрите не повністю, південна і західна частини ідуть у борт розкопу. Загальна розкрита площа приміщення — 32 м^2. Південна стіна приміщення (кладка № 98) практично повністю зруйнована грабіжницьким шурфом. У центральній частині приміщення № 4 в квадраті В-III 180 під двома рівнями підлоги на рівні давнього гумусу зафіксовано фрагмент землянки (напівземлянки?) першої чверті — середини VI ст. до н. е. Крім того, на тому ж рівні виявлено фрагмент напівземлянки цього самого періоду, яка входить під кладку № 72.

На схід від приміщення № 4 виявлено продовження вулиці № 69, яка відокремлює два житлових квартали. Вона також орієнтована за віссю північний схід — південний захід, її довжина — 6,5 м, ширина — 3,20 (Пн) — 3,75 (Пд) м. Вулиця обмежена двома кладками № 74 (зі сходу) та № 97 (із заходу), причому кладка № 97 пов'язана в перетин під гострим кутом із кладкою № 70 приміщення № 4. Вулиця вимощена уламками керамічного посуду та дрібним вапняковим бутом. Загальна розкрита довжина вулиці (2010—2015 рр.) — 24,5 м. Слід зазначити, що ширина розкритої північної частини вулиці складає лише 3,12 м, натомість південної — 3,75 м.

Нижче рівня вимостки вулиці виявлений рівень давнього гумусу, в якому досліджено заглиблення середини VI ст. до н. е.

В.В. Крутілов, Д.Є. Чистов

РОБОТИ ЕКСПЕДИЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ЕРМІТАЖУ НА ОСТРОВІ БЕРЕЗАНЬ

Березанська (Нижньобузька) експедиція Державного Ермітажу продовжувала дослідження архаїчного поселення на о. Березань.

Розкопки велися в північно-східній частині острова, на ділянці «О-Західний». Площа нової прирізки, яка була закладена у північній частині ділянки «О-Західний», склала 215 м^2. З трьох сторін (півночі, заходу і сходу) нову ділянку оточує територія, досліджена у сезони 2005—2008 рр. У ході розкопок 2015 р. досліджувалася міська забудова на північ від багатокамерного комплексу № 1 (громадської будівлі кінця VI — початку V ст. до н. е.). Метою цих досліджень був пошук північної межі комплексу громадських будівель, що належать до пізнього архаїчного періоду. А також ми намагались уточнити наші уявлення про міське планування, яке в цій частині поселення мало унікальну для Березані особливість: виявлені в попередні роки траси двох меридіонально орієнтованих вулиць сходилися в досліджуваному районі під гострим кутом. Передбачалося, що на розкритій ділянці вони можуть злитися в одну вулицю, або ж тут був розташований глухий провулок, орієнтований у широтному напрямку.

У результаті розкопок 2015 р. вдалося розкрити продовження однієї з двох згаданих вище меридіональних вулиць, яка проходила на схід від пізньоархаїчної будівлі БК-1, а також завершено вивчення багатокамерного комплексу № 3 — одного з житлових

Рис. 1. Приміщення № 26, розвал посудин у шарі руйнування останньої чверті VI ст. до н. е., вид з півночі

будинків архаїчного Борисфена, який був по-сусідству розташований з тією самою вулицею зі сходу. Разом з тим, збереженість будівельних залишків кінця VI — початку V ст. до н. е. у західній частині прирізки виявилася дуже поганою. Складений з великих вапнякових плит цоколь огорожі, що відділяла територію БК-1 від міської вулиці (кладка № 48) далі на північ обривається; на рівні денної поверхні пізньоархаїчних будівель нової прирізки виявлені лише безформні руїни каменю (один з яких, можливо, належав демонтованому продовженню огорожі), а також короткий відрізок водостоку з ложем із великих каменів вапняка.

На схід від вулиці досліджено будівельні залишки житлового будинку БК-3. Ще в ході розкопок 2006—2008 р. у датуванні цього будинку були виділені два основні будівельні періоди: перші споруди, зведені на початку третьої чверті VI ст. до н. е., загинули в пожежі в останній чверті того самого століття. Незабаром після руйнування будинок був перебудований заново, причому планування приміщень пізнього періоду частково збігалося з ранніми будівлями. У ряді випадків для пізніх стін використовували ранні кам'яні кладки і їхні сирцеві надбудови в якості основ.

Аналогічна картина виявлена і на ділянці 2015 р. Були досліджені три приміщення будинку БК-3 (№ 7, 25 і 26), а також частина центрального двору, до якого вони примикали. Будівельні залишки двох приміщень (№ 25 і 26) являли собою кам'яні цоколі стін, які були перебудовані в кінці VI — на початку V ст. до н. е. Напівпідвальне приміщення № 7, невелика частина якого досліджувалася ще в 2008 р., було заглиблено відносно давньої денної поверхні на 0,50—0,60 м. Відмінною особливістю цього приміщення є стіни з сирцевих цеглин гарної збереженості, які не мали кам'яних цоколів у основі. Після загибелі будівлі у пожежі підвал не був перебудований.

Особливий інтерес представляє невелике приміщення № 26 (розкрита площа для будівлі третьої чверті VI ст. до н. е. — 10,5 м^2, північна межа в 2015 р. не була виявлена), оскільки приблизно на половину свого об'єму воно виступає за західний кордон будинку. Таким чином, міська вулиця має тут злам, або ж саме у цьому місці закінчувався передбачуваний глухий провулок. У південно-західному і південно-східному кутах цього приміщення знайдені поди глинобитних печей, а між ними, біля південної стіни споруди (№ 117), був знайде-

ний розвал із восьми посудин (рис. 1). Три з них — хіоські пухлогорлі тарні амфори, поруч лежала нижня частина лесбоської сіроглиняної амфори і частина тулуба клазоменської амфори в дрібних фрагментах. Тут також знайдено три ліпні посудини: одна — банкової форми, дві — горщики з відігнутими вінцями. Знайдений комплекс кераміки, безсумнівно, відноситься до часу руйнування будинку. Після пожежі ця частина БК-3 також перебудовується, причому нові кладки (№ 39 та 118) будуються поверх нашарувань золи і сирцю, і не співпадають у плані зі стінами раннього приміщення.

На досліджуваній території на захід від БК-3 будівельних залишків другої половини VI ст. до н. е. не виявлено. Також не вдалося виявити будь-яких меж західної меридіональної вулиці. Разом з тим, горизонт другої половини VI ст. до н. е. представлений тут потужним шаром руйнування (безформними запливами сирцю та насиченими золою нашаруваннями), що сформувалися, очевидно, одночасно з шаром пожежі в БК-3. Він добре датується завдяки виразним керамічним знахідкам, серед яких можна відзначити серію фрагментів аттичних чорнофігурних кратерів 540-х рр. до н. е. (рис. 2).

Рис. 2. Фрагмент стінки чорнофігурного аттичного кратера

Розкопки 2015 р. були зупинені на рівні споруд третьої чверті VI ст. до н. е., однак на частини розкритої площі з цього рівня зафіксовані господарські ями, що відносяться до більш раннього періоду (перша половина VI ст. до н. е.). Загалом, на розкритій території досліджено дев'ять господарських ям VI — початку V ст. до н. е. Жодних об'єктів і виражених шарів класичного, елліністичного та римського періодів на площі прирізки не знайдено.

В.М Фоменко, М.Т. Товкайло, М.А. Дяченко, О.О. Требух

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВИХ ПАМ'ЯТОК ГАРД І ЛІДИНА БАЛКА

Продовжувались охоронно-рятівні розкопки багатошарових пам'яток Гард і Лідина Балка у ложі Олександрівського водосховища Південно-Українського енергокомплексу. Роботи були зосереджені на ділянках, які затоплюватимуться при піднятті рівня води до позначки 16,9 м.

Дослідження багатошарового поселення і могильника Гард здійснені загалом на площі 76 м^2. Вони велися у двох напрямках, а саме: продовжено розробку культурних нашарувань поселення на ділянці 2013 р. та проведено пошуки нових поховань дослідженого у тому самому році могильника маріупольського типу. У 2013 р. через несприятливі погодні умови розкоп був доведений лише до глибини 0,6—0,7 м від поверхні. Тут пройдено стратиграфічні горизонти з культурними нашаруваннями XVII—XIX ст., античності, доби бронзи та частково доби енеоліту. Тоді ж було досліджено два усатівські поховання (№ 31 і 32). У звітному році дослідження ділянки завершено. У результаті отримано масовий археологічний матеріал доби енеоліту, пізнього та раннього неоліту, який підтверджує зроблені раніше стратиграфічні й культурно-хронологічні висновки. Сліди нових поховань маріупольського могильника на вказаній площі виявити не вдалося, тому коло пошуків було поширено на суміжні ділянки. Для цього вручну довелося перекидати ґрунтові відвали завтовшки понад 2,0 м. В результаті відкрито залишки ще одного поховання маріупольського типу, від якого збереглися лише фрагменти довгих кісток ніг з обламаними епіфізами.

Кістки залягали під ранньонеолітичним шаром, у дерново-алювіальному супіску на 0,12—0,15 м нижче від поверхні останнього й на відстані 0,75 м від внутрішнього краю кам'яної стіни, зведеної навколо могильника. До того ж, кості були вкриті щільною вапняковою кіркою, притаманною лише для поховань маріупольського могильника. У зв'язку з цим слід згадати про череп № 4а, знайдений у 2010 р. за 1,0 м від описаних кісток. Цей череп був перепохований і стояв на потиличній кістці, прихилений до внутрішнього боку названої стіни, на відстані 5,4 м від основної групи поховань. Вірогідно, череп і виявлені у 2015 р. кості належать до одного й того самого поховання (№ 4а).

На жаль, продовжують свою діяльність грабіжники. До початку роботи експедиції поруч з розкопом вони зруйнували давнє поховання. Воно містилося в овальній могилі розмірами приблизно 0,8 × 0,6 м, орієнтованій довгою віссю за лінією північ-південь. Дно зафіксоване на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Положення скелета не встановлено, оскільки кістки порушені й потрощені, череп відсутній. Про інвентар жодних даних також немає. За формою поховальної ями, її розмірами та глибиною залягання поховання належить, ймовірно, до могильника усатівської культури. Це підтверджує й розташування його всередині кромлеха, східний сегмент якого було досліджено у розкопі 2011 р.

На Лідиній Балці у звітному році розкопки проведені на площі близько 110 м^2. На прирічкових ділянках розкопу 2011 р. завершено розробку нижніх культурних горизонтів з матеріалами доби ранньої бронзи, раннього та пізнього періодів трипілля, пізнього неоліту (буго-дністровська культура).

Вище по схилу тераси при заглибленні розкопу 2014 р. розчищено південно-західний сектор культового комплексу, виявленого у 2008—2009 рр. Це дало можливість майже повністю окреслити загальні обриси даного об'єкта. Комплекс складався з кам'яної огорожі завширшки 2,0—2,5 м, яка обмежовувала овальну площадку з внутрішніми розмірами 20 × 14 м. На північній половині площадки створювали квадрат 4 стелоподібні плити, п'ята містилася між ними у центрі. Збоку від стел лежав повалений менгір, який, очевидно, раніше стояв вертикально. Вхід до комплексу здійснювався з південного сходу через перелаз в огорожі завширшки близько 2 м. Об'єкт, судячи зі стратиграфії та характеру знайденої кераміки, датується періодом бабинської культури і, вірогідно, споруджений її носіями. Дослідження тут планується продовжити.

Д.В. Кіосак

РОБОТИ НА КОМПЛЕКСІ ПАМ'ЯТОК «КАМ'ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ»

Окремі компоненти комплексу археологічних пам'яток Кам'яне-Завалля були виявлені ще у 1974 р. розвідкою Одеського державного університету під керівництвом В.Н. Станко. Але визначити просторову цілісність пам'ятки та співвідношення різночасових мешкань вдалося лише впродовж 2011—2013 рр. На сьогодні до комплексу входять об'єкти неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), трипільської та черняхівської культур, нового та новітнього часу. На поверхні трапляються окремі речі XIII—XIV ст. Гіпотетичною є наявність тут пункту знахідок палеоліту-мезоліту та мешкання доби пізньої бронзи. Зони поширення артефактів різної культурної належності частково перетинаються та розташовуються на правому березі р. Південний Буг протяжністю 1 км на південний схід від шосейного мосту до смт Завалля.

Попередніми роботами (шурфуванням 2012 р., розкопками 2013—2014 рр.) у локусі «третій мис — центр» виявлено та частково досліджено заглиблений об'єкт культури лінійно-стрічкової кераміки, який складався з двох котлованів (рис. 1). Цього польового сезону було продовжено вивчення згаданого заглиблення.

Сім квадратів 2 × 2 відкрито та прокопано до материкового шару на захід та південь від розкопу 2013—2014 рр. Тут у потужному шарі підґрунтя простежено частину

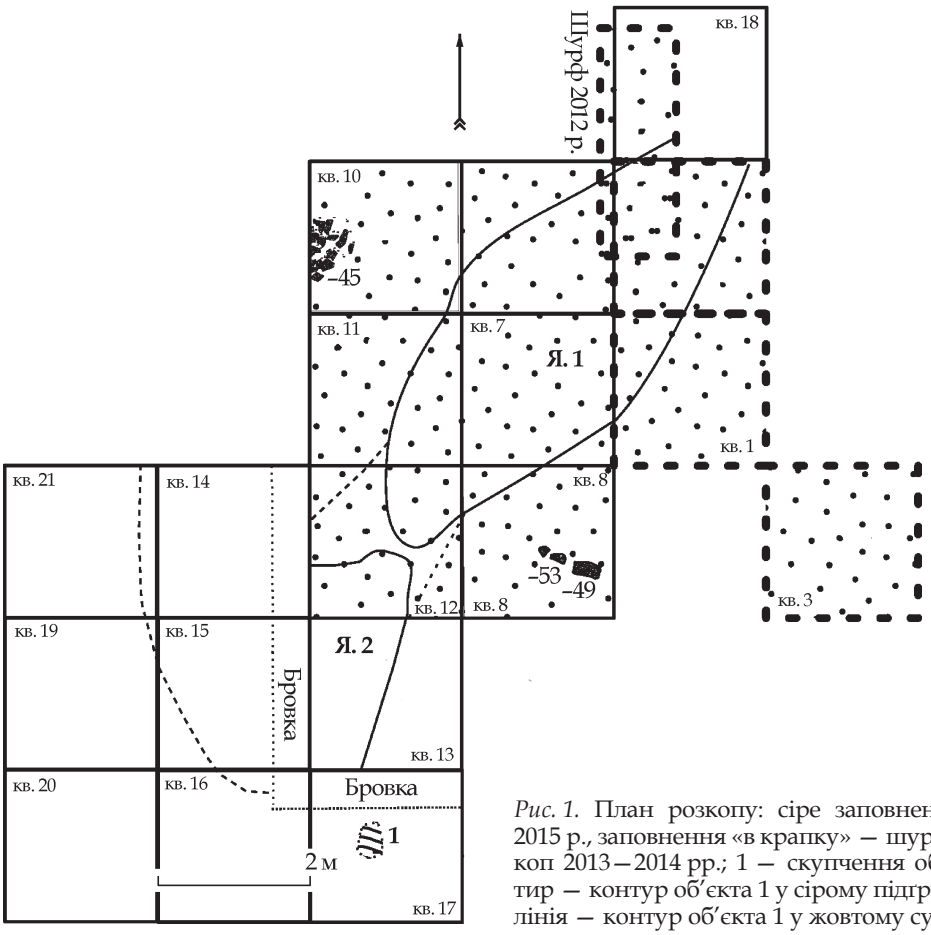

Рис. 1. План розкопу: сіре заповнення — розкоп 2015 р., заповнення «в крапку» — шурф 2012 та розкоп 2013—2014 рр.; 1 — скупчення обмазки; пунктир — контур об'єкта 1 у сірому підґрунті, суцільна лінія — контур об'єкта 1 у жовтому суглинку

котловану 2 об'єкта, розмірами щонайменше 4,30 × 2,20 м. На двох ділянках його дно було поглиблено у світло-жовтий суглинок до позначок –153—159 см від умовного репера. У північно-західній частині ями (кв. 14) заповнення об'єкта складалося фактично з суцільного скупчення кісток тварин та поодиноких знахідок фрагментів кераміки й кількох великих каменів човноподібної форми, спрацьованою поверхнею донизу. У південній частині котловану (кв. 15 і 16) кістки були менш численними, натомість частіше траплялись фрагменти посуду, в тому числі археологічно цілі посудини. Західний край об'єкта визначався досить чітко як за поширенням археологічних знахідок, так і за характером заповнення. У сірому підґрунті його вдавалося простежити виключно в розрізах — стінках та бровках, а в світло-жовтому суглинку він спостерігався і в плані.

Південна межа заглиблення не настільки очевидна і потребує подальшого вивчення. Натомість, у кв. 17, поза об'єктом простежено скупчення обпаленої до червоного кольору крихкої глини — обмазки. Дрібні крихти обмазки траплялися по всій площі квадрата, надаючи іноді культурному шару червонуватого кольору.

Площу шурфу 2—3 2012 р. було вписано до одного квадрата 2 × 2 (кв. 18). Суцільна насиченість кістками та іншими знахідками свідчить на користь того, що квадрат повністю потрапив у контур заглиблення.

Із розкопу походить виразна колекція фрагментів посуду, кісток тварин, кам'яних та кременевих знарядь праці. Характерні особливості керамічних залишків (тісто та спосіб обробки поверхонь, форми та специфічна «нотна» орнаментація) лишають мало сумнівів у тому, що неолітичне мешкання на пам'ятці має датуватися нотною фазою КЛСК.

У локусі «четвертий мис — улоговина» було закладено шурф 7, розмірами 2 × 1 м. Під потужними відкладами, насиченими уламками посуду XIX—XX ст., виявлено частину об'єкта з керамікою КЛСК у заповненні. Великий камінь лежав поруч із черепом тварини неподалік від заглиблення Т-подібної форми. Для правильного розуміння об'єкта КЛСК потрібне його повне відкриття.

У локусі «перший мис» зібрано виразну колекцію підйомного матеріалу трипільської культури. Шурфом перерізано видовжене заглиблення, яке обмежувало мис із напільного боку. Воно виявилося ровом, лійкоподібного перетину, шириною щонайменше 2,9 м та глибиною 1,7 м. З рову походять уламки керамічного посуду Трипілля BI, двобічно-оброблений наконечник стріли, каміння та кістки.

Таким чином, у ході робіт 2015 р. на комплексі пам'яток Кам'яне-Завалля продовжені розкопки заглиблення складної форми культури лінійно-стрічкової кераміки (об'єкт 1). Він тягнеться у північний та східний борти розкопу та потребує подальшого вивчення. В інших локусах відкрито частину ще одного об'єкта (№ 2) КЛСК та описано переріз рову Трипілля BI.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Г.В. Жаров, С.Д. Лисенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ У ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Лівобережною археологічною експедицією (ЛАЕ) на території Полтавської області за останні роки досліджено п'ять поселень доби бронзи.

Задолжик (Зеньківский р-н, Пишненківска с/р, с. Саранчовка). Поселення. Розташоване за 0,6 км на північний схід від північно-східної околиці с. Саранчовка. Займає ділянку великого мисоподібного виступу, утвореного лівим берегом р. Грунь і правим берегом безіменної балки, в ур. Задолжик. Виявлене в результаті обстеження двох варіантів розміщення майданчика свердловини № 168 Бєльського нафтогазоконденсатного родовища (НГКР). Зафіксований лише північний край поселення, площею не менше 0,75 га. Не виключено, що поселення продовжується в західному, південному і східному напрямах. Поверхня пам'ятки задернована. Культурний шар має потужність до 1,0 м.

З пам'ятки походить 11 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи, у тому числі денце горщика (рис. 2, *II: № 7*) і фрагменти верхньої частини горщика бондарихинської культури, орнаментованого із зовнішнього боку під зрізом вінець горизонтальними підтрикутними вдавленнями та перлинами нижче лінії вдавлень (рис. 2, *II: № 1, 2*).

Котелівка 5 (Котелівський р-н). Поселення. Розташоване за 2,4 км на схід від східної околиці смт Котельва. Обстежувалося з метою вибору нових майданчиків під бурові свердловини. Потрапило в межі Котелівського газоконденсатного родовища (далі — ГКР). Займає великий мисоподібний виступ правого берега р. Котелівка (лівий доплив р. Ворскла). Умовно (за підйомним матеріалом) розбито на чотири ділянки (1, 2а, 2б, 3). Площа пам'ятки пошкоджена буровими свердловинами, трубопроводами, будовами колишньої ферми (південна частина, ділянка 2а). Висота над рівнем заплави 2—12 м. У результаті проведених робіт загальна площа поселення склала не менше 38 га. Територія пам'ятки розорюється.

Виявлені матеріали епохи бронзи, черняхівської культури, нового часу. До доби середньої бронзи можуть бути віднесені 34 фрагменти кераміки. Посудини орнаментовані підтрикутними наколами, відбитками шнура (?) і гребінки, горизонтальною ялинкою (рис. 1, *II*). П'ять фрагментів імовірно датуються періодом пізньої бронзи.

Мехедівка 1 (Лохвицький р-н, Безсалівська с/р). Розташоване за 0,8 км на північний схід від північної околиці с. Мехедівка. Виявлене при обстеженні земельної ділянки під свердловину № 109 Мехедівсько-Голотовщинського ГКР. Займає мисоподібний виступ у витоках безіменної балки (правий доплив р. Суха Лохвиця). Висота над рівнем дна балки 20—25 м. Площа поселення не менше 5 га. Розорюється. Мабуть, зафіксована лише центральна частина пам'ятки. Територія поселення, скоріш за все, поширюється на всі боки. Для встановлення точних розмірів пам'ятки необхідно провести додаткові розвідувальні роботи. Площа пам'ятки частково пошкоджена свердловиною № 2.

Один фрагмент товстостінної посудини може бути віднесений до епохи середньої бронзи (рис. 1, *I: № 18*). Велика частина керамічного комплексу відноситься до культурного кола Бабине (41 фр.) (рис. 1, *I, № 1 – 6, 8, 12, 14, 15, 19, 23 – 26, 29*). Особливо слід зазначити шпатель із стінки посудини бабинського типу (рис. 1, *I: № 14*). Епоха пізньої бронзи представлена 14 фрагментами посудин, у тому числі шийкою посудини бондарихинської культури, орнаментованою пласкою перлиною (рис. 1, *I: № 20*).

Піщане 1 (Полтавський р-н). Розташоване за 2 км на південь від південно-східної околиці с. Піщане. Виявлене при обстеженні ділянки під свердловину 31 Родниковського ГКР. Займає мис у витоках безіменної балки (правий доплив р. Вільхова Говтва). Площа пам'ятки не менше 3 га. Розорюється. Територія пам'ятки, ймовірно, продовжується в західному, південному і східному напрямах.

З пам'ятки походить 23 фрагменти кераміки епохи бронзи. До доби середньої бронзи можуть бути віднесені 14 фрагментів (рис. 1, *III: № 1*), до культурного кола Баби-

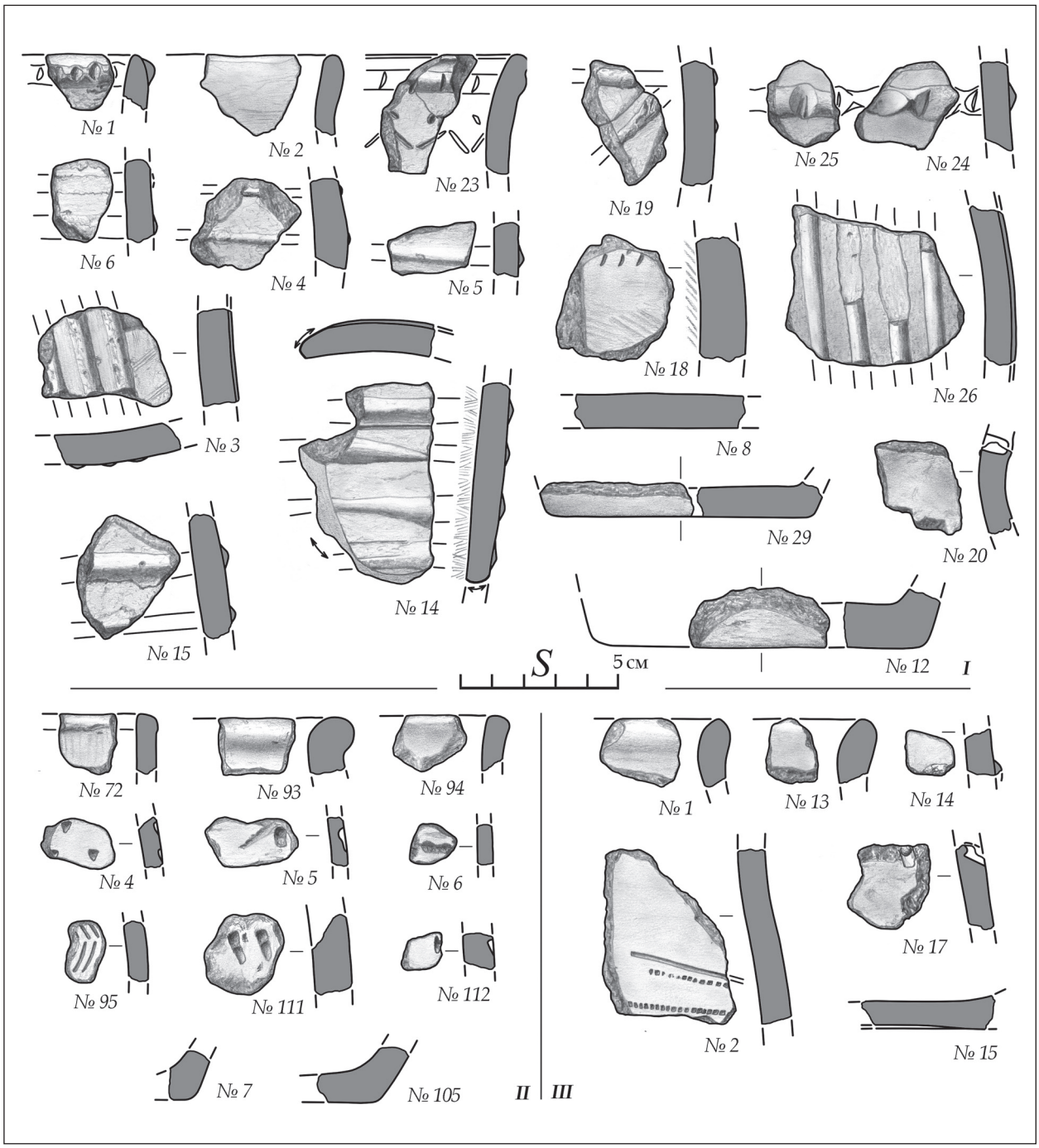

Рис. 1. Кераміка доби бронзи з поселень: *I* — Мехедівка 1; *II* — Котелівка 5; *III* — Піщане 1

не — 1 (рис. 1, *III: № 14*), до періоду пізньої бронзи — 8 (рис. 1, *III: № 2, 13, 15, 17*).

Чалівка 1 (Карлівський р-н, Ланівська с/р). Пам'ятка виявлена при обстеженні об'єктів нафтогазовидобування на території Полтавської області у 2012 р. Розташована за 6 км на північний схід від смт Ланна і за 0,5 км на схід від с. Чалівка у верхів'ях вологої балки — лівого допливу р. Ланна. У межах будмайданчика культурний шар був досліджений закладеними 20 шурфами. Було встановлено, що культурний шар пам'ятки слабо насичений знахідками і перевідкладений внаслідок плантажної оранки. Зараз територія поселення також розорюється. Підйомний матеріал і знахідки з шурфів представлені дрібними, маловиразними фрагментами кераміки епохи бронзи. Розкопки мали загальну сітку квадратів 4 × 4 м з окремою нумерацією в межах кожного розкопу. Розкопи (у напрямі розкопу 7) орієнтовані з відхиленням до північного сходу (азимут — 65°). Поверхня пам'ятки практично горизонтальна, з незначним пониженням (близько 1,8 м) у північно-східному напрямі.

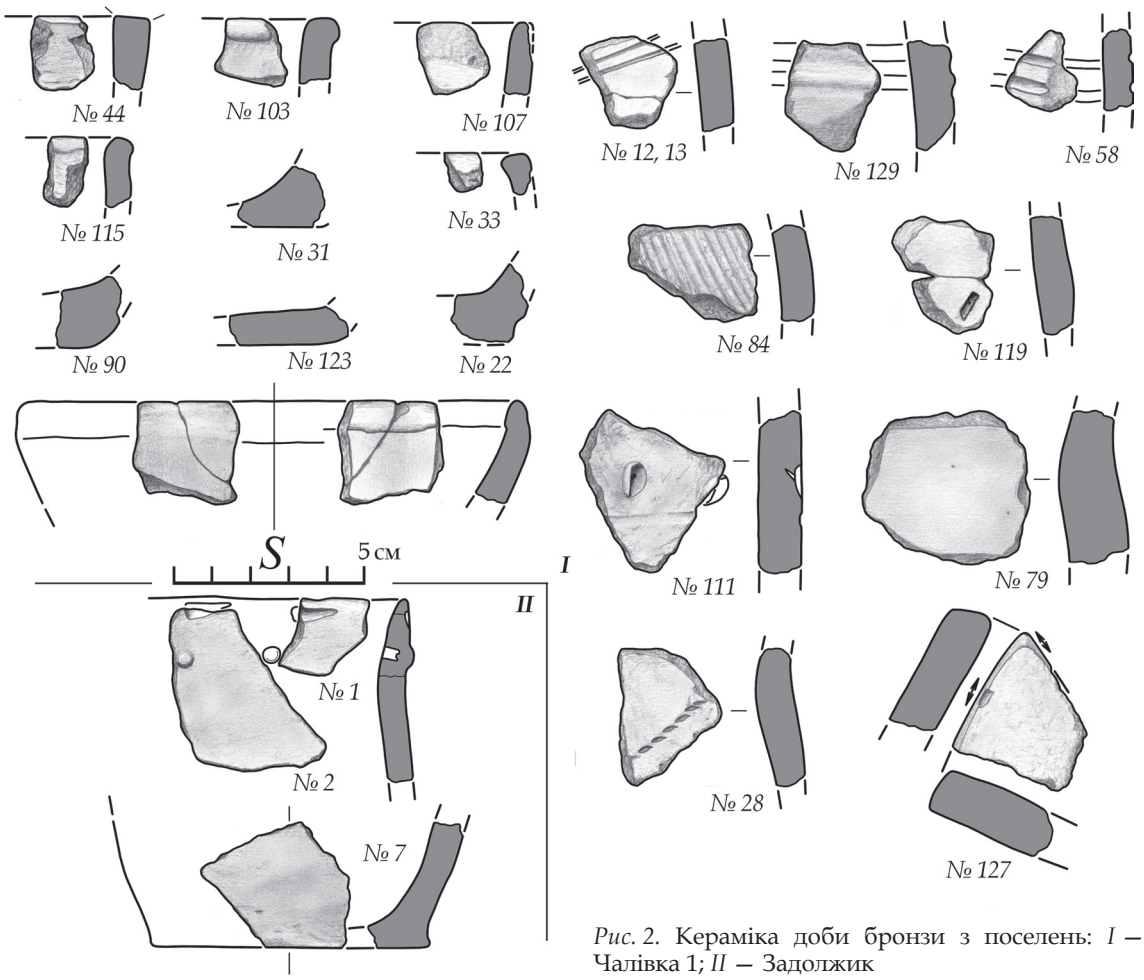

Рис. 2. Кераміка доби бронзи з поселень: *I* — Чалівка 1; *II* — Задолжик

Керамічний комплекс пам'ятки складає 126 фрагментів посудин епохи середньої бронзи (рис. 2, *I*). До епохи бронзи також може бути віднесений фрагмент абразиву з сірого пісковика (?) (рис. 2, *I: № 127*).

В цілому ЛАЕ у Полтавській обл. виявлено: пам'яток з керамікою епохи середньої бронзи — 3, з керамікою бабинского типу — 2, з керамікою бондарихинського типу — 2, з невиразною керамікою епохи пізньої бронзи — 4.

С.А. Задніков

РОБОТИ НА СХІДНОМУ УКРІПЛЕННІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Влітку 2015 р. Скіфською експедицією Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна проведені дослідження Східного укріплення. Розкоп № 35 уперше було закладено в 2013 р. у північній частині укріплення. За два роки в цій частині поселення було розкрито загальну площу 412 м^2, на якій було виявлено 34 господарчих комплексів, розташування яких надало змогу локалізувати у межах розкопів щонайменш дві садиби.

Розкоп цього року примикав зі сходу до розкопу 2014 р. На площі 144 м^2 були знайдені 11 господарських ям, заповнених переважно уламками глиняної обмазки, кісток тварин, фрагментами місцевої ліпної кераміки пізньоскіфського та середньоскіфського часу. Поза комплексами археологічний

матеріал маловиразний, насиченість предметами матеріальної культури незначна.

Культурний шар у цій частині укріплення значною мірою зруйнований оранкою, тому на багатьох ділянках розкопу безпосередньо під орним шаром починався шар давнього похованого ґрунту, завтовшки від 0,10 м до 0,30 м, який поступово переходив у жовтий материковий суглинок.

Вісім господарських ям мали циліндричну форму та глибину 0,75—1,25 м від сучасної поверхні. Три ями вірогідно використовувались як зернові, оскільки мали складний профіль з підбоєм по периметру дна.

Найбільш цікавим виявилось заповнення двох ям. В одній із них був знайдений розвал ліпної миски із загнутим всередину краєм, в іншій — зафіксовано верхню частину ліпної корчаги.

В ямах та орному шарі знайдені уламки ліпних горщиків, вінця яких прикрашені пальцевими вдавленнями по краю та наскрізними проколами. Вироби з глини представлені пряслицями, уламком глиняного конуса. Знахідки з заліза характеризують уламок дводірчастих псалій, лезо ножа, декілька шил, трилопатеве вістря стріли. Вироби з бронзи представлені тригранними вістрями стріл, уламком бруска прямокутного перетину, кусками виплесків. Знайдено також кусок свинцевого торгівельного злитка, який у давнину було розрубано на декілька частин. Серед предметів античного імпорту можна відмітити уламки античних амфор різного виробництва — Фасос, Книд, Синопа тощо, а також фрагментований столовий посуд у вигляді уламків чорнолакового килика, канфара та ручкою гераклійського лутерія.

Планується продовжити дослідження на розкопі № 35 Східного укріплення Більського городища.

С.А. Задніков, І.І. Корост, В.В. Приймак, О.В. Гопкало

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Більське городище є еталонною пам'яткою археології доби раннього залізного віку. Унікальний поселенський комплекс скіфського часу вражає не лише своєю масштабністю (його площа — більше 5 тис. га), а й унікальним та інформативним археологічним матеріалом. Це дає змогу науковцям повноцінно досліджувати всі складові аспекти життя (побут, культуру, традиції, економічні та соціальні зв'язки) як самого протоміста, так і населення Поворскля VII—IV ст. до н. е. в цілому.

Одним із основних завдань, які стоять нині перед археологами-дослідниками Більського городища, є обстеження території Великого укріплення древньої фортеці. При цьому пріоритет надається дослідженню вже відомих поселень. Це обумовлюється гострою необхідністю уточнення меж та площ цих комплексів, їхнього картографування завдяки можливостям, які відкривають сучасні GIS-технології. Крім того, дослідження дають можливість підтвердити чи спростувати сам факт існування деяких поселень у межах Великого Більського укріплення.

Впродовж 2015 р. працівники Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» проводили розвідки (зі здійсненням шурфування) на так званих селищах-передгороддях Східного укріплення городища. Ці комплекси протягом тривалого часу вважаються невід'ємною складовою Більського городища та потрапили під опіку органів охорони культурної спадщини внаслідок включення в додаток-перелік об'єктів археології до прийнятого рішення Полтавською обласною радою «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» (далі — *Рішення*) (рис. 1). Часткові обстеження на цих територіях у різні роки проводилися Б.А. Шрамком та С.П. Степановичем.

У ході розвідок 2015 р. працівниками заповідника «Більськ» було закладено 7 шурфів на передгороддях № 10 і № 11 (згідно з *Рішенням*), розміщених південніше Східного укріплення (рис. 2), а також на ділянках, що прилягають до них. Розкопки та шурфування на цих пам'ятках раніше не проводилися.

Результати робіт вкотре наводять на думки, що існування цих поселень викликає сумніви. Подібні висновки, до речі, слідують і за

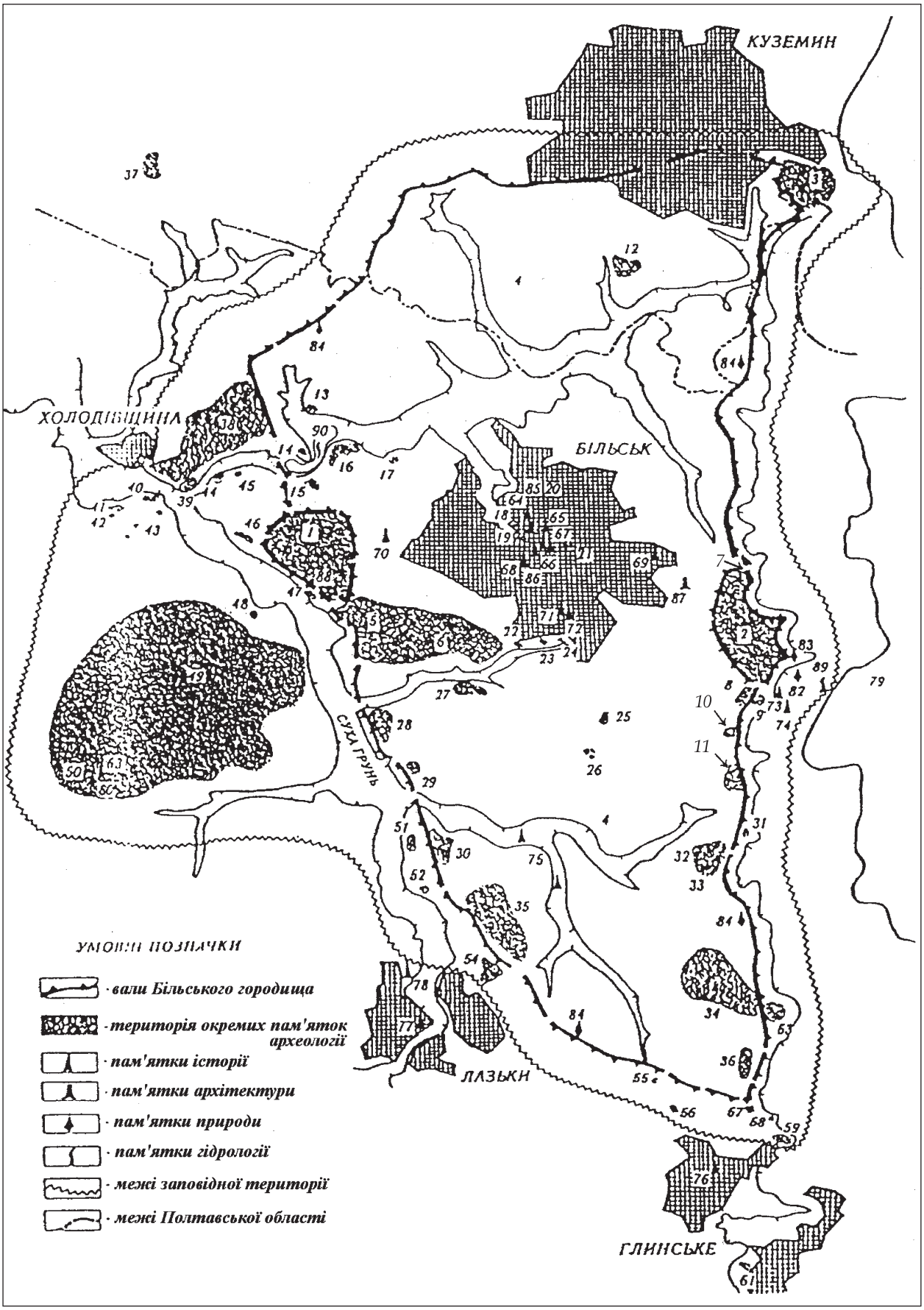

Рис. 1. Селища-передгороддя Східного укріплення Більського городища (№ 7, 10 та 11) на карті-схемі, що є додатком до Рішення Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 року «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище»

№	Шурф / зачистка	Рік	Довгота	Широта
1	Шурф 1	2015	34,667	50,0669
2	Шурф 2	2015	34,6645	50,0696
3	Шурф 3	2015	34,6643	50,0687
4	Шурф	2015	34,6645	50,0686
5	Зачистка	2015	34,6641	50,0687
6	Шурф 4	2015	34,6646	50,0678
7	Шурф 5	2015	34,6651	50,0685
8	Шурф 6	2015	34,6657	50,0687
9	Шурф 7	2015	34,6656	50,0642

Рис. 2. Розташування шурфів на селищах-передгороддях Східного укріплення Більського городища. 2015 р. Карта — В.В. Приймака і О.В. Короті

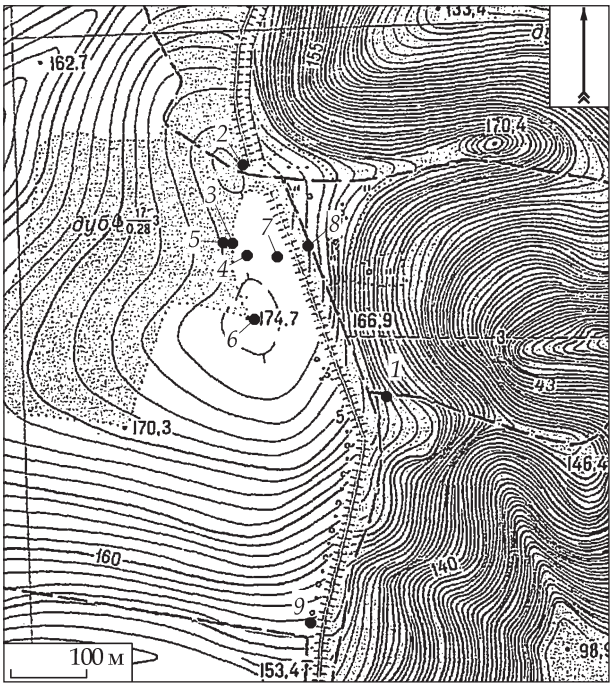

підсумками розвідок 2014 р., проведених на цих територіях. У більшості шурфів 2015 р. не зафіксовано археологічних матеріалів. Лише у шурфі 4 знайдено кілька невиразних фрагментів скіфської кераміки.

Наприкінці 2015 р. працівники заповідника «Більськ» розпочали дослідження селища-передгороддя (№ 7 згідно з *Рішенням*), розміщеного північніше Східного укріплення, із зовнішньої сторони валу городища. Пам'ятка розташована на краю плато правого корінного берега р. Ворскла та займає площу близько 1 га. Із півночі та заходу досліджувана ділянка обмежується ґрунтовими дорогами, які ведуть, відповідно, до в'їзду на Східне укріплення і до прибережної території старого русла р. Ворскла. Зі сходу селище вимежовується крутим схилом. Із півдня пам'ятка примикає до Східного укріплення.

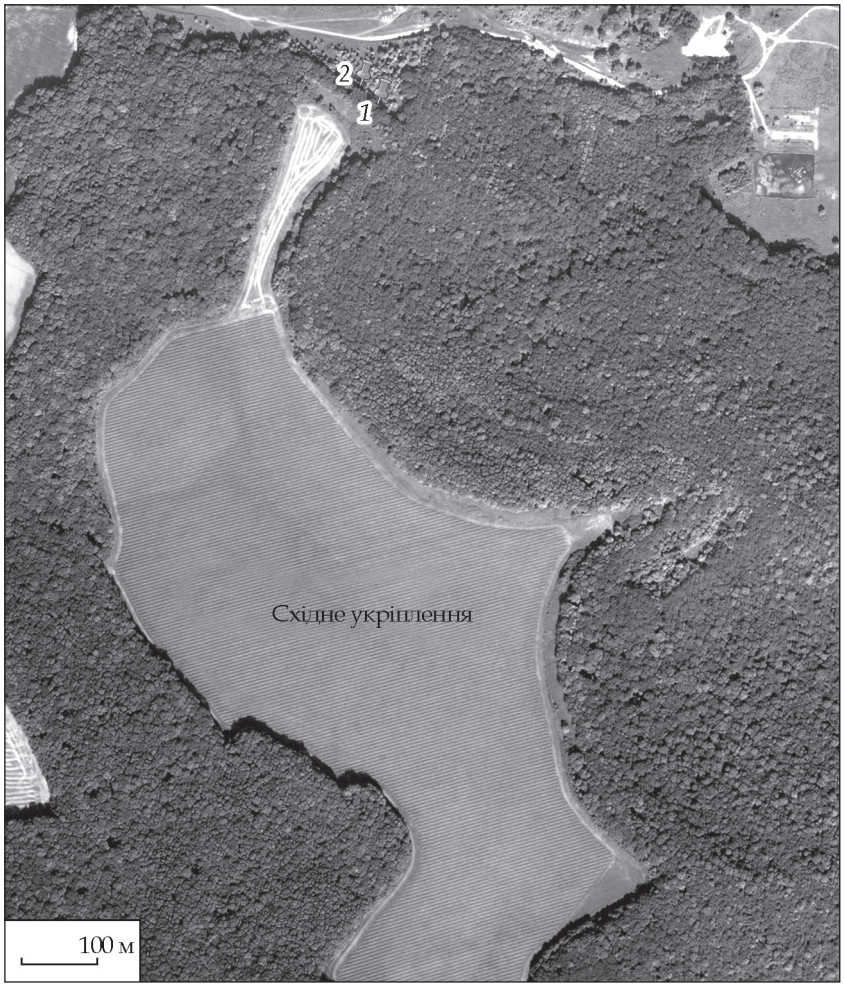

Сліди даного поселенського об'єкта скіфської епохи фіксувалися Б.А. Шрамком під час облаштування табору археологічної експедиції, що працювала в 1950-х рр. на Більському городищі. Однак розкопки та шурфування на цій території не проводилися.

У ході розвідувальних робіт на поселенні було закладено 2 шурфи (рис. 3). У заповненні шурфів знахідок виявлено не було. Під шаром сірого лісового ґрунту зафіксовано стерильний чорнозем. Таким

Рис. 3. Місце розташування шурфів на північному селищі-передгородді Східного укріплення Більського городища на космічному фотознімку (за програмою «Google Earth version 7.1.5.1557»)

чином, існує потреба в подальших дослідженнях селища з метою підтвердження його реального існування.

Однією з характерних особливостей Більського городища є наявність різночасових пам'яток у його складі. Це пояснюється, у першу чергу, вигідним географічним положенням унікальної фортеці, розміщеної на вододілі 2 річок — Ворскли та Сухої Груні, та унікальними природними умовами, які давали змогу успішно займатися, передусім, землеробством та скотарством.

Чи не найяскравіший слід, окрім представників скіфського етносу, на Більській землі залишили носії черняхівської культури. Залишки поселень пізньоримського часу зафіксовані як у межах археологічного комплексу, так і прилеглих до нього ділянок.

У 2015 р. працівники заповідника «Більськ» провели шурфування на території поселення черняхівської культури в урочищі Марченки, за 4,5 км на захід від центру с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. Дослідженню передували роботи зі збору поверхневого матеріалу на пам'ятці, здійсненні групою науковців під керівництвом О.М. Шапорди. Тоді ж було уточнено площу та межі поселення.

Під час шурфування на території пам'ятки було частково обстежено рештки господарського (?) об'єкта. У заповненні шурфа виявлено фрагменти кружального посуду (213 од.), глиняну обмазку (12 од.), уламок залізного предмету, металеву крицю. Серед керамічних виробів особливої уваги заслуговує уламок глиняного келиха, що імітує скляні посудини типу Ковалк за Г. Рау, що масово з'являються у черняхівському ареалі, починаючи з другої третини IV ст. н. е. Отже, попередньо відкриті матеріали можна датувати другою половиною III—IV ст. н. е.

Результати шурфування свідчать про перспективність подальших досліджень на території колишнього хутора Марченки, що у перспективі дасть змогу розкрити різноманітні аспекти життя населення черняхівської культури в межах Більського мікрорегіону.

Підсумки розвідок 2015 р. подають нові дані до загальної картини більш ніж 100-річної історії наукових вивчень Більського городища, підводять до певних висновків щодо заселення території пам'ятки в різні часи та визначають пріоритети для подальших археологічних робіт.

К.М. Мироненко, О.Б. Супруненко, О.В. Сидоренко

ОБСТЕЖЕННЯ У МІСТІ ЛУБНИ

Центром археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, разом із Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, здійснені обстеження пам'яток території Лубенської міськради Полтавської обл. з метою укладання облікової документації. Зняті плани, проведений огляд груп курганів, курганних могильників, залишків замку козацької доби.

Рештки поселення і курганного могильника в ур. Лиса Гора, за 0,68 км на південний схід від перехрестя вул. Степової і В. Малика, займають вузький останець правого корінного берега р. Сули. Курганний могильник доби ранньої і середньої бронзи — скіфського часу, зі впускними похованнями степових конфедератів Русі, добре зберігся вздовж вузької вершини мисоподібного останця. Поселення пивихинської культури і пізнього бронзового віку займає розширений майданчик гребеня цього самого утворення з південного боку. Виступаючий на південний схід уступ в основі, навпроти залізничного мосту, у чверть висоти гори, за давньоруського часу був включений до системи ескарпувань «змійових» валів Посульської оборонної лінії. Розміри останця — від 3—8 до 70—85 × 480 м, площа майданчика, разом із надсхиллям, становить 2,33 га, в основі гори — близько 6,5 га.

На сьогодні збереглися задернованими практично всі досліджені Ф.І. Камінським 1881 і 1883 рр. кургани (від третини поли до повною мірою збережених), позначені на плані В.Г. Ляскоронського за № 1—4, 5, 5-а, б, в, 6—11. На них є сліди досліджень — «колодязі» в центрі, що опливли. Зауважимо, що повністю жоден з курганів за розкопок ніколи не вивчався. В основі трьох насипів південної частини могильника містилися бабинські поховання, що склали перший

Рис. 1. Лубни, м., ур. Лиса Гора; картосхема розташування пам'яток

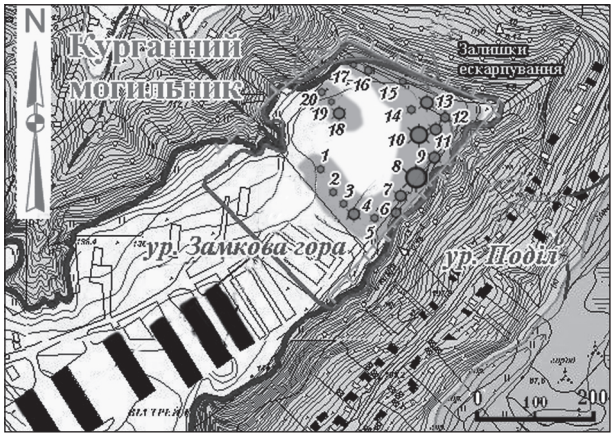

Рис. 2. Лубни, м., ур. Замкова гора; план курганного могильника

із досліджених на Лівобережжі Дніпра підкурганний некрополь культури.

Виділена група курганів II біля Лисої Гори за 0,22—0,28 км на південний схід від перехрестя вул. Степової і Вол. Малика. До неї увійшли 4 насипи доби ранньої бронзи — скіфського часу, розташовані у північно-східній частині плаского мису корінного берега Сули, за 20—90 м від урвистого схилу, навпроти останця. Складається з 4-х задернованих і розораних насипів заввишки 0,30—0,85 м та діаметром 20—28 м, на двох з яких здійснювалися спроби розкопок 1883 р.

Ще одна група II по вул. Вол. Малика, на присадибних ділянках між садибою № 22 і глиняним кар'єром ВАТ «Лубенський агробуд», складається з насипів 2-х розораних курганів, майдану і решток кургану епохи бронзи — скіфського часу. Розташована ланцюжком протяжністю 240 м майже з півночі на південь паралельно до зазначеної вулиці. Висота курганів — 0,70—1,15 м, їхні діаметри — 23—37 м, майдану — 1,8—2,1 м та 35 × 108 м. За 100 м на північ є останець ще одного знищеного селітроварниками кургану (27 × 28 м). Між ним та майданом помітне незначне пряме підвищення завширшки 5—6 м і довжиною понад 350 м, що може бути слідами обвалування селітроварницького виробничого комплексу.

За 0,17—0,32 км на північний схід від вул. Петра Лубенського, над ур. Поділ, на північно-східному виступі мису Замкової гори, обстежений курганний могильник скіфського часу, відомий за розвідками й розкопками Ф.І. Камінського 1881—1882 рр. За 7—120 м від крутих схилів зі слідами ескарпування XVII ст., звернених широким спрямленим краєм до заплав Вільшанки і Сули, на площі 3,5 га наявні 20 вцілілих задернованих курганів. Ще 15 існуючих на кінець XIX ст. насипів знищені військовим будівництвом XX ст. Висота курганів —

0,25—1,20 м, діаметр — 8—26 м. У складі могильника 1882 р. досліджений значний курган зі впускним похованням ранньосарматського й основною могилою скіфського часу VI—V ст. до н. е. За 0,2 км на південний захід розташоване підпрямокутне підвищення з основою фортифікації замку Олександрова — лівобережної столиці володінь кн. Яреми Вишневецького другої чверті XVII ст.

Оглянуті також залишки слов'яно-руського городища і полкової фортеці міста Лубни, де на садибі по вул. 2-й Верхній Вал, 11 відзначена заглибина колодязя, що оплива, діаметром понад 20 м. Давньоруські матеріали виявлені також в ур. Кулябки (вул. М. Халявицького), ур. Олійниця, вздовж схилів по вул. І. Франка (Старотроїцької). На території Центрального міського парку культури і відпочинку обстежені рештки насипів ще 4 курганів та їхнє скупчення заввишки 0,3—0,8 м, котрі пов'язуються краєзнавчою традицією із залишками курганного могильника роменсько-давньоруського комплексу в ур. Верхній Вал.

Насамкінець, посеред господарської забудови обстежувалися рештки групи великих курганів скіфського часу в ур. Плютенці (вул. Метеорологічна, 2), зокрема, під пунктом тріангуляції «151,5 м». Як відомо, один з великих насипів був знищений будівництвом залізниці Київ — Лубни у 1890-х рр. З нього походили два масивні бронзові рубчасті браслети для ніг, що наразі зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї. Існуючий на сьогодні під тригопунктом розтягнутий курган має висоту більше 3 м, а діаметр — понад 50 м.

На оглянуті пам'ятки готується облікова документація.

О.Д. Могилов, К.І. Панченко

РОЗВІДКИ НА ПОСЕЛЕННЯХ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Більською експедицією Інституту археології НАН України влітку 2015 р. було проведено розвідки на селищах Більського городища та його округи у Котелевському районі Полтавської області. Обстежувались селища скіфського часу в урочищах Безодня, Царина, Сад, Лісовий Кут, Поле другої бригади, а також черняхівське поселення Порещепино.

Селище «Безодня» розташоване в південно-східній частині Великого укріплення, обабіч лісосмуги, що відходить на схід від дороги з Більська, до Лазьків — Глинського — Малих Будищів, та впирається в східні вали великого укріплення Більського городища (рис. 1, *8*). На його території наявне курганоподібне підвищення. Знахідки зустрічаються на площі, що простягається з півночі на південь до 400 м, а зі сходу на захід — до 100 м. Закладені шурфи показали залягання культурного шару з рівня поверхні до глибини 0,8—0,9 м. В одному з них вдалось простежити яму. Знахідки представлені керамікою (рис. 2, *1 – 8*). Переважають ліпні вироби — вінця горщиків із защипами і проколами по верху (рис. 2, *2, 4, 7*), денця (рис. 2, *3*), глиняний диск (рис. 2, *1*). Трапляються фрагменти античних червоноглиняних та сіроглиняних амфор. Піднято прямокутний точильний камінь (рис. 2, *8*). Знахідки залізних шлаків вказують на виплавку тут заліза. Артефакти вкладаються в межі середньоскіфського та пізньоскіфського часу.

Поселення Царина (Царина Могила) локалізоване всередині Великого укріплення Більського городища, впритул до його валів, південніше Західного укріплення, на краю плато правого берега р. Суха Грунь (рис. 1, *6*). Основна категорія знахідок — ліпна кераміка: вінця горщиків із защипами і проколами по верху (рис. 2, *10 – 12*), мисок (рис. 2, *14*), корчаги (рис. 2, *13*). Чимало і фрагментів античних посудин: стінки, ручки, вінця амфор, вінця лутерію. Знайдено глиняне пряслице (рис. 2, *16*) та кам'яний точильний камінь. Отримані матеріали хронологічно відповідні запропонованій раніше даті поселення VII—V ст. до н. е.

Селище Сад розташоване на південний захід від с. Більськ (рис. 2, *7*), південніше поселення Царина, з яким, на думку дослідників, воно може складати єдиний поселенський комплекс, у межах Великого укріплення городища. Серед знахідок — фрагменти скіфської ліпної кераміки

Поселення Поле 2-ї бригади знаходиться за 1 км на північний захід від с. Більськ на

Рис. 1. Карта селищ біля с. Більськ, де проведено розвідки: *1* — Перещепине; *2* — Лісовий Кут; *3* — Кут; *4* — Поле 2-ї бригади; *5* — північні околиці Західного укріплення; *6* — Царина; *7* — Сад; *8* — Безодня

схилі плато, обмеженому з заходу та півдня великими ярами, на території Великого укріплення городища. (рис. 1, *4*). Незначний вихід культурних нашарувань локалізується в західній та південній частинах поля смугою до 200 м, тоді як в його північній частині артефактів скіфського часу не виявлено. Трапились фрагменти денець горщиків, половина глиняного мішечкоподібного виробу, що, ймовірно, мав культове призначення. Дата пам'ятки — IV ст. до н. е.

Селище Лісовий Кут розташоване на північний захід від с. Більськ, у межах Великого укріплення Більського городища, в його північно-західному секторі, на мисі, що примикає до лісового масиву (рис. 1, *2*). Зі сходу та півдня воно обмежене ярами, з басейном пересохлого Більського озера. З заходу — валом Великого укріплення городища, за яким починається Перещепинський курганний могильник. На пам'ятці знайдено чисельний набір ліпної кераміки: вінця та денця мисок (рис. 2, *17 – 19, 22*), верх горщика з проколами (рис. 2, *20*), вінця корчаги (рис. 2, *23*), ручку черпака, край невеликого глиняного диска (рис. 2, *21*). Цікава половина глиняного шароподібного предмета (рис. 2, *24*). Чимало й імпортних античних знахідок: стінки, ручки, ніжки, вінця амфор. Кам'яний інвентар представлений частинами розтирачів та плиток від зернотерок, точильним бруском. Вказані знахідки можуть бути датовані другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е.

На *поселенні Кут*, що прилягає з південного сходу до селища Лісовий Кут, займаючи південно-східний схил мису та північно-західний берег висохлого Більського озера (рис. 1, *3*), виявлено невеликі фрагменти ліпної кераміки скіфського часу. Окрім цього, ззовні північного виходу з Західного Більського городища (рис. 1, 5) знайдено фрагменти стінок кераміки скіфського часу.

Черняхівське поселення Перещепине локалізується на правому березі надзаплавної тераси при впадінні Більського струмка в Суху Грунь, на південний схід від могильника скіфського часу Перещепине 2 (рис. 1,

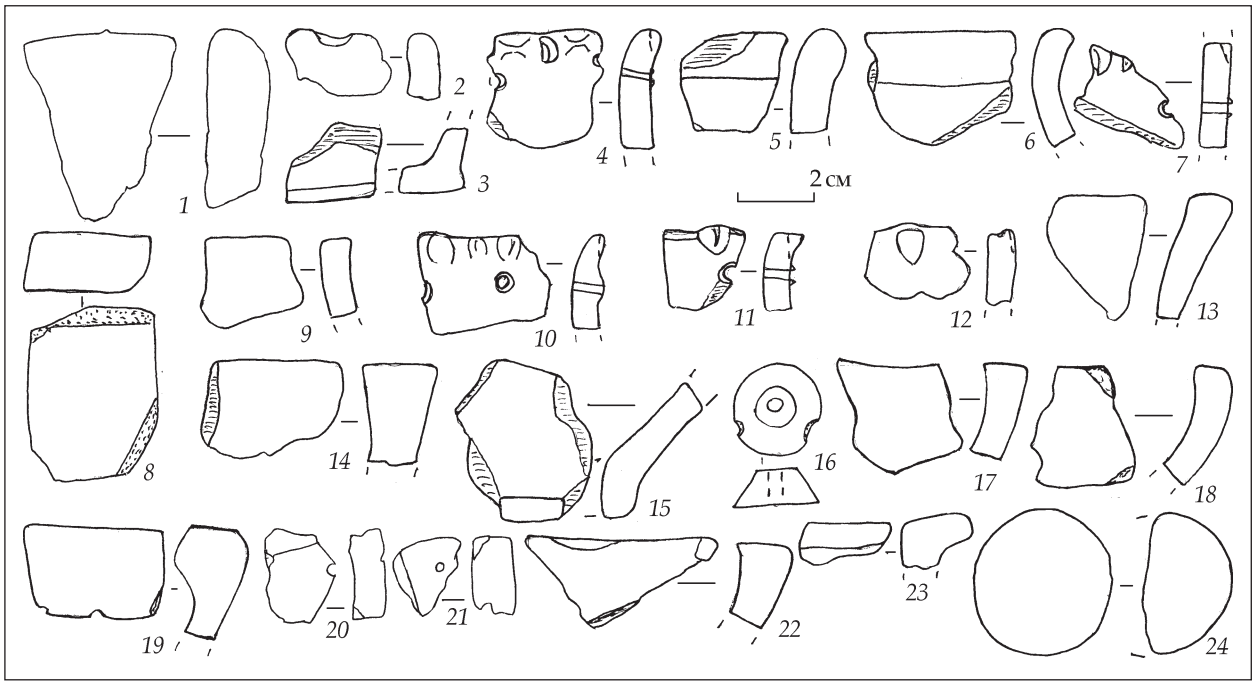

Рис. 2. Ліпна кераміка з поселень Більського городища: *1 – 8* — Безодня; *9 – 16* — Царина; *17 – 24* — Лісовий Кут

1). Знахідки зустрічаються смугою довжиною до 500 та шириною до 100 м. Вони представлені фрагментами сироглиняних кружальних черняхівських горщиків, знайдено вінця і ліпного горщика. Виявлено вінця сіролощених кружальних мисок. Цікаві орнаментовані фрагменти посудин.

Проведені розвідки дали нову інформацію для вивчення давньої історії населення регіону.

О.Д. Могилов, С.А. Скорий, К.І. Панченко, О.В. Ромашко, О.М. Кравченко

РОБОТИ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Влітку 2015 р. Більська експедиція Інституту археології НАН України проводила розкопки на пам'ятках Більського городища в межах Котелевського району Полтавської області.

У ході досліджень, увага була зосереджена на Перещепинському могильнику, що розташовується за західними валами Великого укріплення. У ході зняття плану курганоподібних підвищень південної частини некрополя, вдалось встановити, що вони розташовуються послідовно — лініями, витягнутими з заходу—північного заходу на схід—південний схід, або з північного заходу на південний схід. Один із цих курганів було розкопано. Він займав центральне місце у групі на південній частині могильника. Висота 0,4 м, діаметр 17,5 (захід—схід) — 14,5 м (північ—південь). У насипу траплялись кістки тварин від тризни (бик, кінь, мала рогата худоба) та окремі знахідки скіфської ліпної та античної кружальної кераміки. Під насипом виявлено квадратну могилу розмірами 3 × 2,6 м та глибиною 1,25 м від рівня давньої поверхні, яку оточував глиняний викид. На її дні видно відбитки двох дерев'яних лаг, на які настилалась дощата підлога. Гробниця виявилась пограбованою. Спочатку — через боковий грабіжницький хід, на дні якого була купка витягнутих сюди кісток людини та вівці від жертовної їжі. Згодом — зверху, через трапеціїподібну в плані яму. Внаслідок цього, в могилі вціліли лише окремі кістки (одна — з окислами бронзи), а також невеликі уламки скіфської й античної кераміки, фрагмент залізної булавки (?). Судячи з фрагментів кераміки, у поховані було не менше 6 ліпних посудин (у тому числі невелика корчага і горщик з проколами та ніг-

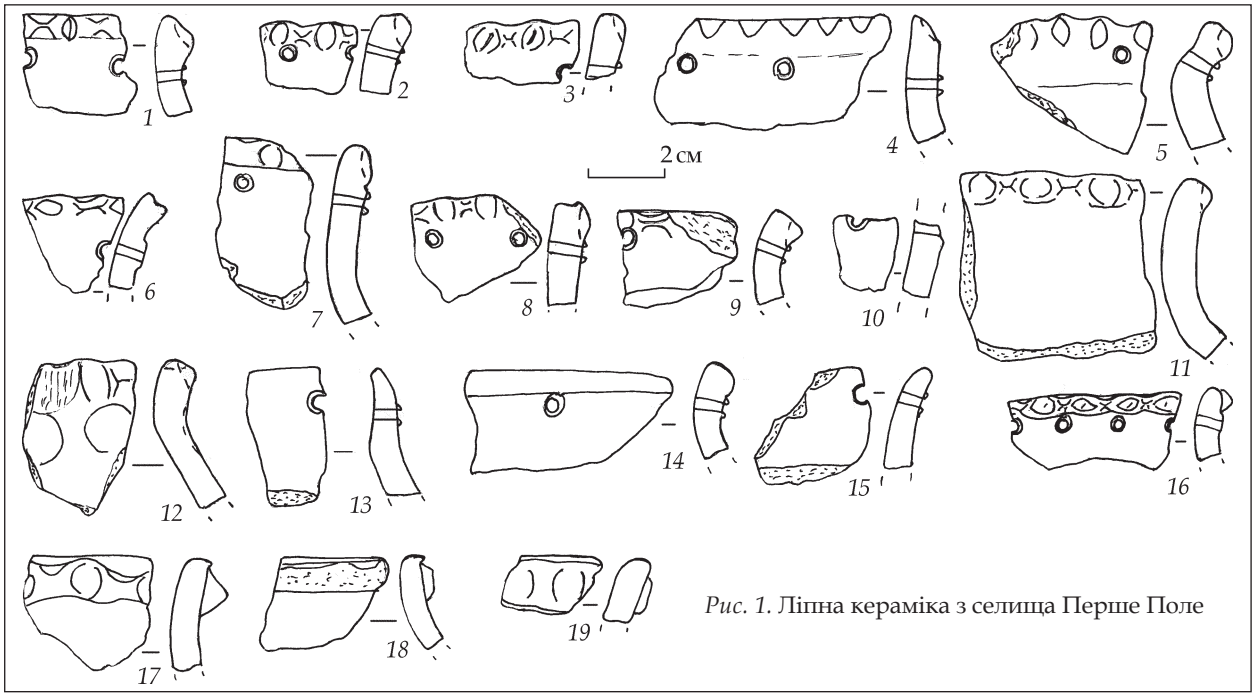

Рис. 1. Ліпна кераміка з селища Перше Поле

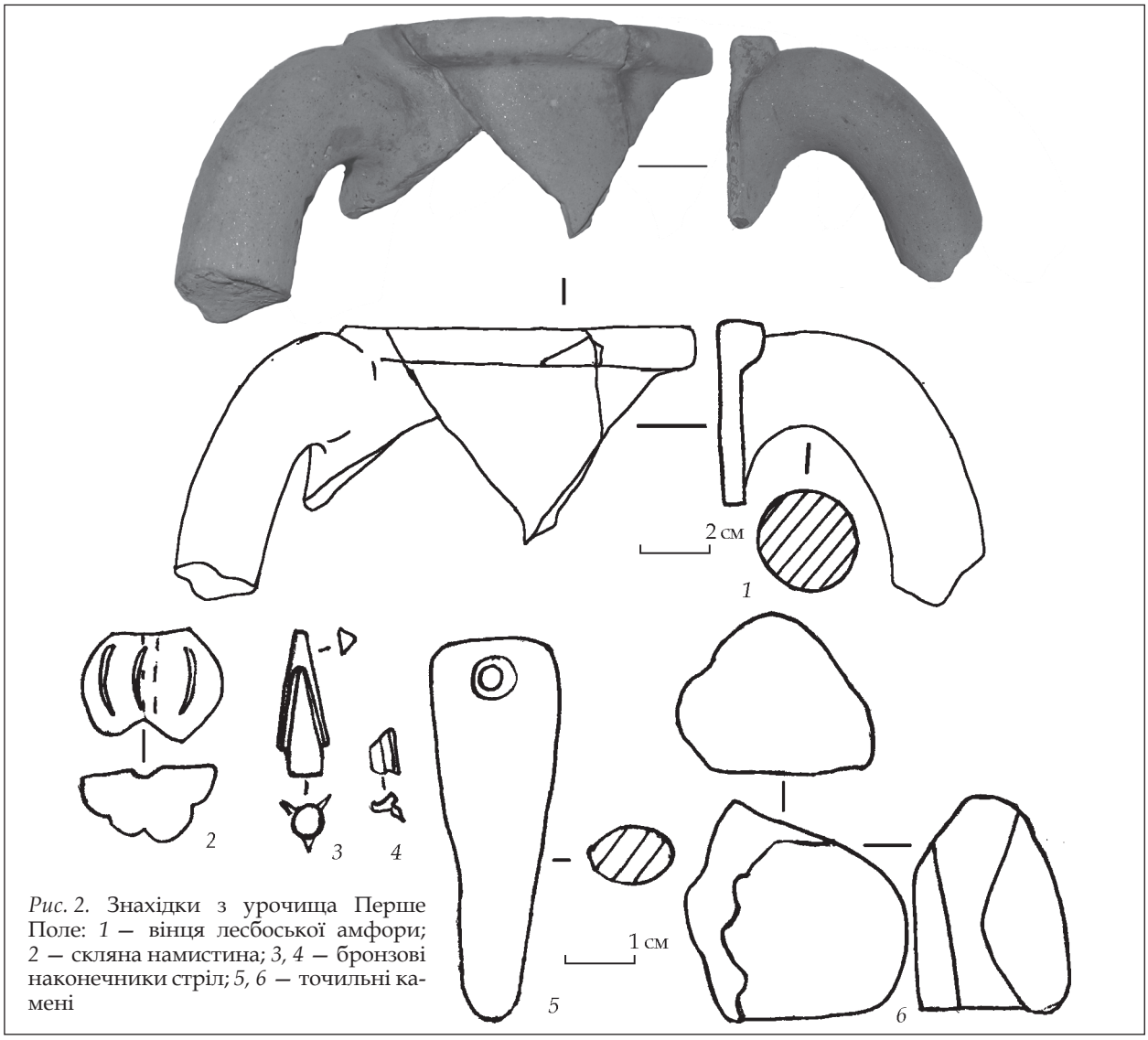

Рис. 2. Знахідки з урочища Перше Поле: *1* — вінця лесбоської амфори; *2* — скляна намистина; *3, 4* — бронзові наконечники стріл; *5, 6* — точильні камені

тьовими втисненнями під вінцями), а також античні кружальні червоноглиняні амфора та інша товстостінна посудина. Аналогії інвентарю та поховальній споруді дозволяють говорити про V ст. до н. е., як про найбільш вірогідний час поховання.

На Першому Полі, на захід від с. Більськ, вдалося відкрити сліди раніше невідомого селища. Серед знахідок на ньому переважала кераміка. Більшість її — ліпна. Домінують горщики, декоровані защипами й нігтьовими втисненнями по вінцях, а також проколами під ними (рис. 1, *1 – 15*), що стають головним типом у середньоскіфський час. Не чисельними є вінця банковидних горщиків з наліпним валиком під вінчиком й, іноді, проколами нижче (рис. 1, *16 – 19*). Вони характерні для ранньоскіфської доби, а в нашому випадку трапляються як пережиток. Відомі фрагменти корчаг, зокрема — з канелюрами, ручки та стінки черпачків, фрагменти мисок. Значним є амфорний матеріал з поселення. Відомі стінки амфор з округлими отворами для ремонту. Виявлені вінця з ручкою лесбоської сіроглиняної амфори (рис 2, *1*), ніжки хінських амфор, вінця посудин виробництва Лесбоса, Фасоса. Трапляються фрагменти протофасоських амфор. На селищі виявлено також бронзовий наконечник стріли та фрагмент іншого (рис. 2, *3, 4*), точильні камені (рис. 2, *5, 6*), зокрема дуже сточений брусок з отвором для підвішування (рис. 2, 5), частину блакитної рубчатої скляної бусини (рис. *2, 2*). Цікаві рештки мідноливарного виробництва, представлені шлаками (деякі — з відбитками стінок горна, або з фракціями вже виплавленої, але ще не виділеної звідти міді) та мідними виплесками. Остеологічний матеріал свідчить про переважання у стаді населення великої рогатої худоби, при наявності коня та малої рогатої худоби. Трапились кістки собак та дикого кабана. Цікавою є знахідка щелепи людини. Місцевий та імпортний античний матеріал датується серединою VI — першою половиною V ст. до н. е.

Ю.О. Пуголовок, Я.В. Володарець-Урбанович

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У червні—липні 2015 р. археологічною експедицією Інституту керамології — відділенням Інституту народознавства НАН України, за участі фахівців Інституту археології НАН України, продовжені археологічні дослідження в с. Глинське Зіньківського р-ну Полтавської обл. на території пам'ятки національного значення — Глинський археологічний комплекс.

Як і в минулі роки, розкопки зосереджувалися на частині поселення в ур. Леводнюкова гора, що постраждала від самочинного видобутку піску. Розкопками досліджено низку виразних житлових і господарських споруд, середини X — початку XI ст. та другої половини XIV ст. Серед них особливу увагу привертають решітки кузні, в якій виявлено значну кількість різноманітних виробів із заліза та задовільно збережену теплотехнічну споруду, черінь якої був викладений уламками кераміки та цегли.

Більшість серед виявленого матеріалу складають фрагменти посуду як ліпленого, так і гончарного. Серед виробів з глини привертають увагу уламки цегли післямонгольського часу, що використовувалися у теплотехнічній споруді в кузні.

Окрім масового матеріалу в заповненні об'єктів та в культурному шарі навколо виявлено кілька виразних індивідуальних знахідок. В першу чергу — це деталі оздоби одягу, намистини, різноманітні привіски, бубонці, гудзики (рис. 2, *1—4, 7—10, 40*). Особисті прикраси представлені уламками каблучки та персня (рис. 2, *5, 6*). Речі побутового призначення представленні фрагментом наперстка (рис. 2, *15*), голкою (рис. 2, *16*), уламком ножа (рис. 2, *18*), дужкою від замка (рис. 2, *17*), уламками пряслиць (рис. 2, *38*). У розкопі виявлено значну кількість різноманітних гвіздків (рис. 2, *21, 23, 24, 33*), а також уламків неідентифікованих виробів з

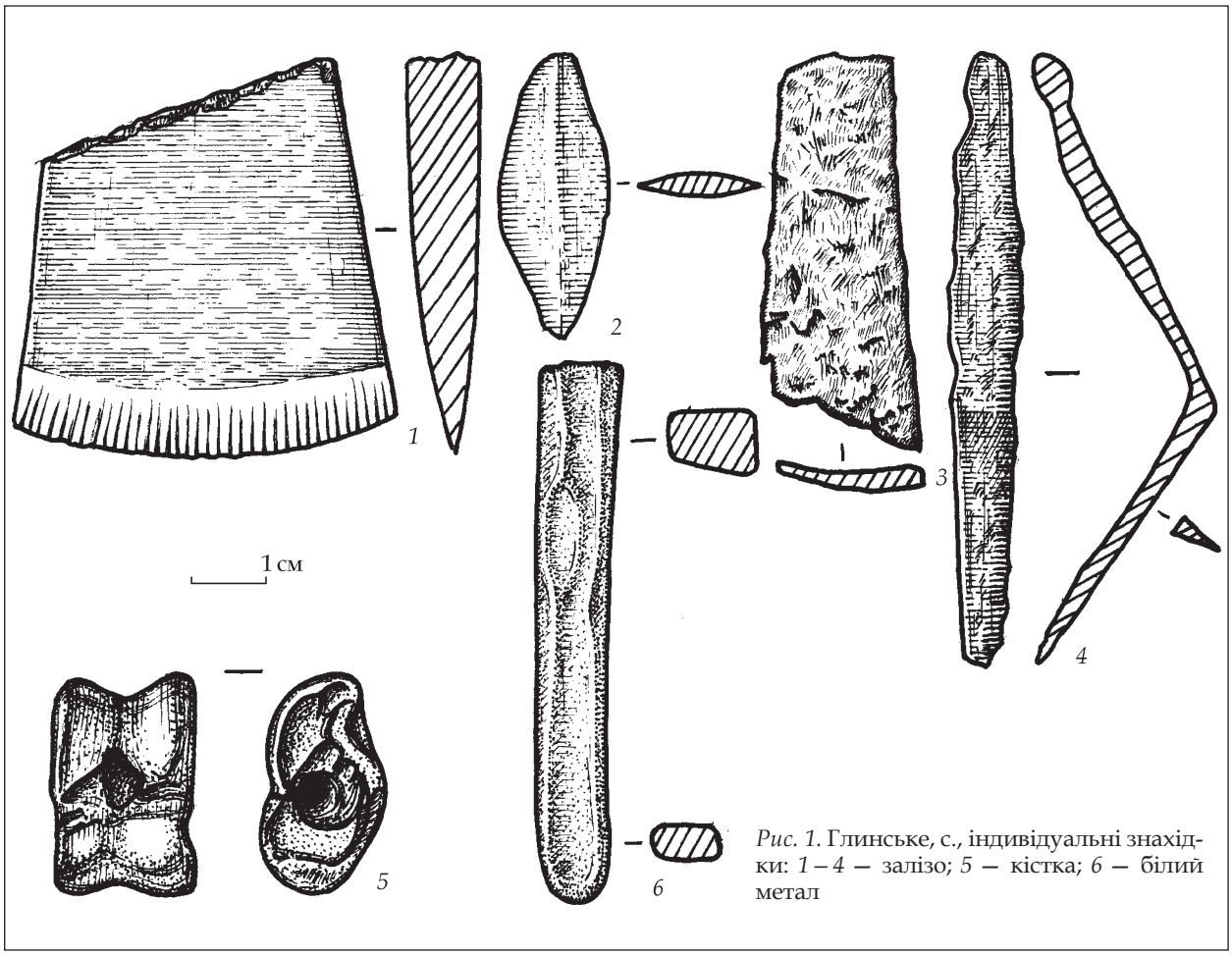

Рис. 1. Глинське, с., індивідуальні знахідки: *1–4* — залізо; *5* — кістка; *6* — білий метал

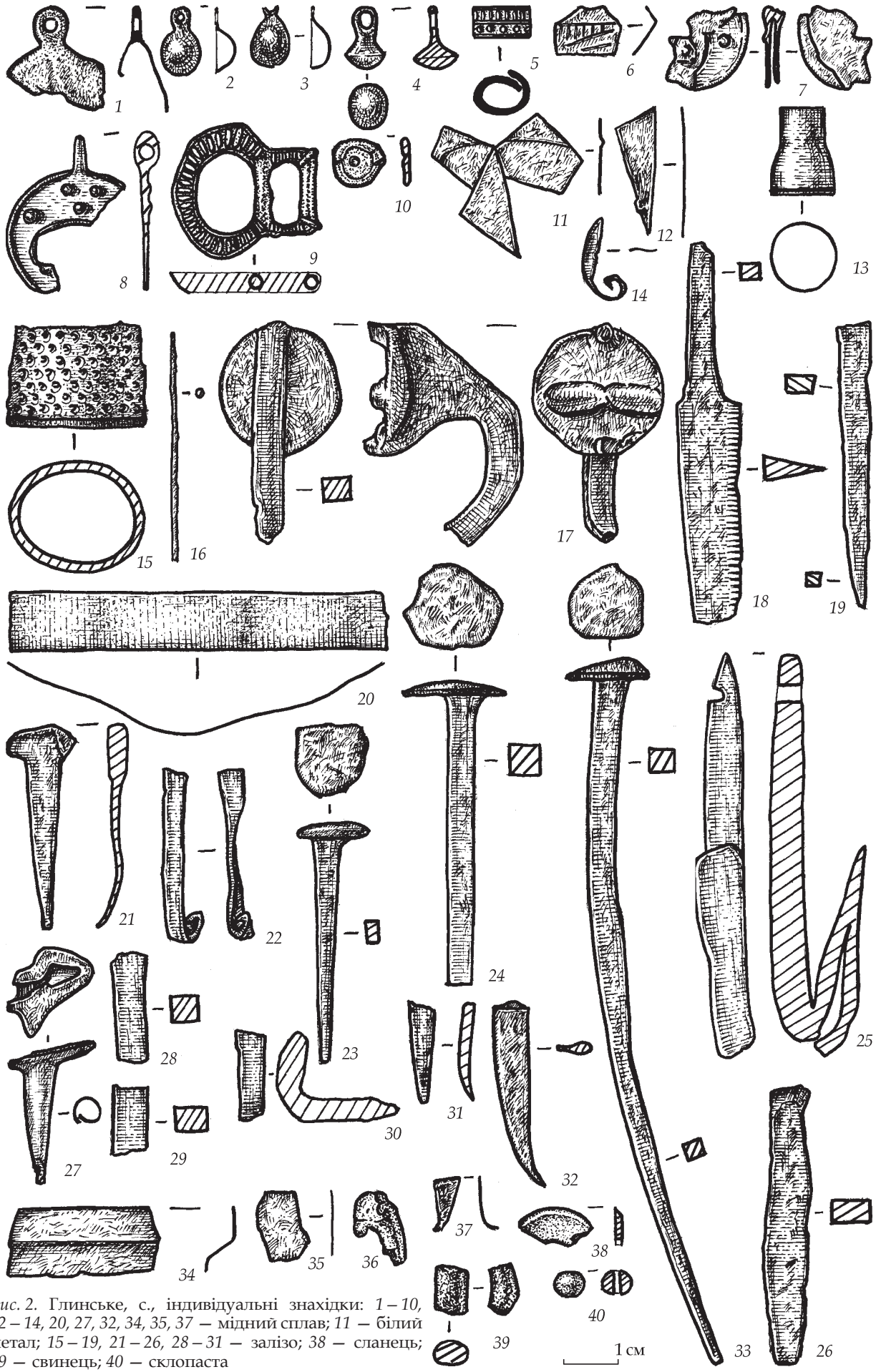

Рис. 2. Глинське, с., індивідуальні знахідки: *1 – 10, 12 – 14, 20, 27, 32, 34, 35, 37* — мідний сплав; *11* — білий метал; *15 – 19, 21 – 26, 28 – 31* — залізо; *38* — сланець; *39* — свинець; *40* — склопаста

мідного сплаву (рис. 2, *12—14, 20, 27, 32, 34, 35, 37*), заліза (рис. 2, *19, 22, 25, 26, 28—30*; 1, *3, 4*) та свинцю (рис. 2, *39*). Вироби, що пов'язані з військовою справою представлені уламком леза сокири (рис. 1, *1*) та фрагментом вістря стріли (рис. 1, *2*). До кістяних виробів належить астрагал з просвердленим отвором (рис. 1, *5*). Найбільш виразними знахідками виступають фрагменти дзеркала (рис. 2, *11*) та частина видовженого виробу, один кінець округлої форми, інший — обрубаний (рис. 1, *6*), виготовлені з білого металу.

Розкопки супроводжувалися цілеспрямованим пошуком біологічних зразків методами флотації та промивки ґрунту (див. п. *46* розділу «Методи природничих наук в археології»). Окрім цього, розпочаті дослідження із застосуванням сучасних GIS-технологій, метою яких було укладання уточненого плану археологічного комплексу та створення сучасної картографічної основи для подальшої роботи на комплексі.

Виявлені у процесі розкопок матеріали засвідчують необхідність подальшого вивчення Глинського археологічного комплексу та його околиць. Застосування різних методів роботи із археологічним матеріалом створює передумови для детальнішого вивчення та реконструкції палеоекології пам'ятки та матеріальної культури її населення.

Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапєгін

РОЗКОПКИ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Дослідження Шишацького могильника скіфського часу — черняхівської культури розпочалися у 2009 р. і тривають щорічно, за винятком 2011 р. Очевидно, некрополь належить поселенню черняхівської культури, що знаходиться неподалік, в урочищі «Дернова Долина». У липні-серпні 2015 р. в розкопках активну участь взяли учні та випускники Полтавської обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей ім. А.С. Макаренка (с. Ковалівка, Полтавський р-н) та гуртківці Обласної станції туризму та краєзнавства учнівської молоді (м. Полтава).

Всього досліджено 360 м^2 пам'ятки. На означеній площі виявлено 20 поховань черняхівської культури, здійснених за обрядом тілопокладення (19 могил) та кремації (1 могила).

Значна частина дослідженої у 2015 р. площі некрополя мала пошкоджений або взагалі знищений внаслідок підготовки ділянки для експлуатації глиняного кар'єру культурний шар. Результатом цього стала руйнація, перевідкладення, а подекуди і цілковита відсутність культурних нашарувань. Лише зрідка трапляються фрагменти посуду черняхівської культури, що був виготовлений на гончарному крузі. Також, імовірно, була знищена більша частина поховань за обрядом кремації, які здійснювалися, очевидно, на значно меншій глибині, ніж поховання-інгумації.

Як і в попередні польові сезони, переважаючу частку склали інгумації, орієнтовані головою на захід, а також трапляються одиничні поховання південно-західного та південного напрямів. Усі вони не містили супровідного інвентарю. До закінчення розкопок про їхнє відсоткове відношення у загальній кількості поховань північної орієнтації важко говорити. Матеріали з некрополя відносяться до другої половини IV — початку V ст. н. е.

Знахідки у похованнях з північною орієнтацією типові для черняхівської культури: гончарний сірого кольору глиняний посуд (горщики та миски), предмети одягу (фрагменти залізних поясних пряжок), прикраси (скляне намисто) тощо. Дитяча кремація містила фрагменти гончарного посуду.

Однією з особливостей Шишацького могильника, виявленою дослідженнями 2015 р., стало відкриття поховань новонароджених або мертвонароджених дітей. Їхнє поховання здійснювалося на території могильника. Проте, на відміну від дітей більш старшого віку (3—5 років), знайдених нами у попередні польові сезони, поховання цієї категорії померлих могло здійснюватися на незначній (0,3—0,5 м) глибині в чорноземному шарі. Тому можна припускати також знищення частини цих поховань під час проведення скришних робіт технікою цегельного заводу.

Ще однією особливістю стало відкриття поховань небіжчиків дорослого віку, які частково перекривали одне одного, здійснені також у верхньому родючому шарі, на північно-західній ділянці дослідженої пло-

щі пам'ятки. Пояснити цей феномен поки що складно, оскільки така знахідка єдина.

Наші спостереження дозволяють залучати матеріали з некрополя у подальших дослідженнях поховальних обрядів населення черняхівської археологічної культури, а саме на пізньому етапі її існування. Роботи 2015 р. підтвердили необхідність подальших розкопок Шишацького могильника — однієї з найбільших пам'яток цього типу в черняхівській культурі на теренах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

О.Б. Супруненко

ГРУНТОВИЙ НЕКРОПОЛЬ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ПОЛТАВІ

Восени 2015 р. Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України проведені розвідково-наглядові роботи на ділянці котловану житлового будинку в головному історичному ареалі м. Полтави, по вул. Комсомольській, 22. Котлован споруджувався на нещодавно зайнятій одноповерховими будинками початку XIX ст. (№ 22, 22а і 24) ділянці по кол. вул. Срітинській (1200 м^2). Він тяжів до межі гласісу фортеці козацької доби й забудови передмість, прилягаючи з північного заходу до кол. подвір'я Срітинської церкви й одного з найбільших цвинтарів на в'їзді до старої Полтави. Зазначимо, що скупчення поховань цього кладовища розташоване за 30—40 м на північний захід і 25—30 м на південь, ближче до перехрестя сучасних вул. Жовтневої і Комсомольської. Регулярна забудова по вул. Срітинській почала формуватися з початку XIX ст., до того часу тут знаходилися кілька будинків торгівців та міщан другої половини XVIII ст.

Ділянка з похованнями некрополя розміщувалася вздовж підвищення мису ворсклинського плато в основі Старополтавської гори (абсолютна висота 157,56 м), за 0,28 км на північний захід від поселення скіфського часу. Рештки некрополя виявлені у вузькій смузі біля вершини плато, між фундаментами будинків (№ 24 і 22), в основі їхніх заглиблених частин, і досліджувалися з рівнів 1,30—1,55 м від сучасної денної поверхні. Смуга влаштування поховань простягалася з південного сходу на північний захід посередині котловану (25 × 12 м). На місці будинку № 24 перетиналася додатково котлованом житлової будівлі кінця XVIII ст. Одне з поховань було зруйноване вигрібною ямою початку XX ст. Досліджено чи зафіксовано 4 поховання і рештки жертовної ями.

Про ґрунтовий характер влаштування захоронень свідчили результати стратиграфічних спостережень, впуск поховань із рівня стародавнього горизонту, щільне й замите заповнення, відсутність слідів викидів, невеликі розміри ям, майже однакова глибина залягання решток похованих, насамкінець, відстані між захороненнями у 3—5 та 12 м.

Поховання 1 влаштоване у прямокутній, зі скругленими кутами ямі, глибиною 1,6 м від «0» або 0,65 м від стародавнього горизонту (рис. 1), зорієнтованій із північного заходу на південний схід, пошкодженій перекопом. Збережені розміри ями — 0,8 × 1,4 м, реконструйована довжина — до 2,0 м. Небіжчиця викладена посередині, за довгою віссю ями, у випростаній позиції горілиць, головою на північний захід, руки — вздовж тулуба. Одонтологічні визначення засвідчили молодий вік особи жіночої статі (16—18 років). Захоронення здійснене у вузькій і «затісній», як для скіфського часу, ямі, нетиповій для підкурганних могил, супроводжував доволі виразний інвентар.

У північно-західному куті ями знаходилося бронзове дзеркало з центральною ручкою-петелькою, під ним — керамічне пряслице. Справа, перед розвалом черепа та на кістках грудей, — уламки двох бронзових шпильок. Під нижньою щелепою — скупчення окремих вцілілих та роздавлених скляних намистин (рис. 1, *6*), з обох боків черепа — розвали срібних сережок-завушниць. Серед уламків намиста знайдена частина невеликої срібної-? Патівки — деталі привіски (рис. 1, *5*). У перекопі трапилися фрагменти ліпного лискованого черпака і стрижня залізного виробу.

Знахідки з поховання характерні для речового комплексу ранньоскіфського часу. Зокрема, бронзове дзеркало належить односкладовому люстерку класу I, відділу I, типу I, виду I, варіанту 1 (за Т.М. Кузнєцовою), сибірського або східного типу (рис. 1, *1*). Характерні лісостепові цвяхоподібні бронзові

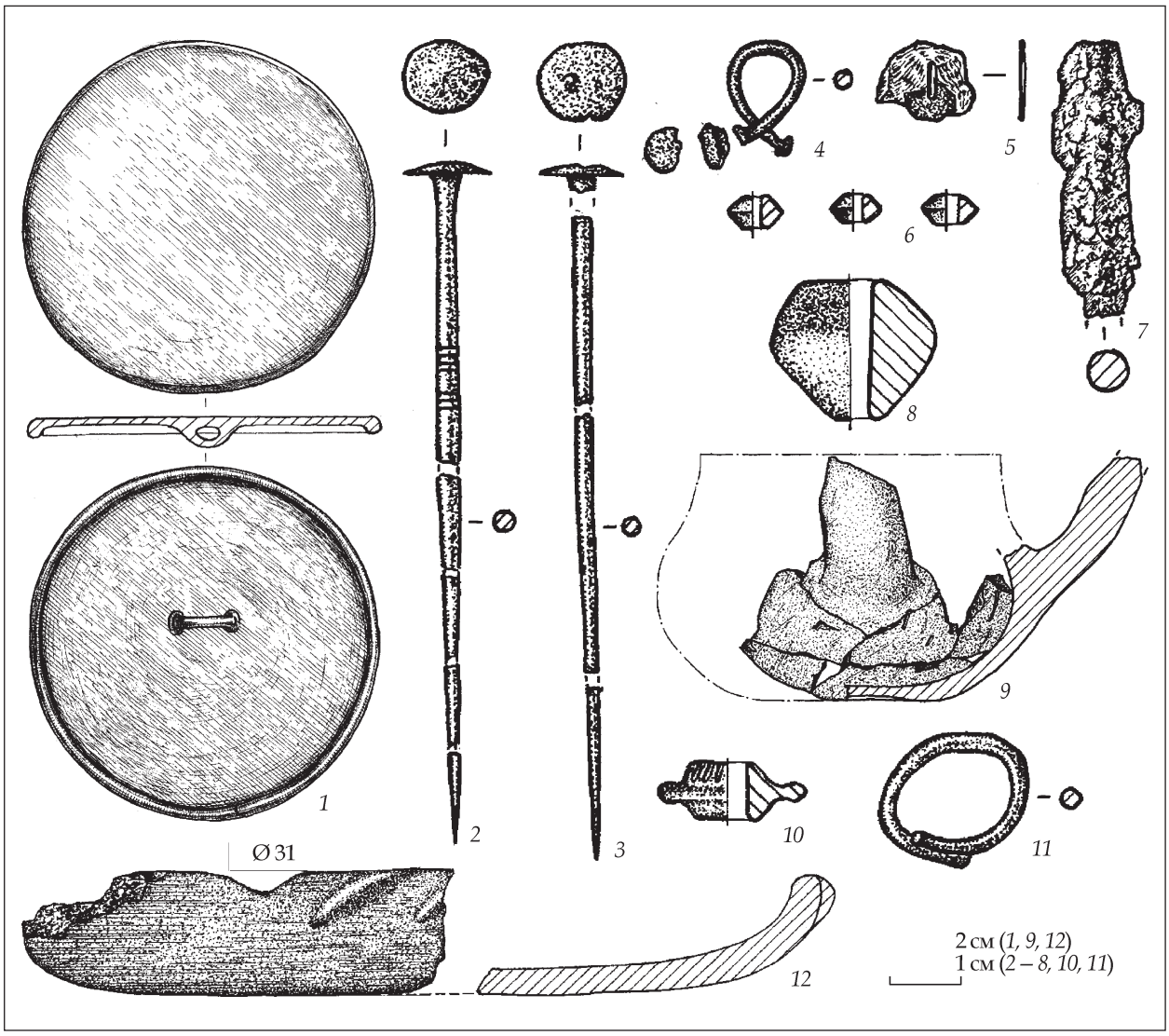

Рис. 1. Полтава, м., Комсомольська вул., 22, знахідки: *1 – 9* — поховання 1; *10, 12* — яма 1; *11* — поховання 4 (*1 – 3, 11* — бронза; *4, 5* — срібло; *6* — скло; *7* — залізо; *8, 9, 12* — кераміка; *10* — свинець)

шпильки (рис. 1, *2 – 3*) зі злегка округлою голівкою типу 5, варіанту 4 (за В.Г. Петренко) мають профільований з потовщенням, прикрашений рельєфними валиками, та гладкий стрижень. Уламки срібної сережки-завушниці з цвяхоподібною голівкою (тип 1, за В.Г. Петренко), належать до кола типових прикрас, розповсюджених у другій половині VII — першої половини VI ст. до н. е. в Лісостепу (рис. 1, *4*). Фрагменти нижньої частини невеликого лискованого неорнаментованого черпака плавного профілю, з глибокою чашечкою, сплощеним дном і ледь наміченою ямкою посередині, з основою петлеподібної ручки, належать до варіанту «в» (за Г.Т. Ковпаненко) (рис. 1, *9*). Ліпне усічено-біконічне пряслице (типу V, варіанта 1, за В.Є. Радзієвською) має лиснувану поверхню (рис. 1, *8*). Фрагмент прямого круглого залізного стрижня може належати псаліям чи ланці вудил (рис. 1, *7*).

Виявлені неподалік кісткові залишки поховань *2* і *3* засвідчили руйнування комплексів будівництвом XIX ст. Встановлена випростана позиція трупопокладень, головою на північний захід. Антропологічні визначення надали інформацію про вік похованої особи жіночої статі (25—30 років) у першому та належність окремих кісток чоловікові 35—40 років у другому захороненні. Зі знахідок наявні уламок кістки вівці або кози свійської і невеликий фрагмент ліпного горщика скіфської доби з шерехатою поверхнею.

Рештки поховання 4 зруйновані ямою початку XX ст. На глибині 1,50 м у материковому суглинку виявлена нижня щелепа жінки у віці 50—55 років, у перекопі поруч — уламки довгих трубчастих кісток ніг цієї людини. Поряд зі щелепою — скроневе кільце або проста сережка типу 27, варіанта 1 (за В.Г. Петренко), виготовлена з кругло-

го бронзового дроту з незначно загнутими один за один кінцями (рис. 1, *10*).

Поряд з рештками поховань 2 і 3 досліджена яма 1 овальної в плані форми (0,95 × 1,12 м) завглибшки 1,65 м від «0», впущена з рівня похованого чорнозему. Видовжена з північного сходу на південний захід, дно скруглювалося донизу, посередині перебивалося ямкою від стовпа кінця XVIII ст. Із заповнення походило свинцеве пряслице й уламки ліпної лискованої миски-вази. Остання належить до широко відкритих зразків столового посуду з потовщеним округлим вертикальним вінцем, зовнішнім діамером верху близько 34 см. По краю збереглися нанесені навскісно заглибини-нарізки, що імітували валикоподібні виступи (рис. 1, *12*). Патиноване пласке свинцеве пряслице у формі ступиці колеса, з першого погляду, нетипове для старожитностей доби раннього заліза. Проте декорування заглибленими канелюрами-рисками однієї з основ (рис. 1, *10*) добре відоме на свинцевих важках до веретен для прядіння у степових скіфів.

Досліджена ділянка ґрунтового могильника ранньоскіфського часу кінця VII — початку чи першої половини VI ст. до н. е. є частиною некрополя Полтавського поселення раннього залізного віку, розташованого у східній частині і вздовж осі підвищення Старополтавської гори. Місцезнаходження могильника наразі вбачається у вигляді видовженого пасма вздовж стародавньої дороги по вершині вододілу-мису на 180—250 м і завширшки до 30 м у надсхиллі підвищення плато, від середини Сонячного парку до середини кварталу між вул. Комсомольською й Гоголя.

О.Б. Супруненко, А.В. Коверко

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ТЕРИТОРІЇ СОЛОНИЦЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ КОЗЕЛЬЩИНСЬКОГО РАЙОНУ

Приводом до проведення археологічних обстежень території Солоницької сільської ради Козельщинського р-ну, що на Полтавщині, стало завершення підготовки випуску «Зводу пам'яток історії та культури України» по району й укладання Схеми детального планування її території. Адміністративні межі сільської ради охоплюють підвищення другої — третьої терас лівого берега р. Псел і його вододілу з р. Сухий Кобелячок на Лівобережжі Дніпра, водозбори останньої степової річки.

У ході суцільних обстежень проведений моніторинг збереження 35 переважно комплексних пам'яток та об'єктів у межах території ради. Це — 73 кургани (22 насипи розміщені окремо, 51 — у складі 13 курганних груп); 3 майдани; 2 пункти місцезнаходжень поблизу курганів з матеріалами XVIII ст. На 5 курганах розташовані кладовища з похованнями жертв Голодомору 1932—1933 рр., на 1-му — встановлений пам'ятний знак про ці горезвісні події.

З-поміж обстежених (рис. 1) — кілька курганів, їхніх груп та майданів, що заслуговують на увагу дослідників.

Зокрема, курган I за 1,2 км на південний схід від с. Верхня Жужманівка, на краю підвищення вододілу рр. Рудька і Сухий Кобелячок. Відомий за картографічними матеріалами з середини XIX ст. з кладовищем, вірогідно, кол. хут. Сохинового. Зберігся останець заввишки 1,8 м, з діаметром понад 30 м та абсолютною висотою 128,8 м. Виходячи з місцезнаходження і форми насипу, належить до поховальних об'єктів пізньоямного населення.

Вирізняється курган IV епохи енеоліту — бронзового віку, розташований на південно-західній околиці с. Комінтерн (кол. Гноєве), на старому Карабашівському кладовищі. Займає підвищення мису другої тераси правого берега р. Лизька (права притока р. Сухий Кобелячок) заввишки 4,5 м. Пошкоджений влаштуванням кількох могил на насипу і в полах. Висота задернованого кургану — 2,3 м, діаметр — 25 × 32 м, видовжений у широтному напрямку. Навколо здійснювалися поховання часу Голодомору. З північно-західного боку край поли є кілька захоронень дітей і дорослих, які померли навесні — влітку 1933 р.

Виразний *майдан* — рештки поховальної споруди доби раннього залізного віку, пошкодженої селітроварами козацької епохи, займає край схилу підвищення вододі-

лу рр. Лизька, Сухий Кобелячок і Рудька, за 1,92 км на південний схід від околиці с. Нижня Жужманівка. Відомий з середини XIX ст. як кладовище хут. Гнойового. Оточений смугою кущів, порослий деревами насип, у вигляді валу круглої в плані форми, висотою 1,6—2,5 м і завширшки 2,5—6,0 м, має діаметр 55 × 60 м. Він спотворений обвалуванням, просілими горбками могил старого кладовища. Є проходи з меридіональних боків, зокрема, добре виражений з півдня. У центрі містяться рештки оплилої і порослої кущами ями діаметром 25 м, завглибшки 1,3 м. Майдан можна співставити з «Диківською могилою» в анкетуванні Центрального Статистичного комітету 1873 р., який, за М.О. Макаренком (1917 р.), намагався «розкопати козак Горбаль».

Насамкінець, найвиразнішим комплексом є група курганів І та майдан в її складі. Вона розташована на підвищенні вододілу рр. Лизька — Сухий Кобелячок на межі Козельщинського і Кременчуцького р-нів, за 1,9—2,1 км на південний схід — південь від околиці с. Шевченки, зліва від дороги на с. Малики, на так званій Троцькій горі. Вірогідно, саме цей майдан описав майбутній академік В.І. Вернадський у звіті про обстеження Кременчуччини 1892 р.

Група складається з 12-ти насипів у майже широтному видовженому скупченні протяжністю 0,25 км на вершині й уступах підвищення. Рештки трьох із них знаходяться у лісосмузі, четвертий (майдан) оборюється. Всі великі насипи задерновані (№ 1—4), менші — розорюються (№ 5—12). Висота курганів — 0,5—3,1 м, діаметр — 15—60 м.

Більші задерновані кургани з південно-західного боку, з відносною висотою понад 2—3 м і діаметром 30—45 м, пошкоджені вибиранням ґрунту, на їхніх вершинах є рештки тригопунктів, ростуть окремі дерева і кущі. Курган № 3 частково зруйнований влаштуванням бетонного бліндажу, траншеями військової позиції. Майдан (насип № 4) знаходиться на північний захід від лісосмуги, оточений кільцем дерев, поріс кущами, оборюється. Насип зберіг форму кільця, з проходом завширшки 2,5 м зі сходу, оточений окопами, має круглий майданчик, що свого часу використовувався для розміщення ракет протиповітряної оборони. Висота кільцевого валу — 1,6—2,1 м, діаметр — більше 60 м. На відстані 0,02—0,21 км з північно-західного і північно-східного боків знаходяться розорані кургани № 5—12. Вони мають висоту 0,5—1,4 м при діаметрі 18—32 м. На поверхні кількох виявлені уламки ліпного посуду доби пізнього бронзового віку, скіфського і сарматського часу.

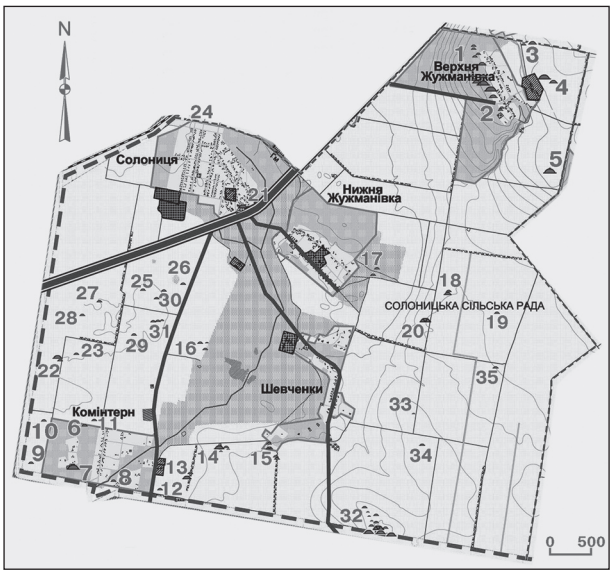

Рис. 1. Картосхема пам'яток археології Солоницької сільської ради: *Верхня Жужманівка, с.*: *1* — гр. к. I; *2* — гр. к. IV; *3* — гр. к. II; *4* — гр. к. III; *5* — к. I; *Комінтерн, с. (кол. хх. Гнойові, Троцькі, с. Гнойове)*: *6* — к. III; *7* — к. IV; *8* — к. V; *9* — к. I; *10* — к. II; *11* — к. VI; *12* — к. VII; *13* — к. VIII; *14* — гр. к. I; *15* — гр. к. II і майдан; *Нижня Жужманівка, с.*: *16* — гр. к. I; *17* — гр. к. II; *18* — гр. к. III; *19* — к. I; *20* — майдан; *Солониця, с.*: *21* — к. I; *22* — гр. к. I Бутової могили; *23* — к. I; *24* — к. II; *25* — к. III; *26* — к. IV; 27 — к. V; *28* — к. VI; *29* — к. VII; *30* — гр. к. II; *31* — гр. к. III; *Шевченки, с.*: *32* — гр. к. I, майдан; *33* — к. I; *34* — к. II; *35* — к. III

Група курганів, пошкоджена влаштуванням військової позиції часу холодної війни, все ж залишається помітною комплексною пам'яткою, у складі якої збереглися рештки поховальних об'єктів доби енеоліту — раннього бронзового віку і вцілілі кургани зі впускними похованнями наступних епох.

Матеріали обстежень та картографування об'єктів знайдуть відображення в архітектурно-планувальній документації, яку розробляє Державний проектний інститут «Діпромісто». До неї будуть внесені й пам'яткоохоронні обмеження у зв'язку з можливими ландшафтними перетвореннями.

О.Б. Супруненко, І.І. Корост, О.М. Шапорда

РОБОТИ В ур. ПЕРЕМІРКИ У БІЛЬСЬКУ

Восени 2015 р. в ур. Перемірки, поблизу краю плато правого корінного берега р. Суха Грунь (басейн р. Псел), у безпосередній близькості від Західного укріплення Більського городища, Диканським лінійним відділенням — філією Управління магістральних газопроводів «Київтрансгаз» ПАТ «Укртрансгаз» проводився плановий ремонт ізоляції на ділянці газопроводу «Єлець — Курськ — Диканька». Він передбачав виконання певних земляних робіт. Дозвіл на їхнє проведення надало керівництво області й місцеві органи охорони культурної спадщини. Розвідкові роботи під час відкопування траншеї здійснювалися науковими працівниками Історико-культурного заповідника «Більськ» разом із співробітниками Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України. Вони включали огляд стінок старої траншеї, зачистки і вибирання кількох ям.

Урочище Перемірки займає невеликий майданчик і надсхилля плато правого корінного берега. Ділянка обмежена зі сходу фортифікаційними спорудами Західного Більського городища, з півночі — пологим схилом у бік Більського струмка (р. Тарапуньки). Південна і західна межі урочища позначаються крутим спуском до Сухої Груні.

Тут 1994 р., вздовж схилу високого берега Сухої Груні, були виявлені сліди поселення скіфського часу, локалізовані на північ і південь від місця влаштування траншеї. Дослідження в ур. Перемірки проведені восени 1999 р. експедицією на чолі з О.Б. Супруненком. В їхньому ході вивчався насип кургану № 1 Більського курганного могильника в ур. Перемірки, що був віднесений до ранньоскіфського часу і датований кінцем VIII — початком VII ст. до н. е. У 2007 р. неподалік виявлене ще одне підкурганне поховання. Внаслідок обстежень 2014 р. авто-

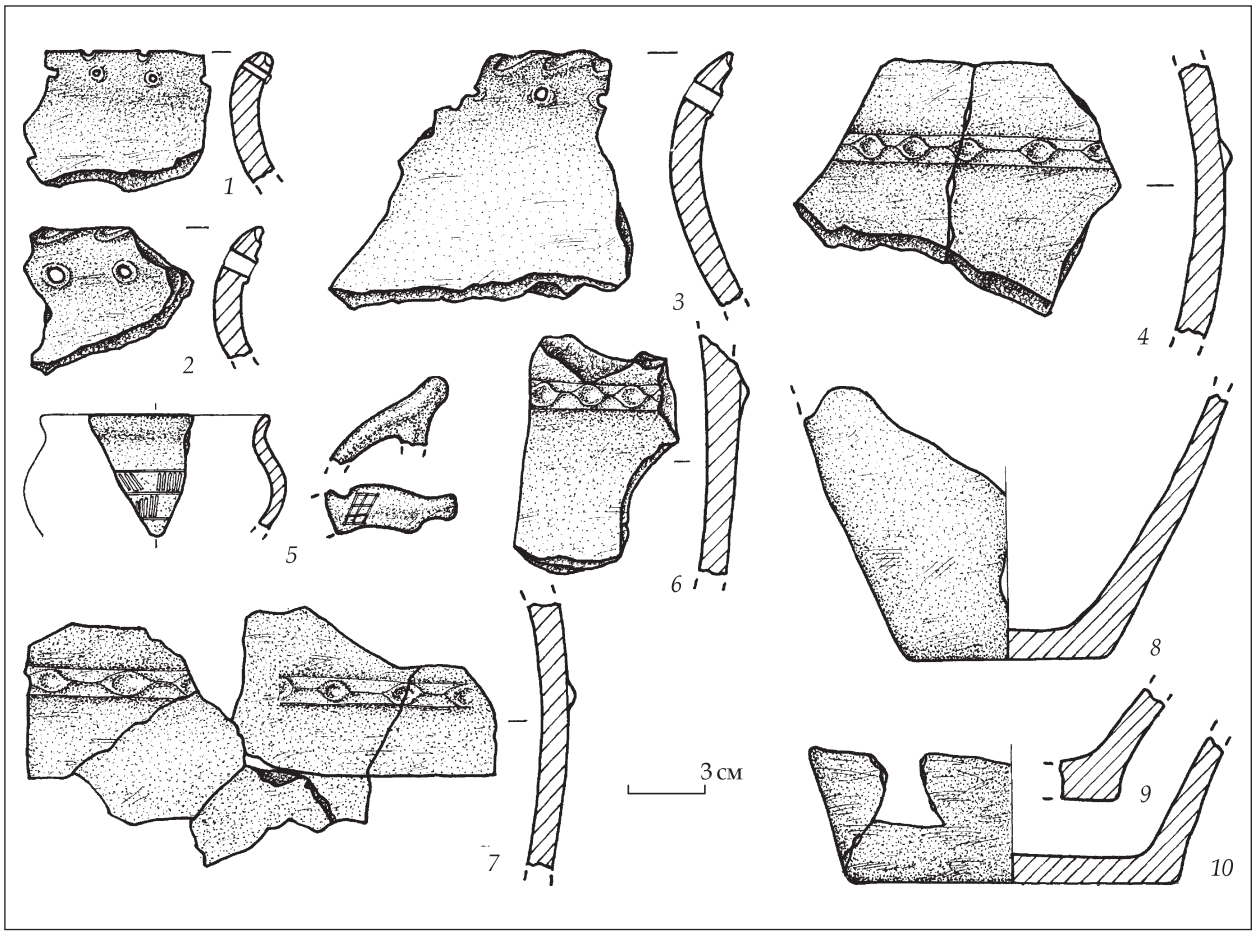

Рис. 1. Більськ, с., Перемірки, ур., яма 1: знахідки (кераміка)

рами та С.А. Скорим в урочищі зафіксовані рештки насипів більше півтора десятка курганів некрополя архаїчної доби.

У зачищених стінках старої траншеї виявлені перетини п'яти округлих чи овальних у плані ям, діаметром від 1,2 до 2,4 м, завглибшки 1,2—1,6 м. Більшість з них (ями 2—5) мали в перетині біконічну чи усічено-конічну форму, округлі обриси, належали до типів 3 і 7 (за Б.А. Шрамком). У їхньому заповненні виявлена мінімальна кількість знахідок — окремі уламки стінок ліпного посуду, поодинокі кістки свійських тварин, в одному випадку — поряд в основі орного шару — фрагменти стінок чорнолискованого столового кубка і черпака ранньоскіфського часу.

З-поміж досліджених вирізнялися рештки ями 1, частина якої збереглася за 200 м на захід від валів Західного укріплення Більського городища. У перетині вона мала біконічну форму, округлі обриси (тип 7 класифікації господарських ям за Б.А. Шрамко). Розміри: глибина — 1,60 м від рівня сучасної денної поверхні, діаметри: горловини — 1,4 м, збережених верхньої частини і дна — 1,6 м.

Зі вмісту походила значна кількість уламків ліпного посуду (119 од. та частина ліпної котушки), кісток свійських тварин (52 од.), фрагменти обмазки з відбитками гілочок і прутів (12 од.), шматки деревного вугілля. Кераміка представлена фрагментами чорнолискованого черпака з петлеподібною ручкою з виступом-відростком та прокресленим геометричним орнаментом, уламками вінець горщиків з пальцевими защипами, проколами і наліпним валиком по шийці і на тулубі посудин, розвалами нижніх частин ліпних горщиків без утору (рис. 1). Ці доволі виразні матеріали дозволяють датувати господарський об'єкт кінцем VIII—VII ст. до н. е.

Судячи зі знахідок, можна зробити припущення, що в ур. Перемірки за періоду скіфської архаїки схил Більського струмка займало невелике поселення або виселок, принаймні, з однієї садиби. Дещо вище, біля вершини пагорба, розміщувався архаїчний курганний некрополь, що межував із поселенням на місці Західного укріплення Більського городища.

О.М. Шапорда, І.І. Корост

РОЗВІДКИ У БІЛЬСЬКОМУ МІКРОРЕГІОНІ

Працівниками заповідника «Більськ» проведено наукові розвідки на території Малорублівської та Більської сільських рад Котелевського р-ну Полтавської обл. У ході робіт було досліджено пам'ятки — складові Більського археологічного комплексу, який по праву займає центральне місце серед об'єктів культурної спадщини всієї Ворсклинської групи пам'яток. Головна увага під час розвідок відводилася поселенням черняхівської культури. Крім того, у південно-західній периферії Більської фортеці було обстежено курганний могильник скіфського часу, утворений навколо непересічного майдану «Розрита Могила».

При здійсненні розвідок на території самого Більського городища та прилеглих до нього територій пріоритети відводилися дослідженню поселень пізньоримського часу. Причиною цьому є те, що поселенські комплекси черняхівської культури є слабо вивченими в цій місцевості. За даними Р.М. Рейди та А.В. Гейка, усього їх у межах Більського комплексу нараховується 7 одиниць.

Восени 2015 р. групою дослідників заповідника «Більськ» було здійснено обстеження поселення пізньоримського часу в ур. Марченки, розміщеного на лівому березі р. Суха Грунь, за 4,5 км на захід від центру с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. У ході робіт проведено поверхневий збір керамічного матеріалу черняхівської культури (208 фрагментів гончарного посуду, 7 — ліпного та 1 лискованe біконічне пряслице), уточнено площу та межі пам'ятки. Подальші наукові вивчення поселення (зі здійсненням шурфування) проводилися археологами під керівництвом С.А. Заднікова та О.В. Гопкало.

В урочищі Перещепине (пункт «ІІ») було обстежено ідентичне за часовими рамками існування поселення. У ході огляду меж пам'ятки було зібрано матеріали, характерні носіям черняхівської культури: 36 фрагментів гончарного посуду, 4 — ліпного, уламок точильного бруска зі слідами від заточування та фрагмент керамічної криці. Варто зауважити, що поселення буквальн-

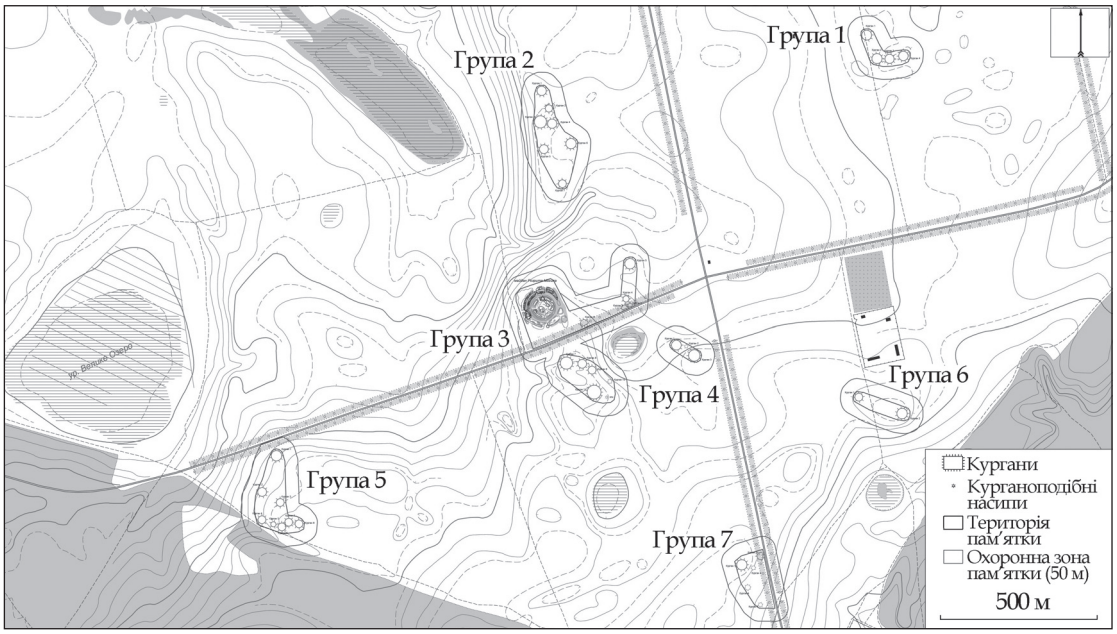

Рис. 1. План розташування курганних груп могильника «Розрита Могила» з позначенням території та охоронних зон пам'яток (автори: О.В. Коротя та Є.М. Осадчий, 2015 р.)

но примикає до могильника скіфського часу, на якому тривалий період часу працювала українсько-німецька експедиція. Влітку 2015 р. археологами, співробітниками Інституту археології НАН України (С.А. Скорий і О.Д. Могилов), відновлено дослідження цього поховального комплекса розкопано один із курганів. Ними ж, за підтримки представників Управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації (О.В. Коротя), було знято план черняхівського поселення «Перещепине II». Поряд, дещо північніше, працівники заповідника «Більськ» обстежили курганний могильник, відомий серед науковців за назвою «Перещепине I». Було знято план пам'ятки та визначено на місцевості поховальні об'єкти, які досліджувалися Б.А. Шрамком у 1980—1981 рр. Подальші завдання передбачають комплекс робіт щодо укладання плану з курганами, які розкопувалися УНЕ.

У ході здійснення наглядових археологічних робіт на ділянці, де проводилися планові ремонтно-ізоляційні роботи газопроводу «Єлець-Курськ-Диканька», в урочищі Перемірки, було відкрито поселення ранньоскіфського часу. Майданчик, де проводилися дослідження, займає плато правого корінного берега р. Суха Грунь. Ділянка обмежена зі сходу фортифікаційними спорудами Більського городища, з півночі — пологим пониженням до Більського струмка. Південна та західна окраїна урочища позначається крутим спуском до Сухої Груні.

Розкопки траншеї 2015 р. розпочиналися навпроти західного в'їзду до Західного укріплення Більського городища, за 120 м від валів археологічного комплексу. Розкопана ділянка проходила за лінією північний захід — південний схід у сторону колишнього Більського озера. Ширина траншеї становила 7 м, що на 1,5—2 м більше за траншею, прокладену у 1980-х рр., довжина — 600 м.

Під час проведення охоронних наглядових робіт працівниками заповідника у стінках траншеї виявлено сліди 5 господарських ям. Усі вони, окрім ями № 5, фіксувалися у східній бровці розкопу. У заповненні цих господарських об'єктів, розкопки яких здійснювалися під керівництвом О.Б. Супруненка, виявлені уламки ліпної кераміки, глиняна котушка, шматки обмазки, кістки тварин. Археологічний матеріал дозволяє датувати цей поселенський комплекс VII — початком VI ст. до н. е.

Поряд, за 0,7 км на північний захід, було обстежено поселення черняхівської культури, відоме за дослідженнями групи полтавських археологів (Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Степанович С.П.) у 1996 р. На поверхні пам'ятки восени 2015 р. зібрано археологічний матеріал: 39 фрагментів гончарного посуду та один — ліпного.

У рамках підготовки облікової документації на пам'ятки археології округи Більського городища було обстежено курганний могильник «Розрита Могила» на території Малорублівської сільської ради Котелевського р-ну Полтавської обл. (рис. 1). Цей поховальний комплекс розташований на другій надзаплавній терасі лівого берега р. Ворскла, за 0,7 —2,3 км на північ — північний захід від північної окраїни с. Мала

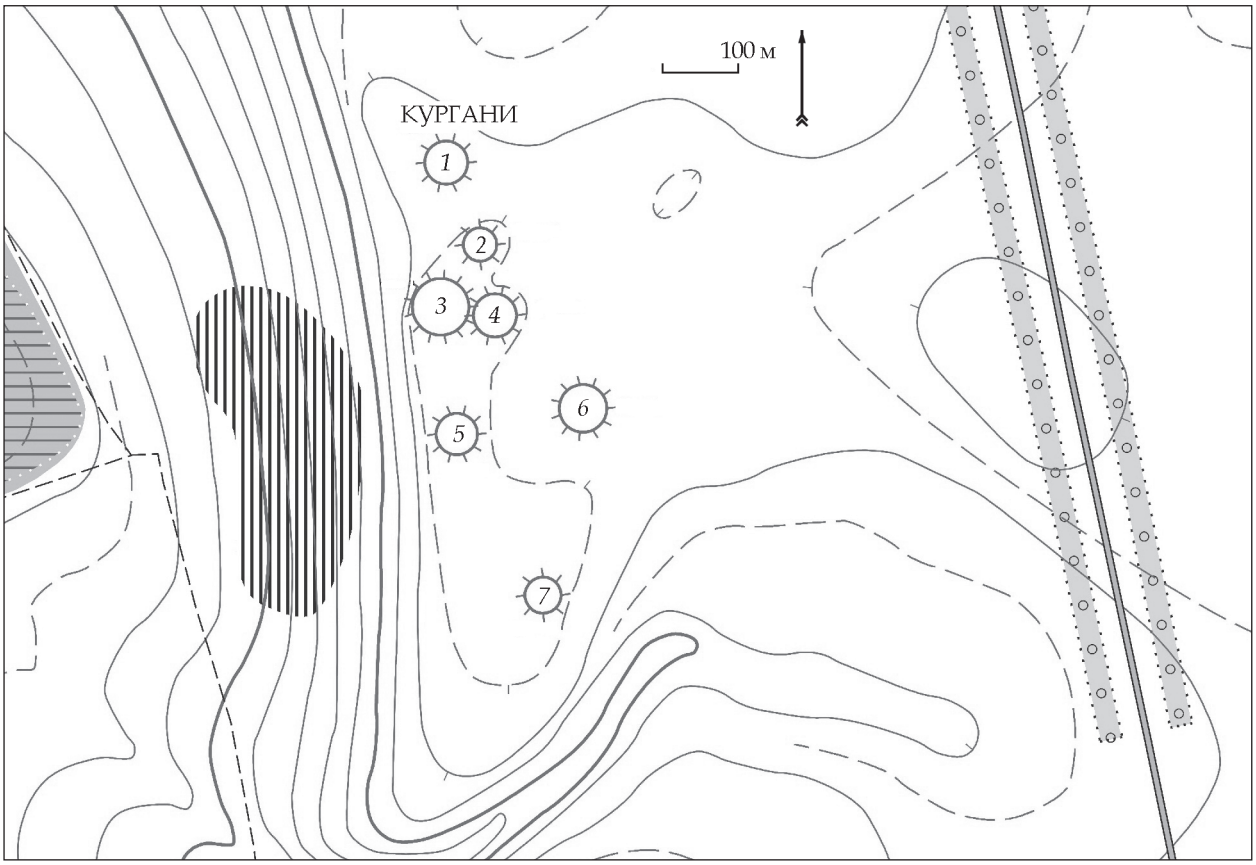

Рис. 2. План розташування поселення черняхівської культури та курганної групи 2 могильника «Розрита Могила» (автори: О.В. Коротя та Є.М. Осадчий, 2015 р.)

Рублівка. У складі некрополя в XIX ст. нараховувалося близько 60 насипів. На 1951 р. їх уже налічувалося лише 24, а при огляді пам'ятки восени 1999 р. співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської ОДА — тільки 16. У ході досліджень 2015 р. вдалося виявити та обстежити 39 курганів, один курганоподібний насип та майдан «Розрита Могила», навколо якого, власне, й утворився за скіфської доби некрополь. Разом вони утворюють 7 груп, нерівномірно віддалених одна від одної.

Значимості цьому курганному могильнику надає той факт, що в недалекій окрузі від нього у 1887 р. І.А. Зарецьким було розкопано 14 курганів з унікальними знахідками. Найбільш відомими з досліджених І.А. Зарецьким об'єктів є «Вітова Могила» та «Опішлянка».

У 1983 р. А.О. Моруженко розкопала один із курганів, що є складовою могильника. У пограбованому похованні знайдено 117 бронзових вістер стріл, залізні вудила та псалії, уламок залізного ножа, корчагу та черпак. Поховання відноситься до другої половини VII ст. до н. е. У ході розвідок 2015 р. досліджений курган вдалося визначити на місцевості (рис. 1, курган № 5 групи 3).

Поряд з курганною групою 2 могильника було виявлено раніше невідоме поселення черняхівської культури. Воно розташоване на схилі між першою та другою надзаплавними терасами лівого берега р. Ворскла та протягується по лінії північ — південь (рис. 2). Під час поверхневого огляду пам'ятки знайдено 34 фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури.

Результати розвідок указують на необхідність проведення повномасштабних розкопок об'єктів, обстежених у 2015 р. Планами на найближчі археологічні сезони також передбачається дослідити території, суміжні з ділянками, де здійснювалися розвідки. На особливу увагу при цьому заслуговує Велике укріплення Більського городища, площі якого не до кінця вивчені та в перспективі можуть надати багато інформації про життя в межах цього унікального комплексу за різних епох.

В.В. Шерстюк

РОЗВІДКИ В ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Упродовж 2015 р. на території Полтавської області було проведено низку розвідкових обстежень, результати найцікавіших та найінформативніших з яких наведено нижче. Останні супроводжувалися картографуванням пам'яток, на більшість із них з часом планується виготовлення облікової документації.

Оржицький р-н. На території району обстежено низку пам'яток, серед яких особливо цікавими є майданні комплекси біля сіл Чевельча, Чмихалове, Заріг та ін. (рис. 1). Група майданів «Бутова Могила» біля останнього, як здається, відкриває перспективи для хронологічної диференціації різних типів таких селітроварних комплексів (рис. 1, *2*). У сукупності з проведеними на суцільній території району віртуальними археологічними розвідками, кількість відомих майданних комплексів зазначеної адмінодиниці зросла більш ніж утричі.

Великобагачанський р-н. Обстежено та окон-турено відоме за розвідками І.І. Ляпушкіна та Є.О. Горюнова селище черняхівської

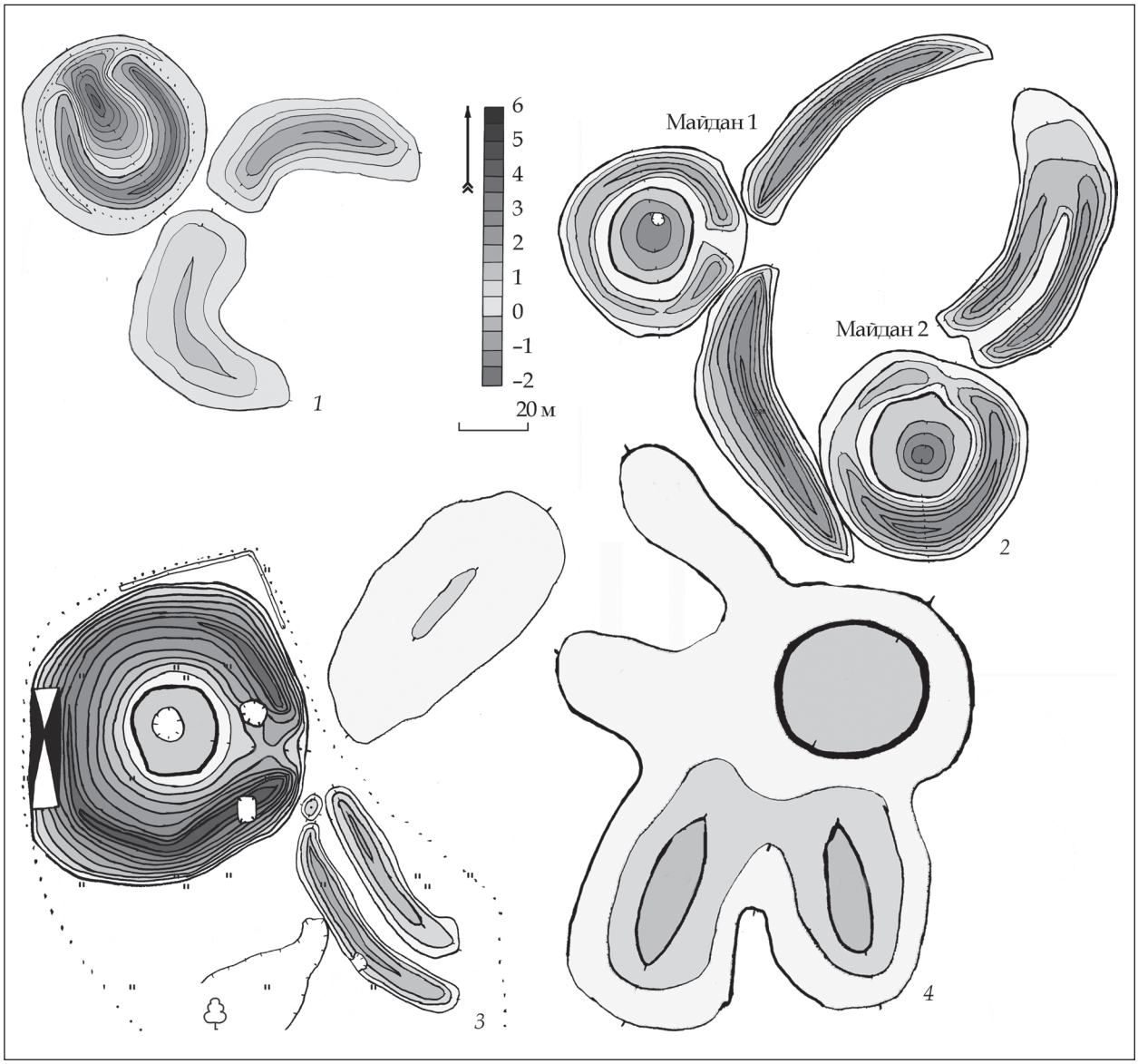

Рис. 1. Майданні комплекси з території Оржицького району з обстежень 2015 р.: *1* — Чутівка, с., майдан 1, «Курган Батарея»; *2* — Заріг, с., група майданів I «Бутової Могили»; *3* — Заріг, с., майдан 3; *4* — Чмихалове, с., майдан 1

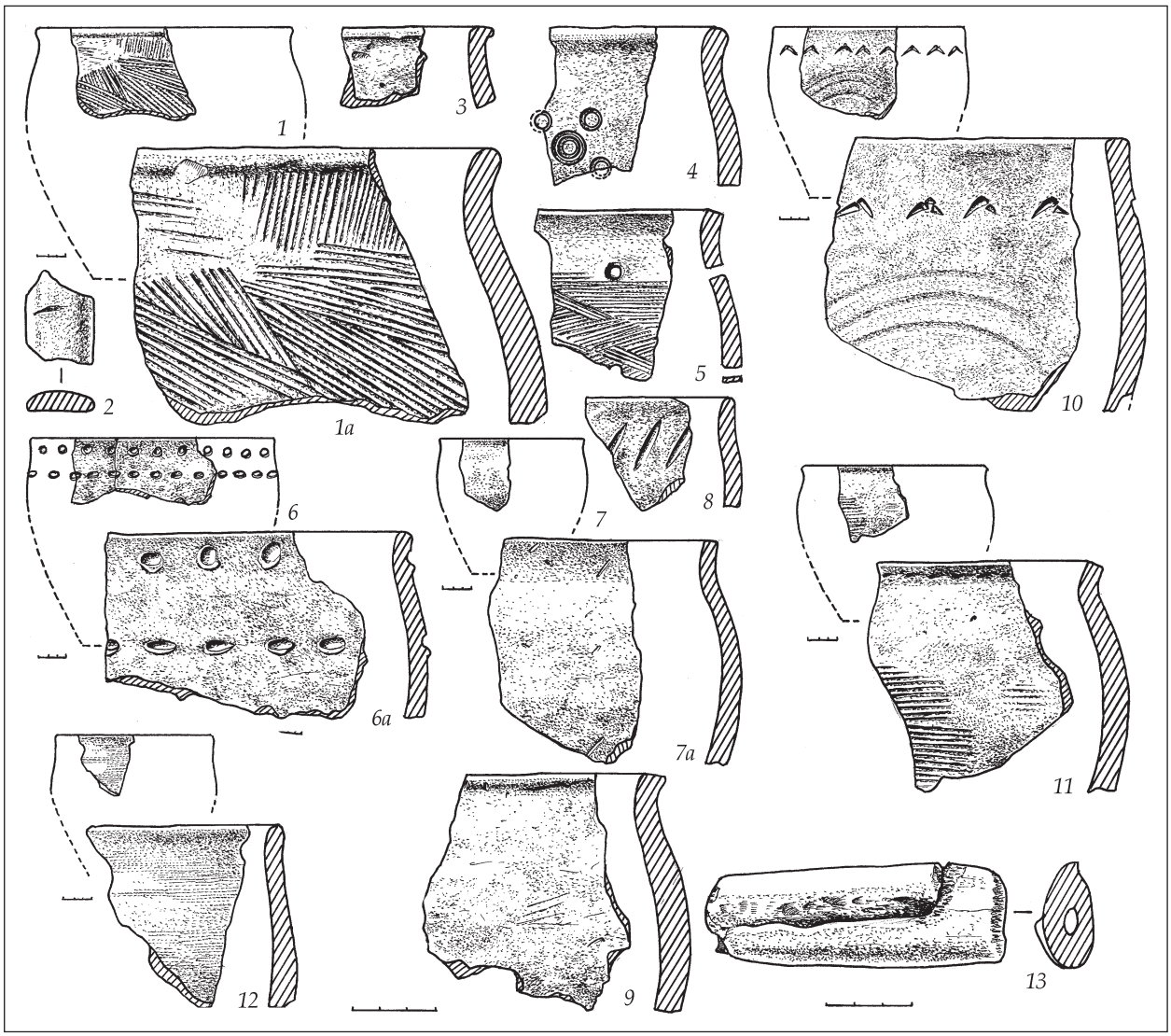

Рис. 2. Знахідки з поселень доби пізньої бронзи: *1 – 12* — кераміка з Дібрівки; *13* — кістяний тупік з Федорівки

культури біля с. Грянчиха. Встановлено, що ця частина пам'ятки розміщена в межах Великобагачанської селищної ради (у результаті чого воно отримало нову прив'язку). Складається з двох частин, розділених вибалком, має на своїй поверхні кілька суглинкових плям (решток розораних жител?).

Диканський р-н. Здійснено розвідки та картографування селищ скіфського часу біля й у с. Олефірщина. Встановлено, що тут розміщено щонайменше 4—5 поселенських об'єктів із зольниками різної потужності, котрі певною мірою відображають окремі періоди розвитку автохтонних племен раннього залізного віку.

Зіньківський р-н. Окрім великої кількості курганних та майданних комплексів, виявлено і обстежено два цікаві поселення доби пізнього бронзового віку біля сіл Федорівка (рис. 2, *13*) та Батьки, що розміщуються на корінних терасах невеликих струмків-річечок. На пам'ятці біля Батьків зафіксовано попелищеподібну пляму. Відкрито чотири нових селища скіфської доби на західній окрузі Більського городища, знятий план відомого поселення черняхівської культури в ур. Мамрої.

Миргородський р-н. Найцікавішим із доробків на теренах зазначеної адміністративної одиниці виглядає відкриття доволі виразного поселення доби пізньої бронзи біля с. Дібрівка. Останнє розміщене на схилі корінного берега у верхів'ї невеличкого струмка, має значну кількість потужних «зольників», відзначається значною масою культурних решток на поверхні (рис. 2, *1 – 12*). Це поселення входить до ще маловідомої когорти поселень пізньобронзового віку, розміщених на корінних берегах вглибині басейнів середніх та дрібних річок, часто — із попелищами у своєму складі. Останні стали об'єктом доволі масового виявлення на теренах краю лише в останні кілька років. У планах провести невеликі науково-рятівні розкопки на цій пам'ятці.

Семенівський р-н. На теренах адміниці, неподалік с. Василівка, методами віртуальних археологічних розвідок було віднайдено, а потім зафіксовано польовими натурними обстеженнями, рештки золотоординського мавзолею, відомого за розкопками В.Я. Ломиковського на початку XIX ст., обстеженнями Т.Г. Шевченка у середині XIX ст., а потім зниклого з археологічної мапи України. На сьогоднішній день це єдиний із подібних збережених об'єктів на теренах області.

Наразі рештки мавзолею представлені у вигляді класичного курганного насипу, який щільно всіяний рештками цегли від частково розкопаної і пошкодженої оранкою поховальної споруди, в окремих випадках — з ділянками синьої поливи на одній з їхніх поверхонь, окремими зразками мозаїки, фрагментами керамічного посуду тощо. Постає питання щодо внесення даного об'єкта до Державного Реєстру нерухомих пам'яток.

Козельщинський р-н. Здійснено невеликі уточнювальні розвідки на теренах Говтвянського городища (де здійснювалися дослідження у 2014 р.) та пам'ятках найближчих околиць. Так, можливо, вдалося локалізувати місце розташування дитинця давньоруського часу, з'ясувати відсутність частини решток укріплень городища (останні знищенні діяльністю цегляного заводу), оглянути залишки валів у с. Буняківка, що попередньо пов'язувалися з тимчасовим військовим табором часу Говтвянської битви 1638 р.

Серед інших робіт у межах неокреслених вище районів можна відзначити відкриття цілої низки різночасових поселень доби пізньої бронзи та черняхівської культури біля сіл Каленики на Решетилівщині, двох поселень біля Шафранівки на Шишаччині, Ступки на Зіньківщині, селища пізньоскіфського часу біля с. Переводчикове на Шишаччині. Було обстежено та картографовано низку майданних комплексів, зокрема, на Глобинщині, опрацьовано колекцію керамічного посуду зі складу монетних скарбів, зібрану лубенським краєзнавцем О.В. Сидоренком та ін.

В.В. Шерстюк

РОЗКОПКИ МАНЖЕЛІЙСЬКОГО ГОРОДИЩА

Впродовж 10—20 липня 2015 р. проводилися науково-рятівні дослідження на території ділянки городища давньоруського часу та козацької доби у с. Манжелія Глобинського р-ну Полтавської обл. Метою роботи експедиції, що складалася переважно з волонтерів та ентузіастів, були рятівні дослідження території дитинця, якій загрожувало швидке руйнування через безпосереднє наближення врізу ерозійного урвища корінного берега. Так, було отримано надзвичайно цікаву й рідкісну для теренів Полтавщини матеріальну добірку давньоруських старожитностей, представлену збереженими виробами та заготовками з дерева, тканини, шерсті тощо.

Результатом проведених робіт стало археологічне дослідження невеликої ділянки культурних нашарувань дитинця (площею 24 м^2). Окрім ерозійних процесів причиною обрання саме цієї території для рятівних розкопок було виявлення у попередні роки низки цікавих знахідок із лисячої нори, а також бажання вберегти цікавий комплекс від майбутнього руйнування.

Розкопками була охоплена невеличка ділянка передвалової площадки та внутрішньовалової конструкції дитинця, вал якого у XVII—XVIII ст. був повністю вирівняний. У середині — другій половині XII ст. (судячи з кераміки) укріплення зазнало руйнівного нападу (певно, половецьких племен), у результаті чого життя на ньому, здається, припинилося. Цей напад супроводжувався пожежею, внаслідок якої осипалась дерево-земляна конструкція стіни дитинця, у клітях та найближчих внутрішньовалових спорудах якого розміщувалися складські приміщення чи/та майстерні. Їх засипання масивом ґрунту та наступне безкисневе тління сприяло збереженню значної кількості органічних матеріалів.

З невеликої ділянки розкопу було зібрано близько 17 розвалів горщиків, що репрезентують хронологічний діапазон у межах кінця XI—XII ст. (рис. 1, *1*). У деяких з них на момент пожежі та загибелі міста знаходилася їжа (зафіксовано у вигляді кісток серед розвалів), в інших — тканино-вовняна

Рис. 1. Манжелія, с. Городище давньоруського і козацького часів. Знахідки з розкопок: *1* — керамічний посуд; *2* — індивідуальні знахідки; *3* — вироби та заготовки з дерева; *4* — текстильні рештки

сировина тощо. На кількох денцях є тавра майстрів.

Представницькою добіркою репрезентована колекція уламків виробів та заготовок дерев'яних предметів, серед яких майже ціла наборна таця із залізними руків'ями (на якій також знаходилися кістки від приготовленого харчу), фрагменти черпаків, ложок, дерев'яних веретен та пряслиця, ткацького гребеня?, зітлілі рештки ще однієї таці з залізною оковкою (на відміну від органіки, метал у такому середовищі майже не зберігся), лубового посуду та іншого дерев'яного реманенту (рис. 1, *3*). Слідів обробки і виготовлення цих предметів саме тут не зафіксовано, тому, можливо, це була не деревообробна майстерня, а саме споруда на зразок «складського приміщення».

Окрім виробів з дерева, поруч з ними, виявлено значну кількість ткацького реманенту та «напівфабрикатів» для здійснення цього промислу. Це, зокрема, унікальне веретено з намотаною на нього ниткою, кістяний виріб для плетіння мотузок, фрагменти тканин, а також сировина для ткацтва і прядіння («жмутки» ниток, скупчення тваринного ворсу тощо) (рис. 1, *4*).

Також вдалося простежити цікаві деталі конструктивної особливості стіни (чи стелі?) цієї споруди, де її поверхове оздоблення здійснювалося на зразок відомої в етнографії «дранки»: у дерево-гілковий каркас вмонтовувався «утеплювач» на зразок войлока і потім обмазувався глиною.

Був також досліджений об'єкт ранньокозацької доби (1630—1640-хх рр.), що підтвердив доволі давнє перезаселення Манжелійського містечка у XVII ст., зафіксовано відсутність постійного населення тут після середини — другої половини XVIII ст.

Наступного року планується продовжити дослідження цієї ділянки Манжеліївського городища.

І.Б. Шрамко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОГО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 2015 р. Скіфською археологічною експедицією Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна були продовжені дослідні роботи на Західному Більському городищі. У розкопках брали участь студенти історичного факультету університету, школярі, студенти Лебединського педагогічного училища. Значну допомогу у вирішенні організаційних питань надали співробітники історико-культурного заповідника «Більськ» і керівництво СТОВ «Скіф».

Під час роботи експедиції відділом раннього залізного віку ІА НАН України була організована Польова археологічна школа, у рамках проведення якої були здійснені археологічні дослідження окремих об'єктів пам'ятки, а провідними науковцями прочитані лекції для студентів та викладачів різних вузів України.

Основні зусилля Скіфської археологічної експедиції були спрямовані на вивчення зольного насипу № 13, розташованого в центральній частині укріплення.

Уперше археологічні розкопки на цьому об'єкті здійснив у 1906 р. В.А. Городцов. Протягом декількох років (2005, 2007, 2008 та 2010 рр.) зольник цілеспрямовано вивчався І.Б. Шрамко та С.А. Задніковим. Була повністю розкрита його південно-східна частина. Під зольним насипом, насиченим численними предметами матеріальної культури, були відкриті житлові, господарчі комплекси та унікальні об'єкти. Серед останніх можна згадати двокамерну культову споруду VI ст. до н. е. (2005 р.) та рідкісне поховання собаки у житловому приміщенні VII ст. до н. е. (2010 р.)

Влітку цього року було закладено розкоп загальною площею 141 м^2, у якому простежені межі розкопу 1906 р., частково розкрите приміщення другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. (верхня частина заповнення цього комплексу досліджувалась ще В.О. Городцовим). Досліджена частина житла мала розміри 6,5 × 3 м, довгою віссю орієнтована за лінією північний схід — південний захід. У південній частині комплексу була розташована господарська яма круглої в плані форми. На відстані 1,20 м від неї у східному напрямку були зафіксовані залишки вогнища. Пляма пропаленого ґрунту мала круглу в плані форму з розмірами 1 × 1,1 м. Сліди ще одного відкритого вогнища діаметром 0,5 × 0,58 м були простежені у північній частині розкопу. Крім того, в розкопі виявлені залишки жертвоприношень тварин (собака, коза, свиня), знайдений різноманітний матеріал ранньоскіфського часу.

Поверхня зольника щорічно розорюється оранкою до глибини 0,2—0,4 м. Потужність незруйнованого культурного шару у розкопі сягала 0,4—0,6 м. Археологічні комплекси фіксувались на рівні похованого чорнозему, кісткові залишки жертовних тварин — на глибині 0,5—0,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Найбільш насиченим матеріальними залишками виявився шар зольника, починаючи з глибини 0,3—0,4 м. Більш ранній матеріал, другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е., концентрувався в центральній частині зольника. Периферійні ділянки містили предмети матеріальної культури кінця VI — початку V ст. до н. е.

У розкритих археологічних об'єктах та культурних нашаруваннях у межах розкопу знайдені переважно уламки кухонного та столового посуду ранньоскіфського часу (горщики, миски, корчаги), уламки гончарної грецької кераміки (амфори, столовий посуд), вироби з металів (залізні дводірчасті псалії, ножі, шила, булавки), глини (прясличя, уламки конусів) та каменю (уламки зернотерок, розтирачів, блюда). Серед імпортних предметів варто виділити фрагмент грецького розписного столового посуду (ойнохоя) третьої чверті VII ст. до н. е. та фрагмент античної чаші.

У подальшому планується продовження досліджень зольника № 13, що помітно вирізняється з-поміж інших на цьому укріпленні значною кількістю культових об'єктів, які потребують подальшого ретельного вивчення.

О. Войтюк

РОБОТИ В РАДИВИЛІВСЬКОМУ ТА РІВНЕНСЬКОМУ РАЙОНАХ У 2014 р.

Археологічні розвідки у 2014 р. проводились у Радивилівському та Рівненському районах, де було обстежено 13 пам'яток. На частині з них проведено шурфування.

РАДИВИЛІВСЬКИЙ РАЙОН (рис. 1)

с. Добривода, поселення. Знаходиться на південь від сільського клубу в заплаві р. Пляшівка, в ур. Острів. На даний момент на поселенні пасовище, серед підйомного матеріалу — незначна кількість стінок гончарного посуду. За технологією виготовлення та характером керамічного тіста матеріал можна віднести до пізньоримського часу. Між поселенням і селом зараз зроблені ставки (меліоративні канали розширили).

с. Добривода, на околиці села на березі ставу в ур. Під Могилою зафіксовано розораний курган (на кургані зараз стоїть електрична опора). На момент обстеження помітне незначне підвищення, за яким знайдено кілька фрагментів невиразної кераміки.

с. Коритне, поселення на острові між с. Коритне і хутором Зарваниця, за 1 км на південний захід від церкви. Поселення являє собою косу в заплаві річки, воно витягнуте зі сходу на захід та обмежене з усіх сторін каналами. Серед підйомного матеріалу можна виділити знахідку фрагмента трьохнамистинного скроневого кільця і натільного хрестика з округлими у плані закінченнями рамен. На поселенні закладено два шурфи. Шурф № 1 розташовано на західному схилі коси у найвищій точці. Розміри шурфу 1,5 × 1,5 м. Заповнення — сірий ґрунт із незначною кількістю кераміки XII ст. та XIV—XV ст. Шурф № 2 закладено ближче до води, за 10 м від краю мису, розміром 1,5 × 1,5 м. Знайдено об'єкт, який за матеріалом датований XIV—XV ст.

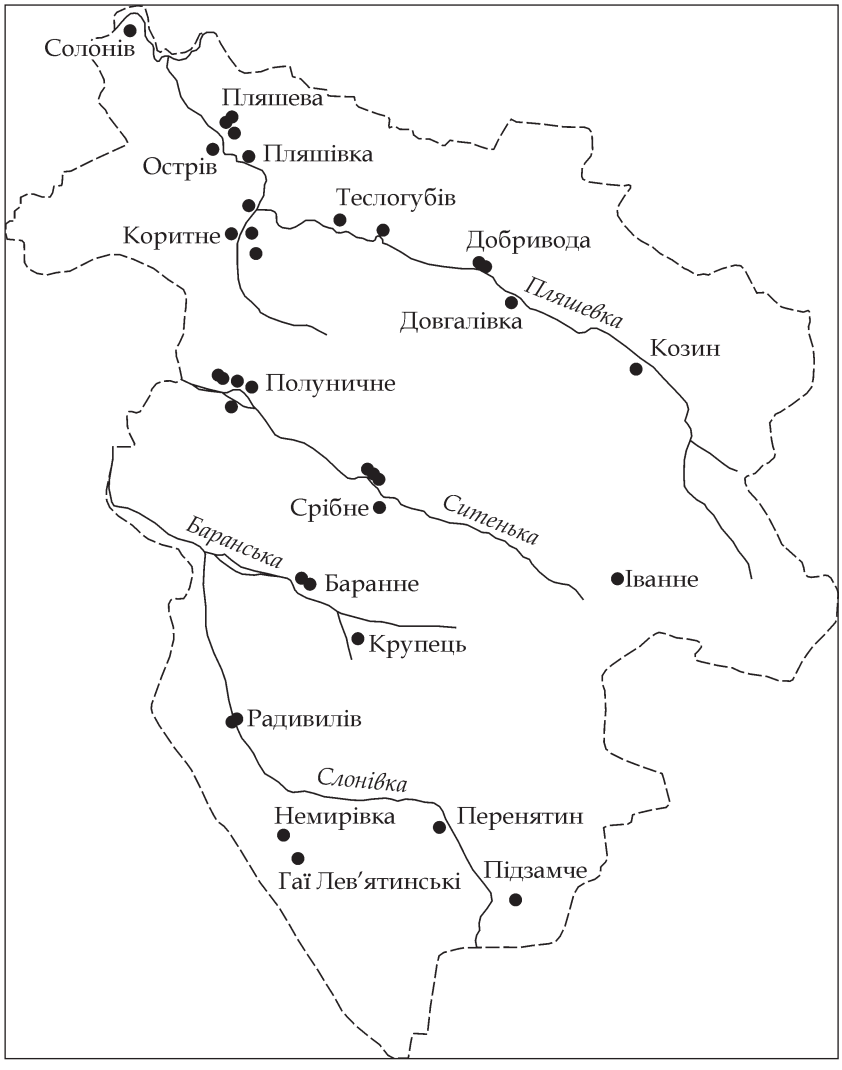

Рис. 1. Карта Радивилівського району з позначенням археологічних пам'яток

Шурф розширено у східну і північну сторони для дослідження об'єкта повністю. На глибині 0,6 м зафіксовано долівку і розчищено стінки. Після чого зафіксовано, що у кожній стіні є «вхід». Така орієнтація і розміщення об'єкта дає підстави стверджувати, що це місце розв'язки окопів. Проте у заповненні знайдено значну кількість матеріалу, датованого XIV—XV ст.

с. Коритне, поселення розміщене на південний захід від церкви на хуторі Зарваниця. На розораних ділянках знайдено значну кількість кераміки орієнтовно пізнього римського часу.

с. Острів, за 300 м на північний схід від села, за 300 м на північ від дороги Демидівка-Острів, на пагорбі в ур. Банівщина зафіксовано поселення. Серед підйомного матеріалу можна виділити дві заготовки для сокир і фрагменти крем'яних знарядь. За технологією виготовлення матеріал датовано добою бронзи.

с. Пляшева, околиці села. Було обстежено стоянку мезоліту в ур. Білі Яри, матеріалу небагато (невеличкі крем'яні лусочки), оскільки вся дюна вкрита окопами і бліндажами, вірогідно Першої Світової війни.

с. Полуничне, поселення. Розташоване на північний схід від села. Закладено шурф (2 × 2 м) у місці найбільшої концентрації кераміки на поверхні. Серед піднятого матеріалу значна кількість фрагментів ліпного посуду, в тому числі розвали двох посудин. Матеріали попередньо зараховано до висоцької культури раннього залізного віку.

с. Полуничне, ур. Острів. Ділянка зруйнована на сьогодні не діючим кар'єром. У збереженій частині дюни прокопано дві розвідкові траншеї (1 × 16 і 2 × 6 м) культурний шар товщиною 0,4—0,45 м. Археологічного матеріалу не зафіксовано. У відвалах кар'єру знайдено значну кількість перепалених кісток (вірогідно з поруйнованих поховань).

с. Срібне. На північ від села на краю мису лівого берега р. Ситенка в ур. Кишка зафіксовано потужний грабіжницький шурф розмірами 1,5 × 1,5 м, глибиною 0,45 м). Закладено кілька розвідкових шурфів. Один із них — як прирізка до грабіжницької ями, а інший — за 2 м на південь від першого. Культурний шар потужністю 0,45 м, далі йде передматериковий пісок. З шурфів отримано значну кількість гончарного посуду — переважною більшістю сіро-глиняна кераміка, орієнтовно XVII—XVIII ст.

с. Срібне, на північ від села по правому березі р. Ситенки. На сільськогосподарських угіддях, якими вкриті береги річки, зафіксовано три пункти з ліпною керамікою та фрагментами крем'яних знарядь, орієнтовно бронзового віку, в тому числі знайдено нуклеус, який можна віднести до кам'яної доби.

с. Теслугів, городище або замчище на південь від школи в ур. Замок. Пам'ятка являє собою продовгувате у плані (видовжене із півдня на північ) підвищення в заплаві річки. Підвищення розділене на дві частини, неоднакові за розмірами. Пагорб був штучно вирівняний. Для отримання датуючого матеріалу було закладено два шурфи. Шурф № 1 закладено за 20 м на південь від перешийка. Шурф № 2 — за 40 м на північ від перешийка і за 20 м на захід від кутка закинутого приміщення, приблизно посередині меншої площадки. Судячи зі стратиграфії, 0,6 м складає баласт із торфу, під ним 0,15 м прошарок із глини (під глиною знайдено тракторний трак), а далі, потужністю 0,35 м, культурний шар — це пісок із незначною часткою сироглиняної кераміки і полив'яних кахель, а також ліпна кераміка, орієнтовно її можна віднести до раннього залізного часу. Судячи з матеріалу, можна зробити припущення, що правильна форма городища давньоруського періоду, надана підвищенню у радянський період, коли тут збирались побудувати оздоровчий санаторій.

РІВНЕНСЬКИЙ РАЙОН

с. Малий Шпаків, обстежено і зафіксовано зруйноване поховання, яке знаходиться за 500 м на південь від церкви на полях. Поховання розтягнуте плугом на 3 м. Серед знахідок, які можна зарахувати до інвентаря поховання, є кістяне зубило і стінка ліпної посудини з загладженими краями. Поховання попередньо можна датувати часом культури кулястих амфор.

с. Плоска, пам'ятка розташована на північно-західній околиці села. Пам'ятка багатошарова. Серед піднятого матеріалу значна кількість фрагментів ліпного посуду, який можна датувати пізнім римським часом, трапляються також матеріали XI—XIII ст. та кахлі XV—XVII ст.

О. Войтюк

РОЗВІДКИ НА РІВНЕНЩИНІ

Розвідки проведено у Гощанському, Корецькому, Млинівському, Радивилівському, Рівненському та Сарненському районах. Обстежено 12 пам'яток: один курганний могильник, поле Берестецької битви і 10 поселень.

Гощанський р-н. с. Дорогобуж, на захід від городища, ур. Містечко, поселення XV—XVI ст. У шурфі зафіксовано господарську споруду з заглибленим котлованом. Комплекс датований монетами XVI ст., крім того тут знайдено розвали шести посудин та значну кількість металевих предметів, котрі не випадають із хронологічних меж XV—XVI ст.

с. Колесники, біля переправи через річку за 45 м на схід від кладовища біля старого мосту, залишки якого фіксуються за биками (підпірними стовпами для підтримки мосту), вбитими у дно річки. Тут було обстежено поселення, серед піднятого матеріалу є вінця та денця з клеймами, знахідки датуються X ст.

Корецький р-н. с. Харалуг, поселення за 750 м на південний схід від с. Харалуг, розміщене на мису у заплаві правого берега р. Вороб'ївка. На поселені зафіксовано матеріал раннього залізного віку.

Млинівський р-н. с. Баболоки, на східній окраїні села приблизно за 500 м на схід на високому лівому обривистому березі р. Ікви. У шурфі зафіксовано залишки споруди XVII—XVIII ст., крім того у культурному шарі піднято значну кількість кераміки доби бронзи і періоду Давньої Русі.

Радивилівський р-н. З метою виявлення однієї з козацьких переправ проведено обстеження території національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». У заплаві сучасного правого берега р. Пляшівка між селами Острів і Пляшева. Прокопано 10 розвідкових траншей загальною площею 60 м² (рис. 1). У кількох шурфах знайдено срібні монети XVII ст. та значну кількість куль і заготовок до них. Також зафіксовано фрагменти скелета молодого чоловіка. Крім того виявлено два поселення доби ранньої бронзи і раннього залізного віку.

Рівненський р-н. с. Решуцьк, за 450 м на північний захід від села в ур. Цукерщина. У шурфі простежено залишки господарської наземної споруди, у заповненні зібрано керамічний посуд і монети XV—XVI ст. Крім того у цьому самому урочищі обстежено ще три пункти з матеріалами XI—XIII ст.

Сарненський р-н. с. Тинне, на східній окраїні на території хут. Бердуха знаходиться курганний могильник, на якому збереглося 7 насипів напівсферичної форми, їхня висота — від 0,5 до 0,8 м, діаметр — від 5 до 15 м, розміщений щільною групою по гребеню пагорба, на якому, власне й знаходиться хутір. Попередньо могильник датований бронзовим віком.

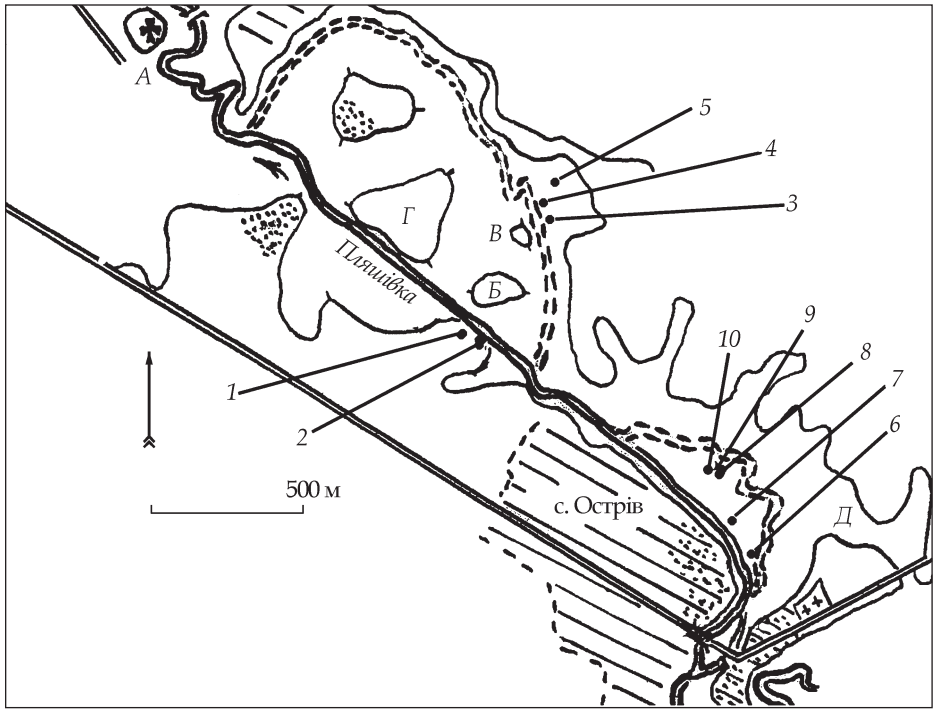

Рис. 1. Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», заплава правого берега р. Пляшівка із позначенням розвідкових траншей: *1, 2* — ур. Монастирщина; *3–5* — біля ур. Острівок; *6–10* — ур. За Фосою (*А* — ур. Журавлиха; *Б* — ур. Монастирщина; *В* — ур. Острівок; *Г* — ур. Гайок; *Д* — місце розкопів І.К. Свєшнікова; рисунок Б. Прищепи)

О.В. Петраускас, А.В. Панікарський, О.С. Милашевський, С.В. Діденко, М.С. Сергєєва

МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОБ'ЄКТУ 3 ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОСЕЛЕННІ ХРІННИКИ 1

Протягом літа 2015 р. Волинська археологічна експедиція ІА НАНУ продовжила дослідження (23 сезон) пам'яток давньої історії Волині на узбережжі Хрінницького водоймища (Демидівський р-н). У липні—серпні роботи проводилися на пам'ятці Хрінники 1 (уроч. Шанків Яр) [1], на першій терасі лівого берегу р. Стир. Поселення тут існувало починаючи з IV тис. до н. е., а на вельбарський період функціонування припадає найбільша заселеність пам'ятки.

Досліджена площа пам'ятки у 2015 р. склала 230 м^2. Перед початком польових робіт було розбито умовну сітку орієнтовану за сторонами світу, яка поділяється на сектори (10 × 10 м). У межах розкопу XXIII, закладеного в 2014 р., було продовжено археологічні дослідження з урахуванням зазначеної методики документування.

Виявлено рештки 11 об'єктів: ранньозалізної доби (7), пізньоримського часу (2), раннього середньовіччя (1), давньоруського періоду (1). У культурному шарі виявлено матеріали зазначених періодів, а також фрагменти керамічного посуду доби бронзи.

Ця публікація присвячена дослідженому в 2015 р. об'єкту 3, пов'язаному із пізньоримським часом.

Об'єкт 3 представляє собою залишки заглибленого житла вельбарської культури. Виявлений у 2014 р. в розкопі XXIII (кв. 13—14/А—В) і отримав позначення «житло 126» [2]. Це споруда овальної форми, розмірами близько 7 × 4 м, орієнтована довгою віссю по лінії схід—захід (рис. 1). Рівень виявлення — 0,5 м від сучасної поверхні. Житло заглиблене в материк на глибину 0,85—1,1 м від рівня виявлення. Стінки прямовисні, заповнення об'єкту складав гумусований суглинок темно-сірого кольору. Материк — жовтий суглинок, що переходить у білу глину. Виходячи з невеликої кількості глиняної обмазки із відбитками плоту, можна припустити каркасно-плотову конструкцію стін житла. Яма біля південної стіни житла, судячи з наявності заготовки мергелевого прясла та гончарної кераміки, може бути пов'язана з давньоруським часом (об'єкт 5 / 2015). Переважна більшість знахідок стосується вельбарської культури пізньоримського часу; знайдено одиничні матеріали ранньозалізного часу.

Більшість знахідок становить кераміка — 828 фр. З них 701 фр. (84,7 %) становить ліпна кераміка вельбарської культури, 120 (14,4 %) — гончарного черняхівського посуду, 7 (0,9 %) —

[1] З 1993 по 2014 рр. систематичні роботи тут проводила експедиція під керівництвом Д.Н. Козака. З 2015 р. експедицію очолив А.В. Панікарський.

[2] За досліджень Д.Н. Козака, всі об'єкти мали наскрізну нумерацію від першого року розкопок. З 2015 р. об'єкти позначаються номером та роком. У 2014 р. начальником розкопу був В.Г. Баюк, у 2015 р. — О.С. Милашевський.

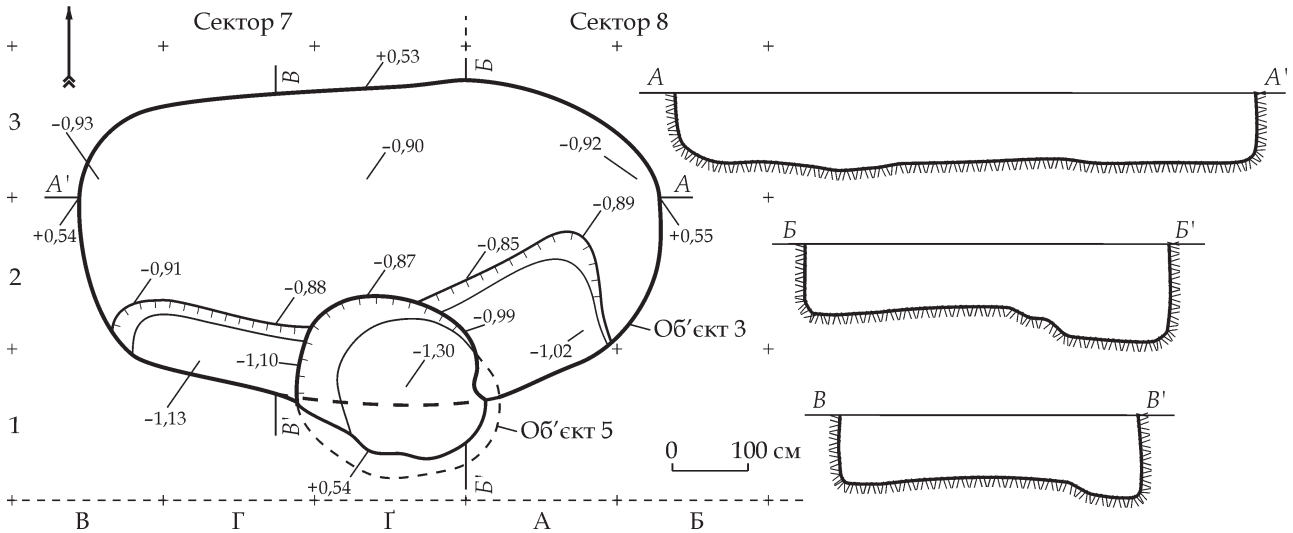

Рис. 1. План та розрізи об'єкту 3 / 2015

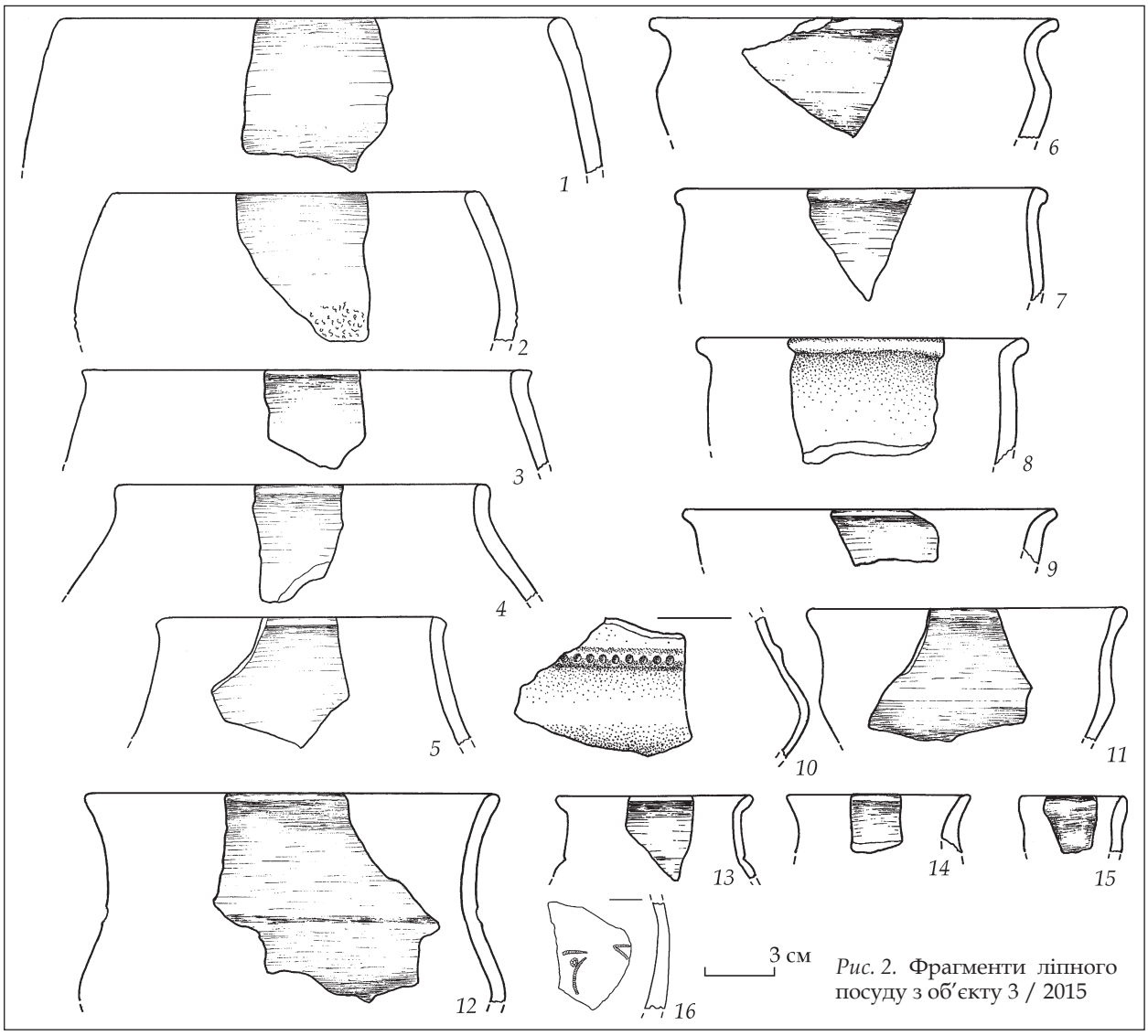

Рис. 2. Фрагменти ліпного посуду з об'єкту 3 / 2015

імпортного посуду. Фрагменти ліпного посуду репрезентують, переважно, столові форми із підлощеною та комбінованою поверхнею (рис. 2). У керамічному тісті основним потощувачем традиційно є жорства; трапляються органіка й дрібний пісок. Представлена кераміка таких типів (за класифікацією Р. Волонгевича): I А (80 % від ліпних горщиків; рис. 2, *1, 2*); I В (рис. 2, *3, 4*) та I С (рис. 2, *5*); посудини групи VI (рис. 2, *6*) та X (рис. 2, *7 – 9, 11*); одна з посудин із орнаментальним поясом у вигляді циліндричних вдавлень по валику (рис. 2, *10*) має шерехату поверхню; достатньо рідкісними для вельбарської культури є фрагменти вази типу IV С (рис. 2, *12*); фрагмент ліпного кубка (рис. 2, *13*). Не характерним для вельбарської культури є фрагмент ліпного кубка із штампованим орнаментом, виконаним «коліщатком» (рис. 2, *16*). Така орнаментація досить типова для керамічних форм черняхівської культури.

Гончарна кераміка черняхівської культури представлена 120 фрагментами (рис. 3). Столові посудини складають переважну більшість гончарного посуду. Вони виготовлені із добре відмуленої глини, з дрібними домішками жорстви та органіки, сіро- або чорнолощені. Кухонних посудин значно менше — лише 25 фр. (21 %), з яких два денця (рис. 3, *23, 24*). Гончарна кераміка представлена: вазами (рис. 3, *1, 2*), горщиками (рис. 3, *11, 13 – 16, 18*), мисками (рис. 3, *3, 19, 20*). Форми доволі типові для поселення в Хрінниках.

Знахідки предметів античного керамічного імпорту переважно складає амфорний матеріал (6 од.; рис. 4, *1 – 6*); столовий посуд представлений одним фрагментом (рис. 4, *7*). Усі профільні фрагменти належать раннім і пізнім варіантам типу Шелов D, які могли потрапити до одного комплексу приблизно в середині III ст. Беручи до уваги спостереження С.Ю. Внукова про вторинне використання античних винних амфор протягом десяти, а іноді й двадцяти років, об'єкт можна датувати третьою чвертю III ст.

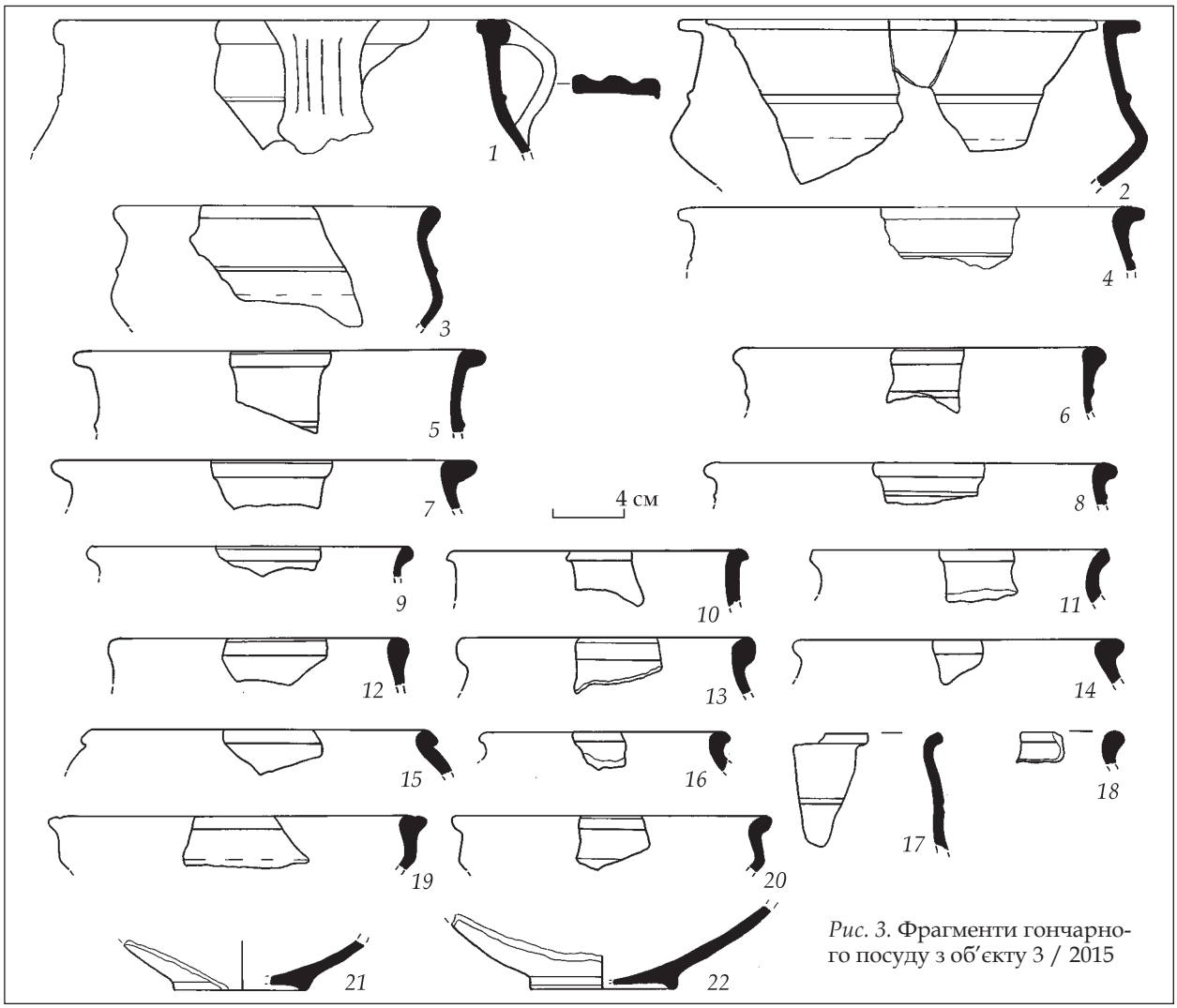

Рис. 3. Фрагменти гончарного посуду з об'єкту 3 / 2015

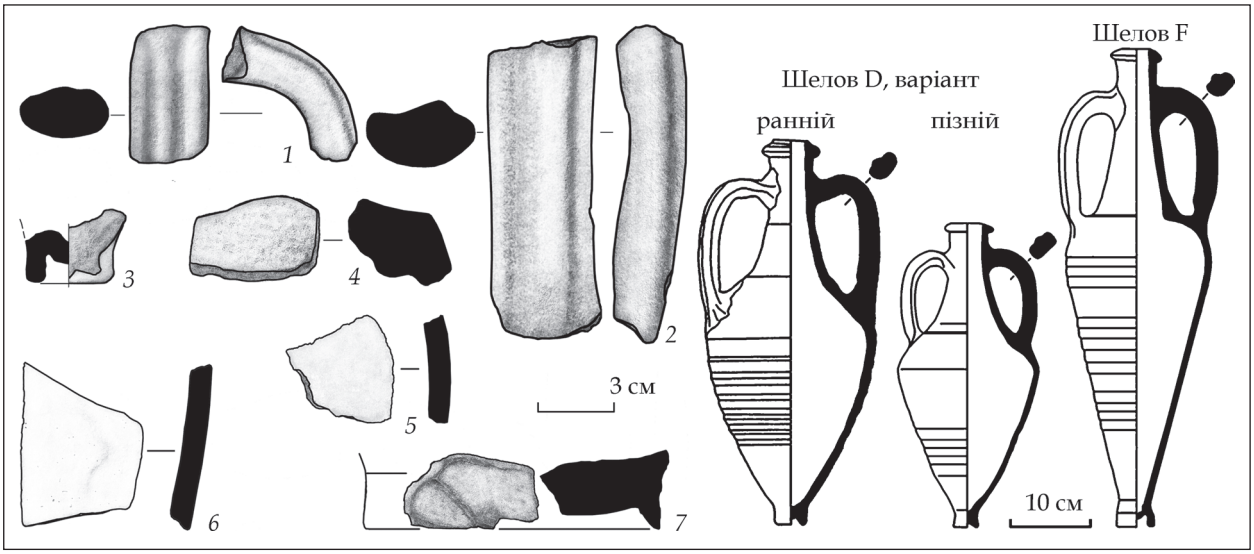

Рис. 4. Фрагменти імпортного посуду з об'єкту 3 / 2015

До інших глиняних виробів належать: пряслиця пшеворського та вельбарського походження (рис. 5, *1 – 3*), фрагмент грального жетону (рис. 5, *4*), тягарець (рис. 5, *5*). Одне з прясел (рис. 5, *3*) має врізний орнамент по всій боковій поверхні у вигляді трикутників із різними комбінаціями поперечних та поздовжніх ліній; орнамент нанесений і на од-

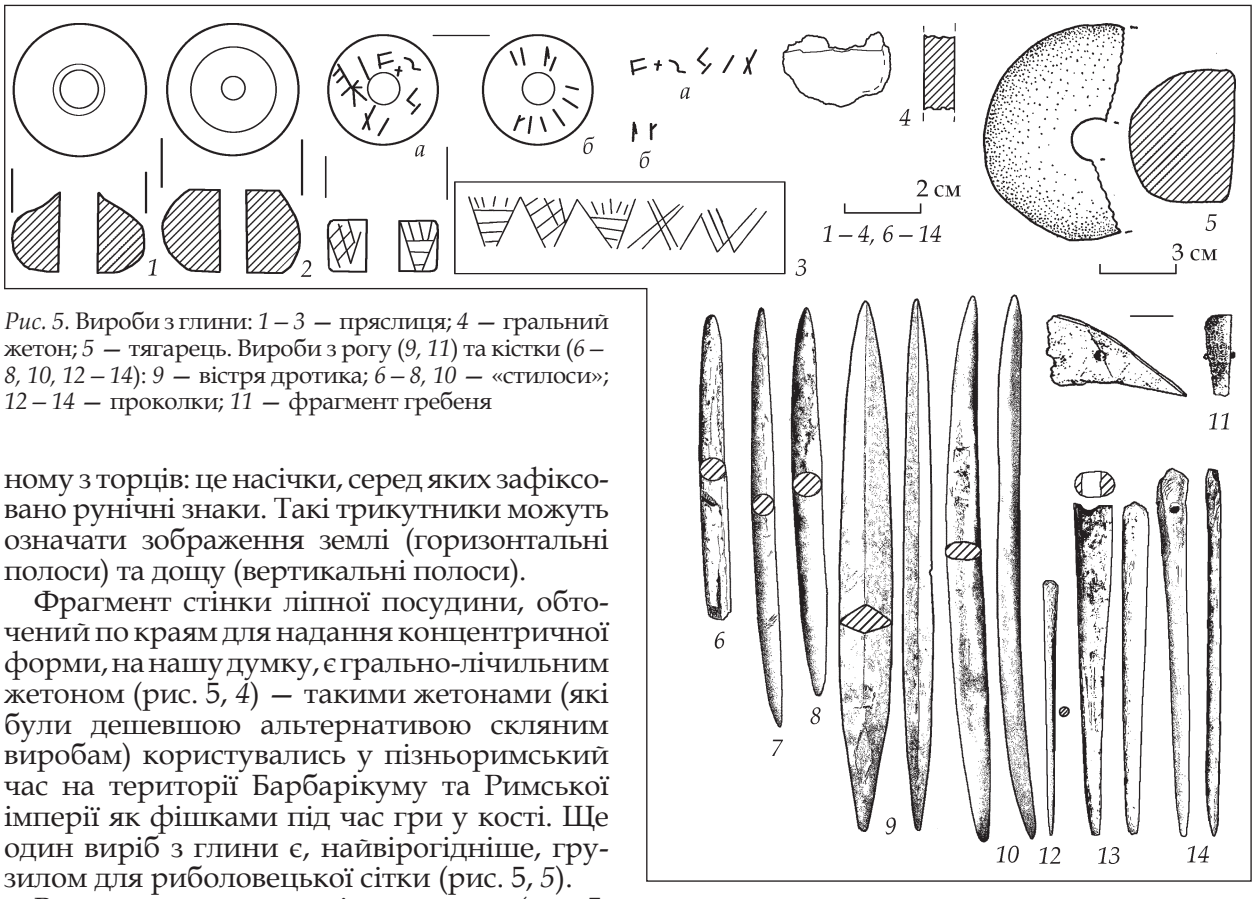

Рис. 5. Вироби з глини: *1 – 3* — пряслиця; *4* — гральний жетон; *5* — тягарець. Вироби з рогу (*9, 11*) та кістки (*6 – 8, 10, 12 – 14*): *9* — вістря дротика; *6 – 8, 10* — «стилоси»; *12 – 14* — проколки; *11* — фрагмент гребеня

ному з торців: це насічки, серед яких зафіксовано рунічні знаки. Такі трикутники можуть означати зображення землі (горизонтальні полоси) та дощу (вертикальні полоси).

Фрагмент стінки ліпної посудини, обточений по краям для надання концентричної форми, на нашу думку, є грально-лічильним жетоном (рис. 5, *4*) — такими жетонами (які були дешевшою альтернативою скляним виробам) користувались у пізньоримський час на території Барбарікуму та Римської імперії як фішками під час гри у кості. Ще один виріб з глини є, найвірогідніше, грузилом для риболовецької сітки (рис. 5, *5*).

Виявлено предмети з кістки та рогу (рис. 5, *6 – 14*). Унікальною для пам'ятки є знахідка вістря дротика, виготовленго зі щільного оленячого рогу (за спостереженнями М.С. Сергєєвої) (рис. 5, *9*). Він має правильну листоподібну форму, ромбічний у перетині. Виріб добре відполірований, ймовірно, дрібним абразивом, від якого залишилися мікроподряпини, помітні при використанні оптичної техніки. Можливі конструкція та використання: нижнім тупим кінцем його закріплювали в древку, і, очевидно, фіксували в пазі (чи розщепі) за допомогою клеючих речовин та обмотування. Гострі рівні краї сторін та полірування вістря засвідчують те, наскільки акуратно він був виготовлений, і крім того, вказують на колючу функцію, якій і характерні описані параметри. Аналогії до цього вістря серед матеріалів пам'яток вельбарської і черняхівської культур поки не відомі.

«Стилоси» репрезентовані трьома цілими екземплярами і одним фрагментованим (рис. 5, *6 – 8, 10*); усі виготовлені з кістки, ретельно виконані і відполіровані. Судячи з незначних ледве помітних навіть при використанні оптичних приладів мікроподряпин, їх поверхні відполіровані дрібним абразивом, а потім ще тканиною або хутром. Один зі «стилосів» трохи увігнутий та сплощений, що повторює форму вихідного матеріалу (рис. 5, *10*). Усі інші екземпляри округлі в перетині, майже правильної сигароподібної форми.

На відміну від «стилосів», знаряддя праці з загостреним робочим кінцем мають не дуже ретельно відполіровану поверхню, яка зберігає фактуру кістки. Два знаряддя слушно інтерпретувати як проколки, були виконані з кісток з природним загостренням, яке ще трохи підправлене для надання потрібної форми (рис. 5, *12, 14*). Ще одне знаряддя пошкоджене, його робочий кінець обламаний. З протилежного боку збереглися залишки отвору, виконаного свердлом. Таке знаряддя може бути інтерпретоване як голка для плетіння (рис. 5, *13*).

Також було знайдено фрагмент гребеня з рогу (рис. 5, *11*). Посередині пластинки зберігся дрібний мідний цвяшок. Через фрагментованість виробу, реконструкція гіпотетична, за сегментом — здійснена із урахуванням морфологічних особливостей черняхівських гребенів — верхня частина спинки найширша, звуження рогової пластини йде донизу та по краям. За морфологічними характеристиками реконструйований гребінь подібний до гребенів класу I, серії 7, варіанту А за класифікацією Р.Г. Шишкіна. Такі вироби відомі на Хрінницькому поселенні, відомі й на інших пам'ятках черняхівської та вельбарської культури. Такі вироби походять із могильника Чернелів-Руський; де характерні для першої та другої хронологічних груп могильника, виділених В.С. Тиліщаком, датованих ступенями C_{1b} —

C_2 (Ружичанська — Бережанська фази, 230—330 рр.). Тим самим часом датовано подібні гребені з низки поховань вельбарського могильника Цецеле. На нашу думку, тим самим часом можна датувати й описуваний гребінь.

Отже, об'єкт вирізняється з-поміж інших об'єктів поселення якісними та кількісними показниками археологічних матеріалів. Варта уваги також кількість і типологічний ряд античних імпортів. Ці дані вказують на доволі високий соціальний статус мешканців житла, котрі могли дозволити собі вино із римських провінцій (амфори) та гончарні горщики для кухонних потреб. За зустрічальністю хроноіндикаторів, період функціонування об'єкту припадає на другу фазу функціонування поселення — ступеню C_2/C_3, найвірогідніше, в межах 270—330 рр. н. е. У той час загальною тенденцією для поселення стала поява великих за площею наземних жител і збільшення кількості черняхівського імпорту (гончарна кераміка, фібули тощо).

Об'єкт 3 / 2015 має доволі великий відсоток та кількісний склад гончарної кераміки — 23,4 %. Цілком вірогідно, що виробничий осередок гончарної кераміки знаходився десь неподалік, а може й на самому поселенні. Варто зазначити, що гончарні горни виявлені й на вельбарських поселеннях Привільне та Підлужжя, розташованих у басейні середньої течії р. Іква [29, 76], що знаходяться відносно неподалік від Хрінницького поселення. Надзвичайно рідкісним явищем для вельбарської культури є наявність прясла з рунічними знаками. Ця знахідка вказує на походження населення вельбарської культури з території Скандинавії. На ці зв'язки, вірогідно, вказує й знахідка кістяного вістря, що знаходить аналогії на Скандинавських пам'ятках.

Таким чином, на основі комплексного аналізу таких хроноіндикаторів, як роговий гребінь, фрагменти вузькогорлих світлоглиняних амфор, кількісного та типового складу гончарної черняхівської кераміки, визначено хронологію функціонування житла в межах ступеня C_2 (270—330 рр. н. е.).

Б.А. Прищепа, О.П. Войтюк, В.С. Чекурков

РОЗКОПКИ В ПЕРЕСОПНИЦІ

Після десятирічної перерви відновлено розкопки на багатошаровому поселенні в ур. Пастівник на східній окраїні с. Пересопниці. У 2002—2005 рр. вивчалися середньовічні культурні нашарування, споруди і поховання у північній частині пам'ятки (рис. 1, *1—5*). Роботи 2015 р. проведені в південній і центральній частинах підвищення на шести ділянках у розкопах 6—11 (рис. 1). Відкрито площу 306 м^2. Виявлені об'єкти і більшість знахідок належать до двох періодів: ранньослов'янського і давньоруського.

У розкопі 8 досліджені дві будівлі X ст.: житло-напівземлянка і господарська споруда з нішоподібною піччю (рис. 2). Культурний шар установлювався від денної поверхні до глибини 0,3—0,4 м, це темно-сірий ґрунт, порушений оранкою. Нижче простежено передматериковий коричневий однорідний ґрунт, а материк — жовтий лесоподібний суглинок, залягав на глибині 0,5—0,7 м.

Житло 1 мало чотирикутний котлован, його контури були простежені на глибині 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Розміри котловану 4,1 × 3,95 м, він заглиблений у лесоподібний суглинок на 0,7—0,9 м від рівня виявлення. Стінами котлован було орієнтовано за сторонами світу. В його кутах виявлено вертикальні ніші, які використовувались для влаштування дерев'яної обшивки стінок будівлі. Котлован напівземлянки було заповнено лесоподібним суглинком без знахідок. Долівка житла міцно втрамбована, понижена в центральній частині приміщення, на ній у прошарку гумусного ґрунту зібрано уламки гончарних посудин X ст. У північно-східному куті знаходилась піч, нижня частина якої була споруджена з глини. Завал перепаленого каміння на черені та навколо печі свідчить, що воно входило до конструкції склепіння печі. У плані стінки печі підковоподібні, розмірами 1,05 × 1,15 м. Черінь печі овальний у плані, розмірами 0,95 × 0,7 м, влаштований на рівні долівки, підмащений шаром глини завтовшки 2—3 см.

Господарська *будівля 2* мала чотирикутний котлован розмірами 2,1 × 2,3 м, заглиблений у материк на 0,3—0,4 м. Стінки котловану похилі, звужувалися до дна, вони

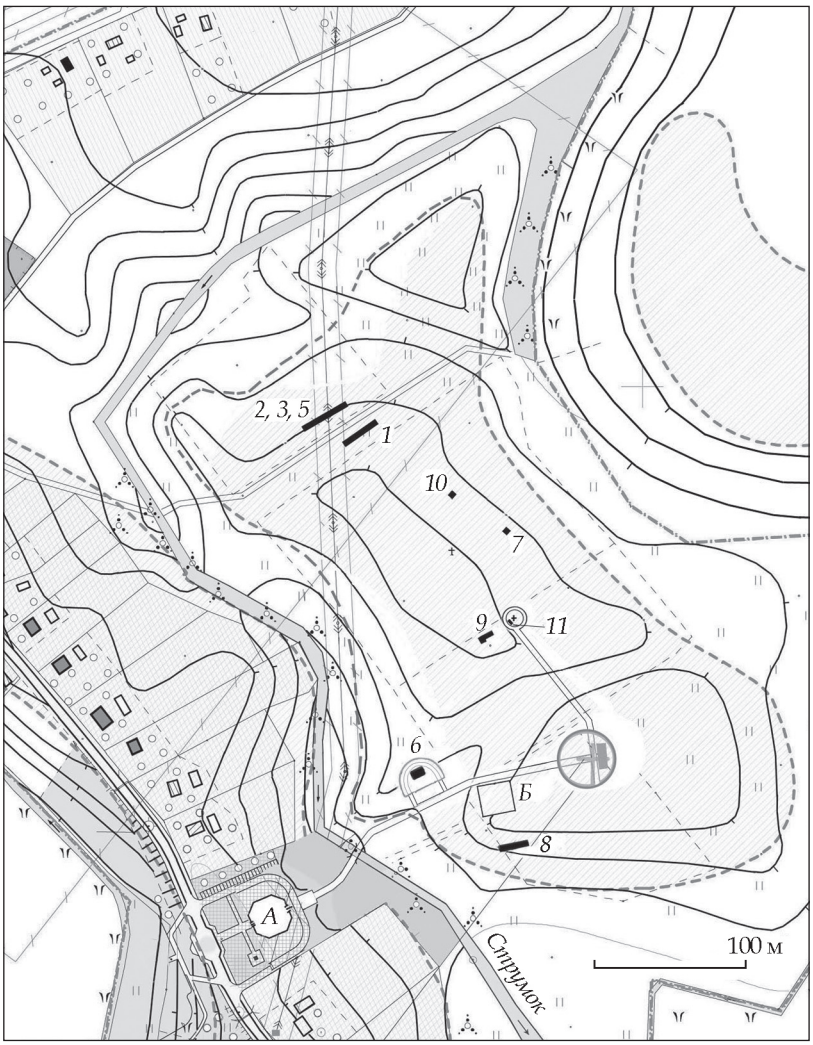

Рис. 1. План центральної частини с. Пересопниці та урочища Пастівник: *А* — культурно-археологічний центр «Пересопниця»; *Б* — макет садиби XII—XIII ст. Цифрами позначено номери розкопів.

орієнтовані за сторонами світу. Нішоподібна піч була вирізана за межами котловану з боку північної стінки. Черінь печі округлий у плані, розмірами 1,35 × 1,3 м, мав замощення з камінців та уламків гончарних горщиків, зверху підмащене шаром глини завтовшки до 3 см. Черінь міцно випалений, піднятий на 0,1 м над рівнем дна котловану. Склепіння печі напівсферичне, заввишки 0,3 м від рівня череня.

Господарську *будівлю* з двома печами досліджено в розкопі 9. Її котлован виявлено на глибині 0,4 м від рівня денної поверхні, він овальний у плані, розмірами 2,3 × 2,0 м, завглибшки 0,9 м. Верхні пласти заповнення котловану — це материковий суглинок, а в придонній частині виявлено пухкий чорний ґрунт, насичений деревним

Рис. 2. Пересопниця, розкоп 8, будівля 2 з нішоподібною піччю і напівземлянка 1

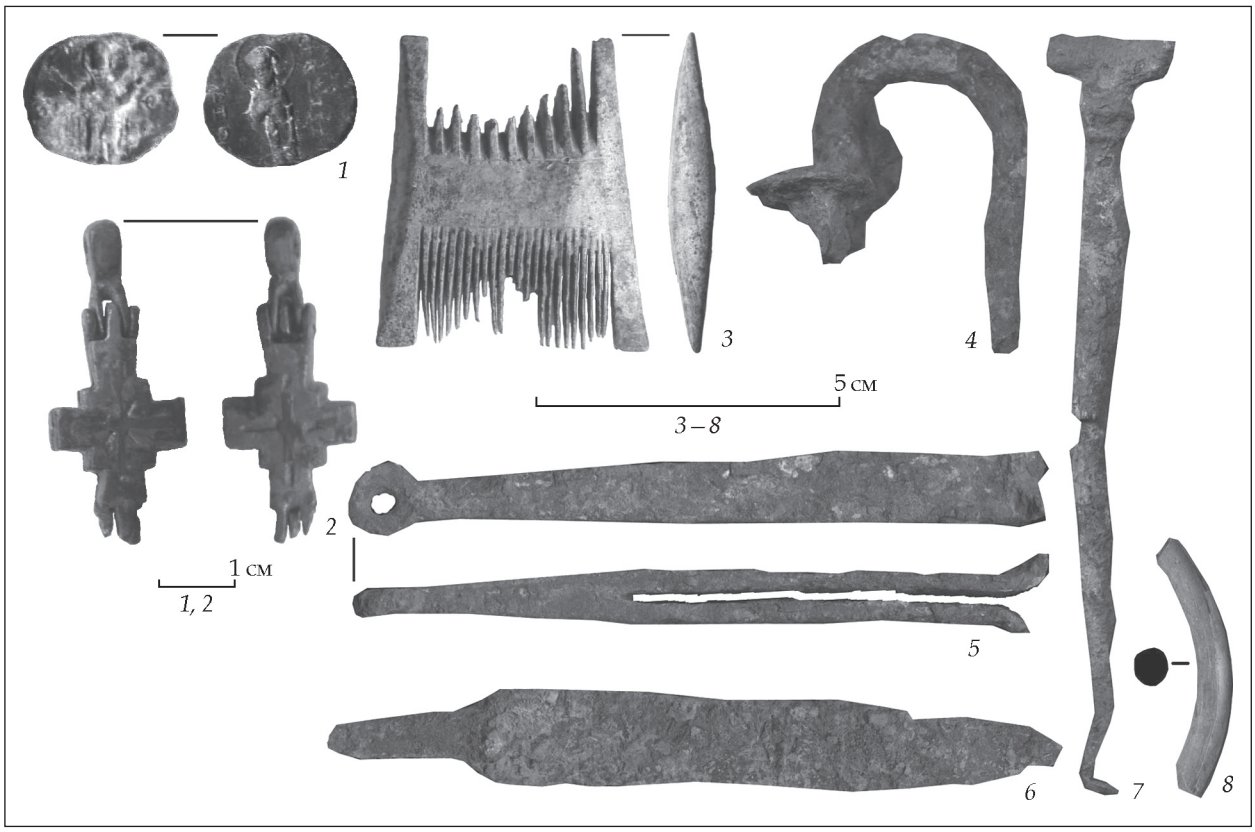

Рис. 3. Пересопниця, розкоп 6, знахідки з будівлі 2: *1* — висла печатка; *2* — хрест-складень; *3* — гребінець; *4* — дужка замка; *5* — ключ; *6* — ніж; *7* — писало; *8* — браслет (*1* — свинець; *2* — бронза; *3* — кістка; *4–7* — залізо; *8* — скло)

вугіллям та уламками гончарних глиняних посудин X ст. За межами котловану, з боку західної і північної стінок, було вирізано в материку дві нішоподібні печі. Вони мали округлі черені діаметром 1,25—1,3 м і напівсферичне склепіння, яке збереглось на висоту 0,5 м від рівня череня. Обидва черені мали потужне замощення із уламків гончарних посудин і камінців, зверху підмащене шаром глини, міцно випаленої в процесі використання печі.

З об'єктів розкопів 8 і 9 проведено часткову фільтрацію заповнення з метою отримання дрібних біологічних решток (див. п. *34* розділу «Методи природничих наук в археології»)

У розкопі 6 частково відкрито підкліть наземного будинку XII — першої половини XIII ст. Котлован чотирикутний у плані, завширшки 2,7 м і завглибшки 0,65 м від рівня виявлення, його контури простежені на глибині 0,4 м від рівня сучасної денної поверхні. Довжина розчищеної західної частини котловану 3,4 м. Верхні пласти заповнення споруди були насичені різноманітними знахідками: уламками кераміки, виробами з заліза, кольорових металів, кістки, скла (рис. 3). Серед знахідок слід відмітити свинцеву печатку з зображенням Богоматері в повен зріст на одній стороні і святого на зворотній (рис. 3, *1*). Праворуч від святого читається слово «АГИОС», а ліворуч — ім'я «ИАКИМИ», тому припускаємо, що печатка належала туровському єпископу Іоакиму, який згадується в літописах у середині XII ст.

Поряд з кам'яним хрестом на ділянці 11 досліджено чотири ґрунтові поховання. Дно могильних ям знаходилось на глибині 0,4—0,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Померлі були покладені випростаними на спині, головами на південний захід, руки складені на животі. Із поховального інвентарю знайдено лише ґудзики: у похованні № 1 — литий, сферичний із петельчастим вушком; у похованні № 3 — сферичний пустотілий із дротяним вушком.

На захід від кладовища в розкопі 9 досліджено ділянку рову. Його заповнення простежувалось після зачистки цієї частини розкопу на рівні материка, на глибині 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Рів проходить із північного заходу на південний схід, його глибина 2,3 м від рівня виявлення, у розрізі він мав, вірогідно, форму перевернутої рівнобедреної трапеції. Дно рову пласке, завширшки близько 1 м, приблизна ширину рову — 7,5 м. У заповненні рову зібрано фрагменти глиняного посуду XII—XIII ст., кістки тварин, вироби з заліза (ножі, деталі навісного замка). Вірогідно, рів оточував ділянку кладовища, яке функціонувало у XII — першій половині XIII ст.

Б.А. Прищепа, Ю.І. Харковець, О.П. Войтюк, О.К. Кожушко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА РІВНЕНЩИНІ

Співробітники ДП «Рівненська старовина» НДЦ ОАСУ ІА НАН України обстежили території у Березнівському та Рівненському районах з метою перевірки стану відомих археологічних пам'яток, виявлення нових і визначення їхніх меж. Здійснено також розвідки, в ході яких отримано інформацію про вже відомі та виявлено нові поселення біля сіл Вільгір, Пашуки, Підліски, Грозів, Тайкури.

Поблизу с. Вільгора Гощанського р-ну обстежено чотири пам'ятки. Поселення X—XII ст. знаходиться на південний захід від городища, на ділянці високого берега, на якій стоїть дерев'яна сільська церква. Матеріали зібрано на сільських городах, на ділянці 250 × 80 м. Поселення X ст. займає південний схил мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Горині за 350 м на північний схід від городища. Поселення виявлено на невеликому піщаному підвищенні в заплаві правого берега р. Горині, за 250 м на південний схід від сільського кладовища. На ділянці 120 × 70 м зібрано уламки ліпних посудин і крем'яні відщепи мідного віку, стінки гончарних горщиків X ст. Відкрито поселення на слабко вираженому в рельєфі лесовому підвищенні на заплаві лівого берега р. Горині, за 1 км на північний схід від городища. Розміри підвищення 60 × 80 м. У шурфі культурні нашарування простежені на глибині від 0,15 м до 0,5—0,6 м, материк залягає на глибині 0,7 м. Виявлено частину заглибленого об'єкта рубежу ер, який, вірогідно, залишили носії зарубинецької культури.

На мисі в місці злиття двох струмків, що на південь від с. Пашуки Гощанського р-ну виявлено поселення. На ділянці 200 × 100 м зібрано підйомний матеріал: уламки гончарних посудин пізнього римського часу та епохи Київської Русі XII ст.

Поблизу с. Підліски Гощанського р-ну обстежено три пам'ятки. Одне поселення знаходиться на мисі, обмеженому струмком із півдня та заболоченою долиною зі сходу, за 700 м на південь від будівлі школи в ур. Селище. Площа його близько 3 га. Знахідки зустрічаються смугою завдовжки 300 м на південному схилі мису і завдовжки 500 м вздовж східного схилу мису. Ширина прибережної смуги, в межах якої зустрічається підйомний матеріал 80—120 м. Підйомний матеріал презентують уламки ранніх гончарних посудин райковецької культури IX—X ст., вінця гончарних горщиків XI—XIII ст. і литовсько-польської доби XIV—XVIII ст. Друге поселення займає південно-західну частину мису на лівому березі струмка, за 800 м на південь від школи. На ділянці розмірами 120 × 60 м (0,5 га) зібрано підйомний матеріал: уламки гончарних посудин кінця XI — першої половини XII ст., а також артефакти бронзового і раннього залізного віків. Ще одне поселення знаходиться за 1,65 км на південний схід від школи в ур. Ольгопіль. Воно займає два сусідні миси. Знахідки зустрічаються на площі близько 2 га. Обидва миси були заселені у ранньослов'янський час та у IX—X ст. Інтенсивність життя на поселенні різко зростає в XI ст., особливо багато знахідок кінця XI — початку XII ст. і XII — першої половини XIII ст. На обох мисах у підйомному матеріалі трапилися уламки ліпного посуду та крем'яні вироби городоцько-здовбицької і стжижовської культур шнурової кераміки. На північному мисі зібрано також колекцію керамічних виробів тшинецької культури.

Поблизу с. Грозів Острозького р-ну обстежено дві пам'ятки. Одна знаходиться за 2 км на захід від церкви в ур. Діброва. Матеріали виявлені на двох сусідніх мисах по лівому березі струмка. В підйомному матеріалі на західному мисі на площі близько 1 га зібрано уламки гончарних посудин X — початку XI ст. та ліпних посудин раннього залізного віку. На східному мисі трапилися уламки посуду милоградської культури. Інше поселення епохи Давньої Русі знаходиться за 0,5 км на південний схід від села, на мисі лівого берега струмка. Тут на площі близько 1,5 га зібрано уламки гончарних посудин X — початку XI ст., кінця XI—XII ст.

Поблизу с. Тайкури обстежено дві пам'ятки. Поселення (пункт 2) знаходиться за 3,7 км на схід від замку. Займає північно-західний схил мису на правому березі струмка. У підйомному матеріалі на площі 0,4 га зібрано уламки ліпних посудин бронзового віку та ранніх гончарних посудин IX—X ст. Поселення (пункт 3) знаходиться за 1,75 км на схід від замку, в ур. Габелєва гора. Займає північний схил мису на правому березі струмка. Знахідки зустрічаються на ділянці розмірами 80 × 60 м. Стратиграфія нашарувань у шурфі: 1) чорнозем щільний однорідний залягає до глибини 0,3 м; 2) нижче,

до глибини 0,9—1,0 м простежено чорнозем із включеннями дрібних часточок крейди; 3) темно-коричневий щільний ґрунт має товщину 0,2 м; 4) передматериковий шар завтовшки 0,15—0,2 м; 5) материк — жовтий лесоподібний суглинок, виявлено на глибині 1,3—1,4 м. У підйомному матеріалі на площі 0,3 га зібрано уламки ліпних посудин бронзового віку, часу ранніх слов'ян та гончарних посудин XII—XIII ст., а також вироби із заліза і кольорових металів. У невеликому кар'єрі частково простежено котлован слов'янської напівземлянки, його контури фіксувались з глибини 1 м від рівня сучасної денної поверхні, а долівка знаходилась на глибині 1,4 м. У заповненні будівлі зібрано уламки ліпних посудин VII—VIII ст.

Ю. Пшеничний, Ю. Харковець

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА-ЗАМЧИЩА У ДУБНІ

Державним історико-культурним заповідником м. Дубно спільно з ДП «Рівненська старовина» НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України було проведено дослідження на місці городища літописного Дубена та замчища князів Острозьких XV—XVI ст. Пам'ятка займає заглиблений у долину р. Іква край мису площею близько 1 га, що формує її лівий берег, на схід від бастіонного замку (рис. 1, *44Б*). У 1945—1947 рр. її обстежили М. Островський та М. Смішко, визначивши як залишки давньоруського укріплення. Промислове будівництво, починаючи від середини XX ст. знівелювало оборонні риси та значною мірою призвело до знищення культурного шару пам'ятки.

У давньоруських літописах город Дубен згаданий тричі під 1100, 1149 і 1288 рр. Про розташування на східному краю мису старого замку в 1671 р. згадує У. фон Вердум. Мандрівник відзначає, що він був збудований з дерева, частково захищений мурами і вежами, але загалом зруйнований. Про залишки фундаментів цього замку в XIX ст. згадується у описово-статистичних джерелах Волині, а також О. Фотинським. Ці відомості доповнюють плани Дубна середини XVIII ст. і 1907 р., які містять зображення, що можуть бути пов'язанні з залишками укріплень замку.

На північному схилі підвищення в 1984 та 2011 рр. проводилися збори підйомного матеріалу Б. Прищепою і Ю. Пшеничним. А на південному схилі в 2007 р. закладався шурф співробітниками «Рівненської старовини». Проте в археологічному відношенні стан досліджень городища-замчища залишається незадовільним. Значною мірою це спричинено руйнацією пам'ятки. Дається взнаки недостатність писемних джерел про розташування тут замку князів Острозьких у пізньосередньовічний час, його архітектурно-конструктивні особливості та хронологію. Тому роботи, проведенні у 2015 р., відкривають нову сторінку в історії дослідження городища-замчища, звертають увагу на місце цієї пам'ятки в соціально-політичній історії Дубна.

Розкоп площею 21 м^2 було закладено на північному схилі підвищення, який належить до території Дубенського району електричних мереж (РЕМ). Поверхня ділянки на місці розкопу має нахил 5°м на північ. Від денної поверхні залягав насипний ґрунт другої половини XX ст. товщиною 0,4 м у верхній ділянці розкопу та 0,9 м у нижній. Під ним залягав перевідкладений світло-сірий ґрунт, утворений у ході розрівнювань підвищення городища. Його товщина складала 0,6 м у верхній ділянці та 1,2 м у нижній. Оскільки цей ґрунт становив зруйнований культурний шар городища-замчища, у ньому відзначалася значна кількість матеріалів давньоруського і литовсько-польського часів. Серед них черешковий ромбоподібний наконечник стріли з найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера (рис. 1, *25*), що датується VIII—XIII ст. та фрагмент дужки шпори з дископодібною однопрорізною петлею (рис. 1, *26*), які використовувалися у другій половині XII — першій половині XIII ст., ніж і керамічний диск із отвором X—XIII ст. (рис. 1, *34*), ключ XV—XVI ст. (рис. 1, *23*). У верхній ділянці розкопу цей ґрунт залягав безпосередньо на жовтуватому лесоподібному суглинку. Таким чином збереження культурного шару на підвищенні не зафіксовано.

На рівні суглинку виявлено заглиблений на 0,3 м фундамент прямокутної споруди

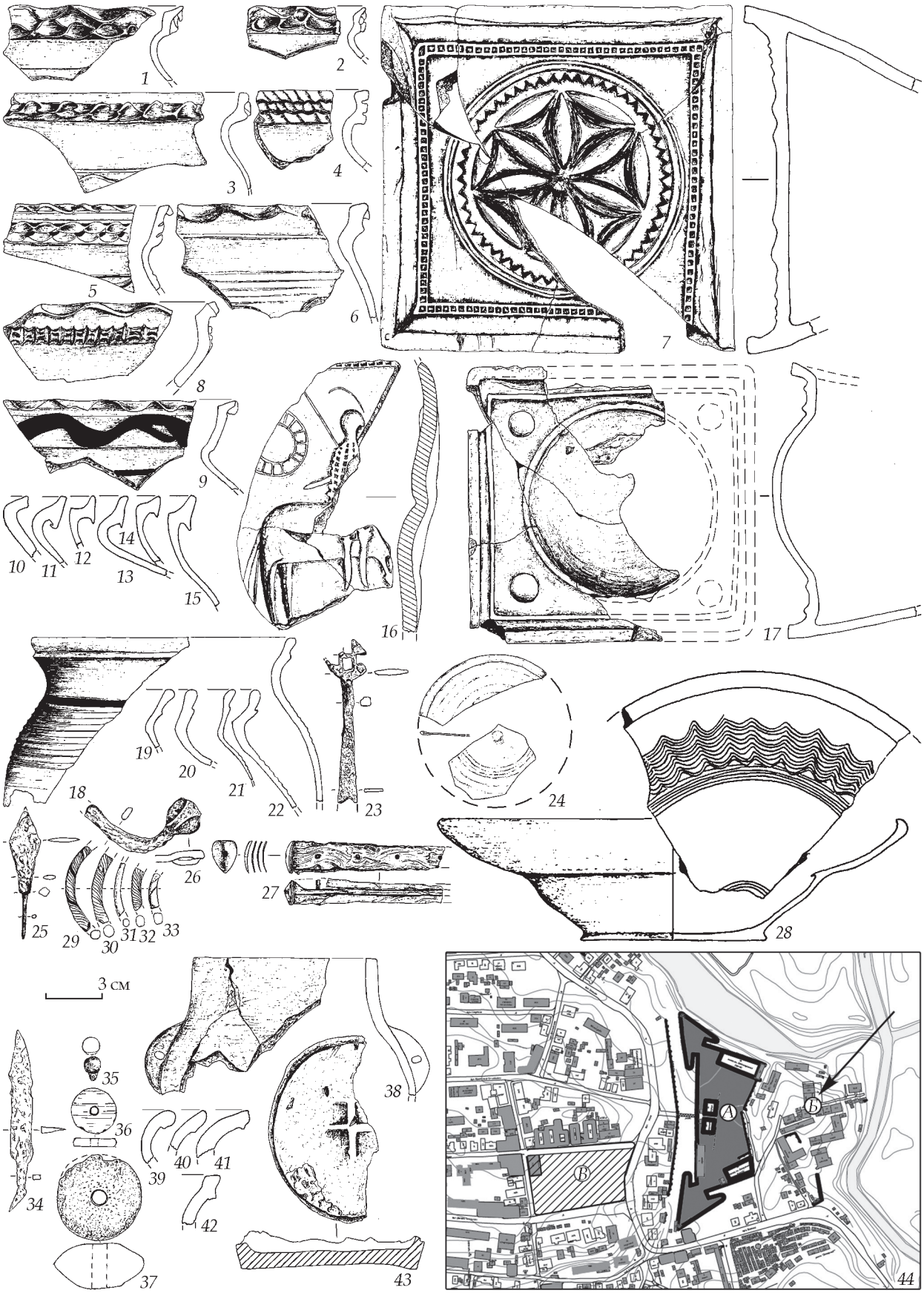

Рис. 1. Матеріали з досліджень

№ 1 (1,2 × 1,4 м), орієнтованої стінами за сторонами світу. Фундамент виставлений із каменю вапняка на основі вапняного розчину зі включенням фрагментів цегли «пальчатки». Біля східної стінки споруда № 1 частково перекривала заглиблений об'єкт (об. № 3), який був заповнений чорним утрамбованим ґрунтом із включенням глиняної обмазки, вугликів, фрагментів стінок і вінець горщиків першої половини XI ст. (рис. 1, *39 – 42*), амфорки (рис. 1, *38*) і денця з клеймом (рис. 1, *43*). На схилі виявлено вирізану у материку нішоподібну піч (об. 2) зі зруйнованим куполом та розмірами череню 0,7 × 0,8 м. Устям вона була направлена в бік схилу, що дозволяє пов'язувати її зі спорудою, яка осунулася внаслідок підмивання. Матеріал, зібраний у заповненні печі, представлений вінцями горщиків XI — першої половини XIII ст., а також глиняним пряслицем (рис. 1, *37*).

Вниз по схилу під світло-сірим ґрунтом і до материкової основи добре виділялися два збережені культурні шари пізньосередньовічного та давньоруського часів. У нижній частині розкопу їхньої нижньої межі досягти не вдалося через стрімке падіння схилу до долини Іква. Розкоп тут було пройдено до відмітки — 4 м.

Культурний шар пізнього середньовіччя представлений світло-бурим ґрунтом, потужність якого коливалася від 0,4 м у верхній ділянці до 0,7 м на схилі. Містив значну кількість фрагментів цегли «пальчатки», каміння, кістки тварин, посуд (рис. 1, *1 – 6, 8 – 15, 18 – 22*), кахлі (рис. 1, *7, 16, 17*), скляні і залізні вироби (рис. 1, *27*), фрагменти віконного скла (рис. 1, *24*) і свинцевих віконних оправ, кулі, монету Сигізмунда II Августа 1570 р. У верхній ділянці його заміщав виразний прошарок світло-сірого пухкого ґрунту, товщиною до 0,4 м, який окрім великої кількості таких самих знахідок був насичений лускою риби, кістками птахів та ссавців. Ідентичний за наповненням прошарок відзначено нижче світло-бурого ґрунту в нижній ділянці розкопу. Речовий матеріал, як зі світло-бурого шару, так і світло-сірого прошарку належить головним чином до XVI ст., а що найпізніше до початку XVII ст. Ці шари сміттєвого походження і утворилися у ході будівельних робіт у замку та внаслідок систематичного, досить тривалого викидання на схил сміття, в тому числі залишків від переробки, приготування та споживання їжі, що дає можливість припускати існування поруч із північним схилом кухні. Окремо слід відмітити, що остеологічний матеріал птахів і риб з пухкого прошарку визначали Л. Горобець (див. п. *52* розділу «Методи природничих наук в археології») і О. Ковальчук [1]. Ці рештки належали чотирьом видам риб (судак, щука, плітка, невизначені коропові риби) і дев'яти видам птахів (сіра гуска, крижень, широконіска, тетерук, куріпка, голуб-синяк, курка, домашня гуска та індичка).

Під світло-бурим ґрунтом добре виділявся чорний гумусований ґрунт, потужністю до 0,55 м, який містив знахідки виключно давньоруського часу. Це — значна кількість вінець горщиків (понад 120 од.), фрагменти скляних браслетів (5 од.) (рис. 1, *29 – 33*), фрагмент скляної посудини, сферичний ґудзик з округлим вушком (рис. 1, *35*).

Таким чином у ході дослідження городища-замчища у Дубні отримано нові матеріали, які відтворюють існування тут житлово-господарського осередку, що належав представникам соціально привілейованого прошарку населення в давньоруський та пізньосередньовічний часи.

[1] Горобець Леонід Вікторович, канд. біол. наук, старший науковий співробітник Палеонтологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України. Ковальчук Олександр Миколайович, канд. біол. наук, науковий співробітник Палеонтологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України.

Д.Л. Тесленко, О.І. Семеляк

ДОСЛІДЖЕННЯ У ЦЕНТРІ ІСТОРИЧНОГО ОСТРОГА

Експедиція Національного університету «Острозька Академія» проводила дослідження у зоні перепрофілювання будинку культури під навчальний корпус НаУ«ОА» у центрі м. Острога за адресою пр. Незалежності, 3.

Центральна частина ділянки розкопу зруйнована під час будівництва. У перетині

під нагромадженням сучасного будівельного сміття (кінця XX — початку XXI ст.) на глибині –0,9—1,05 м від поверхні (-0,7—0,85 м від R) чітко простежується шар битої цегли. Останній пов'язаний нами з влаштуванням у 1945 р. на цьому місці паркової зони. Вщент зруйнована бомбардуваннями 1941 р. центральна частина міста була спланована під рекреаційний простір.

Нижче цього рівня стратиграфічна картина пам'ятки демонструє таку послідовність нашарувань:

1,05—1,25 м (0,85—1,05 м від R) — шар легкого дрібноструктурного ґрунту пилястої структури світло-сірого кольору зі знахідками XIX ст. У нижній частині знахідки вугликів, кістки тварин та дрібної цегли;

1,25—1,45 м (1,05—1,25 м від R) — щільний шар сірого дрібноструктурного ґрунту насичений знахідками;

1,45—1,6 м (1,25—1,4 м від R) — шар світло-сірого однорідного дрібноструктурного гумусового ґрунту з вкрапленнями дрібних вугликів. На поверхні шару простежується смуга білястого ґрунту потужністю 1 см, що свідчить про тривалу задернованість поверхні;

1,6—2,4 м (1,4—2,2 м від R) — потужний шар мішаного ґрунту валькуватої структури сіро-жовтого кольору, насичений продуктами горіння. Ґрунт рихлий, містить численні знахідки. Кераміка та кахлі побиті на великі уламки. У шарі зустрічаються уламки цегли, печина, грубе каміння;

2,4—2,5 м (2,2—2,3 м від R) — тонкий шар суміші яскраво-жовтого кольору, що затекла, змішаний з гумусовим ґрунтом сірого кольору. Під цим шаром знаходиться потужний — 2—4 см шар зітлілої органіки, за структурою подібної до хмизу;

2,5—2,6 м (2,3—2,4 м від R) — тонкий прошарок світло-сірого ґрунту дрібної структури з дрібними вугликами. У ньому знайдені дрібні уламки залізних виробів;

2,6—2,65 м (2,4—2,45 м від R) — щільний запечений шар мулистої обмазки темно-сірого кольору, укладений на обпалену поверхню;

2,65—2,85 м (2,4—2,65 м від R) — стерильний шар похованого ґрунту сіро-коричневого кольору, у якому спостерігаються нори землерийних тварин;

2,85 м (2,65 м від R) — материковий суглинок жовтого кольору, який у східній частині розкопу понижується на 0,8 м.

У профілі також зафіксовано котлован споруди. На площі розкопу було виявлено фундамент її західної стіни, орієнтованої з півночі — північного заходу на південь — південний захід. Фундамент закладався на вапняковій основі, серед матеріалів замісу зустрічаються уламки кахлів та кераміки, цеглин, скла, грубого каміння. У товщі фундаменту знайдена також шліфована сокира-тесло енеолітичного часу, поверхня якої щільно вкрита вапняковим розчином на 0,4—0,5 см.

Усередині котловану на глибині 1,6 м, 2,4 м та 2,6 м зафіксовані три потужні вимостки з трубчастих кісток великої рогатої худоби, укладених на мулисту основу. Між кістками вимостки траплялися дрібні уламки посуду, кахлів, залізних та бронзових виробів. Простір над вимостками насичений великою кількістю настінних, поясних та карнизних кахлів, уламками глиняних сковорідок, горщиків, кухлів, тарілок, керамічних пляшок з-під зельтерської води, люльок. Посуд двох типів — сироглиняний, виготовлений на гончарному колі, часто з геометричним розписом темною фарбою по поверхні та полив'яний, коричневого чи зеленого кольору. Також знайдені уламки скляних чарок, фужерів, штофів, пляшок, підсвічників, аптекарського посуду, віконного скла. Залізні предмети представлені підковними, покрівельними та звичайними цвяхами, каблучними підковами, уламками ножів, завіс, скальпелем, ключем, деталями кінської упряжі, ножицями. Окрім дрібних уламків невизначених бронзових предметів знайдені монети, прикраси, деталі окладів ікон, швейні голки, наперстки, ґудзики.

Отримані стратиграфічні дані та артефакти дозволяють припустити, що досліджена споруда функціонувала як шинок, господар якого надавав послуги кравця та цирульника. Даному припущенню не суперечить розташування споруди по дорозі від Луцької брами до колишнього ринку м. Острог та документами про майно та діяльність власників таких будинків. Артефакти свідчать на користь віднесення існування споруди до другої половини XVIII — початку XIX ст. Руйнація будівлі може бути пов'язана з кількома масштабними пожежами, які нищили центральну частину Острога у той час.

Д.С. Гречко, Ю.М. Берест, О.В. Коротя, Є.М. Осадчий

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Археологічні розвідки проводилися на території Сумського, Охтирського та Роменського р-нів Сумської обл. Основна увага була приділена об'єктам доби раннього залізного віку (городища, кургани та курганні могильники).

На території Роменського р-ну були проведені картографічні роботи на двох об'єктах, що мали складну топографію. Це Глинське городище та Ведмеже. Під час робіт на городищі Ведмежому були виявлені раніше невідомі фортифікаційні елементи першої половини XVII ст. Основні картографічні роботи проводилися на території Новогребельської сільської ради в районі сіл Нова Гребля, Залатиха та Голінка в місці скупчення великих курганів та курганних могильників. Було проведено моніторінг та уточнення планів відомих могильників скіфського часу «Солодка» (15 насипів) та

Рис. 1. План городища Бездрик

Рис. 2. План городища Токарі I

«Стайчин Верх» (107 насипів). Виявлено близько 20 археологічних об'єктів. Серед них переважна більшість — кургани висотою від 1 до 5 м. У складі курганних могильників виявлено кілька майданів.

Особливою збереженістю виділяється група майданів поблизу с. Залатиха. Там збереглися не тільки насипи майданів та бурти, а й западини від печей та технологічних приміщень.

У Сумському районі основну увагу приділено картографуванню городищ раннього залізного віку. Це городища поблизу сіл Битиця, Бездрик та Токарі. На об'єктах велися картографічні роботи із застосуванням електронного тахеометра. Було знято плани та встановлено координати всіх їхніх складових.

Городище Бездрик розташоване за 0,88 км на північ від північно-східної околиці села Бездрик (рис. 1). Займає мис, утворений долиною р. Бездрик та яром. Висота над рівнем заплави становить 35 м. Схили похилі. Городище з трьох боків обмежене обводненими балками, що впадають у р. Бездрик. Городище має форму витягнутої трапеції. Розміри городища: північно-східна сторона — 250 м, південно-східна — 360 м, північно-західна — 600 м, південна — 260 м. З напільного боку городище укріплене чотирма рядами валів та ровів, а також ровом, що розташований за 10 м від основної лінії укріплень. Вали мають ширину від 5 до 8 м та висоту від 0,7 до 1,5 м. Укріплена лінія має серпоподібну форму та протяжність до 100 м. Північно-східна частина укріплена двома рядами валів та ровів. Ширина валів 5 м, висота — 1—1,5 м, ширина ровів — 5 м, глибина — до 1,5 м. Городище має складний рельєф. У північно-східній та південно-західній частинах ескарп, що в окремих місцях переходить у вал та рів, прокладений по підошві гори-останця. Південна та північно-східні частини укріплені валом, ровом та валом. Ширина ровів та валів 5 м, висота валів 1—1,5 м, глибина рову 1,5 м. У північній та південній частинах городища укріплення прорізані ґрунтовою дорогою.

Городище Токарі розташоване за 1,7 км на північний схід від північної околиці села Бездрик, у лісі (рис. 2). Городище складається з основного двору трапецієподібної форми з такими розмірами: східна сторона 250 м, південна 300 м, східна 180 м і північна 180 м. Городище захищене двома валами (ширина першого від 4 до 6 м, висота від 0,5 до 1 м, другого — висота 0,5—1 м, ширина 7—10 м), між якими прокладений рів шириною 5—7 м та глибиною 2—3 м. У східній частині, де плато має ту саму висоту, що й майданчик городища, додатково побудований вал і рів. З північно-західного боку до головного двору підходить вал (ширина 4 м, висота 1 м) та рів (ширина 4 м, глибина 1,5—2 м) передгороддя. Лінія оборони серпоподібної форми проходить краєм мису та додатково посилена ескарпом висотою 1—1,5 м. З південного боку побудований серпоподібний вал (ширина 5 м, висота 1—1,5 м), рів (ширина 5 м, глибина 1,5 м) та ескарп висотою до 1,5 м. Укріплення захищають в'їзд до городища.

У Охтирському р-ні проведено розвідки вздовж траси Охтирка-Велика Писарівка, де знаходяться значні за розмірами курганні могильники. Крім того, проведено обстеження верхньої течії р. Сосонка, де наприкінці 90-х рр. XX ст. були виявлені кілька нових городищ. На городищі Сосонка 1 було закладено два шурфи. Культурний шар у шурфі № 1, потужністю до 0,5 м, добре насичений матеріалами. Знахідки представлені фрагментами ліпних горщиків, прикрашених пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами, фрагментами дна протофасоської амфори, глиняної обмазки, кварцитових зернотерок та кістками тварин. Шурф № 2 мав слабонасичений культурний шар потужністю до 0,25 м. Результати робіт свідчать, що городище виникло не пізніше кінця VI — першої половини V ст. до н. е. та досить активно функціонувало.

Було виявлено городище Сосонка 3. Укріплення розташоване за 0,7 км на північний захід від північної околиці с. Сосонка. Займає мис правого берега р. Сосонка. Городище має форму трикутника. Його розміри становлять 445 × 295 м. Із західного, напільного боку воно укріплене дугоподібним валом шириною 13 м і висотою 1—1,3 м та двома ровами, що прокладені паралельно на відстані 2 м один від одного. Ширина ровів 7—8 м, глибина — 1—1,3 м. Південна частина городища укріплена ровом, що прокладений на 2 м нижче рівня майданчика. Його ширина становить 6 м, глибина — 1,3 м. У східній частині городища рів проходить схилом до самої заплави. Тут його ширина становить 3 м і глибина — 1 м. Північно-східна частина укріплень не має.

Розвідки дозволили відкрити нові об'єкти та уточнити дані про вже відомі археологічні пам'ятки. Дослідження старожитностей раннього залізного віку на території Сумщини планується продовжити.

Г.В. Жаров, С.Д. Лисенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Лівобережною археологічною експедицією на території Конотопського р-ну Сумської обл. за останні роки досліджено п'ять поселень доби бронзи.

Нечаївське 1 (Кошарівська сільська рада). Поселення розташоване за 1,8 км на північ від північної околиці с. Нечаївське. Займає знижену ділянку правобережної тераси р. Ромен. Висота над рівнем заплави 1—4 м. Північна частина задернована, південна розорюється. Площа не менше 5 га.

На пам'ятці виявлені 18 фрагментів кераміки епохи бронзи (рис. 1, *I*). Два фрагменти можуть бути віднесені до культурного кола Бабине (рис. 1, *I: № 7*). Три фрагменти вінець горщика відносяться до однієї посудини, прикрашеної нігтьовими вдавленнями по зовнішньому краю і круглими отворами нижче лінії вдавлень, у тісті посудини шамот. Її можна віднести до бондарихинської культури (рис. 1, *I: № 4 – 6*). Інші фрагменти датуються в широких межах добою пізньої бронзи.

Шевченкове. Поселення відоме за матеріалами В.В. Приймака (1993 р.). Розташоване за 0,5 км на південь від східної околиці с. Шевченкове. Займає великий мисоподібний виступ правобережної тераси р. Ромен. Висота над рівнем заплави 1—12 м. Північно-західна частина розорюється, південно-східна задернована. Виявлена нова ділянка (південно-східна) площею близько 1 га. Загальна площа поселення не менше 4 га.

До колекції входить 12 фрагментів кераміки епохи бронзи (рис. 1, *II*). Два фрагменти,

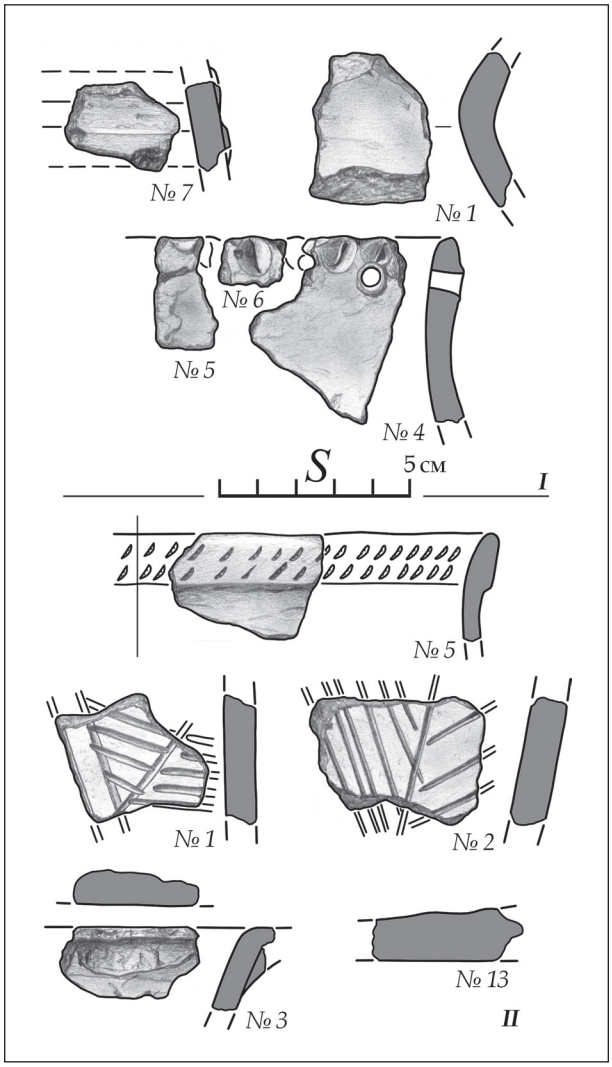

Рис. 1. Кераміка доби бронзи з поселень: *I* — Нечаївське 1; *II* — Шевченкове

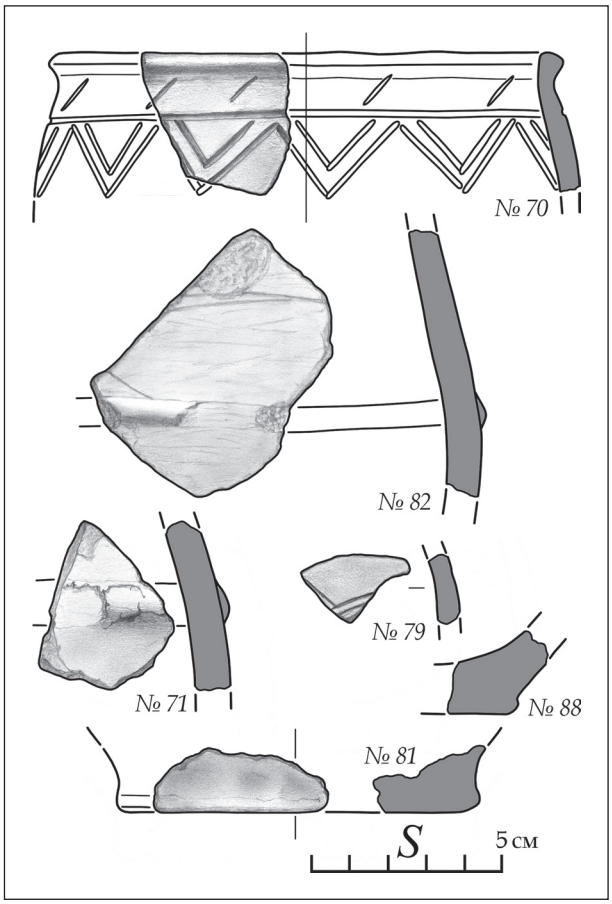

Рис. 2. Кераміка доби бронзи з поселення Шевченкове 2

прикрашені борозенчастим орнаментом, відносяться до культурного кола Бабине (рис. 1, *II: № 1, 2*). Один фрагмент вінець, орнаментований по зовнішній поверхні комірця двома рядами похилих вдавлень дрібною тризубою гребінкою, може бути віднесений до ранньої сосницької культури (рис. 1, *II: № 5*); діаметр вінця біля 190 мм. Інші фрагменти посуду датовані в широких межах епохою пізньої бронзи.

Шевченкове 1. Поселення розташоване за 2 км на південний захід від північної околиці с. Шевченкове у витоках р. Торговиця, на її лівому березі. Займає ділянку першої надзаплавної тераси. Висота над рівнем заплави 0,5—1,5 м. Зафіксована площа не менше 0,5 га. Задерновано.

Виявлені 13 фрагментів стінок ліпних посудин епохи пізньої бронзи.

Шевченкове 2. Поселення розташоване за 1 км на захід від південної околиці с. Шевченкове. Займає великий знижений мисоподібний виступ лівобережної тераси р. Ромен. Висота над рівнем заплави 0,3—5 м. Площа не менше 19 га. Південна знижена частина задернована, північна більш висока, розорюється.

На пам'ятці виявлені 17 фрагментів кераміки епохи бронзи (рис. 2). Два фрагменти стінок, орнаментовані гладкими валиками, і фрагмент денця віднесені до культурного кола Бабине (рис. 2, *№ 71, 82, 88*). Знайдений фрагмент вінця посудини, прикрашений горизонтальною борозенкою і здвоєним зиґзаґом по плічку і похилими насічками по шийці (рис. 2, *№ 70*); діаметр вінця становить 135 мм. Тісто містить домішку дрібного шамоту і дрібного піску. Посудина віднесена до зрубного культурного кола (ЗКК). Ймовірно, до ЗКК можна віднести і решту невиразних фрагментів кераміки епохи бронзи.

Раніше, у 2011 р., на пам'ятці була виявлена кераміка малополовецького типу тшинецкого культурного кола (ТКК). Співіснування кераміки ТКК і ЗКК дозволяє співставити поселення Шевченкове 2 з поховальними комплексами горизонту МП—II Малополовецького могильника.

Шевченкове 3. Поселення розташоване за 1,8 км на південний захід від північної околиці с. Шевченкове, за 0,35 км на південний схід від поселення Шевченкове 1, у витоках р. Торговиця, на її лівому березі. Займає мисоподібний виступ першої надзаплавної тераси. Висота над рівнем заплави 0,5—1,5 м. Площа не менше 0,9 га. Розорюється.

На пам'ятці, окрім кераміки нового часу, знайдений один фрагмент посудини епохи середньої бронзи, вкритий розчосами гребінки на внутрішній та зовнішній поверхнях.

У цілому Лівобережною археологічною експедицією у Сумській обл. виявлено: пам'яток з керамікою епохи середньої бронзи — 1, з керамікою бабинского типу — 3, з керамікою малополовецького типу — 1, з керамікою зрубного типу — 1, з керамікою бондарихинского типу — 1, з невиразною керамікою періоду пізньої бронзи — 3.

Р.В. Терпиловський, Г.В. Жаров, Т.М. Жарова, О.С. Шульга

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ КОМПЛЕКСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Лівобережна комплексна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та ДП «Старожитності Полісся» продовжувала охоронні дослідження на території Чернігівської, Сумської та Полтавської областей.

Через необхідність відведення земель під об'єкти нафтогазовидобування проведена експертиза низки земельних ділянок у *Полтавській області*. При цьому виявлено нові пам'ятки доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.): чотири поселення у межах Зіньківського та Котелевського р-нів. Крім того, на території Полтавського р-ну (Куликовська сільська рада) під час нагляду за будівництвом свердловини № 15 Східнополтавського газоконденсатного родовища між двома групами курганів досліджено частково знищене поховання доби бронзи.

У результаті експертизи земельних ділянок у *Чернігівській області* виявлено кілька нових археологічних пам'яток. Серед них три поселення досліджено на території Городнянського району. На поселенні «Кар'єр» біля с. Івашківка досліджена будівля київської культури (III—V ст. н. е.) та дев'ять господарських ям раннього залізно-

го віку і ранньослов'янського часу. Під час встановлення меж поселення «Варковщина» поблизу с. Лашуки зафіксовано культурний шар потужністю до 0,9 м зі знахідками кераміки доби бронзи та раннього залізного віку, Київської Русі (XII — першої половини XIII т.). У ході досліджень поселення «Дюна» біля с. Конотоп у культурному шарі потужністю до 0,6—0,7 м виявлена кераміка доби бронзи та раннього залізного віку, Київської Русі (X—XI ст.) та XVII ст.

Продовжено також шурфування поселення «Замглай-Кар'єр» (Репкинський р-н) з метою уточнення його меж. Пам'ятка займає площу не менш 5 га, потужність культурного шару, що містить ліпну кераміку сосницької та лебедівської культур доби бронзи, раннього залізного віку (милоградська культура) та ранньослов'янського часу, сягає 0,6 м.

Під час нагляду над будівництвом водопровідної мережі в смт Варва знайдено фрагменти ліпного посуду доби бронзи (малополовецького типу) та гончарної кераміки черняхівської культури (III—V ст. н. е.), давньоруського часу (XII — першої половини XIII ст.) та XVIII — початку XIX ст.

У м. Чернігові продовжені охоронні дослідження в зоні багатошарового поселення «Інститут мікробіології», розташованого у південно-східній частині міста на ділянці правобережної тераси р. Десни. Культурний шар на площі близько 60 м^2 значно пошкоджений пізніми нашаруваннями та будівлями XIX ст. У ході робіт виявлено десять господарських ям, що містили ліпну кераміку епохи бронзи (II тис. до н. е.) та пізньозарубинецького типу I—II ст. н. е.

Продовжена експертиза земельних ділянок на території Конотопського р-ну (Шевченківська сільська рада) *Сумської області*. Тут виявлено 15 нових об'єктів археології: сім окремих курганів та шість курганних груп доби бронзи — раннього залізного віку (II—I тис. до н. е.), а також два поселення. Селище «Саранівка 5» належить до черняхівської культури (III—V ст.), багатошарове поселення «Торговиця 3» містить матеріали I тис. до н. е. — середини I тис. н. е. Під час обстеження заплави р. Псел у межах Сумського р-ну уточнено межі багатошарових поселень «Токарі 6» і «Токарі 8», що належать до доби бронзи — раннього залізного віку та ранньослов'янського часу.

Продовжені охоронні розкопки на розташованому неподалік поселенні «Токарі 5» у зоні розробки кар'єру з видобування піску. На площі близько 1000 м^2 досліджено культурний шар доби бронзи — раннього залізного віку та 20 господарських ям, що містили ліпну кераміку скіфського типу.

Продовжено також охоронні розкопки поселення «Захухра 1» (Охтирський р-н) у зоні спорудження свердловини № 569 Бугруватівського нафтогазоконденсатного родовища. Тут на площі 1300 м^2 досліджено культурний шар та 11 господарських ям з матеріалами лісостепової культури скіфського періоду (VI—IV ст. до н. е.). Окремі знахідки належать більш ранній добі бронзи (III—II тис. до н. е.) та більш пізній черняхівській культурі III—V ст.

На території Роменського р-ну досліджена периферійна частина поселення «Стайкин Верх 3» у зоні розробки глиняного кар'єру, що належить ЗАТ «Слобожанська Будівельна Кераміка». На площі 1000 м^2 виявлено будівлю та господарську яму, що, очевидно, належали хутору XVIII ст.

У зоні будівництва нафтогазовидобувальної свердловини № 94 на площі 2000 м^2 зафіксовано значно пошкоджений культурний шар периферійної частини поселення «Коржі 2». Тут знайдена ліпна кераміка доби бронзи — раннього залізного віку. Проведено також археологічний нагляд за земляними роботами в зоні прокладання трубопроводів на території Біловодської та Бобрицької сільських рад.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

О. Ситник, Р. Коропецький

ГЕОСТРАТИГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ПРОНЯТИН

Палеолітична експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом О. Ситника у 2015 р. продовжила археологічно-геологічне вивчення пам'ятки середнього палеоліту Пронятин (сьогодні територія стоянки входить до міської зони Тернополя).

У дослідженнях Пронятина брали участь геологи четвертинного періоду на чолі з професором Андрієм Богуцьким — Марія Ланчонт (Люблін), Тереза Мадейська (Варшава), Пшемислав Мрочек (Люблін), Роман Дмитрук (Львів), Андрій Яцишин (Львів), Олена Томенюк (Львів) та ін. Вони детально описали розрізи та умови формування геологічних шарів пам'ятки, відібрали зразки ґрунту на різні природничі аналізи та на датування ТЛ.

Пам'ятка знаходиться за 800 м на північний схід від с. Пронятин, за 5 км від північних околиць Тернополя, в ур. Гора Круча, на правому березі р. Серет — лівої притоки Дністра. Відкрита О. Ситником у 1977 р. За сім польових сезонів (1978—1985 рр.) розкопано 500 м^2 на площі суцільного розкопу. Виявлено 6410 примірників крем'яних виробів, окремі остеологічні знахідки викопних тварин, розсіяні вуглики від вогнищ. Палеонтологом Н. Белан (Київ) визначено такі види тварин: мамонт (*Mammuthus primigenius Blum*) — фрагменти трубчастих кісток, бивнів; кінь викопний (*Eguus eguus Pidop*) — фрагменти зубів, кістки; носоріг волохатий (*Coelodonta antiqitatis Blum*) — вісім фрагментів зуба; олень північний (*Rangifer tarandus L.*) — фрагменти рогу, трубчасті кістки; зубр первісний (*Bison primigenius Boj.*) — фрагмент променевої кістки.

Культурний шар пам'ятки залягає у соліфлюкційному горизонті надгорохівської (надмезинської за О. Величком) пачки суглинків. Археологічні матеріали приурочені головним чином до верхньої і середньої частини прошарку, хоча зустрічаються і в нижній. Нижче залягає зруйнований горохівський (мезинський) викопний комплекс (рис-вюрм — вюрм I), під яким нашаровуються середньоплейстоценові леси. Хронологічно пам'ятка співставляється з такими стоянками Східноєвропейської рівнини, як Суха Мечетка, Хотильове, Королеве, шар III.

У техніко-типологічному аспекті індустрія Пронятина є виразно левалуазькою радіально-паралельною, менше конвергентною, фасетованою, середньопластинчастою. Вона має риси специфічного виробництва стандартизованої серії сколів-заготовок за розмірами, пропорціями, формою, технічними особливостями попереднього оформлення ударних площадок і робочих поверхонь нуклеусів, за способами вторинної обробки і типологічним набором знарядь праці (ножі). Використовувався високоякісний темно-сірий кремінь із місцевих туронських відкладів верхньої крейди. Найближчі виходи крем'яної сировини знаходяться за 5—7 км північніше пам'ятки, у відслоненні крейдових відкладів правого берега Серету.

Визначення абсолютної хронологічної дати за ТЛ проведено в Інституті геологічних наук НАН України (В. Шелкопляс, відділ геології антропогену), за яким відклади лесу над культурним горизонтом датовано 85 ± 7 тис. р. тому.

У 2010 р. дослідження Пронятина були відновлені. Важливим результатом стало відкриття в зачистці 6 (глибина від 2,0 м до 4,4 м) комплексу інтерстадіальних ґрунтів горохівського викопного ґрунтового комплексу, що відносяться до V кисневоізотопної стадії. Отже, Пронятин — один із найповніших і найважливіших розрізів відкладів V стадії, де, окрім власне міжльодовикового еемського ґрунту, є ще три інтерстадіальні ґрунти (амерсфорт, брьоруп, одераде).

Значно посилюють ці висновки абсолютні датування Люблінської лабораторії, проведені на пам'ятці у 2010 р., внаслідок яких отримано серію дат для горизонту I горохова, які складають: 71±10, 84±12, 86±11, 95±13, 105±16 тис. р., а для соліфлюкційної пачки у прирізці 1 — 95±12, 83±12 тис. р., у шурфі 5 — 91±13 тис. р.

На основі цих даних зроблено висновок, що в Пронятині культурний горизонт єдиний і пов'язаний з нижнім інтерстадіальним (амерсфорт) ґрунтом V кисневоізотопної

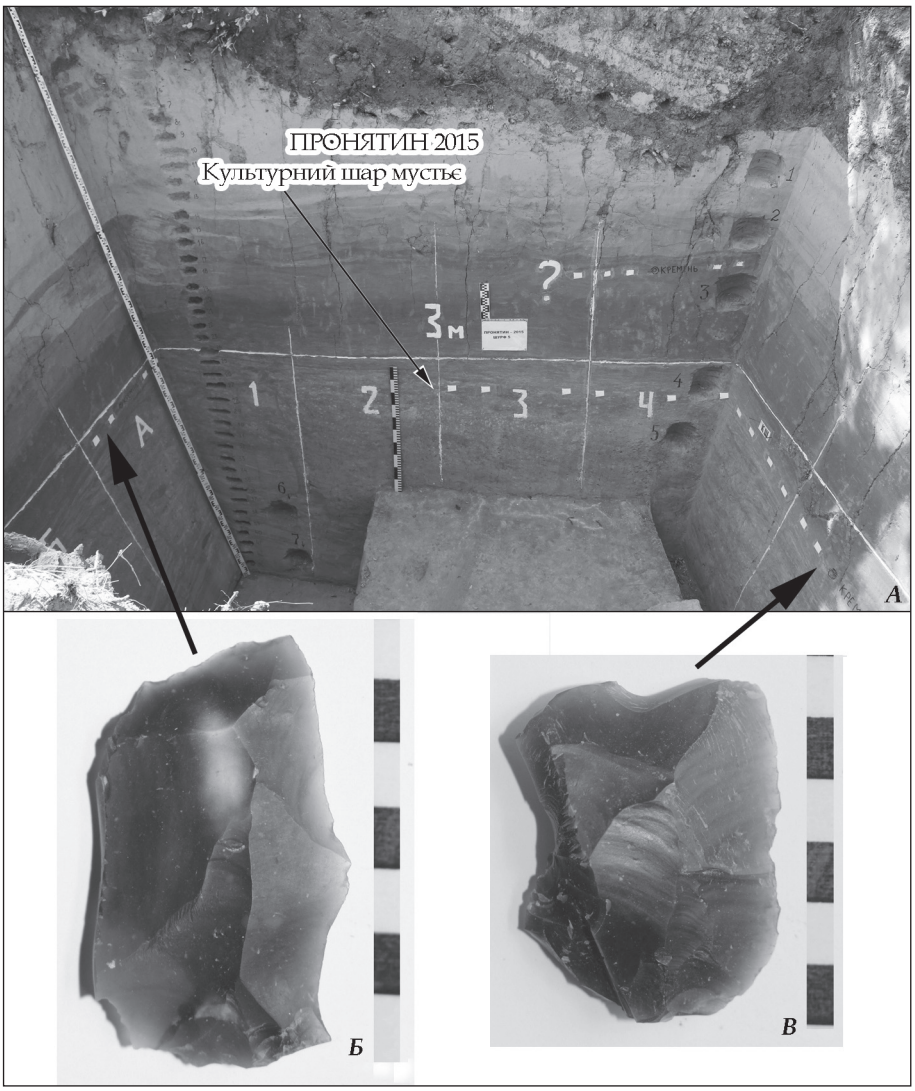

Рис. 1. Пронятин, 2015 р., шурф-розкоп 5: *А* — позначено рівень залягання культурного шару мустьє; *Б, В* — левалуазькі вироби типу скребел-ножів із культурного шару (позначено місця їхнього знаходження в розкопі)

стадії, згодом порушеного соліфлюкційними процесами.

У 2015 р. закладено новий невеликий розкоп (3 × 4 м) на місці шурфу 5 у південно-західній частині пам'ятки. Це єдина ділянка стародавньої поверхні стійбища, де культурний шар міг зберегтися непорушеним. І справді, під час розкопок вдалося виявити два артефакти — типові левалуазькі вироби з незначною ретушшю (скребла-ножі), які залягали у генетичному профілі горизонту Е горохівського викопного комплексу ґрунтів (еем) на глибині 3,2—3,4 м (рис. 1). Вище цього рівня на 1 м (рис. 1), у відкладах зруйнованого інтерстадіального ґрунту знайдено пластину, поверхня якої повністю вкрита конкреційною кіркою.

За висновками геологів, первісний рівень заселення стоянки Пронятин пов'язаний з порівняно теплим періодом еему — горизонтом Е (микулино, прилуки, горохів). Пізніше (у період формування інтерстадіальних ґрунтів амерсфоорт і брьоруп) більшу частину території пам'ятки захопила соліфлюкція, яка зруйнувала інсітний культурний шар і частково перевідклала його на незначну відстань, свідченням чому є наявність мікроінвентарю, фауністичних решток і вугликів від вогнищ. Лише в окремих місцях периферії стоянки збереглися фрагменти генетичного профілю еему, в яких знаходяться окремі артефакти, що документують хронологічне місце першого заселення.

Велике наукове значення геологічно-археологічних досліджень 2015 р. у Пронятині полягає в тому, що вперше з часу відкриття пам'ятки (1977) вдалося датувати стоянку в межах вузького хронологічного періоду і пов'язати культурний шар з непорушеними відкладами геологічного профілю. Відібрані зразки з шурфа-розкопу 5 (2015 р.) на ТЛ-датування визначать конкретніші рамки існування пам'ятки.

М. Ягодинська, В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЯ с. КОРДИШІВ

ДП «ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України спільно з Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури продовжили археологічні дослідження в околицях с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл. в ур. «Замчисько», що були започатковані ще у 2013 р.

Курганний могильник Кордишів VIII розташований на високому плато лівого берега р. Вілія, за 2 км на південний захід від села Кордишів. Досліджено один курган та культурний шар поруч. Розкопана площа складає 480 м^2 могильника. Виявлено чотирнадцять різночасових поховань: чотири парні поховання комарівської культури, дев'ять давньоруських поховань та одне — вельбарської культури з трупоспаленням в урні. Центральне поховання комарівської культури зафіксовано на глибині всього 0,25 м від рівня денної поверхні, одразу ж під орним шаром. Воно складалося з двох кістяків. Кістяк № 1 розміщувався у напівскорченому положенні з розворотом тулуба на спину, головою на північ. На грудях скелета лежала велика цвяхоподібна бронзова шпилька. Зі східного боку кістяка лежав кістяк № 2 у такому самому положенні — головою на схід із розворотом тулуба на живіт. На скелеті була аналогічна попередньому бронзова шпилька, на руках спіральні бронзові браслети. Знайдено уламки бронзової гривни зі спіральними щитками. Біля лицевої частини черепа, у якості підношення, лежала пара масивних бронзових браслетів зі спіральними щитками, а з північного боку від черепа стояла маленька ліпна миска (рис. 1). У південно-східному секторі кургану виявлено ще три впускні поховання комарівської культури. Всі вони були парними, скелети розміщувалися скорченими на боку у положенні «валета» один до одного. У похованнях виявлено ліпні горщики, дворучні вази, бронзові шпильки та сережку. Вельбарське поховання з трупоспаленням було зафіксовано вперше на території могильника. Попіл знаходився у гончарній мисці-урні.

Поховання давньоруського часу XII—XIII ст. знаходились як у курганному насипі, так і за межами кургану. Поховання рядові. Відстань у ряду між похованнями складала 2 м, а відстань між рядами була 3,5—4 м. Кістяки лежали у випростаному положенні головою у західному напрямку. Положення рук було різне. Шість похованих мали руки складені на животі, в одного похованого руки були перехрещені на грудях, ще в одного похованого руки були витягнуті вздовж тіла. Переважно всі поховання були безінвентарні, лише в одному з них зафіксовані індивідуальні знахідки — скроневе кільце та кам'яний амулет. Біля лівої скроні знаходилось скроневе кільце зі срібного дроту розмірами 1,6 × 1,9 × 0,2 см. Кам'яний амулет знаходився поблизу ніг. Він мав вигляд вузької кам'яної плиточки з заокругленим та потоншеним верхнім краєм і з наскрізним отвором для підвішування.

Отже, у 2015 р. на території курганного могильника Кордишів VIII виявлено 14 різночасових поховань. Поховання вельбарської культури тут виявлене вперше.

Рис. 1. Курганний могильник Кордишів VIII, курган № 3, 2015 р., поховання № 1 комарівської культури

В.С. Аксьонов

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА

Спільна експедиція Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова та Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна проводила роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл. Роботи велися одночасно на двох ділянках могильника — на східному схилі Нетечинського яру, де розташований Верхньо-Салтівський IV могильник та на західних схилах правого берега Печенізького водосховища біля безіменного яру, де знаходиться Верхньо-Салтівський III могильник. На північній ділянці Верхньо-Салтівського могильника (далі ВСМ) IV було досліджено три катакомби (№ 126, 127, 129), дромос незакінченої катакомби (№ 128), дромос катакомби № 131 (поховальна камера не була досліджена за браком часу) та поховальна камера катакомби № 131. Поховальна камера катакомби № 131 була розкопана зверху, дромос — за браком часу не був досліджений. У дромосах катакомб № 127, 129, 130 були простежені сліди повторного проникнення до поховальних камер, у вигляді фіксації ходу повторного проникнення, котрий перерізав дромос у тій його частині, що знаходилась перед поховальною камерою.

У дромосі катакомби № 126 сліди повторного проникнення до поховальної камери у вигляді ходу повторного проникнення не були зафіксовані, проте кістяки трьох людей (чоловіка, жінки, дитини), що знаходилися у поховальній камері, були навмисне зруйновані, а біля входу до камери лежав на боку горщик, котрий потрапив сюди з камери. Серед людських решток було знайдено 7 астрагалів, скляне намисто, два бронзових дротових браслети (рис. 1, *25*), бронзові бубонці, елементи поясної гарнітури (рис. 1, *1 – 7*) та штамповані бляшки, що прикрашали ремені взуття.

У поховальній камері катакомби № 127 було знайдено рештки молодої жінки. Не дивлячись на те, що у дромосі був хід повторного проникнення до поховальної камери, кістяк жінки знаходився в анатомічному порядку. На кістяку жінки знайдено деталі одягу (ґудзики), бубонці, елементи поясної гарнітури (рис. 1, *9 – 12*) та перстень (рис. 1, *8*). У правому ближньому куті камери були розчищені металеві деталі дерев'яного сагайдака, залізний гачок від стрілкового пояса (рис. 1, *13*), чотири залізні наконечники стріли (рис. 1, *14*). Тут само лежали дві кістяні кінцеві бокові накладки від складного лука (рис. 1, *15*). За головою жінки стояла глиняна кружка, поряд з якою лежали залишки м'ясної жертовної їжі у вигляді великої трубчатої кістки молодого бичка.

У поховальній камері катакомби № 129 були зафіксовані навмисне зруйновані залишки кістяка дорослого чоловіка. Серед кісток якого знайдено п'ять бронзових бубонців, бронзова дротова спіралеподібна пронизка та елементи поясної гарнітури (бляшки, наконечник) (рис. 1, *22 – 24*).

Поховальна камера катакомби № 131 містила рештки чотирьох людей (чоловіка, жінки, підлітка та дитини). Кістяки людей були навмисне зруйновані у давнину та переміщені до правої (південної) частини поховальної камери. На підлозі камери знайдено два астрагали, скляні намистини, намистини з сердоліку та роговика, два бронзових дротових браслети, три сережки (рис. 1, *17, 18*), вісім литих бубонців, перстень (рис. 1, *20*), дзеркало (рис. 1, *16*), ґудзики, черешковий ніж, поясна пряжка (рис. 1, *19*) та підвіска зі стулки морського молюска з сімейства кардіід (серцевидка їстівна) (рис. 1, *21*).

Знайдений поховальний інвентар дозволяє датувати досліджені катакомби початком — третьою чвертю IX ст. н. е.

Роботи на ВСМ-III мали охоронний характер. Метою цих робіт було дослідження західної ділянки могильника, у бік якої розширюється сучасне кладовище. Тут були закладені два розкопи загальною площею 40 м^2. Розкопи знаходилися у кількох метрах на північ та на схід від уже дослідженої катакомби № 28 (розкопки В.Г. Бородуліна у 1994 р.) та були пов'язані з розкопом В.В. Колоди 1997 р. єдиною сіткою координ-

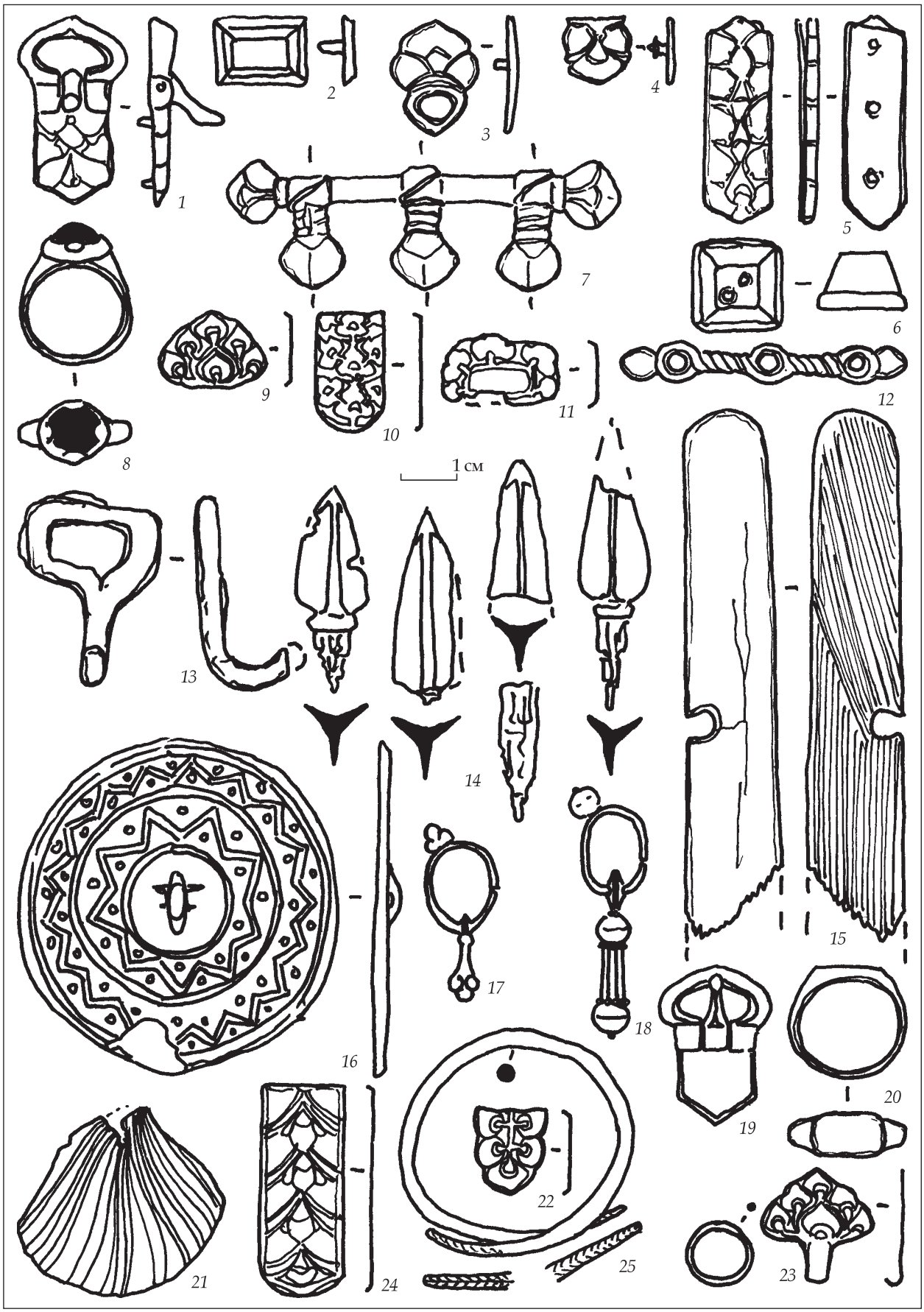

Рис. 1. Інвентар з катакомб ВСМ-IV: *1 – 7, 25* — катакомба № 126; *8 – 15* — поховання № 127; *16 – 21* — катакомба № 131; *22 – 24* — катакомба № 129 (*1 – 7, 16, 17, 19, 20, 25* — бронза; *8 – 12, 18* — метал білого кольору; *13 – 14* — залізо; *15* — кістка; *21* — мушля)

нат. У площі розкопів поховальні споруди салтівського часу не були виявлені. В обох розкопах були зафіксовані лише залишки німецьких ходів сполучення часів Другої світової війни. Таким чином, досліджена у 1994 р. В.Г. Бородуліним катакомба № 28 фіксує західний кордон Верхньо-Салтівського III могильника, основна територія якого знаходиться нижче по схилу у бік берега Печенізького водосховища.

В.В. Колода

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. МОХНАЧ

Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педуніверситету ім. Г.С. Сковороди продовжила вивчення городища у с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. та селища Мохнач П за 3,5 км на північ останнього. Роботи, що проводились на городищі, були зосереджені на вивченні великого (північного) двору, що відноситься до салтівської археологічної культури (друга половина VIII — середина X ст. н. е.). Розкопками було розширено розкоп X (527 м^2) та розкоп XI (132 м^2), що збільшило загальну вивчену площу цього дворища до 6649 м^2.

Потужність культурного шару *розкопу X* сягала від 20 см (на сході) до 60—80 см у західній частині (на схилі). У салтівському культурному горизонті інколи траплялися артефакти скіфського та нового і новітнього часів. Серед салтівських артефактів переважають уламки гончарного посуду. Індивідуальних знахідок — не багато. Серед них привертають увагу знаряддя праці (залізні ножі, шильця та уламок чересла), а також

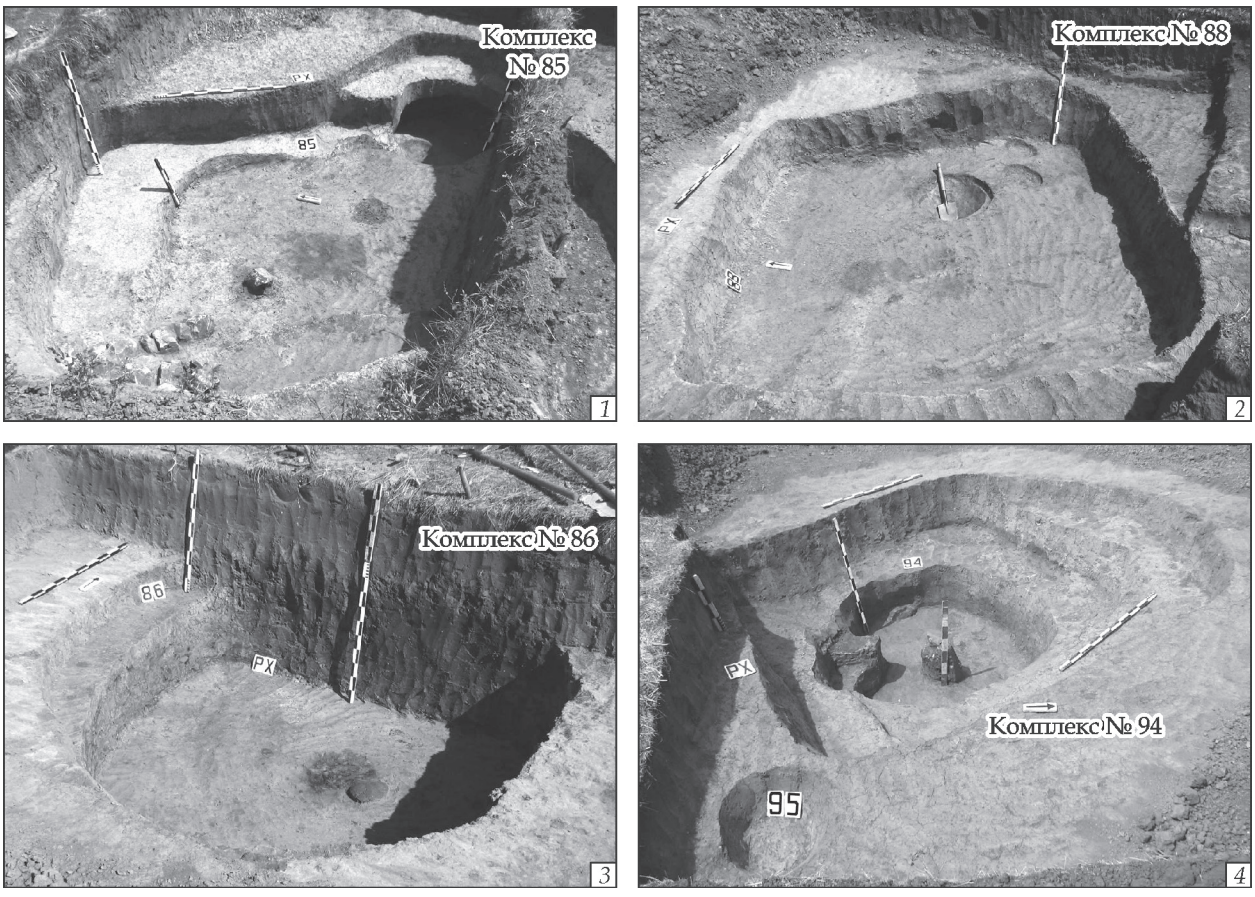

Рис. 1. Мохнач, 2015 р.

предмети побутового вжитку. Серед скіфських артефактів варто відмітити бронзове втульчасте вістря стріли та уламок культової посудини. У цьому розкопі завершено дослідження двох жител салтівської культури та вивчено 11 комплексів. Лише один з них — господарська яма — відносився до скіфської доби. На дні зафіксовано щільне скупчення кераміки, в якому виявлено рештки щонайменше 8 горщиків, що можна віднести їх до другої половини V—IV ст. до н. е. З десяти нових досліджених ранньосередньовічних комплексів (салтівська археологічна культура) 4 являли собою рештки заглиблених жител, 6 — господарські ями. Серед вивчених жител особливу увагу привертає доволі рідкісне для лісостепу та й для городища Мохнач зокрема, округле в плані житло — комплекс № 86 (рис. 1, *2*). Усі інші житлові будівлі були чотирикутними у плані (рис. 1, *1, 3, 4*).

У розкопі XI потужність слабо насиченого салтівськими артефактами культурного шару становила 25—40 м, комплексів не виявлено.

Роботи на селищі Мохнач П проводилися з метою створення JPS-прив'язок усіх шурфів і розкопів на пам'ятці та зведення даних з топографічною картою. Під час робіт виявлено чисельні руйнування бортів розкопів та грабіжницькі шурфи і котловани несанкціонованих копачів, що залишили після себе значну кількість кераміки та залізних виробів. Все це підкреслює необхідність прискорення дослідження цієї пам'ятки.

У цілому ж обидві пам'ятки становлять значний науковий інтерес та потребують подальшого дослідження.

М.В. Любичев, Е. Шультце, К.Г. Варачова, Д.О. Філатов

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ВІЙТЕНКИ

Германо-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна спільно з Євразійським відділом Німецького археологічного інституту продовжила багаторічні дослідження на комплексі пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів Війтенки I (могильник та поселення), а також провела шурфування на поселенні Війтенки II.

Дослідження на поселенні Війтенки I, починаючи з 2011 р., зосереджені на його ділянці Б. У цьому польовому сезоні була досліджена одна з парцел ділянки — парцела Б (20 × 20 м), де за даними геомагнітної зйомки були зосереджені кілька геомагнітних аномалій. У культурному шарі на площі парцели виявлено велику кількість фрагментів кружальної кераміки, фрагменти амфор, глиняних грузил, вироби з глини (пряслиця), кістки (проколки) і металу (залізні вістря стріли, ножі, цвяхи, проколки, бронзові фібули і пряжки, два бронзових вістря стріл скіфського типу).

Крім цього було досліджено 11 ям, залишки 6 наземних і 1 поглибленого об'єктів. Ями № 6/Б, 7/Б, 9/Б, 11/Б та 12/Б мали округлу форму, порівняно невеликі розміри і глибину, а також заповнення з невеликою кількістю знахідок. Ями 14/Б та 15/Б також були неглибокими і містили мінімум знахідок у заповненні, проте їх відрізняла нестандартна прямокутна в плані форма. Ями 8/Б, 10/Б і 13/Б, що розташовувалися поблизу одна від одної, мали округлу форму і великий діаметр (до 1,4 м). Їхнє заповнення представлено великою кількістю фрагментів кружальних посудин, а також кісток тварин і фрагментів глиняних грузил. У заповненні ями 8/Б було також виявлене залізне черешкове вістря стріли. Найбільші розміри (1,5 м в діаметрі) і глибину (до 0,45 м від рівня материка) мала яма 16/Б, у заповненні якої виявлено велику кількість фрагментів кружальних посудин, а також фрагмент горла червонолакового глечика. Об'єкти 23—27 являли собою щільні скупчення шматків глиняної обмазки різної форми, що залягали на глибині між 0,15 і 0,55 м від рівня сучасної поверхні. Об'єктом 21 був майданчик овальної форми з добре обпаленої глини, з шаром необпаленої глини під нею і вмащеними фрагментами кружального посуду. Об'єкт 22 — заглиблена споруда (за формою — близька до ям 8/Б та 10/Б), проте з глибини 0,6 м від рівня сучасної поверхні

щільно заповнена великими шматками глиняної обмазки, фрагментами кружальної кераміки та кістками тварин. Із заповнення об'єкта також походить фрагмент верхньої частини жорна.

На могильнику було досліджено 7 поховань: № 207—213. Усі вони були здійснені у простих прямокутних ямах, іноді — з заокругленими кутами. Поховання різнились між собою за глибиною залягання: поховання № 208 і 209 залягали у шарі чорнозему, поховання № 210 і 211 — у прошарку між чорноземом та материком, поховання № 207, 212 і 213 — у материку. Поховання 207 було порушене у давнину. У якості супроводжувального інвентарю поховань були кружальні посудини, залізні ножі, бронзові двочленні фасетовані фібули та їхні фрагменти, роговий багаточастинний гребінь та фрагменти таких гребенів, залізна пряжка, скляні та сердолікові намистини, скляний напівсферичний келих з тонкими стінками, підвіски з мушлів морських молюсків та з кісток тварин, фрагменти дерев'яних виробів з прикріпленими до них металевими деталями.

Поселення Вийтенки II знаходиться на протилежному, північному схилі Козачої балки, на березі маленької річки (зараз — ставок) і було відкрито А.К. Дегтярем та В.П. Андрієнко разом з поселенням Вийтенки I у 1972 р. У 1975 р. О.Г. Дьяченко здійснив на ньому невеликі розкопки, що довели слабку насиченість його шару культурними залишками у порівнянні з поселенням Вийтенки I. Тоді ж було відкрито залишки заглибленої споруди із слідами видобутку заліза (залізні криці).

Метою цьогорічного вивчення поселення за допомогою шурфування було відкриття нових комплексів пізньоримського часу для їхнього майбутнього вивчення, а також перевірка насиченості культурного шару поселення на усій його площі. Було закладено 9 шурфів (кожний розмірами 1 × 2 м) загальною площею 18 м^2. На площі шурфів № 1—4 була знайдена кераміка лише Нового часу, що відповідає існуванню тут хутора Маслов, який нанесено на мапах кінця XIX—XX ст. Шар на площі шурфу № 5 був насичений фрагментами черняхівських кружальних посудин. На рівні материка зафіксовано кут заглибленої споруди, яку буде досліджено у наступні польові сезони. На площі шурфу № 6 знайдено переважно кераміку Нового часу та декілька фрагментів кружальних посудин черняхівської культури. На площі шурфу № 7 знайдено лише один фрагмент неіндетифікованої кружальної кераміки. Шурф № 8 взагалі не дав ніяких знахідок, а на площі шурфу № 9 знайдено лише кераміку Нового часу.

К.В. Мизгін, М.В. Любичев

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ смт ЗАЧЕПИЛІВКА

Германо-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна продовжувала дослідження могильника черняхівської культури біля смт Зачепилівка (Зачепилівський р-н, Харківська обл.).

Пам'ятка розташована за 2,5 км на північний захід від залізничної станції Зачепилівка на підвищенні (дюні), у заплаві правого берега річки Берестова. На момент її відкриття частина дюни була зруйнована піщаним кар'єром. Саме у піску, здобутому на цьому кар'єрі, у 2011 р. місцевим жителем Ю.О. Салом були виявлені окремі речі, про які повідомлено співробітникам експедиції. Впродовж 2012—2014 рр. на могильнику було досліджено п'ять поховань (№ 1—5), у тому числі 1 кремація та 4 інгумації, а також дві ями. На жаль, попри заборону місцевої влади, восени 2014 — навесні 2015 р. несанкціонований видобуток піску в зоні могильника було продовжено, а велику частину могильника знищено. Саме тому одним із завдань досліджень став уважний огляд ділянок у зоні розробки кар'єру на предмет виявлення порушених поховань.

Загальна досліджена площа у 2015 р. склала 308 м^2 (всього за три роки розкопок — 525 м^2). Крім дрібних фрагментів гончарних і ліпних посудин, у культурному шарі було виявлено п'ять залізних цвяхів, залізний ніж, фрагменти оплавлених скляних виробів тощо.

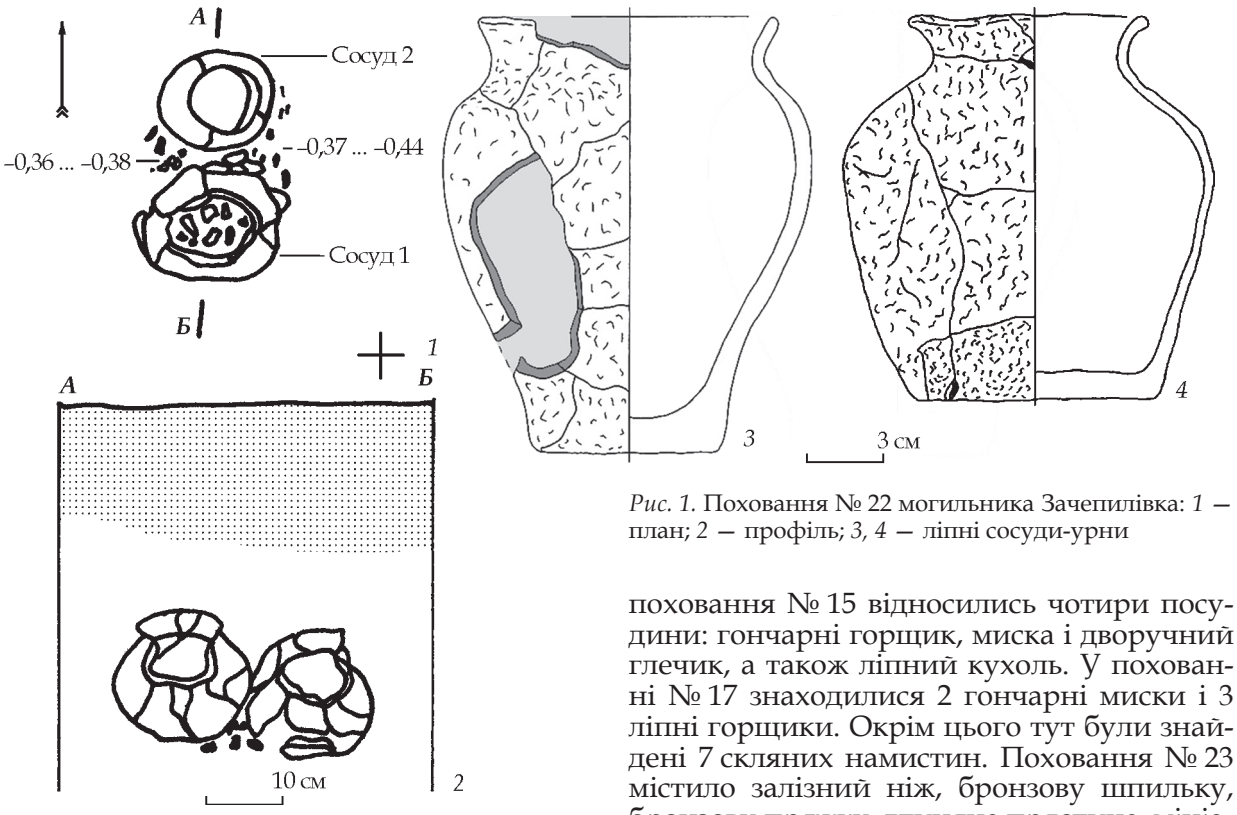

Рис. 1. Поховання № 22 могильника Зачепилівка: *1* — план; *2* — профіль; *3, 4* — ліпні сосуди-урни

Всього в цьому польовому сезоні на могильнику досліджено 19 поховань: 7 інгумацій та 12 кремацій (поховання № 6—24). З них залишки трьох поховань (№ 7, 8, 11) було виявлено та досліджено в стінці кар'єру або серед брил відколотого ґрунту.

Практично всі інгумації містили кістяки в дуже поганому стані, що пояснюється особливістю ґрунту, на якому розташовується пам'ятка (супісок). Зруйноване в давнину поховання № 6 містило два гончарні горщики, гончарні миску та келих, а також фрагменти рогового гребеня і залізного ножа. Поховання № 9 було зруйновано кар'єром на 2/3 і виявлено завдяки черепу та гончарній мисці, які виступали зі стінки кар'єра. Ймовірно, поховання мало багатий інвентар: від нього збереглася низка з 62 скляних намистин, бронзова підв'язна фібула з подвійним пружинним апаратом, дві гончарні миски і келих. До складу інвентарю поховання № 13 входили дві парні бронзові фібули з суцільним приймачем та ромбічною ніжкою, фрагмент рогового гребеня, три гончарні миски. До інвентарю поховання № 15 відносились чотири посудини: гончарні горщик, миска і дворучний глечик, а також ліпний кухоль. У похованні № 17 знаходилися 2 гончарні миски і 3 ліпні горщики. Окрім цього тут були знайдені 7 скляних намистин. Поховання № 23 містило залізний ніж, бронзову шпильку, бронзову пряжку, глиняне пряслице, мініатюрний ліпний кухоль і дві ліпні посудини (горщик і миску), а також шість скляних намистин.

Серед кремацій три були безурновими та дев'ять — урновими. Серед останніх особливо варто виділити поховання № 21 і 22. У похованні № 21 кальциновані кістки, разом з мініатюрним ліпним горщиком, розташовувалися в ліпному горщику-урні, а сама урна розміщувалась на фрагментах гончарного горщика та була перекрита фрагментами іншого гончарного горщика. Поховання 22 складалося із двох ліпних горщиків, встановлених впритул один до одного, в яких залягали кальциновані кістки.

Досить характерною особливістю могильника є велика кількість ліпного посуду в складі інвентарю поховань, що вирізняє його серед подібних досліджених пам'яток на території Харківської обл.

Слід зазначити, що внаслідок активної несанкціонованої розробки кар'єра існує загроза знищення пам'ятки. Тому максимальне прискорення подальших охоронних досліджень на ній є важливим і пріоритетним завданням експедиції.

В.М. Окатенко, І.В. Голубєва

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Рятівні розкопки проводились на території дитинця Харківської фортеці по вул. Університетській, 16, що відводилась під забудову. На момент першого огляду більша частина ділянки вже була перерита технікою значно нижче рівня залягання материка. Проте згідно з технічною документацією на більшості території існувала капітальна будівля з глибоким підвальним помешканням, що вдалося підтвердити під час спостереження за роботою землерийної техніки у її периметрі. Тож руйнація культурного шару відбулася ще у попередні часи.

Перевідкладені та автентичні культурні шари золотоординського часу та козацької доби, а також синхронні їм житлові та господарські комплекси (об'єкти) збереглися у східній та південно-східній частинах ділянки, що підлягала дослідженню.

Серед об'єктів козацької доби окремо слід відмітити залишки садиби (житло-майстерня та льох) перших переселенців — коваля та ткалі — що у нижніх шарах містили археологічно цілі керамічні вироби першої половини (!) XVII ст. Обидва комплекси після завершення свого прямого функціонального використання у другій половині XVII ст. продовжували експлуатуватись у якості сміттників — у їхніх верхніх частинах зафіксовано велику кількість керамічного (побутові й архітектурно-декоративні вироби) та скляного бою другої половини XVII ст., а також кістки тварин та ін. Деревина з об'єктів визначена як *Pinus Sylvestris* L та *Quercus robur*. До особливих знахідок належать: археологічно цілі керамічні вироби, фрагментований кістяний гребінець, срібні, білонові та мідні монети Західної Європи та Московського царства.

Внаслідок пожежі у господарській споруді збереглися органічні матеріали: високоякісний шерстяний шнур із золотою ниткою у ньому, пакля з рослинних волокон для утеплення стін помешкання та підготовлений до прядіння матеріал рослинного походження, намотаний на дерев'яну палицю.

Доба Золотої Орди традиційно представлена невеликими за діаметром глибокими господарськими ямами, чорне супіщане гумусоване заповнення яких містило уламки синхронної побутової і тарної кераміки, кістки тварин. Єдине наземне заглиблене помешкання з прямими стінами та рівчаками вздовж них було значно «перерізане» спорудою козацького часу, що унеможливлює відтворення його первісного розміру.

Рис. 1. Помешкання золотоординського часу, перерізане житлом-майстернею із залишками горна козацького часу з розкопу по вул. Університетській, 16 у м. Харків 2015 р.

В.М. Окатенко, А.М. Голубєв, І.В. Голубєва

НАУКОВІ ЕКСПЕРТИЗИ І РОЗВІДКИ У м. ХАРКОВІ ТА ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» провадила наукові археологічні експертизи переважно у виділених Департаментом культури і туризму ХОДА межах розташування пам'яток археології місцевого значення. Так, під час проведення наукових експертиз у межах міста-фортеці Харків досліджувались культурні нашарування кінця XVIII ст. по пров. Саммерівському у Дзержинському р-ні та виявлені окремі речі другої половини XVII ст. (люлька для паління типу тахта-чубук) серед матеріалів XIX ст. по вул. Нетіченській, 32 у Червонозаводському р-ні, що свідчить про розширення меж посаду міста наприкінці XVIII—XIX ст. вже на ці території. По вул. Ковпака Сидора, 118 у перевідкладених шарах зафіксовано місцезнаходження кераміки доби бронзи — раннього залізного віку з розташованого на півдні багатошарового поселення. Окрім цього у межах міста обстежені вже відомі курганні поховання, що на теперішній час продовжують активно руйнуватись під впливом антропогенних чинників. Матеріали щодо цих руйнувань подані до Департаменту культури і туризму. У Київському р-ні — це курган «Турецька могила» (близько 4 м заввишки), в Орджонікідзевському — «Горизонт-1». На території мікрорайону «Горизонт» також оглянуто місце зруйнованого будівельниками поховання половецького часу XII—XIV ст., на що вказали місцеві мешканці.

На теренах Харківської обл. у м. Богодухів по вул. Пушкіна зафіксовано у перевідкладених ґрунтах місцезнаходження ліпної кераміки доби бронзи — раннього залізного віку — ймовірно залишки зруйнованого під час

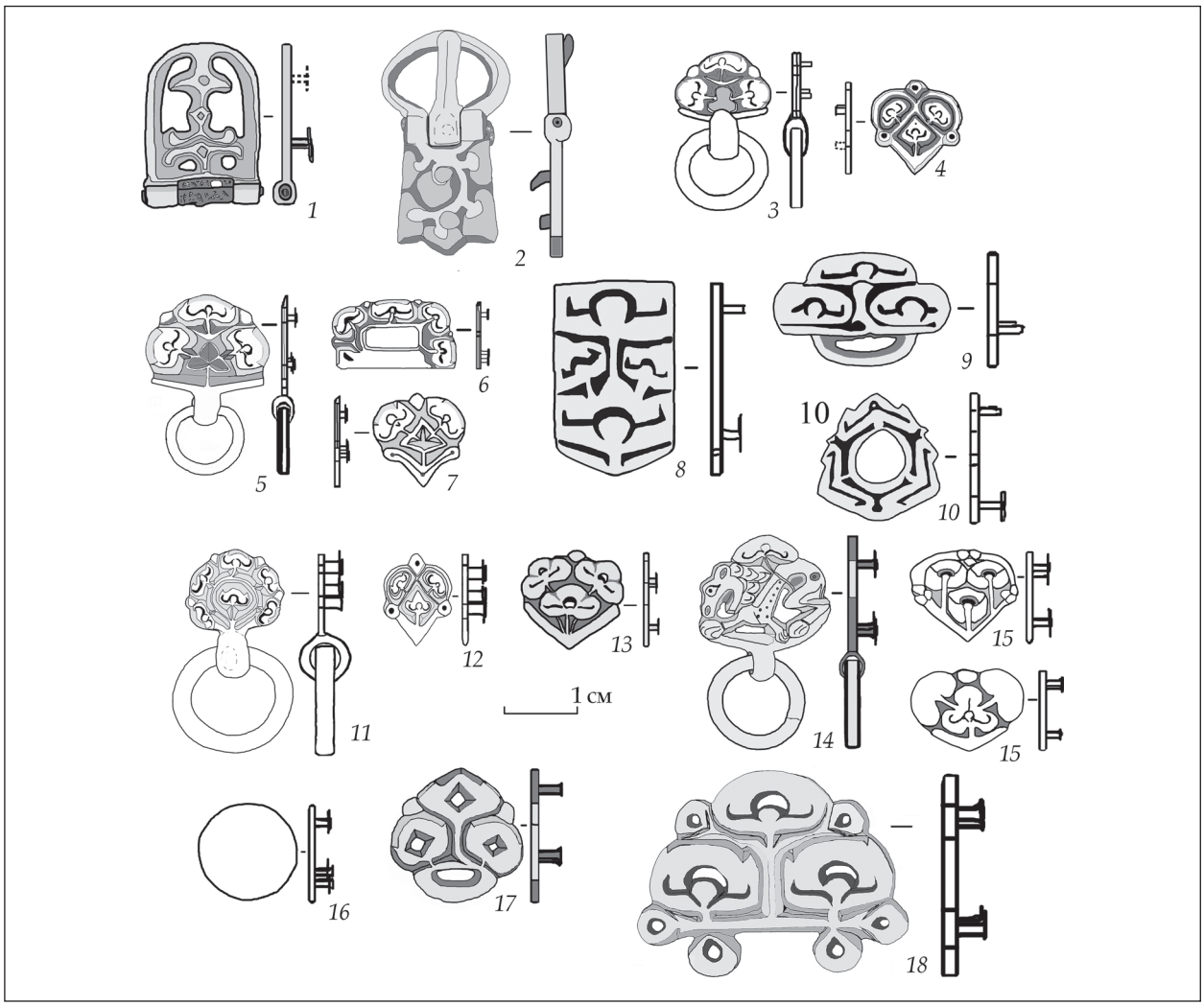

будівництва АЗС поселення. При проведенні експертизи біля с. Кусторівка на території Олексіївської сільської ради Краснокутського р-ну на прилеглій ділянці обстежені і зафіксовані GPS — 2 кургани II—I тис. до н. е. На північний захід від с. Гришівка Дар-Надеждинської сільської ради Сахновщинського р-ну також обстежені — 3 кургани II—I тис. до н. е. Поверхня всіх поховань розорюється.

Впродовж поточного року проведені вже традиційні тематичні розвідки, метою яких було виявлення нових пам'яток і визначення стану збереженості та культурно-хронологічної належності вже відомих у науковій літературі об'єктів. Так, у Чугуївському р-ні оглянуто багатошарове городище «Кочеток II», а навколо виявлені 2 поселення із зольними насипами теж скіфського часу, які отримали назву «Кочеток» (6 шт.) та «Бабчанка» (7 шт). В обох випадках зібрано підйомний матеріал і проведено шурфування. Поряд із зольниками виявлено два невеликих салтівських кремаційних могильники з аналогічними назвами, досліджено декілька поховань.

На захід від сучасного с. Смородське Люботинської міської ради у Харківському р-ні було додатково обстежене (ретельно оглянуто захисні укріплення і знято план) городище скіфського часу «Смородське (Закозарівське)», поряд з яким зафіксовано нове поселення із зольниками (2 шт.). Зібрано кераміку (вінця із защипами і проколами), кістки і тригранне вістря стріли.

Продовжені наукові роботи на території Перекіпської сільської ради Валківського р-ну. Оглянуто Перекопський вал/рів, по якому проходить автодорога Перекіп-Високопілля і знято план курганного могильника (13 шт.) та окремо споруджених курганних насипів (3 шт.), що долучаються до валу із внутрішнього та напільного боку. Восени було поновлено обстеження захисних укріплень і знято план скіфського городища «Старі Валки», яке долучається до Перекопського валу із південного сходу і знаходиться в сучасному лісі. Поряд із укріпленням, на ріллі, зібрано підйомний матеріал, проведено шурфування і розпочато складання плану великого за розмірами поселення із зольниками. Поселення знаходиться на західній околиці с. Старі Валки Гонтово-Ярської сільської ради із напільного боку городища. Викликає занепокоєння стан збереженості поселення, зольні насипи якого розорюються і вже майже не помітні. У ході розвідок зафіксовано їхні координати за допомогою GPS. Зібраний спільно із співробітниками Валківського краєзнавчого музею на ріллі матеріал: ліпна кераміка (вінця із защипами та проколами і горизонтальними наліпними валиками, прясла), уламок кістяного зооморфних псалій з циркульним орнаментом, цвяхоподібні шпильки з нарізним орнаментом на тулубі, бронзові підвіски і амулети, дволопатеві з виступаючою втулкою і трилопатеві вістря стріл відносяться до VII — початку VI ст. до н. е. Це дозволяє нам датувати виникнення поселення не пізніше ніж початком VI ст. до н. е. і пов'язувати матеріальну культуру його мешканців із Ворсклинським регіоном.

Виявлено великий за розмірами кремаційний могильник салтово-маяцької культури біля с. Н. Бишкін, що на теперішній час руйнується. Встановлено його орієнтовні межі та досліджено два поховання. Також обстежено кремаційний могильник салтівської культури біля с. Киців ка, який теж руйнується, зафіксовано його орієнтовні межі, що в декілька разів перевищують нині відомі.

Таким чином, слід зазначити, що співробітниками «Служби» впродовж 2015 р. як було виявлено багато нових, так і обстежено щодо стану збереженості вже добре відомі пам'ятки археологічного надбання, частина з яких потребує негайного охоронного дослідження. Але більшість пам'яток було оглянуто у рамках планової наукової роботи, а не в ході наукових експертиз. Тому ще раз наголошуємо на необхідності розробки і затвердження нових меж археологічних комплексів на території м. Харків і Харківської обл.

К.Ю. Пеляшенко

РОЗКОПКИ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Харківського історичного музею продовжила розкопки пам'ятки археології національного значення — Циркунівського городища (територія Харківського р-ну і обл.). Пам'ятка розташована на високому корінному мисі правого берега

р. Харків (басейн р. Сіверський Донець) і датується скіфським часом — початком ранньосарматської доби. Постійні розкопки городища під керівництвом автора здійснюються з 2007 р. Цьогорічні дослідження були зосереджені на двох ділянках.

Розкоп 13. Дослідження у східній частині другого двору городища розпочаті в 2014 р. У 2015 р. розкопки суцільною площею продовжені у західному напрямку. Досліджена площа склала 190 м^2. Потужність культурних нашарувань і стратиграфія розкопу не відрізняються від загальної картини у цій частині городища: до 0,05 м — лісовий дерен, від 0,05 до 0,30/0,35 м — чорнозем з матеріальними залишками, від 0,30/0,35 до 0,40/0,45 м — суглинок з поодинокими знахідками, що поступово переходить у материкову глину. У культурному шарі виявлені численні знахідки фрагментів ліпного посуду, в меншій кількості кістки тварин, шматки піщаникового та кварцитового каміння, фрагменти кам'яних зернотерок і розтиральників. Серед знайдених артефактів можна окремо назвати фрагменти сироглиняного гончарного посуду, колекція якого на Циркунівському городищі поповнюється кожного року. Уламки від однієї сироглиняної гончарної миски з відігнутим назовні краєм, фіксувалися в культурному шарі розкопу на площі діаметром близько 10 м, що становить інтерес для вивчення питань формування культурного шару. Інші керамічні знахідки — це глиняні прясла, фрагменти глиняної жаровні, невелика кількість фрагментів античного посуду, в тому числі два фрагменти чорнолакової миски IV ст. до н. е. З культурного шару розкопу також походять: залізне шило, фрагмент залізної голки та залізної булавки, три бронзові наконечники стріл, характерні для наборів кінця V—IV ст. до н. е., половина скляної вічкової намистини.

У межах дослідженої ділянки виявлено 8 господарських об'єктів — ями, що фіксувалися з глибини 0,30/0,35 м. Всі ями, окрім однієї, округлої форми, глибиною від 0,6 до 1,2 м. Одна яма складалася з двох округлих частин однакової глибини, розділених невисокою материковою перегородкою. В ямах, окрім фрагментів ліпного посуду, знайдено кілька неповних розвалів посудин (миска, корчагоподібна посудина, горщик), глиняну модель сідла, кам'яний пест. Окрім ям, у розкопі зафіксовано кілька скупчень на глибині 0,20 і 0,30 м: невелике за розмірами скупчення фрагментів глиняної обмазки діаметром 1 м; скупчення фрагментів розбитих кварцитових зернотерок; скупчення фрагментів ліпного посуду.

Розкоп 12. Щоб отримати повну картину фортифікації в тій частині городища, де земляні вали візуально не фіксуються і край житлового майданчика одразу переходить в ескарпований схил, у 2015 р. було вирішено здійснити розріз ескарпу. Траншея шириною 1 м та довжиною 14 м, орієнтована по лінії схід—захід, була продовженням розкопу 2011 р.

Стратиграфія розрізу дозволила скорегувати наші попередні висновки стосовно фортифікаційних споруд досліджуваної ділянки. На самому краю житлового майданчика у розкопі фіксується пониження рельєфу, що утворено підрізкою ґрунту: котлован, глибиною до 0,9 м від сучасної денної поверхні, який був заповнений м'яким шаром золи, насиченої артефактами. Далі на схід шар золи різко закінчується і фіксується заповнення перевідкладеним піском жовтого кольору без будь-яких матеріальних залишків. Хоча слідів дерев'яних конструкцій зафіксовано не було, різкий перехід насиченого культурними залишками шару золи у чистий пісок вказує на наявність загорожі, вірогідно дерев'яної стіни. Вищеописана підрізка ґрунту плавно переходить у ескарпований схил. Розріз ескарпу показав, що кут ухилу давньої поверхні складає від 30° у верхній частині до 40° у нижній, у той час як ухил сучасної поверхні менший: відповідно від 20° до 30°. Давній горизонт ескарпу вкриває шар перевідкладеного ґрунту, потужність якого збільшується у бік рову від 0,5 до 1,8 м. У нижній частині цей шар представляє собою глину з поодинокими вкрапленнями вуглинок, в якій трапляються тонкі лінзоподібні прошарки чорнозему та піску. Верхня частина засипки ескарпу — чорноземний ґрунт. Матеріальні залишки цих нашарувань дуже рідкісні. Сучасний профіль рову, який було збудовано в кінці ескарпу, також не відповідає реаліям скіфського часу. На сьогодні він майже повністю знівельований і на деяких ділянках виглядає як горизонтально рівний майданчик. У скіфський час рів був трапецієподібний у перетині з поглибленням у бік контрескарпу. Ширина рову у нижній частині — 1,8 м, кут нахилу ескарпу рову — 70°, контрескарпу — 60°. Глибина його від сучасної денної поверхні до 2,10 м. Рів виявився майже повністю заповнений щільним твердим ґрунтом, що скоріш за все утворився внаслідок затікання. Нижня частина заповнення рову — глинистий ґрунт з сірим відтінком (глина з золою). У верхній частині рів заповнено чорноземом. У заповненні рову виявлено також поодинокі артефакти: фрагменти стінок ліпного посуду, шматки необробленого пісковика та залізне шило.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що край мису східної частини першого двору городища, окрім ескарпу, був укріплений валом, ґрунт для якого отримано в результаті спорудження рову та підрізки схилу мису.

І.А. Сніжко, Л.І. Бабенко

НОВІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КАМ'ЯНОГО ВІКУ НА ХАРКІВЩИНІ

Пізньопалеолітична експедиція Харківського історичного музею влітку 2015 р. провела розвідки на території Балаклійського р-ну Харківської обл. Метою робіт був пошук нових пам'яток кам'яного віку в районі, де фіксуються природні поклади кременю і кварциту.

Балаклійський район розташований на південному сході Харківської області. З північного заходу на південний схід його перетинає р. Сіверський Донець з високим (до 80 м) розрізаним ярами правим берегом та низьким рівнинним лівим. Із правим берегом пов'язані крейдяні відклади, що виходять на поверхню і беруть участь у формуванні рельєфу. Тут фіксуються поклади плитчастого та жовнового кременю різної якості та кварциту, що використовувались як сировина для виготовлення знарядь впродовж різних історичних епох.

Пам'ятки кам'яного віку на території району фіксувалися з 1920-х рр. Палеолітичні знаряддя знайдені М.В. Сібільовим біля с. Щурівка, мезолітичні стоянки досліджувались біля с. Завгороднє та с. Петрівське М.В. Сібільовим у 1920—30-ті рр. та Д.Я. Телегіним у 1950-ті рр. Неолітичні стоянки відомі біля смт Андріївка, м. Балаклія, с. Волобуївка, с. Завгороднє, с. Залиман, с. Крейдянка, с. Морозівка, с. Петрівське, с. Протопопівка, с. Савинці, с. Чепіль, с. Щурівка. Вони відкриті та досліджувались у 1920—1930-ті рр. М.В. Сібільовим, у 1950—60-ті рр. Д.Я. Телегіним, Б.А. Шрамком.

Цьогорічними розвідками охоплено ділянку вздовж правого берега р. Сіверський Донець та його приток від с. Крейдянка до с. Щурівка (рис. 1, *1*). Результатом стало відкриття 4 місцезнаходжень кременю, випадкова знахідка пізньопалеолітичного знаряддя та огляд відомої раніше пам'ятки.

Село Криничне розташоване на правому березі р. Сіверський Донець. На двох полях, поділених невеликим яром, приблизно за 1,5 км на південь від села, зафіксоване місцезнаходження кременю та фрагментів кераміки бронзової доби (рис. 1, *1, пункт 1*). Зібраний тут кремінь можна поділити на дві групи, в залежності від характеру сировини та стану поверхні. До першої групи належать нуклевидний уламок зі слідами зустрічного сколювання, сколи формування та підправки нуклеусів, верхня частина значно спрацьованого призматичного нуклеуса, відщепи та пластинчасті відщепи, лусочки, фрагмент медіальної частини двоскатної мікропластинки. Всі артефакти виготовлені з крейдяного високоякісного чорного кременю місцевого походження, вкриті патиною різного ступеня інтенсивності — від молочно-білої до легкої димчастої, біло-блакитної.

До групи предметів без патини зараховано артефакти, виготовлені з двох сортів кременю — чорного високоякісного крейдяного прозорого та напівпрозорого, а також сірого — від зовсім світлого до темного плямистого непрозорого. З чорного кременю виготовлено вкладень до серпа часу пізнього бронзового віку (рис. 1, *6*), скреблоподібне знаряддя на масивному сколі підправки нуклеуса та скреблоподібне знаряддя на напівпервинному відщепі. Зафіксовані нечисленні відщепи та уламки. Із сірого плямистого непрозорого кременю без патини виготовлено пласку сокиру, що представлена фрагментом середньої частини (рис. 1, *7*). Її можна датувати енеолітичним часом. Знайдено відщепи, лусочки, уламки з цієї самої сировини.

Далі було обстежено мис, утворений великою давньою балкою. На лівому борту цієї балки, внизу вздовж тальвегу розташоване с. Первомайське. Вздовж верхньої частини лівого борту балки знаходиться дачний кооператив, на північ від нього — поле. На цьому полі, яке було напередодні зоране, зібрано нечисленний підйомний матеріал. З північного заходу поле обмежене урочищем Довжик та давньою балкою (рис. 1, *1, пункт 2*). Знахідки із кременю з патинованою поверхнею представлені двома нуклеподібними уламками, двома напівпервинними відщепами з густою білою патиною, відщепом та уламками, один з яких — зі слідами перебування у вогні. Також знайдено масивний відщеп — скол підправки нуклеуса із сірого непрозорого кременю без патини. На площі мису трапляються уламки плитчастого кременю, але переважає крейдяний чорний високоякісний кремінь у вигляді великих підокруглих конкрецій. Крім того, на поверхні мису знайдено фрагменти кераміки: частини стінок та ручок середньовічних амфор, фрагменти стінок ліпних горщиків.

Мис, утворений правим бортом балки, де знаходиться с. Первомайське, та р. Сі-

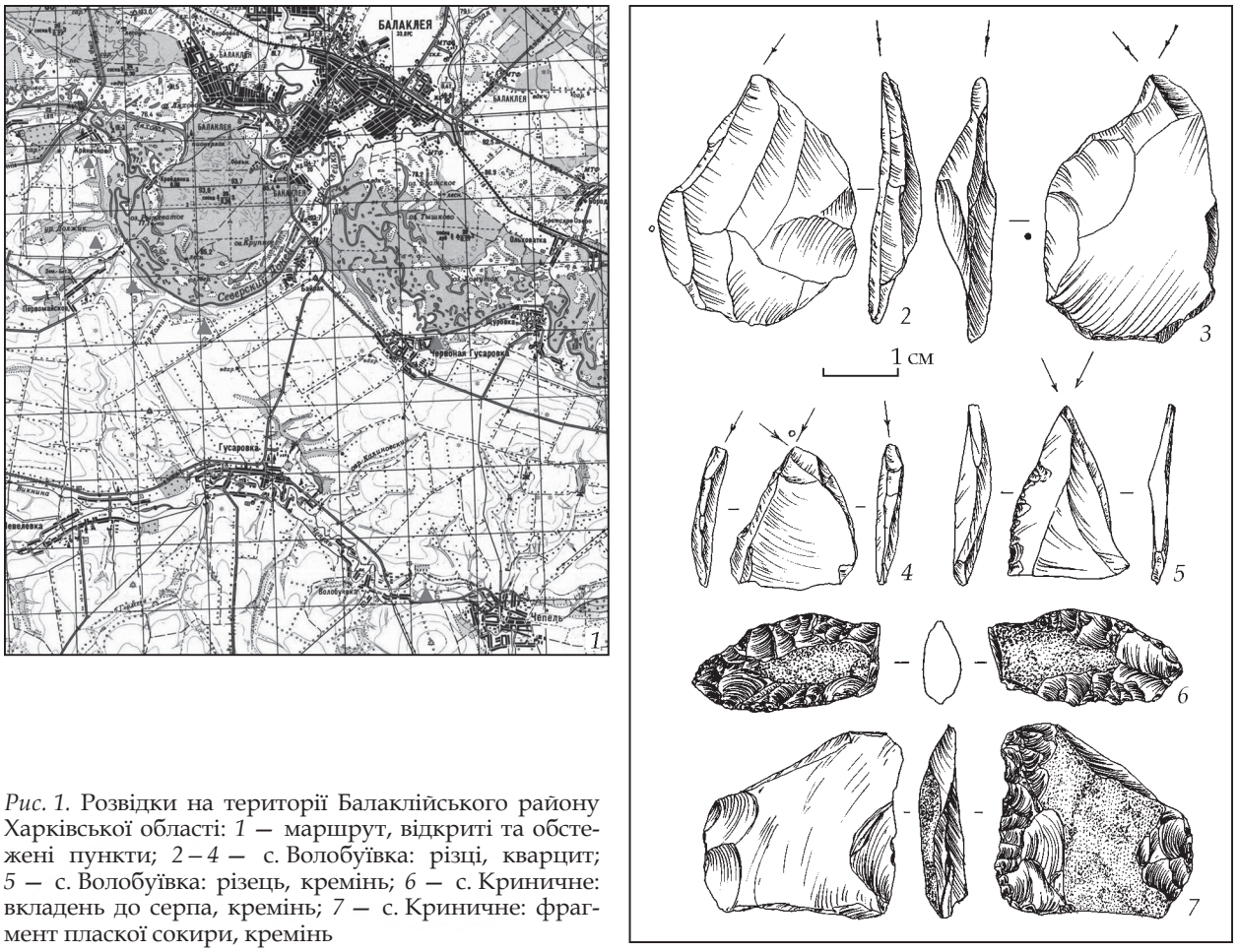

Рис. 1. Розвідки на території Балаклійського району Харківської області: *1* — маршрут, відкриті та обстежені пункти; *2–4* — с. Волобуївка: різці, кварцит; *5* — с. Волобуївка: різець, кремінь; *6* — с. Криничне: вкладень до серпа, кремінь; *7* — с. Криничне: фрагмент пласкої сокири, кремінь

верський Донець, дуже високий та крутий. Тут знаходиться поле, обмежене з північного боку цією балкою, а з південного сходу великою балкою з відносно пологими схилами — Хомин Яр (рис. 1, *1, пункт 3*). На південно-східному краю поля зібрано нечисленний підйомний матеріал: вкриті патиною спрацьований призматичний нуклеус, нуклевидний уламок, двоскатна мікропластинка, дрібні відщепи та лусочки. Із чорного та сірого непрозорого кременю без патини виготовлені відщепи, в тому числі напівпервинні, фрагмент середньої частини двоскатної мікропластинки, лусочки.

На схід від Хоминого Яру, на території садового кооперативу, на дорозі, що йде до поля поміж будинками (рис. 1, *1, пункт 4*), знайдено пластинчастий відщеп з густою молочно-білою патиною, скол формування / підправки призматичного нуклеуса з легкою патиною та ділянкою жовнової кірки, пластинчастий відщеп з легкою патиною, фрагменти патинованих реберчастих сколів, лусочки.

На східній околиці с. Червона Гусарівка, на дорозі вздовж р. Сіверський Донець (рис. 1, *1, пункт 5*) було знайдено патинований відщеп з виділеним жальцем — проколку, яку було принесено або змито згори.

На схід від с. Волобуївка зафіксоване велике місцезнаходження крем'яних та кварцитових артефактів — майстерня з первинної обробки поруч з виходами сировини. Вперше воно було локалізовано у 1931 р. М.В. Сібільовим. А у 1989 р. його оглянув Ю.В. Буйнов і зробив припущення, що тут знаходилось місце видобутку крем'яної сировини, позначене ямами та викидами у вигляді кіл над ними. Він повідомив, що профілі ям спостерігались у зрізі схилу берега р. Чепіль на відстані 1,5 км від с. Волобуївка в напрямку до с. Чепіль. Розвідками експедиції Харківського історичного музею 2004 р. була обстежена територія вздовж обох берегів р. Чепіль від с. Волобуївка до с. Чепіль, але місця давніх виробіток сировини візуально простежені не були. На мисоподібній площадці на схід від села було зібрано підйомний матеріал, що розпадався на дві групи: патинований косоретушний різець на первинному відщепі, відщепи, лусочки та одноплощадковий клиновидний нуклеус, заготовка біфасу, відщепи, лусочки без патини.

Розвідки 2015 р. дозволили точніше локалізувати це місцезнаходження. Воно розташоване на схід від с. Волобуївка, на

полі, обмеженому з одного боку селом, з протилежного, східного — лісосмугою, на півночі — р. Чепіль, на півдні — автодорогою (рис. 1, *1, пункт 6*). Колекція зібраного підйомного матеріалу виявилась доволі великою та репрезентативною. Судячи з характеру знахідок, можна припустити, що на цьому місці, біля відслонень та виходів на поверхню покладів кременю та кварциту різної якості, відбувалась первинна обробка сировини та виготовлення знарядь впродовж різних історичних епох.

Крем'яні вироби за станом поверхні можна поділити на три групи. До першої належать предмети з густою молочно-білою патиною, яка іноді вкрита дрібними круглими заглибленнями. Це нуклевидний уламок, первинні та напівпервинні сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, лусочки. Знаряддя із вторинною обробкою представлені серединним різцем (рис. 1, *5*) та долотовидним знаряддям.

До другої групи належать крем'яні вироби з шаром білувато-блакитної патини: нуклевидні уламки, один з яких використовувався як відбійник, сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, пластинчасті відщепи, пластинки, лусочки.

Третя група включає предмети без патини і може бути датована часом неоліту-енеоліту. З не дуже якісного кременю чорного кольору з коричневими плямами виготовлено біфас — заготовку для сокири-різака, дво- та триплощадкові нуклеуси, сколи підправки нуклеусів, відщепи, пластинчасті відщепи, фрагмент двоскатної пластинки, лусочки. Із сіро-коричневого смугастого та плямистого непрозорого кременю виготовлені торцеві та конічний нуклеуси, сколи підправки нуклеусів, відщепи, лусочки.

Особливу групу складають знахідки із кварциту. Представлені сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, лусочки. Найбільш цікавими є три різці — два серединні (рис. 1, *3, 4*) та боковий (рис. 1, *2*).

Приблизно за 50 м від краю поля в бік села берег р. Чепіль дуже крутий. Там, де він не задернований, в осипах можна спостерігати скупчення кварциту, пісковика, кременю, ідентичних за кольором та структурою до заготовок та знарядь, зібраних на полі.

Серед знахідок також представлено фрагменти ранньосередньовічної кераміки салтівської культури: ручки та фрагменти стінок амфор, фрагменти стінок та донної частини кухонних горщиків, орнаментовані горизонтальними прокресленими смугами, прясло зі стінки горщика, лощило, виготовлене із стінки амфори.

Балаклійський район залишається цікавим та перспективним для пошуків палеолітичних пам'яток. Терени біля с. Волобуївка є потенційно цікавими для проведення стаціонарних досліджень.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

О.В. Симоненко, Д.М. Сікоза, О.С. Дзнеладзе

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНИЙ МАЯК І ГОРОДИЩА ЛЬВОВЕ

Пізньоскіфська експедиція Інституту археології НАН України (керівник — д. і. н. О.В. Симоненко) продовжила дослідження пізньоскіфського могильника Червоний Маяк та здійснила розкопки житлово-господарського комплексу на городищі Львове в однойменних селах Бериславського р-ну Херсонської обл. В експедиції брали участь співробітники археологічної лабораторії ДП ОАСУ «НДЦ Лукомор'є» (м. Миколаїв) та студенти Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

На Червономаяцькому могильнику до розкопу XI далі на схід було здійснено прирізку. Розмір розкопу 5 × 15 м. У розкопі досліджено шість поховальних споруд (поховання 124—129).

Поховання 124 було здійснене в ямі з підбоєм. Скелет жінки похилого віку лежав випростано на спині, головою на північ. На лівому плечі похованої лежала мушля, під плечем — пряслице, на шиї, грудях і гомілках — намисто. Поховання 124 прорізало більш раннє поховання 125.

Парне поховання 125 здійснене в ямі з підбоєм, що орієнтована за віссю північ—південь. Вхідна яма не простежувалася, вхід до камери визначала закладна вапнякова плита середніх розмірів. Під східною стінкою камери на боці лежав скелет 1 (жінка). На грудній клітині та гомілках знайдено намистини. На грудях — залізний предмет, можливо, застібка. До поховання 125 належать також два черепи, чоловічий та жіночий, кістки кінцівок, які були потривожені під час здійснення поховання 124, а також ліпна посудина і намисто.

Поховання 126 було здійснене у катакомбі. Вхідна яма орієнтована за віссю північний схід—південий захід. Камера розташована перпендикулярно до вхідної ями, перед входом мала сходинку. Вхід був закладений вапняковою плитою середніх розмірів і дрібним камінням. У камері головами на захід лежали четверо поховань: дорослий чоловік (скелет 1), жінка (скелет 2), дитина 5—6 років (скелет 3) і дитина 3—4 років (скелет 4). Похованих супроводжували залізні вістря стріл і червонолакова чашка, на шиї скелета 3 знайдено разок намиста і амулетів.

Поховання 127 було також здійснене у катакомбі. Поховання пограбоване і зруйноване в давнину. У заповненні виявлено фрагмент вінець світлоглиняної амфори. На дні камери було розкидано розрізнені кістки мінімум трьох індивідів, вістря дротика, залізний ніж, кремінь, намистина. У кутку камери стояла розбита ліпна миска з напутньою їжею — суглобом великої рогатої худоби.

Поховання 128 — катакомба Г-подібної форми. Вхідна яма — підпрямокутна, вхід до камери розташований у північно-східній стінці. Заклад входу складався з дрібного каміння, щільно укладеного одне на одне. Під заваленим склепінням катакомби зафіксовані залишки чотирьох скелетів: дві дорослі жінки (скелет 1 і 2) і двоє немовлят (молочні зуби й фрагменти тазових кісток). Поховані лежали випростано на спині, головою на захід—північний захід. Орієнтацію одного немовляти встановити важко. За головою скелета 1 стояла ліпна миска з напутньою їжею — суглоб кінцівки кози або вівці. Під черепами скелетів 1 і 2 та трохи вище за них лежали дві пласкі вапнякові плитки підпрямокутної форми. На черепі скелета 1 знайдено бронзове вістря стріли, на шиї і біля кісток рук — намисто й бісер, на грудній клітині — залізна підв'язна фібула. Поряд з правим передпліччям лежало залізне вістря стріли.

На шиї та грудях скелета 2 — довгий разок різноманітного намиста, у центрі грудної клітини — половинка бронзового люстра. На ребрах — сердолікові намистини. На пальцях правої руки залізний предмет з бронзовим щитком, можливо, перстень. Комірець, поділ й рукави одягу було обшито бісером, намистинами і золотими бляшками. У вхідній ямі знайдені чотири фрагменти червоноглиняної тарілки і фрагмент денця червоноглиняної посудини. Ліворуч

від скелета 2 у ніші знайдено дві вапнякові плитки, поставлені одна на одну, й буролакову чашку.

Поховання 129 здійснено у ґрунтовій ямі. В ямі головою на північний схід лежало двоє похованих — чоловік і жінка. За головою чоловіка (скелет 1) було покладено залізний ніж, точильний камінь, кремінь і пряжку. На шиї — три великих намистини. На шиї скелета 2 (жінка) також було намисто, біля скроні — бронзова дротяна сережка.

Експедиція продовжила роботи на городищі Львове. Розкоп 2 площею 15 × 35 м було закладено за 90 м на північ від розкопу 1 2014 р. і орієнтовано за віссю північ—південь. Розкоп розташований у житловій частині городища, за межами валу акрополя.

На ділянці досліджено житлово-господарський комплекс. Це — чотири приміщення одного будівельного горизонту. Приміщення прямокутні у плані, орієнтовані за віссю схід—захід, кладки цоколя стін, завширшки від 0,5 до 1 м, збереглися на висоту до 0,5—0,7 м (максимально 4 ряди каменю). На північ від приміщень розташовано «господарчий двір», де досліджено 27 господарських і стовбових ям, розташованих у кілька рядів вздовж приміщень. Під завалом західної стіни приміщення 1 знайдено поховання немовляти в ліпному сироглиняному глеку. У приміщенні 3 у південно-західному куті зафіксовано вогнище. Два відкритих вогнища розташовано на території «господарчого двору».

Керамічний комплекс репрезентовано червоноглиняними та світлоглиняними амфорами, ліпним посудом, столовою червонолаковою керамікою, глиняними грузилами. Комплекс датовано I—II ст. н. е. У верхніх шарах ґрунту трапляються фрагменти кераміки черняхівського часу.

В.С. Вєтров, В.М. Степанчук, С.П. Кармазиненко

РОБОТИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕЖИБІЖ»

Археологічний загін Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» працював на території Летичівського р-ну Хмельницької обл. у межах Меджибізького археологічного мікрорегіону. Ці роботи проводилися в тісній співпраці з Нижньопалеолітичною експедицією Інституту археології НАНУ. Метою цих спільних досліджень було накопичення даних по стратиграфії та геоморфології Меджибізького мікрорегіону в фазах пліоцен—плейстоцен, а також пошук палеолітичних місцезнаходжень. У роботі розвідувальних груп брали участь геологи С.П. Кармазиненко, Ю.М. Веклич, Ж.Б. Тимофєєва.

Пріоритетними були стратиграфічні аспекти дослідження гранітних, вапнякових та піскових кар'єрів, а також крутих схилів

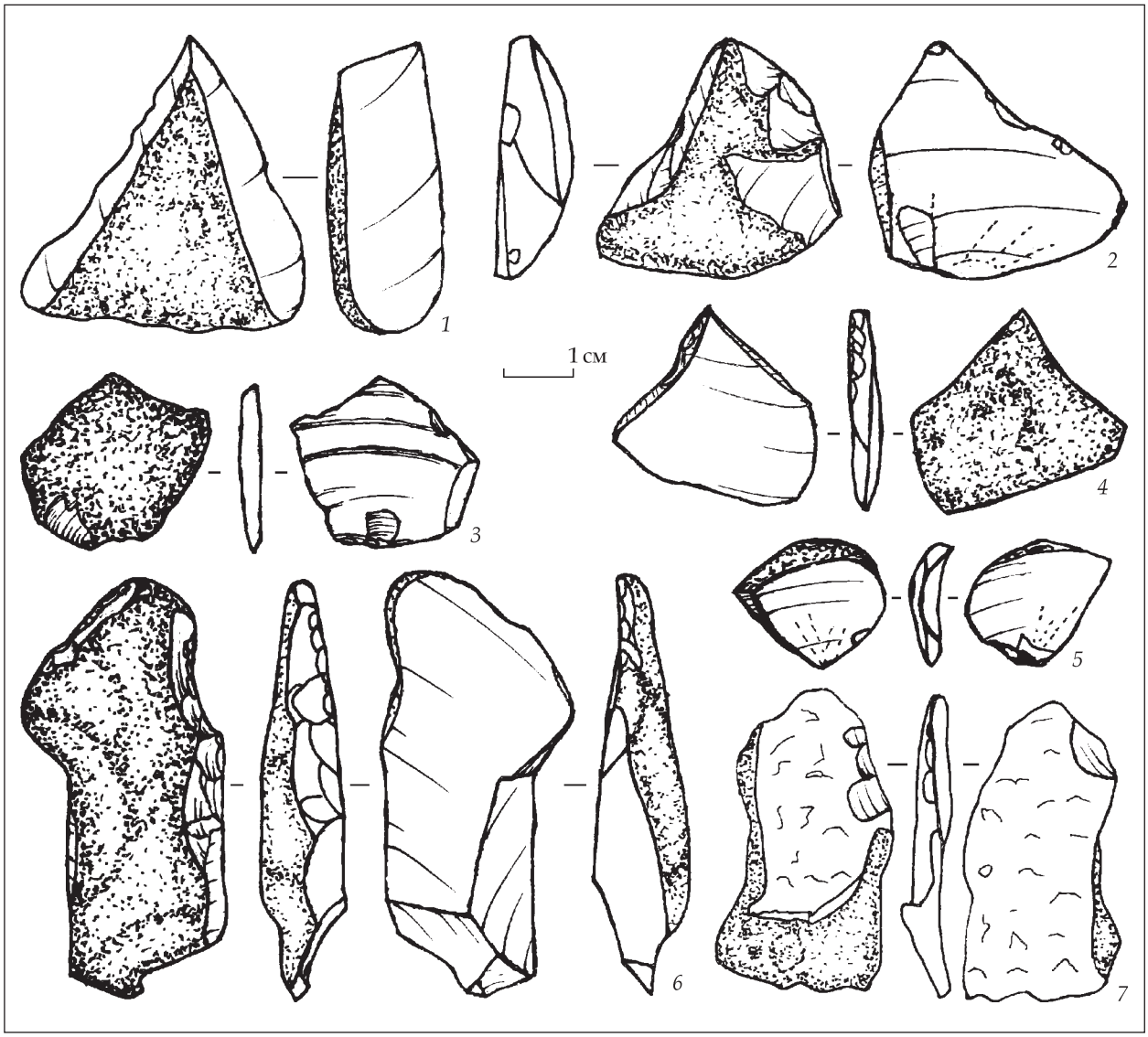

та урвищ по лівому і правому березі Південного Бугу. Найбільша увага з геологічної і археологічної точки зору була приділена контактним зонам верхнього пліоцену та нижнього плейстоцену в проявах пісковиків, прошарків гальки та седиментів. Роботи супроводжувалися встановленням стратиграфічних зачисток і шурфів. Найбільш перспективні ділянки виявлено в Русанівському спецкар'єрі та в Головчинському гранітному кар'єрі.

У процесі дослідження площі розширення Русанівського спецкар'єру (49°24'С, 27°21'В, al. 275 м) у західній стіні був зафіксований невеликий прошарок сіро-зеленого супіщаного ґрунту, в залишках якого на площадках та на відвалі кар'єру було зібрано дрібні фрагменти кісток та зубів тварин (за попередніми визначеннями жуйних та хоботних). Поруч із кістками були знайдені фрагменти окрем'янілого вапняку та граніту, які мали певні ознаки використання їх первісної людиною.

При неодноразових обстеженнях Головчинського гранітного кар'єру в покривних осадах у цьому році були виявлені ділянки з прошарками різнотипної гальки, які містили артефакти, виготовлені з уламків валунного кременю, кварцу, кварциту, граніту, а також з кременевої, кварцової та кварцитової гальки (49°25'С, 27°29'В, al. 268 м). Попереднє обстеження ділянки з артефактами та стратиграфічної зачистки, в якій вони зафіксовані *in situ*, дало можливість зарахувати горизонти з артефактами до завадівського та лубенського часу. Артефакти представлені розколотими кременевими гальками (рис. 1, *1*) та сколами з них. Вирізняються відщепи (рис. 1, *3, 5*), чопери, скребла (рис. 1, *6*), атипові вістря (рис. 1, *4*), відщепи з ретушшю (рис. 1, *2, 7*). Підйомний матеріал містить кремені, що піддаються ремонтажу і демонструють окремі методи розколювання гальок та окремостей сировини. Попередні висновки, які ґрунтуються на топографії і стратиграфії місцезнаходження, а також типологія артефактів однозначно свідчать про відкриття у регіоні нового місцезнаходження доби нижнього палеоліту.

В.М. Степанчук, В.С. Вєтров, С.П. Кармазиненко, О.Г. Погорілець

РОБОТИ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАН УКРАЇНИ

У 2015 р. проводилися розкопки, розвідки палеолітичних пам'яток та рекогносцирувальні роботи у долинах Південного Бугу та Дністра. На місцезнаходженнях нижнього палеоліту поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницкої обл. дослідження здійснювалися спільно з Державним історико-культурним заповідником «Межибіж».

Роботи проводилися на місцезнаходженні Меджибіж А (49°25'С, 27°23'В, 276 м н. р. м.). У межах площі розкопу 2013 р., після його розконсервації, були досліджені рештки верхнього культурного шару, що датуються раннім завадівським часом. Виявлено стандартні для шару знахідки переважно у вигляді включень кварцу та кременю з поодинокими негативами підправки, а також вироби на сколах, зокрема й ретушованих. Виявлено також поодинокі фауністичні рештки. Нижчі археологічні верстви досліджувалися на новій ділянці в підошві схилу. Тут виявлено насичений артефактами колювіальний горизонт, що містить велику кількість виробів на гальках та окремостях сировини, в тому числі чопери та чопінги, а також менш численні вироби на сколах. Серед останніх домінують асиметричні дзьобоподібні вироби, є скребачкоподібні форми. Привертає увагу значна строкатість використаної кам'яної сировини та чимала кількість великих за розмірами виробів (рис. 1). Розвинені форми нуклеусів та двобічні вироби відсутні. Над цим горизонтом у межах прирізки, у верствах, що за попередніми визначеннями корелюються з мартоноським та лубенським періодами, виявлено лише поодинокі знахідки, здебільшого невиразні. Індустрії верхнього й нижнього культурних горизонтів пам'ятки є однотипними та належать до кола галькових, олдованських.

У звітному році виявлено нову нижньопалеолітичну пам'ятку в районі с. Головчинці (49°25'С, 27°29'В, 266 м н. р. м.), у межах діючого гранітного кар'єру. Віддаленість

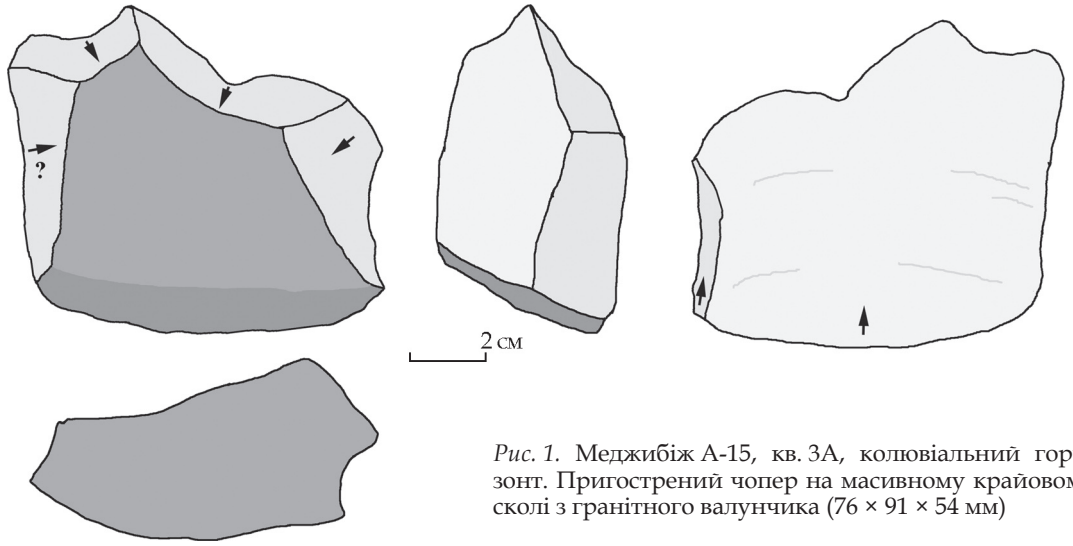

Рис. 1. Меджибіж А-15, кв. 3А, колювіальний горизонт. Пригострений чопер на масивному крайовому сколі з гранітного валунчика (76 × 91 × 54 мм)

від Меджибожу А на схід становить більше 7 км по прямій. На місцезнаходженні у стратиграфічних умовах виявлено кілька горизонтів, що містять артефакти та включення кам'яної сировини. Вік культуромістких седиментів попередньо визначається як завадівський та лубенський. Індустрія є принципово подібною до виявлених на Меджобожі 1 та Меджибожі А, хоча наявна колекція містить більш розвинені форми виробів на сколах.

Окрім розкопок і розвідкових робіт, у звітному році проводилися невеликі за обсягом рекогносцирувальні роботи з метою накопичення даних по сировинній базі палеолітичних пам'яток. Окремі маршрути були відпрацьовані в долині Дністра, в районі с. Непоротового та в долині Дніпра, в районі с. Підгірного. Під час рекогносцирувальних робіт виявлено кілька предметів, що нагадують давньопалеолітичні артефакти.

До числа важливих результатів робіт 2015 р. слід зарахувати: 1) встановлення колювіальної (а не алювіальної, як вважалося спершу) природи культуромістких седиментів у підошві відкладів Меджибожу А. Це дозволяє інакше оцінювати ступінь збереженості культурних решток та надає інші рамки для реконструкції історії місцезнаходження; 2) відкриття нового нижньопалеолітичного місцезнаходження в Головчинцях. Локалізація цього пункту у відмінних геоморфологічних умовах та на значній відстані від раніше відомих пам'яток свідчить про побутування у районі Меджибожа стабільного осередку давніх пам'яток.

У роботах експедиції традиційно брали участь фахівці-четвертинники з різних науково-дослідних установ України. Відібрано зразки ґрунтів, археологічні і геологічні зразки, які будуть опрацьовані в лабораторіях України та зарубіжжя.

Польові дослідження 2015 р. частково підтримувалися проектом РФФИ-ДФФД 53.5/005-13 та НАНУ-PICS 3-15.

Б.С. Строцень, П.О. Нечитайло, І.О. Старенький, А.А. Кулішова

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Експедиція «Кам'янець» ДП «Подільська археологія» ОАСУ проводила охоронні археологічні дослідження на території Старого міста Кам'янця-Подільського. Роботи здійснювались на ділянках, які відведені під відбудову втраченої архітектурної забудови за адресами Успенська, 2, Зарванська, 17/1, Довга, 2/11.

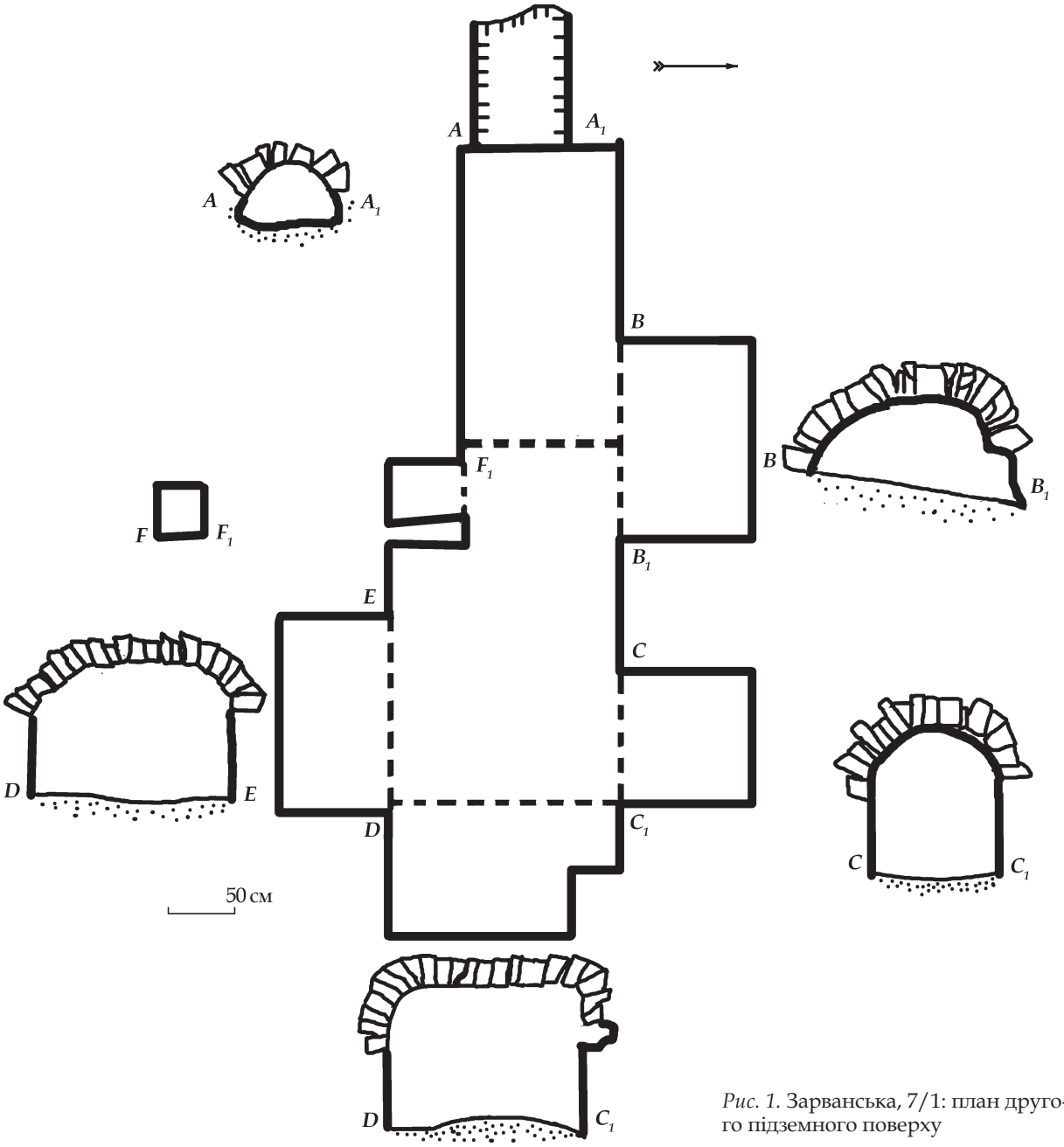

Рис. 1. Зарванська, 7/1: план другого підземного поверху

Для з'ясування розміщення фундаментів втраченої історичної забудови та дослідження археологічних нашарувань на ділянці по вулиці *Успенській, 2* було закладено 4 траншеї загальною площею 50 м². Вдалося виявити муровані фундаменти трьох споруд, одна з яких мала просторі підвальні приміщення. У траншеї № 4 окрім того вдалося зафіксувати залишки споруди другої половини XVII ст., яка найімовірніше являла собою житловий будинок. В її заповненні виявлено два зліпки солідів Яна Казимира, загальною чисельність 16 одиниць. Знайдений у ході досліджень матеріал представлений фрагментами керамічних люльок (чорнолощені та полив'яні), печними кахлями, уламками скляного та керамічного посуду другої половини XVII—XVIII ст. Цікавою видається люлька XVIII ст., яка на тулійці з однієї сторони має напис «SATANOW», з іншої — неідентифікований герб. Досить потужно представлені фрагменти скляних виробів: бутлів, склянок, штофів, пляшок, келихів.

По вулиці *Зарванській, 7/1* роботи проводилися у два етапи. Перший — проведений навесні. Тоді було закладено траншею площею 40 м². Проте нашарування були значно пошкоджені перекопами радянського періоду. Вдалося зафіксувати фундаменти будівлі (флігель), матеріали пізнього середньовіччя та поодинокі фрагменти керамічних виробів трипільської культури. Влітку на цій самій ділянці проводилися земляні роботи. Внаслідок огляду будівельного кот-

ловану було зафіксовано матеріали трипільської культури (етап ВІІ/СІ), пізнього етапу чорноліської культури, давньоруського часу та низки об'єктів пізнього часу. Було прийнято рішення звернутися до міської влади та адміністрації НІАЗ «Кам'янець» з пропозицією продовжити археологічне дослідження ділянки. У ході подальших робіт встановлено, що археологічні нашарування переважно не порушені. Верхні горизонти становили нашарування XVI—XVIII ст. У цьому шарі зафіксовано численний керамічний матеріал (фрагменти та розвали горщиків, кубків, макітер, покришок, люльки та ін.), уламки скляного та фаянсового посуду, нумізматичний матеріал (XVI—XVIII ст.), металеві вироби (бронзові шпильки, шпори, підківки до взуття та ін.). Нижче залягали матеріали XIV—XV ст., у тому числі шар 60—80-х рр. XIV ст., який відповідає періоду правління литовців князів Коріатовичів, що є дуже важливим, адже нашарування цього часу майже повністю зруйновані пізнішими. Слабко представлений також матеріал другої половини XII—XIII ст. Поодинокими є знахідки пізнього етапу чорноліської культури. Нижче залягав шар трипільської культури потужністю до 0,6 м, проте він мало насичений матеріалом. Частково досліджено три господарські об'єкти (житлові приміщення?), які презентують дерев'яну забудову XVI—XVII ст. Всі вони опущені в материк на глибину до 2,0—2,2 м від денної поверхні. У двох місцях зафіксовано залишки конструкцій печей. Окрім того, на ділянці зафіксовано кам'яні фундаменти будинків, які за сучасною нумерацією відносять до ділянок Зарванська, 7/1 (повністю контур стін) та 7/2 (частина північної стіни). У контурі фундаментів на ділянці Зарванська, 7/1 виявлено другий підземний поверх (рис. 1), загальною довжиною близько 6,5 м та шириною до 3,5 м. Вхід до другого підземного поверху знаходиться на глибині 2—2,50 м від сучасного рівня вулиці Зарванської. Магнітний азимут входу 60° північ—схід. Залягає під кутом до залишків фундаментів споруди XIX ст., стіни якої орієнтовані чітко за лінією захід—схід. Споруда збудована з місцевого каменю-вапняку сарматського часу (т. зв. «лупатий камінь») на вапняно-суглинковому розчині, в той час як стіни фундаментів XIX ст. — на вапняно-піщаному. У приміщенні зафіксовано п'ять ніш: чотири з напівциркульним склепінням і одну прямокутну. Підлога — замулена. Ймовірне використання приміщення — холодильник.

Довга, 2/11. Траншеєю № 1 20 × 2 м (захід—схід) було виявлено: залишки будинку XIX ст. (західна частина траншеї), ділянку історичної вулиці Довгої, вкриту бруківкою, рештки «сухої» кладки XX ст. та залишки об'єкта XVII — початку XVIII ст. Прирізка 5 × 2 м відкрила більшу частину об'єкта та частину фундаментів іншого будинку XIX ст., що виходив фасадом на вулицю Довгу зі сходу. Об'єкт XVII — початку XVIII ст. дав багатий керамічний матеріал (уламки мисок, тарілок, горщиків, глечиків, макітер, кухлів, кубків, покришок, люльок, кахлів). Серед прийомів оздоблення посуду можна виділити: поливу, описку, морення, штампований та заглиблений орнамент. Кахлі різного типу, переважно з «хрещатим» орнаментом із лілією в основі, з зеленою поливою та без. Цікавий фрагмент уламку кахлі з зображенням «короля» та гербова кахля з фантастичними звірами-«тримачами» («тар човниками»). Скляні вироби представлені цілою чаркою-кубочком та уламками чарок, келихів, штофів, аптечної тари. Знахідки мають аналогії з матеріалами із розкопок пам'яток XVII—XVIII ст. на Правобережній Україні та датовані монетними знахідками (мідні соліди Яна Казимира, срібний полторак Сигізмунда III).

Також експедицією «Кам'янець» ДП «Подільська археологія» ОАСУ проведено археологічний нагляд за земляними роботами на кількох ділянках на території Старого міста. За адресою Татарська, 16 та на площі Вірменський ринок було зафіксовано залишки трипільських жител. На вулиці Зантуській виявлено низку об'єктів середини XV ст., включаючи залишки гончарних горен. Їхнє знаходження під лінією вулиці свідчить про те, що топографічна ситуація в місті на XV ст. кардинально відрізнялася від XVII—XVIII ст. Всі згадані об'єкти законсервовані і при наявності фінансування тут будуть проведенні археологічні дослідження в наступних польових сезонах.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що польовий сезон 2015 р. на території Кам'янця-Подільського виявився надзвичайно вдалим, знайдено значну кількість цінних артефактів та об'єктів, які дають змогу пролити світло на різні аспекти історії Кам'янця-Подільського.

О.Г. Корвін-Піотровський, Є.В. Пічкур, В.В. Чабанюк, Л.О. Шатіло

РОБОТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

у 2015 р. було продовжено дослідження поселень-гігантів трипільської культури. Цього року розкопки проводилися на двох поселеннях — Тальянки та Доброводи. Об'єктами дослідження обрано кілька аномалій, які були виявлені в результаті геомагнітних розвідок 2011 р.

На Тальянках було розкрито дві аномалії невеликого розміру, які виявилися залишками горнів для гончарного виробництва які розташовувалися в південному секторі поселення, одразу к півночі від другого ряду жител. Один горн(1,8 × 1,7 м) мав конструкцію, подібну до вже досліджених на Тальянках горнів — підпрямокутну з двома «козлами», трьома каналами, з вертикальною опалювальною камерою, зі складною системою жаропродухів та зі стінами, що були побудовані з каміння, глини та фрагментів керамічного посуду. Другий горн (1,7 × 1,6 м.) складався лише з одного «козла», мав напівкруглі обриси та прекрасно збережений черінь, в якому були виявлені 12 жаропродухів — два округлих, невеликого розміру (16 см в діаметрі), два овальних, доволі великих (28 см завдовжки), що розташовувалися поміж центральним «козлом» і сінами, та вісім малих (до 8 см в діаметрі) вздовж стін горна (рис. 1). У черінь печі, як і в стіни, в якості будівельного матеріалу була вмонтована кераміка, що була розбита за трипільського часу, в тому числі і фрагмент моделі саней.

На поселенні Доброводи для дослідження також було обрано дві аномалії в північному секторі поселення. Одна аномалія на плані виглядала аналогічно Тальянківським, і також виявилася гончарним горном (рис. 2). Розміри об'єкту були незвично великими — 3 × 1,8 м, і нині це найбільший горн, досліджений в трипіллі. Споруда була побудована у спеціально викопаній неглибокій ямі, обкладеній керамікою, камінням

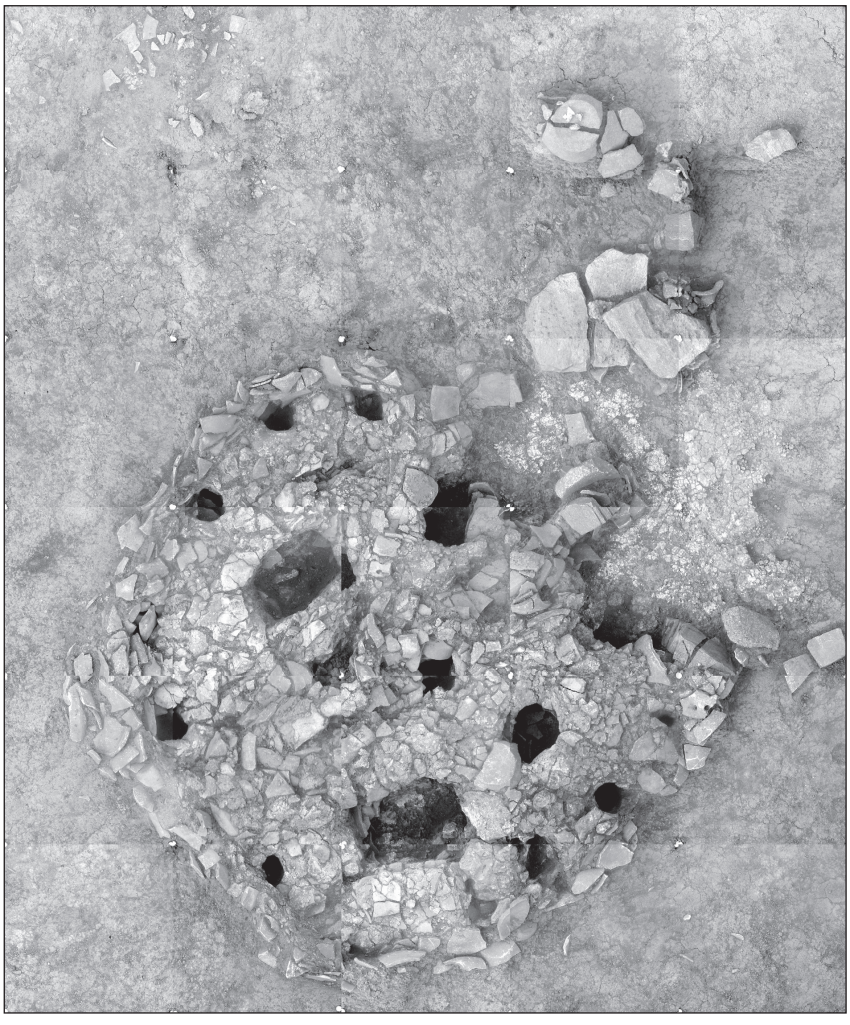

Рис. 1. Дослідження у Тальянках 2015 р.: гончарний горн «F» — черінь з 12 жаропродухами

Рис. 2. Дослідження у Доброводах 2015 р.: гончарний горн «А» — нижній горизонт, вигляд з боку топкової камери

та глиною. Стіни об'єкту були доволі масивними та добре збереглися. Всередині між каналами були зведені два «козли», які складалися з п`яти сегментів, між якими було по чотири малих канали. Така конструкція є нетиповою для горнів, що досліджувалися на трипільських поселеннях, і, можливо, була побудована для кращої циркуляції гарячого повітря всередині топкової камери. Самі «козли» були обкладені битою керамікою, причому горщики, імовірно, були розбиті спеціально. Поверх «козлів» було зведено черінь печі з жаропродухами (вдалося прослідкувати лише один масивний жаропродух). Серед знахідок цікавими були залишки шести біноклеподібних посудин, вмонтованих в різні частини горну, та одна велика антропоморфна статуетка.

Друга аномалія, яку було обрано для дослідження, являла собою велику споруду (16 × 40 м), що стояла між рядами жител. Об'єкт було досліджено частково — розкопом площею 144 м^2. В результаті було виявлено стіни споруди, округле підвищення під торцевою стіною будівлі, та залишки підлоги. Стіни являли собою незначні залишки обпаленої глини, з нечисленними відбитками дерев'яних конструкцій на них; підлога мала погану збереженість — тонкий шар погано обпаленої глини був нанесений безпосередньо на землю. Кругле підвищення складалося з трьох шарів глини, нанесених один на інший. Загалом споруда збереглася погано, мабуть через невелику глибину залягання. Цікавим було і практична відсутність керамічного матеріалу — виявлено лише близько 60 фрагментів посуду і одну антропоморфну статуетку. Судячи із залишків, ця споруда не мала перекриття та могла використовуватися для певних суспільно-господарських цілей.

Таким чином, роботи Трипільської експедиції 2015 р. дали новий цікавий матеріал для вивчення трипілля. Горни для гончарного виробництва показали значні конструктивні варіації, і це може свідчити про те, що це був час виникнення й розвитку технологічної ідеї нового типу гончарного горна. Подальше дослідження великих споруд, також видається актуальним.

Д.П. Куштан, Е.В. Овчинников

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК В ОКОЛИЦЯХ с. ВОДЯНИКИ ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ

На пам'ятках, розташованих в околицях с. Водяники Звенигородського р-ну Черкаської обл., було проведено археологічні розвідки. Додатково обстежено трипільське поселення в с. Стара Буда, що знаходиться у безпосередній близькості до окресленої території досліджень. Основною задачею розвідок було упорядкування і узагальнення вже накопиченої інформації та виявлення нових археологічних пам'яток.

Дослідження проводились за участю студентів-практикантів історичного факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (керівник Ю.О. Карабін) та при всебічній підтримці ректора університету О.В. Черевка. Допомогу у визначенні меж окремих пам'яток та у коректуванні назв урочищ в околицях села Водяники надав місцевий краєзнавець В.П. Яковенко.

Водяники, ур. Замчище Жикмонта (або Аронове) — поселення трипільської культури та городище скіфського часу. Розташоване на плато, за 2 км на схід від околиці с. Водяники і за 0,5 км на південний захід від с. Мизинівка.

Городище біля с. Мизинівка вперше постає з середини XIX ст., згадується Л.І. Похилевичем, В.Б. Антоновичем. У 1938, 1945 рр. городище досліджувалося І.В. Фабріциус, нею ж відкрито трипільське поселення. У 1970—1990-х рр. пам'ятка періодично обстежувалась О.В. Білецькою, В.В. Неродою, М.О. Суховим.

На сьогодні городище розорюється, внаслідок чого змінився його первісний вигляд. Загальну форму у вигляді подвійного овалу зараз можна побачити тільки на космічних фотознімках. Залишки валів із західного боку під час обстеження пам'ятки візуально на поверхні не виділялися. Через східну частину городища проходить лісосмуга. З цієї самої сторони з с. Мизинівка в напрямку шосе Звенигородка-Буки проходить ґрунтова дорога, яка пошкодила частину валів. Загальні розміри збереженої частини городища 280 × 200 м. Висота валів зараз становить 0,5—0,7 м, ширина — до 27—30 м кожен.

Обстежено територію трипільського поселення. У південній частині на поверхні поля виявлено три скупчення дрібних фрагментів обпаленої обмазки. Імовірно, це залишки трипільських «площадок», розташованих із зовнішнього напільного боку поселення.

Серед підйомного матеріалу фрагменти розписної кераміки, випаленої в окислювальному середовищі. Виготовлена із каолінітової глини з домішкою піску та дрібнотовченого червоноглиняного шамоту. Трапляються вироби з озалізненої глини з домішкою пилоподібного піску, товченого червоноглиняного шамоту, білих вкраплень (кальцит). За формою виділяються миски зрізано-конічні і напівсферичні, великі посудини «закритих» форм (сфероконічні?), кубки біконічні. Розпис монохромний темно-коричневою фарбою по помаранчевому

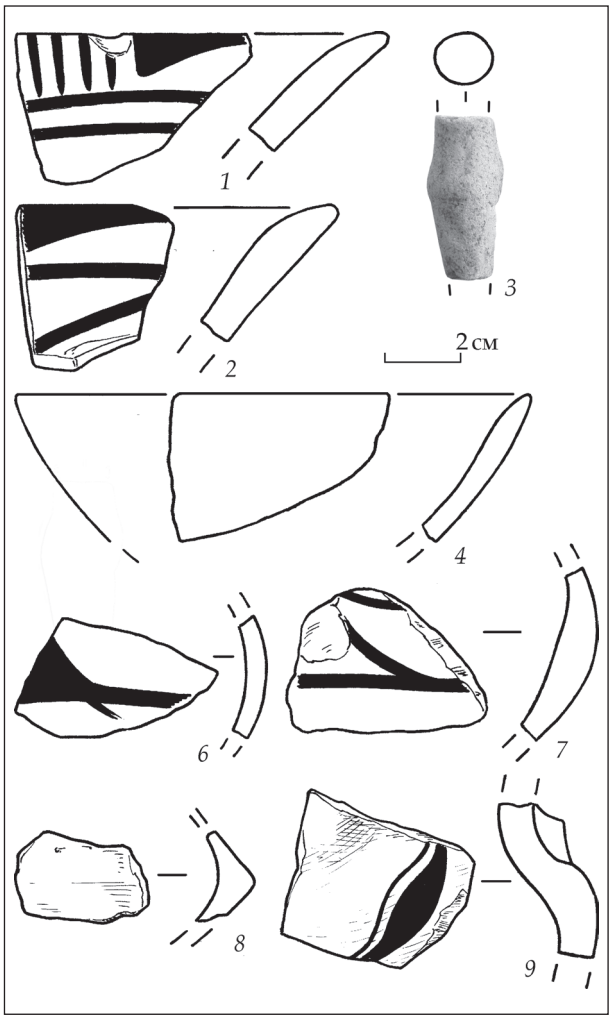

Рис. 1. Водяники, уроч. Замчище Жикмонта, поселення трипільської культури та городище скіфського часу

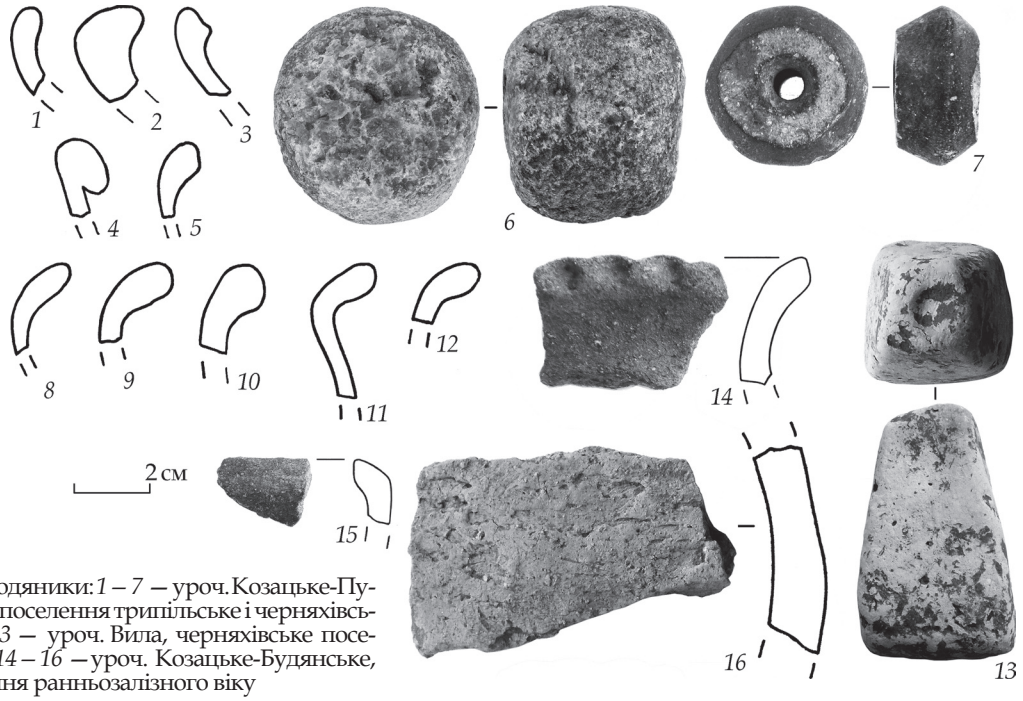

Рис. 2. Водяники: *1 – 7* — уроч. Козацьке-Пухилове, поселення трипільське і черняхівське; *8 – 13* — уроч. Вила, черняхівське поселення; *14 – 16* — уроч. Козацьке-Будянське, поселення ранньозалізного віку

ангобу, зберігся на декількох фрагментах (рис. 1, *1, 2, 4 – 9*).

Також знайдено фрагмент статуетки антропоморфної (ніжка) зі світло-помаранчевої глини з домішкою піску, зі слідами помаранчевого ангобу (рис. 1, *3*), фрагменти нижніх плит зернотерок із граніту, відщеп кременевий (волинський кремінь?), фрагменти обпаленої обмазки.

Водяники, ур. Козацьке-Пухилове, поселення трипільське і черняхівське. Знаходиться за 0,7 км на південний захід від західної околиці села. Розташоване на високому мисоподібному плато (ур. Пухилове), обмеженому двома струмками, які зливаються в ур. Козацькому і впадають у р. Попівка.

Відомості про черняхівське поселення в ур. Козацьке наводяться у збірнику В.А. Стефановича (1968). 1987 р. на пам'ятці проводили розвідку О.В. Білецька і В.В. Нерода.

Матеріали черняхівської культури поширюються уздовж південно-західного берегового схилу на площі приблизно 1000 × 200 м, на східному кінці мису і вздовж північно-східного схилу ще на 500 × 300 м. У північно-східній частині мису були знайдені поодинокі фрагменти розписної трипільської кераміки. Уздовж південно-західного схилу простежувалися три скупчення матеріалів — кераміки і дрібних фрагментів обмазки. Закладені тут шурфи показали слабку насиченість культурного шару.

На поселенні зібрані наступні матеріали: фрагменти черняхівської сіро-лощеної кружальної кераміки (рис. 2, *1 – 5*); прясличе керамічне (рис. 2, *7*); фрагменти трипільського посуду ліпного, виготовленого з відмуленої озалізненої глини, розпис не зберігся; розтирач з кварциту (рис. 2, *6*); фрагменти обпаленої обмазки жител зі слідами дерев'яних конструкцій.

Водяники, ур. Козацьке-Будянське, поселення ранньозалізного віку (пізньоскіфського часу або зарубинецьке). Знаходиться за 1,3 км на південний захід від південно-західної околиці села. Розташоване на мисоподібному плато лівого берега р. Попівки (ур. Будянське), обмеженому струмком, який відокремлює його від двошарової (трипільська та черняхівська культури) пам'ятки в ур. Козацьке-Пухилове.

На території площею близько 200 × 50 м зібрані: фрагменти ліпного посуду, виготовленого з озалізненої глини з домішкою піску, жорстви (зерна кварцу до 5 мм в діаметрі) і одиничних зерен червоноглиняного шамоту. Вироби обпалені спочатку в відновлювальному режимі (черепок на зламі темно-сірий, сіро-коричневий), потім в окислювальному середовищі (поверхня світло-коричнева до темно-оранжевого). Стінки виробів недбало вирівняні. За формою виділяються грубі широковідкриті посудини, урочисті темно-лощені посудини (миска) (рис. 2, *14 – 16*).

Також були знайдені два фрагменти трипільської кераміки з озалізненої глини з домішкою пилоподібного піску, випаленої в окислювальному режимі, ангоб і розпис не

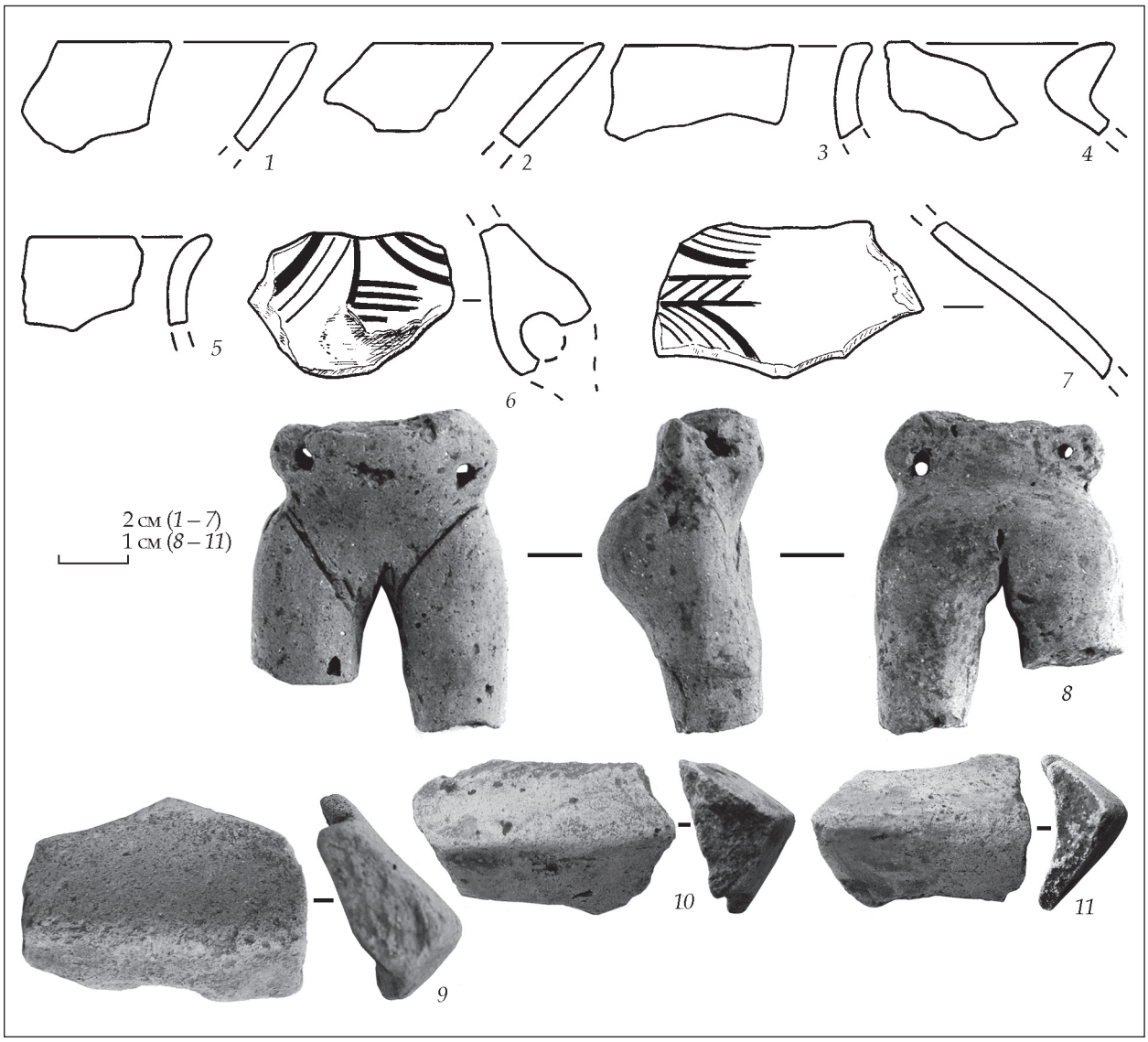

Рис. 3. Стара Буда, поселення трипільської культури

збереглися; знаряддя з кременю; шлак, залізо; фрагмент денця кружальної кераміки (XIX ст.?).

Водяники, ур. Вила, черняхівське поселення. Знаходиться за 1,3 км на північний захід від північно-західної околиці села. Розташоване на плато (ур. Вила) між двома відгалуженнями верхів'їв сухого русла лівої притоки р. Неморозь (Неморож) і схилі його лівого берега (ур. Баглайкове). Поселення відкрито 1987 р. О.В. Білецькою і В.В. Неродою.

Нами були оглянуті схили лівого берега сухої притоки р. Неморозь (ур. Баглайкове), навпроти ур. Вила. Підйомний матеріал розповсюджений на площі 1000 × 100—150 м.

На поселенні зібрані черняхівська кружальна кераміка, сіролощена, з домішками піску, жорстви (рис. 2, *8 – 12*); грузило керамічне, у формі витягнутої піраміди з урізаною верхівкою, без отвору (рис. 2, *13*). Останнє виготовлено з відмуленої глини з домішкою пилоподібного піску і рідкісних вкраплень кальциту, обпалено в окислювальному режимі до світлого кольору. Матеріал аналогічний трипільській кераміці.

Водяники, городище пізнього українського середньовіччя – ранньомодерного часу (XVII—XVIII ст.). Знаходиться в північній частині села (садиба Яковенків). Розташоване на підвищенні лівого берега р. Неморозь. Із західного боку до городища примикає яр (ур. Совин Яр), який тягнеться з півночі на південь у напрямку річки.

Перша інформація про городище була надана Л.І. Похилевичем (1864). За відомостями В.Б. Антоновича: «Часть села расположена внутри городища, имеющего 300 сажен в окружности, внутри его есть четырехугольная цитадель» (1895). 1987 р. пам'ятка обстежена О.В. Білецькою і В.В. Неродою.

Городище з півночі і заходу оточено валом і ровом, займає площу 150 × 100 м. У північно-східній і східній частинах залишки укріплень були зриті раніше, у південній простежуються слабо. У південно-східній частині виділяється підпрямокутний кутовий виступ (бастіонний ?).

Із західного і частково з північного боку городища добре простежуються рів і вал. Висота валу в збереженої частини сягає 2 м при ширині 9 м. Глибина рову становить 3 м.

Територія городища до 2000-х рр. була зайнята городом. У середині 2000-х рр. центральна частина — площадка всередині периметру оборонної лінії була забудована. Археологічні розкопки на пам'ятці не велися. Підйомний матеріал 1987 р. зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею, а виявлені під час будівельних робіт знахідки (монети, пічні кахлі) — у приватній колекції господаря садиби.

Стара Буда, поселення трипільської культури знаходиться на південно-східній околиці села. Розташоване на високому мисоподібному виступі плато між річкою Неморозь на південному заході та її лівою притокою на північному сході. Зараз вони перетворені на низку ставків. Висота розташування поселення становить 15—20 м над рівнем річки. Низина мису повністю зайнята будинками селян, зараз більшість із них покинуті.

Пам'ятка відома з початку XX ст. Розкопки у 1906—1908 рр. проводив М.К. Якимович, тоді були досліджені рештки семи наземних глинобитних будівель. 1984 р. розвідувальні розкопки провели В.О. Круц і С.М. Рижов. 1987 р. пам'ятку обстежили О.В. Білецька та В.В. Нерода.

Поселення належить до томашівсько-сушківської локальної групи Кукутень-Трипілля (етап CI).

Нами була оглянута незначна частина з південно-західного боку поселення. Серед підйомного матеріалу: фрагменти кераміки розписної з каолінової глини з домішкою піску і жорстви, випал високотемпературний окислювальний. За формою виділяються миски зрізано-конічні, вузько- і широкогорлі посудини «закритих» форм, кубки біконічні. Розпис монохромний темно-коричневою фарбою по помаранчевому ангобу зберігся на восьми фрагментах, орнаментальні схеми — фестона, тангентенкрайсбанд (?) (рис. 3, *1 – 7, 9 – 11*). Також знайдені фрагмент горщика «кухонного», у тісті домішка жорстви, випал окислювальний; фрагмент статуетки антропоморфної (нижня частина жіночого торса), із світло-помаранчевої глини з домішкою дрібного піску, прокресленими лініями позначені жіночі статеві ознаки (рис. 3, *8*); фрагменти обпаленої обмазки.

Отже, під час розвідки 2015 р. обстежено шість пунктів. Археологічні пам'ятки, розташовані тут, відносяться до різного типу — п'ять із них є поселеннями (одне двошарове), а два — городищами. Одне з поселень було відкрито вперше, інші пам'ятки були відомі раніше. За історичними періодами обстежені пам'ятки належать до:

- енеоліту (Кукутень-Трипілля) — три поселення, ще на двох виявлені поодинокі знахідки;
- ранньозалізний вік (скіфський час, зарубинецька культура?) — одне поселення, одне городище;
- пізньоримський час (черняхівська культура) — два поселення;
- пізнє середньовіччя-ранньомодерний час (XVII—XVIII ст.) — одне городище.

На нашу думку, перспективними для подальших досліджень є черняхівські поселення в урочищах Вила-Баглайкове і Козацьке-Пухилове. Додаткового визначення потребує відкрите поселення ранньозалізного часу в ур. Козацьке-Будянське. Із трипільських пам'яток для стаціонарних розкопок найбільш придатним являється поселення у Старій Буді. Викликає стурбованість невизначений статус пізньосередньовічного городища у Водяниках, яке нещодавно потрапило під приватну забудову, а також щорічне розорювання скіфського городища Замчище Жикмонта, що може привести до повного його знищення.

Б.В. Магомедов, С.В. Діденко, О.С. Милашевський

МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛЕГЕДЗИНЕ

На околиці с. Легедзине Тальнівського р-ну Черкаської обл. продовжено розкопки черняхівського могильника, що проводились у 2008—2011 рр. У центрі і на північно-східній околиці некрополя розкрито площу 106 м². У розвідковій траншеї відкрито дві кремації. Це поширює межі могильника у північно-східному напрямі і, можливо, вказує на існування його відокремленої ділянки. Знайдено десять поховань: сім безурнових і одна урнова кремація, а також два дитячі поховання-інгумації, орієнтовані головами на північ і на захід (останнє безінвентарне).

Серед інгумацій визначається підбійна могила № 68, за кількістю інвентарю одна з найбагатших у черняхівській культурі. В ній знайдено 17 гончарних посудин, фібула, скроневе кільце, підвіска-гребінець, намистина, шило та кістки ягняти (рис. 1).

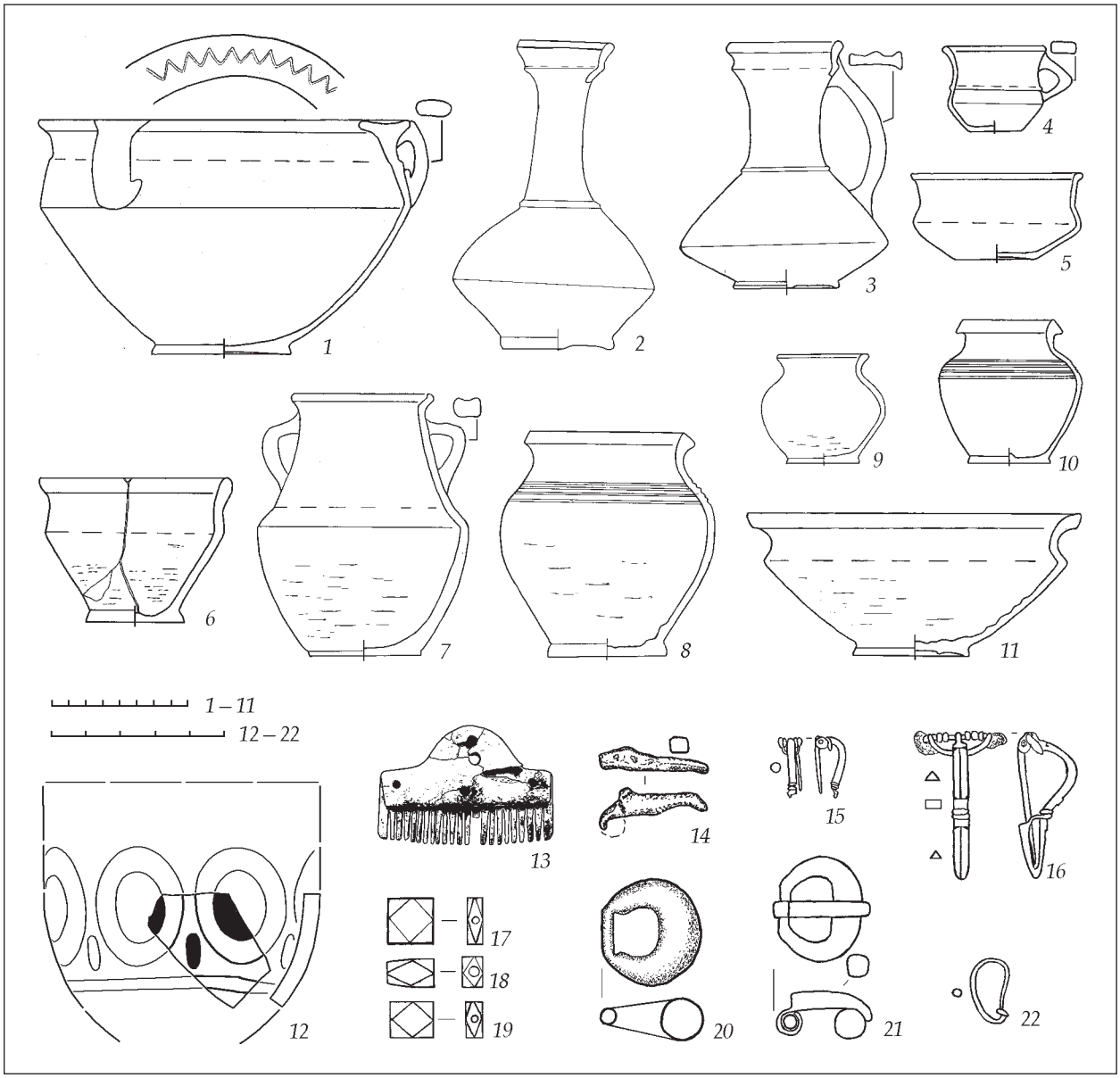

Рис. 1. Могильник Легедзине: *1 – 5* — столовий посуд; *6 – 11* — кухонний посуд; *12* — реконструкція скляного кубка за уламком; *13* — підвіска-гребінець з оленячого рогу; *14, 20* — вироби з заліза; *15, 16, 21, 22* — вироби з бронзи; *17 – 19* — сердолікові намистини (*1 – 11, 13, 16* — поховання № 68; *15* — поховання № 65; *17 – 19* — поховання № 73; *12, 14, 20 – 22* — культовий шар)

Декілька посудин мали мініатюрні розміри, що є звичайним для дитячих поховань. З кремацій та культового шару могильника походять уламки глиняного посуду (зокрема з культового шару 2831 одиниця), уламки скляних кубків та шматки переплавленого скла, фібули, пряжки та поясні накладки, намистини, бронзова сережка, пряслиця та інше.

За весь час розкопок на могильнику досліджено площу 614 м^2 і відкрито 73 поховання, здійснених за різними обрядами. Більшість складають кремації — 43 поховання. З них 35 знаходилися в ямах без урн, 8 — в урнах. Решта 30 захоронень належать до інгумацій. 21 скелет орієнтовано головою на північ, 8 — головою на захід. Переважну більшість поховань з тілопокладенням здійснено в простих ґрунтових ямах, два поховання — в ямі з підбоєм і два — в ямах із заплічками. У більшості захоронень (18) кістяки різною мірою були порушені в давнину. Серед дванадцяти не порушених — 7 дитячих і 5 поховань дорослих людей. Загалом із культового шару враховано 23067 уламків керамічного посуду. Серед них: фрагментів гончарної столової кераміки 82,9 %, кухонної столової кераміки 16,5 %, ліпної кераміки 0,4 %, імпортної кераміки (уламки амфор та червонолакового посуду) 0,3 %.

Завдяки новим знахідкам час активного використання могильника, який раніше був визначений нами у рамках IV ст., можна поширити до періоду від останньої третини III до кінця IV ст.

О.О. Прядко

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗОЛОТОНІСЬКОГО РАЙОНУ

Спільна експедиція Інституту археології НАН України та Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» провела розвідки в басейнах нижніх течій рр. Супій, Золотоношка та їхніх допливів Кропивна, Коврай (у мікрорегіонах Богдани — Каленики — Гельмязів — Плешкані — Піщане — Бубнів (відселене) — Бубнова Слобідка — Домантове (відселене) — Коробівка — Комарівка — Чапаєвка — Кропивна — Ярки — Мицалівка). За мету ставилося здійснити моніторинг стану збереженості відомих археологічних пам'яток давньоруського часу та в ході суцільного обстеження мікрорегіону нижньої течії р. Супій виявити нові об'єкти археології.

За час роботи експедиції обстежено тридцять чотири пункти, із яких двадцять три багатошарові. На території одинадцяти з них знайдено матеріали епохи бронзи, на дев'яти пунктах виявлено знахідки ранньослов'янського часу, з двадцяти походять знахідки давньоруського часу, на двох пунктах зафіксовано матеріали XV — XVI ст., ще на чотирнадцяти — ранньомодерного часу. Отримано інформацію, яка вказує на можливість присутності ґрунтового могильника давньоруського часу.

Виявлено п'ять нових городищ давньоруського періоду — біля сіл Піщане, Коробівка, Домантове, Кропивна та Гельмязів. Біля с. Залізки, затопленого водами Кременчуцького водосховища, зафіксовано матеріали, які вказують на можливість розміщення тут ще одного невідомого до цього часу городища давньоруського часу.

Городище в селі Піщане знаходиться у північній частині сучасного села в ур. Городище. Нами тут виявлено рештки земляної споруди, яку можна ідентифікувати, як городище давньоруського часу (рис. 1, *2*). На час огляду встановлено, що поверхня городища задернована, завдяки розміщенню в його межах кладовища. З півночі до самих валів пам'ятки підходять садиби місцевих мешканців. Цілий ряд ознак дають підстави пов'язати це городище з літописним Пісоченом.

На південний схід від сучасного с. Коробівка обстежено залишки городища, яке в плані має круглу форму (рис. 1, *3*). На триверстовій карті воно позначене як Городок. На час огляду оборонний вал зберігся по всій окружності крім північної частини. Його зведено переважно з піску. Прослідковано сліди поетапного будівництва укріплень, у місцях де вони поруйновані кар'єром. Майданчик городища у більшій частині його площі знищено цим самим кар'єром. За 50 м на південь від даної пам'ятки, у розмиві берега штучним каналом, виявлено підйомний матеріал XII ст.

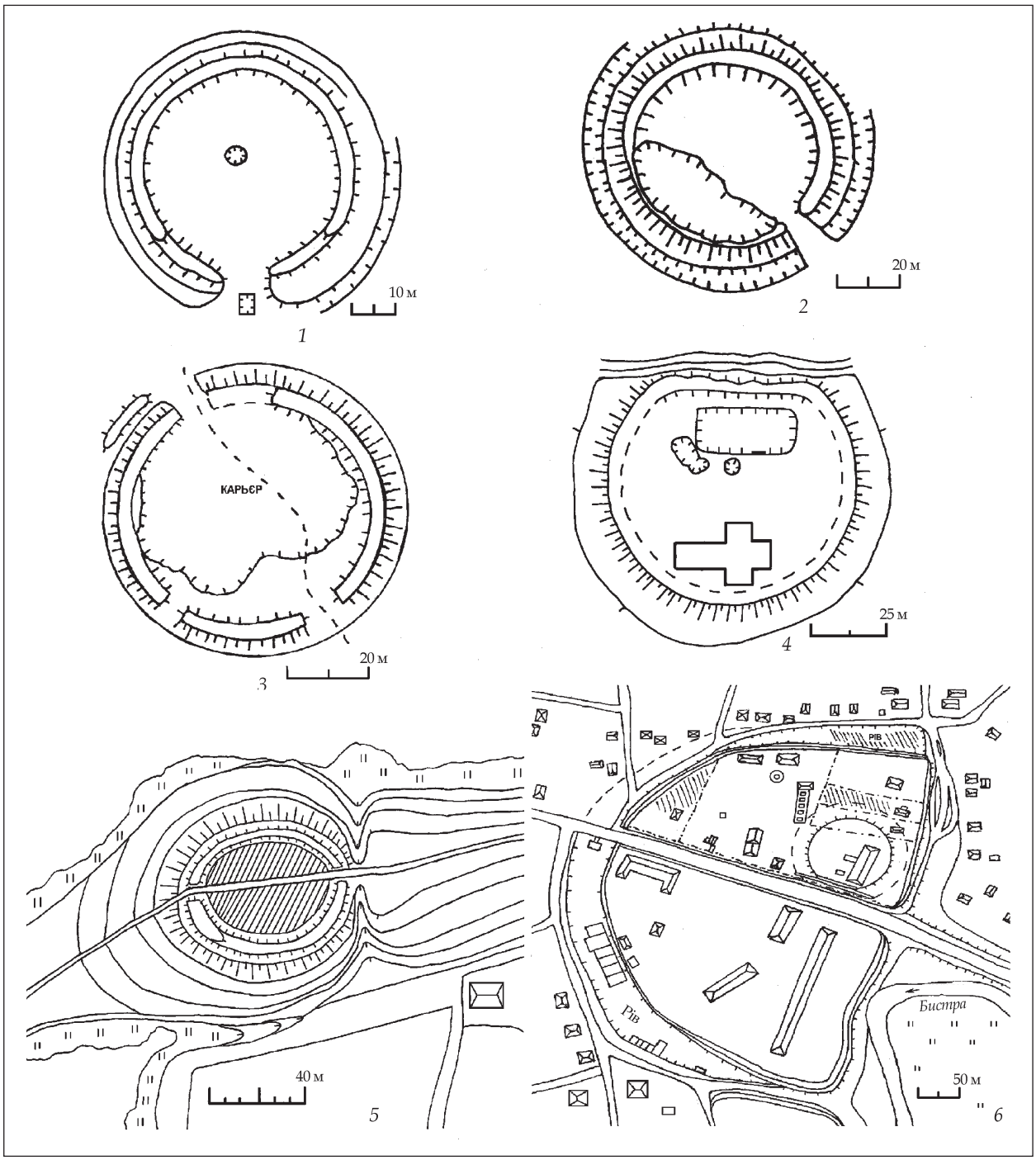

Рис 1. План-схема городищ на території Золотоніського р-ну: *1* — Бубнів; *2* — Піщане; *3* — Коробівка; *4* — Домантове; *5* — Кропивна; *6* — Гельмязів

При обстежені території відселеного с. Домантове ур. Чернечий берег зафіксовано залишки давньоруського городища та фортеці раньомодерної доби. Від фортеці XVII—XVIII ст. збереглися рештки земляних валів, які розташовуються на виробничому дворі Домантівської рибартілі. Вся її територія забудована будівлями господарчого призначення. Земляний вал фортеці простежується лише з північного заходу. Таким чином, можемо констатувати часткове знищення пам'ятки.

Давньоруське городище виявлено за 250 м на північний захід від фортеці. Воно займає територію домінуючого підвищення, на якому, до переселення села, знаходилася церква (рис. 1, *4*). У рельєфі цього об'єкта простежується збережений сегмент валу лише з півночі, зі сторони колишнього русла р. Супій. Тоді ж, як земляні укріплення з півдня, південного сходу та заходу знівельовані штучно. Слід зазначити, що на аерофотознімку 1943 р. контури валів ще фіксуються. При обстеженні у північній частині

городища виявлено яму значних розмірів. При зачистці її стінки знайдено: кераміку XII ст., сліди пожежі та згорілі дерев'яні колоди. Пам'ятка потребує більш детального дослідження та заходів з її збереження.

Городище у с. Кропивна (ур. Париж) виявлено у північній частині села. Воно знаходиться на мисовому виступі лівого берега р. Кропивна. Тут збереглися залишки земляних укріплень, які можна пов'язати з городищем та укріпленим посадом (рис. 1, *5*). Фрагмент оборонного валу досить добре зберігся в західній частині городища, також частково зберігся і вал посаду. Поверхня майданчика городища на даний час розорюється під город. У його північно-західній частині зафіксовано невелику яму, при вивченні стратиграфії якої знайдено шар попелу з фрагментами згорілих дерев'яних конструкцій.

Від виявленого городища у східній частині с. Гельмязів збереглися тільки залишки земляних валів посаду, самі укріплення городища майже не простежуються (рис. 1, *6*). На місці круглого городища розташовувалася церква. Свідченням цього є домінуюче підвищення округлої форми. Вся територія укріпленого посаду на даний час забудована будівлями лікарні, ТОВ «Млин», а також трьох приватних садиб. Укріплений посад городища у кінці XVI ст. був перебудований під фортечні потреби. У доступних для огляду ділянках тут зібрано підйомний матеріал XII, XV—XVIII ст.

На залишках відомих городищ давньоруського часу біля сс. Каленики, Бубнова Слобідка, Золотоноша, Бубнів було проведено обстеження.

Слід зазначити, що під час огляду городища біля села Каленики встановлено значні обсяги злочинної і безкарної діяльності грабіжників-мародерів. Від місцевого мешканця отримано інформацію, що у вересні цього року поряд з городищем мародери за допомогою потужних металодетекторів знайшли та викопали з глибини близько 1 м церковний дзвін. Цю інформацію вдалось перевірити та зафіксувати точне місце грабіжницької ями, розміри якої становлять 1,2 × 1 м. Вона знаходилась за 60 м на північний захід від городища. На території пам'ятки також зафіксовано велику кількість слідів їхньої діяльності.

При вивченні городища та фортеці Бубнів (село відселене у 1968 р.) встановлено, що ця пам'ятка археології знаходиться у приватній власності. Вся територія обмежена для вільного проходу бетонною огорожею і охороняється озброєними людьми. На території пам'ятки побудовані різного призначення будівлі та вежі для полювання. Земельні роботи здійснюються без нагляду археологів. Пам'ятка потребує негайних заходів по поверненню до державної власності, адже з часом буде повністю знищена.

Слід відзначити, проведенню обстежень надали допомогу та сприяння: місцевий краєзнавець В.О. Прядко, директор Піщанського краєзнавчого музею С. Чайка, директор Гельмязівського краєзнавчого музею С.В. Черненко, директор Домантівського краєзнавчого музею В.Ф. Почепцов.

П.С. Шидловський, Ст. Пеан, П. Езартс, О.М. Лизун

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОНИ АКТИВНОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОГО ГПК МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ

Межиріцька пізньопалеолітична стоянка знаходиться на території с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розташована на мису, утвореному долинами річок Росі та Росави біля 20 км на захід від р. Дніпро і за 200 м від високого корінного схилу плато долини р. Рось. У результаті багаторічних (з 1966 р.) розкопок, здійснених вітчизняними та зарубіжними вченими, виявлено та досліджено чотири житлових конструкції та господарські об'єкти навколо них. Датування за радіовуглецевим методом визначило вік пам'ятки у досить вузьких межах — близько середини 15 тисячоліття тому. З 2003 р. стоянка досліджується комплексною українсько-французькою експедицією спільно з Національним природничим музеєм (Париж) із залученням вітчизняних та зарубіжних спеціалістів у галузі археозоо-

Рис. 1. Межиріч, перший ГПК: вироби з кременю ►

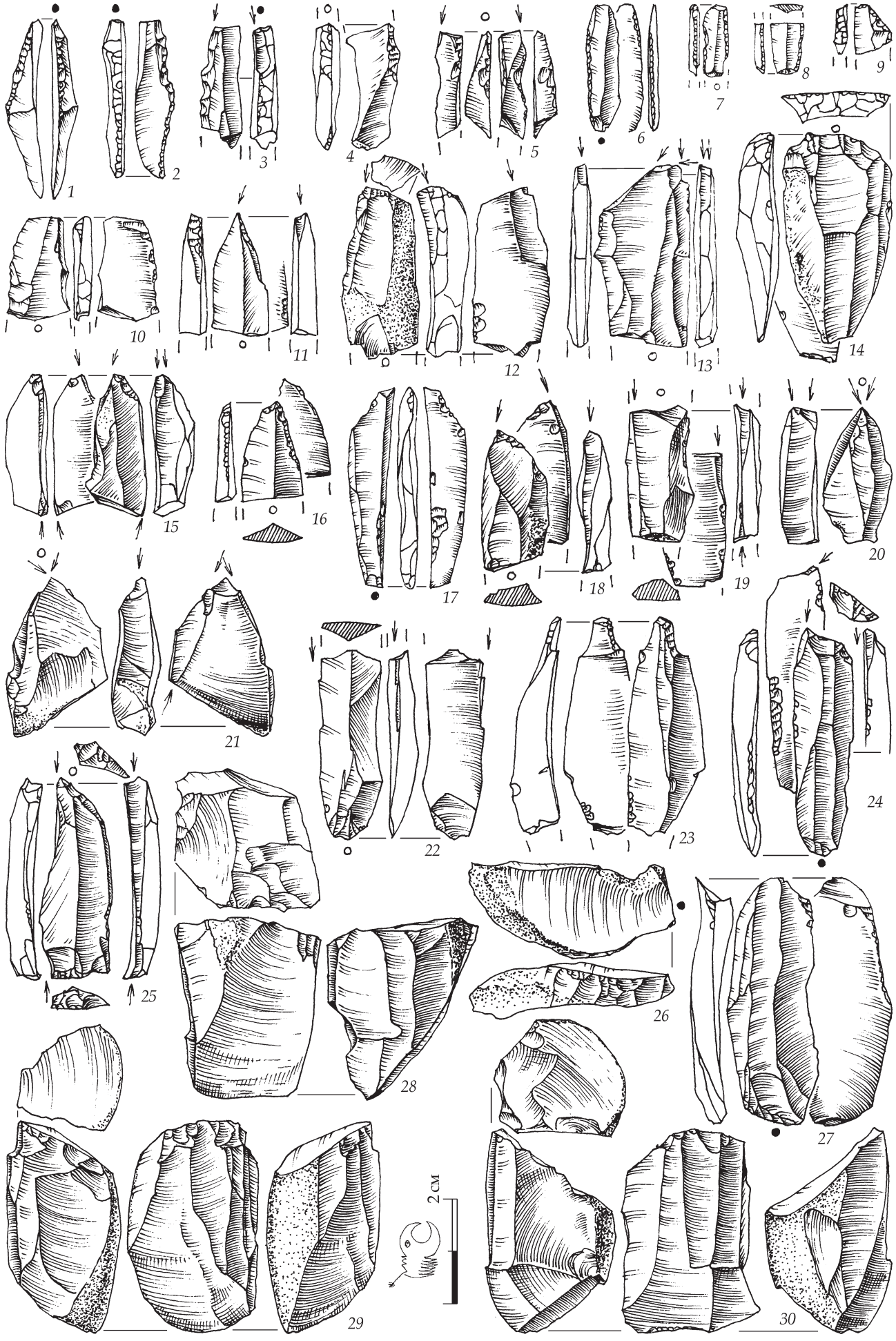
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
2 см

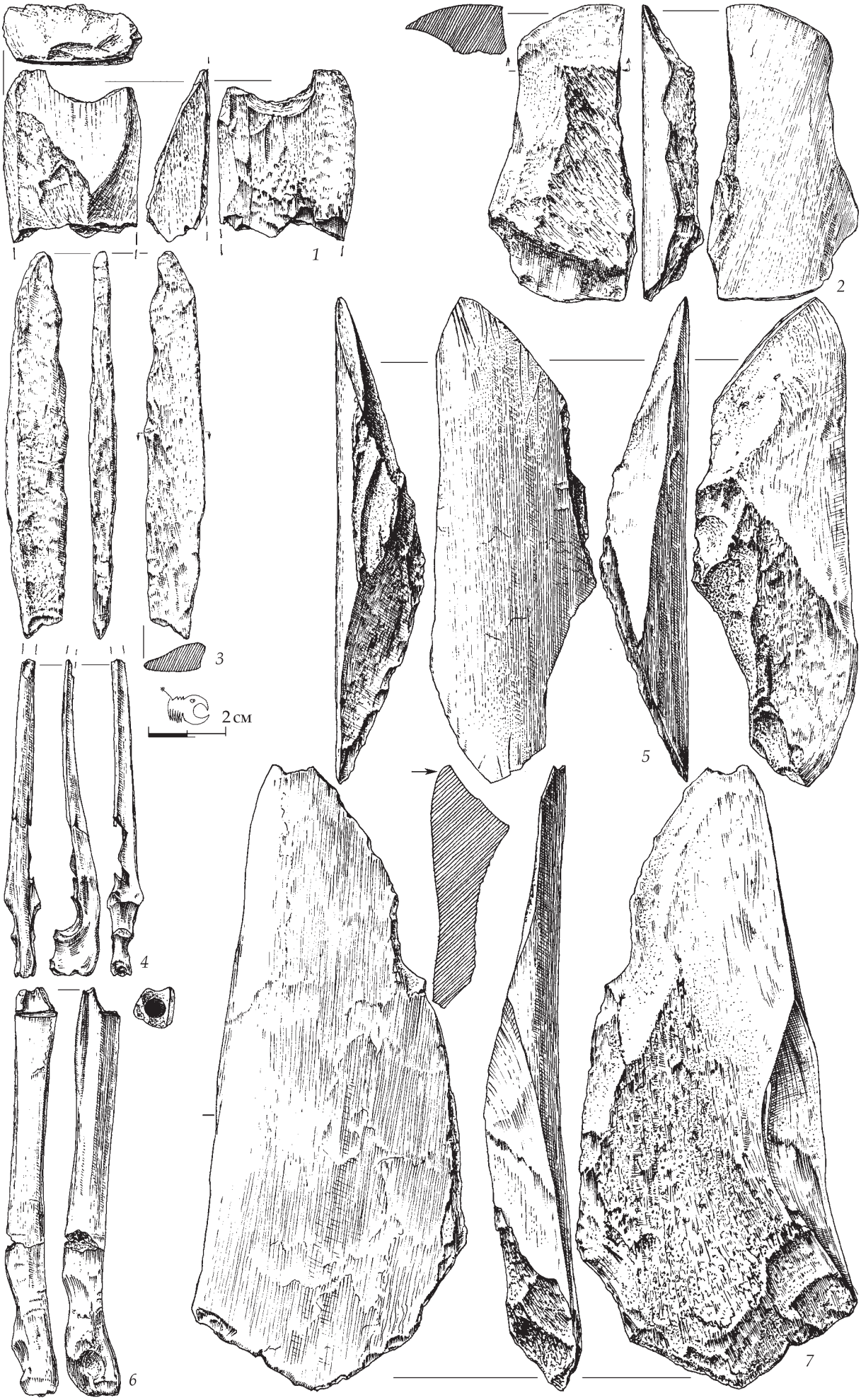
1
2
3
2 см
4
5
6
7

◄ *Рис. 2.* Межиріч, перший ГПК: вироби з кістки

логії, геології, палеоботаніки, геоморфології тощо.

В останні роки роботи концентруються переважно на двох об'єктах поселення, а саме: ділянка насиченого культурного шару з ямою № 7 на південь від 1-го межиріцького житла першого господарсько-побутового комплексу (ГПК 1) та заповнення ями № 6, що належить до 2-го ГПК. З метою вивчення стратиграфічних особливостей та площі поширення насиченого культурного шару на південь від першого житла, були продовжені розкопки його ділянки у квадратах Т—Х/19—21.

Культурний шар на цій частині мисового підвищення залягає приблизно до глибини 3 м від сучасної поверхні, у світло-жовтому лесі з тонкими піщаними прошарками. Стан культурного шару добре збережений, подекуди порушений незначною кількістю кротовин; він являє собою суміш перепаленого кісткового вугілля та дрібних уламків кісток, серед яких і розташовується основна кількість знахідок — фауністичні рештки, вироби з кременю, кістки та бивня, поодинокі фрагменти вохри, які, судячи з розташування, не зазнали значного переміщення.

Загальна кількість виробів із кременю на поточний момент складає близько 1300 екз., з яких вироби з вторинною обробкою складають 13,3 %. Нуклеуси представлені рівною мірою одно- та двоплощадковими (2 % від відходів) (рис. 1, *28 – 30*), виявлено значну кількість різцевих сколів, що складають 5 % від відходів виробництва (рис. 1, *1 – 5*). Найбільшу кількість знарядь становлять різці — 35 %, серед яких домінують бокові ретушні на пластинах (рис. 1, *11 – 13, 15, 18 – 22, 24, 25*). Серед інших категорій значний відсоток складають тронковані та ретушовані пластини (34 %) (рис. 1, *10, 27*), мікроліти представлені атиповими прямокутниками, вістрями і їхніми фрагментами (13 %) (рис. 1, *6 – 9*), ретушовані відщепи (12 %). Поодинокими виробами представлені знаряддя для обробки шкіри — проколки (рис. 1, *16, 17, 23*) та скребки (рис. 1, *14*).

Серед фауністичних знахідок у культурному шарі виявлено кісткові рештки переважно мамонта та зайця, також присутні кістки вовка та лисиці. Виявлено досить представницьку серію виробів із кістки та бивня, серед яких слід назвати проколки з променевих кісток зайця (рис. 2, *4*), скребки (рис. 2, *2, 5*), ножі (рис. 2, *7*) та проколка (рис. 2, *3*) з відщепів трубчастих кісток мамонта, кістки дрібних ссавців з поперечними надрізами (рис. 2, *6*), поодинокі вироби з бивня.

Особливості у співвідношенні категорій виробів із кременю та кістки, що походять із заповнення житла № 1 з одного боку та з оточуючого культурного шару з іншого, дають можливість з'ясувати господарську спеціалізацію різних ділянок стоянки.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

М.В. Ільків, С.В. Пивоваров, В.А. Калініченко

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Чернівецькою філією ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України проводилися археологічні розвідки й експертизи, під час яких обстежено пам'ятки і місцезнаходження у кількох населених пунктах області: 1) поселення-супутник Ленківецького городища XII — першої половини XIII ст. (м. Чернівці, вул. Коломийська), де виявлено фрагменти посуду трипільської, голіградської та давньоруської культур; 2) багатошарове поселення Чернівці (вул. Лукіяновича) з матеріалами трипільської, голіградської та черняхівської культур; 3) поселення черняхівської та давньоруської культур Погорілівка (вул. Грушевського); 4) поселення райковецької культури Василівка (ур. Буцкий Яр). Поверхнево обстежено два нововиявлені мисові городища в с. Братанівка (ур. Городище, Шанці) та с. Василівка (ур. Городисько) Сокирянського р-ну, які грабуються археологічними мародерами. Останній об'єкт обмежений з напільного боку дугоподібним ровом та насипаним із землі та скельної породи валом завдовжки понад 70 м. Розміри площадки дорівнюють 60 × 60 м. Особливості планування городища характерні для XII—XIII ст.

Під час просіювання відвалів Чорнівського городища першої половини XIII ст. зібрано рухомий матеріал: фрагменти керамічного посуду та бронзових казанів, скляних і бронзових пластинчастих браслетів (рис. 1, *9, 10*), залізні наконечники лучних стріл (рис. 1, *11*), ключ від підвісного замка, медальйон із гірського кришталю в ажурній оправі з білого металу тощо (рис. 1, *12*). З напільного боку пам'ятки, за 25 м від крайньої оборонної лінії, виявлено фрагментований залізний наконечник списа (рис. 1, *8*).

Комплекс доби раннього заліза — умовно скарб — виявлено за 4 км західніше м. Хотин. До складу скарбу входили 24 цілі і фрагментовані бронзові предмети (43 одиниці): уламки казана, литі й проковані металеві стрижні, деталі поясної гарнітури, орнаментована бляшана накладка та різана бронзова бляшка із залізними заклепками. Загальна вага знахідок дорівнює близько 2,8 кг.

Фрагментований литий бронзовий казан має потовщені, горизонтально відігнуті назовні вінця з округлими у перетині основами від вертикальних вушок-ручок (рис. 1, *1, 2*). На одній із боковинок присутні сліди ремонту у вигляді латки ззовні та зсередини.

Найчисельнішу категорію предметів зі скарбу складають видовжені злитки. П'ять із них позбавлені вторинної обробки та мають D-подібний профіль (рис. 1, *5*). Довжина злитків становить у межах 21—25 см. Друга група стержнів різною мірою грубо прокована з одного боку, через що вони стали більш тонкі та витягнуті, їхній профіль наблизився до прямокутного зі гранчастими кутами (рис. 1, *4*). Кожен зі злитків розламаний на 2—4 частини. Можливо, металеві стержні відображають процес переробки литого казана у заготовки-напівфабрикати чи товарні злитки.

Двома виробами представлені деталі бронзового поясного ланцюга: розламане кільце і вісімкоподібна секція зі щитком посередині (рис. 1, *6, 7*). Зі скарбу походить і орнаментована бляшана накладка листоподібної форми прикрашена по периметру пуансонним орнаментом, має повздовжній валик із перехватом посередині, а також три отвори для кріплення (рис. 1, *3*). Форма та орнаментика накладки відображають, ймовірно, щит-туреос елліністичної епохи.

З огляду на хронологію знахідок скарб попередньо можна датувати в межах III—II ст. до н. е. Матеріали комплексу, представлені скіфським казаном та кельтськими деталями пояса й бляхою, засвідчують складні етнокультурні процеси в Середньому Подністров'ї в останні століття до н. е.

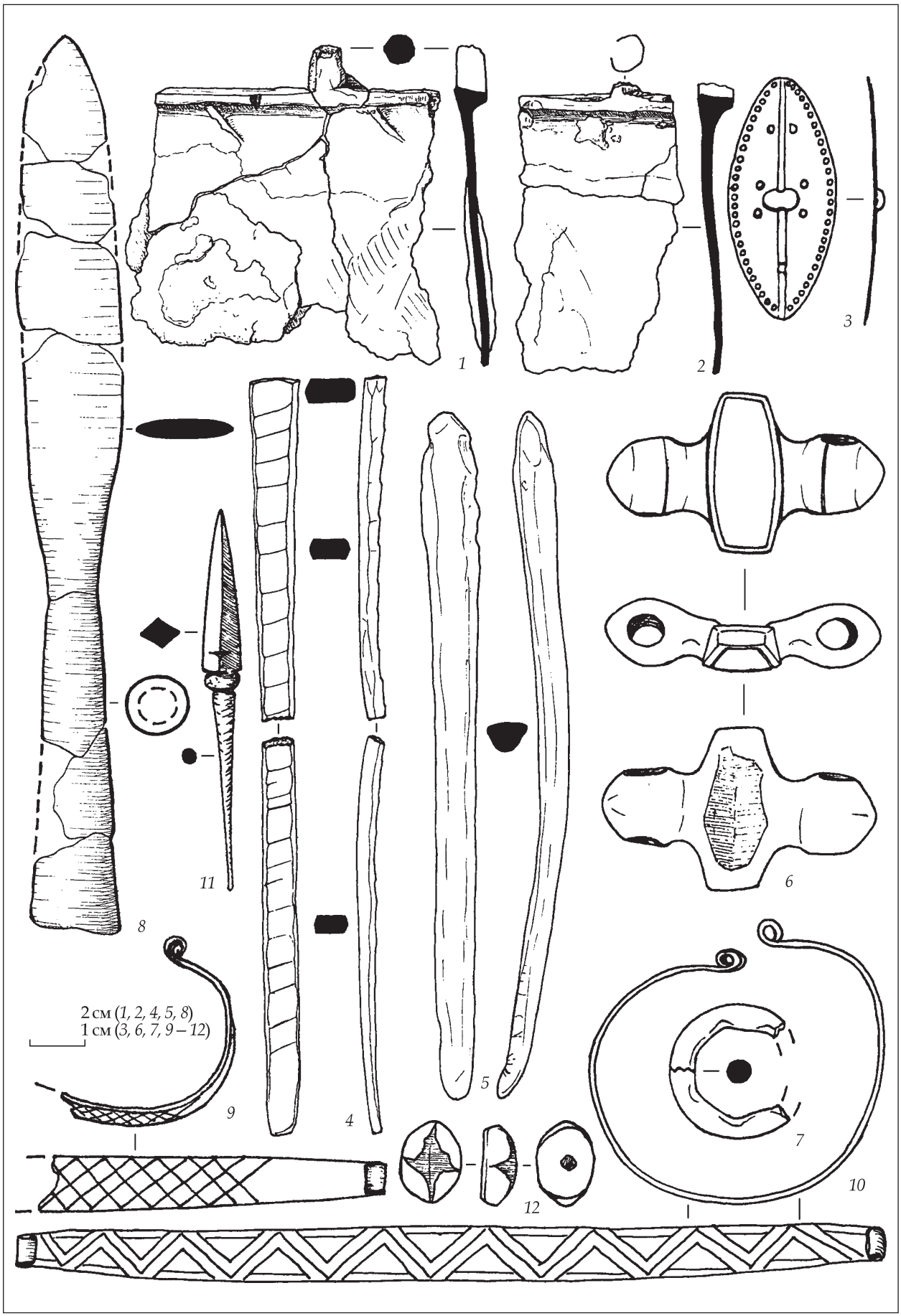

Рис. 1. Знахідки з Чорнівського городища та Хотинського скарбу

М.В. Ількiв, С.В. Пивоваров, Л.П. Михайлина, В.А. Калiнiченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Експедиція Чернівецької філії ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України та Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича продовжила науково-рятівні дослідження на території Хотинської фортеці, зосереджені в основному в південно-східній частині замку (Привратний двір). На даній ділянці у межах розкопу попередніх сезонів продовжено розчищення решток оборонної лінії XV ст., зруйнованої орієнтовно в 1675 р. чи наприкінці XVII ст.: Південно-східної вежі й частково дотичної до неї куртини та великого завалу підірваного південного муру (відстань від краю останніх об'єктів до сучасного південного муру замку становить, відповідно 5,1 м, 8,9 м, 6,5 м). Кількаметрові культурні нашарування в даній частині цитаделі

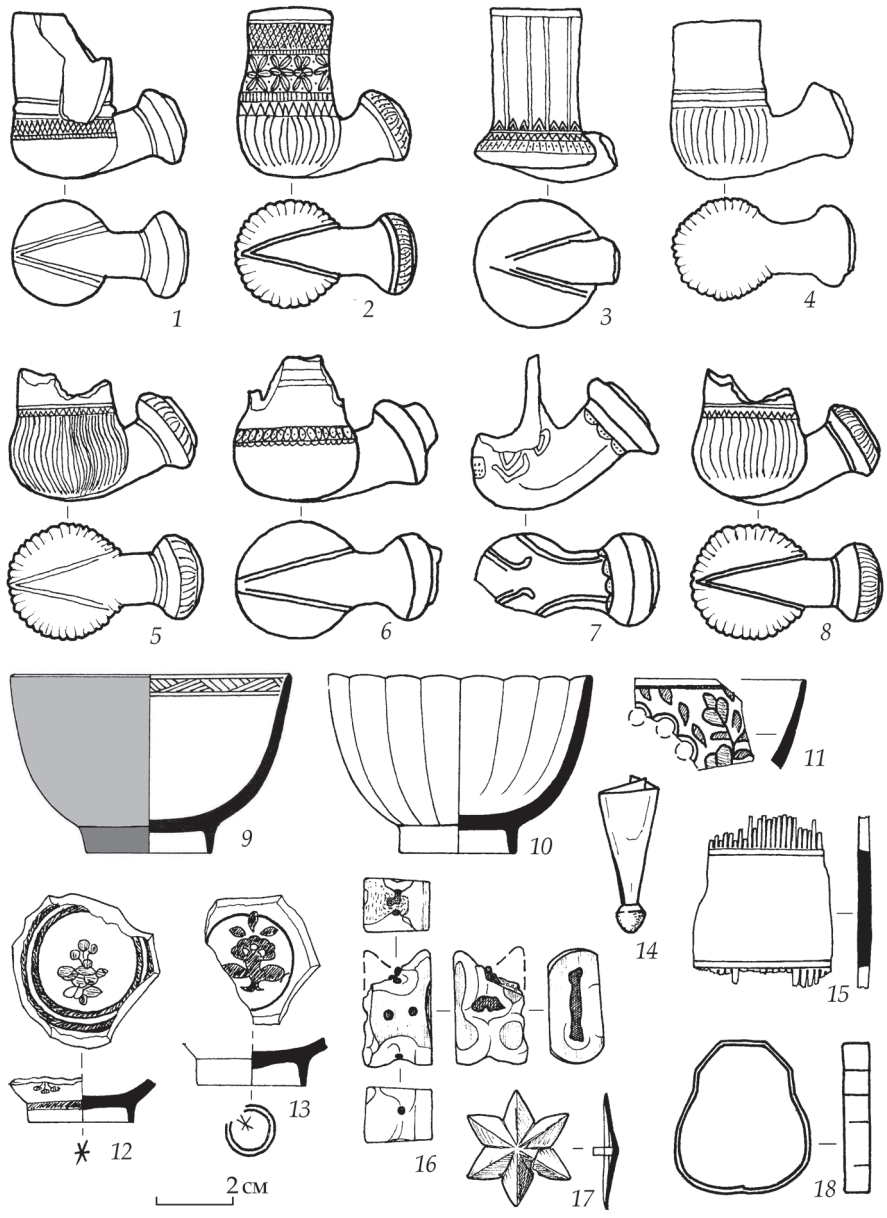

Рис. 1. Матеріали з Привратного двору Хотинського замку

сформувалися, очевидно, впродовж вузького проміжку часу на початку XVIII ст. Для відновлення замку турецька адміністрація відбудувала Південно-західну (Ковальську) башту та звела новий південний мур, збільшивши тим самим розміри цитаделі, а пониження колишнього рову засипала землею, сформувавши таким чином похилий до заходу Привратний двір. У його заповнення у перевідкладеному стані потрапили різночасові старожитності, починаючи з енеолітичних. Зрідка трапляються матеріали XI—XIV ст., дещо частіше — XV—XVI ст. і XIX ст. Переважна ж більшість знахідок характерна для XVII—XVIII ст.

Виявлений матеріал представлений насамперед керамічними виробами: фрагментами посуду, пічних кахлів, люльками. За матеріалом виготовлення курильні трубки поділяються на біло-, світло- й сіроглиняні (рис. 1, *1-8*). Деякі з перших покриті жовтою поливою, а також мають характерне чалмоподібне оформлення тулійки. Майже всі світлоглиняні люльки, крім заглибленого декору, характеризуються якісно пролискованою поверхнею. Саме на цій групі виробів нерідко трапляються клейма у вигляді пташок, листка папірусу, арабської в'язі тощо.

Фрагментами представлені порцелянові та напівфаянсові чашечки-піали, серед яких розпізнається продукція м. Кютахія з характерним рослинним мотивом, переважно поліхромним (рис. 1, *10 – 13*). Їхні боковинки гладкі, рідше оформлені у вигляді пелюсток. На одній зі стінок присутні отвори, облямовані розписом, а на денцях на піддоні синьою або чорною фарбою нанесена шестипроменева розетка. Окремі порцелянові чаші з незначним кобальтовим розписом по білому фоні зсередини та коричневим блискучим тлом ззовні попередньо можна пов'язати із виробами західноєвропейських майстрів (рис. 1, *9*). Надзвичайно схожими до них за стилем оформлення є деякі напівфаянси з археологічних матеріалів Хотинського замку, що, з огляду на значно нижчу якість тіста й примітивніший розпис, можна розглядати як турецьке наслідування чи підробки західноєвропейських зразків.

Декілька знахідок — елементи холодної зброї: 2 бронзові наконечники піхов шпаг (?) з конічною втулкою та кулястим потовщенням (рис. 1, *14*), а також зламаний гачок від холодної зброї з клеймом у квадратній рамці. З деталей ручної вогнепальної зброї трапилися бронзові скоби від спускового гачка, пластинчаста обойма-фіксатор для кріплення у ложі 8-гранного ствола (рис. 1, *18*) та квадратний у плані рушничний кремінь.

Значною кількістю представлені свинцеві кулі, відлиті у двосторонніх формах: стандартні сферичної форми, із невідділеним литником, деформовані. За заокругленим значенням калібру та ваги вони умовно розподіляються на шість груп: 1) діаметр — 23 мм; маса — 63—64 г; 2) 16—19 мм; 25—34 г; 3) 14—15 мм; 19—20 г; 4) 13—14 мм; 13—14 г; 5) 11—12 мм; 9—10 г; 6) 10 мм; 5—7 г. З-поміж артилерійських боєприпасів виділяється вапнякове гарматне ядро діаметром 21 см. Виявлено також осколки чавунних і скляних гранат.

Поодинокими знахідками представлені деталі обмундирування та спорядження, побутові речі тощо. Наприклад, бронзові ґудзики з петельчастими вушками, калатало-бубонець, 6-променева зірка з білого металу (рис. 1, *17*), пешня і кресало. Кілька речей належать до продукції косторізної справи: роговий дворядний гребінь (рис. 1, *15*); ґудзик зі слонової кості, гральний астрагал-битка зі свинцем всередині (рис. 1, *16*), кочедик. До матеріалів нового часу відноситься також шкіряна підошва взуття з 4 витиснутими клеймами.

Значну кількість рухомого матеріалу становлять монети, в т.ч. фальшиві — понад шість десятків: Молдавського князівства, Речі Посполитої, Угорщини, Османської та Російської імперій, які ще потребують детального вивчення. Серед них варто виокремити гріш Петру Мушата (1375—1391 рр.). У західній частині двору на ділянці його пониження трапилися російські свинцеві підвісні пломби XIX ст.

Виявлений рухомий матеріал кількісно та якісно доповнює асортимент різних категорій археологічних знахідок доби пізнього середньовіччя та нового часу з Хотинської фортеці.

О.В. Петраускас, М.О. Авраменко

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ «КОМАРІВ 1»

У рамках міжнародного проекту біля с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) було продовжено розкопки синхронного поселенню могильника. Унікальний склоробний центр на території варварської Європи пізньоримського часу біля Комарова досліджується спільними зусиллями Інституту археології НАН України (НДЦ «Рятівна археологічна Служба», Київ-Львів) та Вільного університету Берліну.

Могильник було відкрито цілеспрямованими археологічними розвідками у 2012 р. Його планомірні польові дослідження розпочато у 2013 р. З цією метою на могильнику розмічена єдина координатна сітка в межах умовної площі пам'ятки, проведено геофізичні вимірювання та складено карту аномалій на площі 0,25 га [1]. За підсумками геофізичних досліджень, у 2015 р. основною метою розкопок стала перевірка найбільш перспективних аномалій.

Загальна площа, досліджень цього року склала 38 м^2. Під час розкопок виявлено три стаціонарні археологічні об'єкти: два поховання черняхівської культури (№ 4 та 5) та житло ранньозалізного часу (об'єкт № 1), що відповідало виявленій геофізичній аномалії. Нижче наводиться короткий опис виявлених об'єктів.

Поховання № 4. Трупопокладення дорослої (?) людини на глибині 1,71 м орієнтоване головою на північ, ритуально зруйноване у давнину.

Пляму поховальної ями виявлено на глибині 0,6 м. Із верхніх шарів заповнення ями походять окремі знахідки, які ймовірно входили до складу інвентарю поховання. Після повної розчистки встановлено, що поховальна яма мала прямокутну форму розмірами 1,44 × 2,32 м. Вздовж східної та західної стінок на глибині 1,0 м зафіксовані заплічка шириною 0,2 та 0,3 м. Дно ями знаходилося на глибині 1,68—1,71 м. Від скелету людини збереглися кістки ніг — гомілки та стопи. Інша частина кісток знаходилася у переміщеному стані в центральній та східній частинах ями. Череп у похованні відсутній. Серед кісток знайдено рештки оксидованих металевих предметів та скляну поліхромну намистину.

Поховання № 5. Трупопокладення дорослої (?) людини на глибині 2,0 м головою орієнтоване на північ, ритуально зруйноване в давнину.

Пляма поховальної ями виявлена на глибині 0,7 м. У верхньому шарі заповнення знайдено залізний ніж та перепалені фрагменти амфори (можливо рештки зруйнованої кремації). У заповненні також зустрічалися фрагменти ліпної кераміки та кістки тварин, що могли походити з житлового об'єкта № 1 ранньозалізного часу.

Після розчистки встановлено, що поховальна яма мала прямокутну форму розмірами 1,43 × 2,42 м, дно її зафіксовано на глибині 2,0 м. Вздовж довгих сторін на глибині 1,5 м знаходилися заплічики шириною 0,4—0,6 м. Скелет людини зруйновано майже повністю, за виключенням обох стоп, які збереглися в південній частині ями в положенні in situ. У переміщеному стані знайдено плечові та гомілкові кістки, фаланги руки, ребро, хребець, крило тазу. Одна з гомілкових кісток покладена по центру ями поперек великих гомілкових кісток. У похованні відсутній череп та більша частина кісток грудної клітки.

Об'єкт № 1. Розкопки проведено на місці геомагнітної аномалії. Споруду досліджено частково. Її верхній контур виявлено на глибині 0,7 м, який мав загальну підпрямокутну форму, орієнтовану кутами за сторонами світу. Над північною частиною об'єкта на глибині 0,45—0,65 м зафіксовано компактне скупчення брил необробленого каміння (вапняк білого кольору). Після розчистки встановлено, що споруда мала округлу форму, дно якої в центральній частині знаходилося на глибині 1,4—1,5 м. У центрі та південній частині котловану зафіксовано два скупчення обпаленої глини аморфної форми (можливо від опалювальних пристроїв). Із західного боку об'єкта виявлено стовпову яму діаметром 0,75 м та 1,38 м завглибшки.

Заповнення споруди складалося з дуже гумусованого суглинку темно-сірого кольору, який містив велику кількість кісток тварин та ліпної кераміки ранньозалізного часу. У нижніх шарах споруди виявлено крупні уламки ліпної миски, точильний брусок (?), невелику кількість фрагментів ліпного посуду та кісток тварин.

Попередньо, цей житловий об'єкт, досліджений на території могильника пізньоримського часу, може бути датований 7/6—4/3 ст. до н. е.

[1] Геофізичні дослідження проведені дослідницькою групою під керівництвом к. г. н. К.М. Бондар (КНУ ім. Т.Г. Шевченка).

О.В. Петраускас, О.А. Коваль, Р.Г. Шишкін

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. КОМАРІВ

Продовжено дослідження виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.). Роботи виконано в рамках міжнародного договору про спільне дослідження унікального склоробного центру варварської Європи біля Комарова між Інститутом археології НАН України (відділ археології ранніх слов'ян; НДЦ «Рятівна археологічна служба», Київ, Львів) та Вільним університетом Берліну (дослідницька група А-6 проекту TOPOI, Берлін) [1].

Розкопки поселення «Комарів» у 2015 р. стали продовженням робіт 2012—2014 рр. Для північної частини пам'ятки у 2012 р. зроблено геодезичний план та розмічено єдину сітку з уніфікованими одиницями площі, якими є гектар (ділянка розміром 100 × 100 м), геофізична ділянка (розміром 50 × 50 м), сектор (10 × 10 м) та квадрат (2 × 2 м). Введення уніфікованої локальної системи розмітки площі цієї археологічної пам'ятки обумовлене використанням нових методів її дослідження. Зокрема, у північній половині пам'ятки проведено геофізичні дослідження (на площі близько 13 га), яким передувало звільнення орного шару від металевих предметів (на площі близько 2 га). Локальна координатна сітка пам'ятки дозволила точно локалізувати геофізичні аномалії та археологічні знахідки на території пам'ятки.

Дослідження звітного сезону відбувалися на північно-східній частині поселення в межах гектара VI (ГФД\А, сектор 25 та ГФД\В, сектори 21—24). Загальна розкопана площа склала 111 м^2. Головним завданням на поселенні став пошук місця розташування розкопів попередніх років, зокрема розкопів М.Ю. Смішка у 1965 р. та Ю.Л. Щапової у 1974 р. Саме у розкопі М.Ю. Смішка 1965 р. було виявлено рештки печі для плавлення скла, яка залишається на сьогодні єдиним археологічним об'єктом подібного типу для пізньоримських старожитностей за межами Римської імперії. Документація попередніх розкопок не дозволяла точно локалізувати місця розкопів на сучасній карті пам'ятки.

Розкопки були направлені на пошук меж старих розкопів і відповідно мали лінійну конфігурацію. Загальна довжина розкопаної площі по лінії південь—північ склала 46 м, по лінії схід—захід — 10 м. Смуга лінії південь—північ завширшки має 2 м, смуга схід—захід — 4 м. Глибина прокопу складала 0,85—1,5 м. Нерухомих (стаціонарних) археологічних об'єктів на розкопаній площі не виявлено. Проте, розкопки на поселенні дозволили чітко локалізувати межі розкопу Ю.Л. Щапової 1974 р. та окремі частини розкопів М.Ю. Смішка у 1965 р. (сектори 22—23, ГФД\В, Гектар VI).

Крім того, з культурного шару поза межами старих розкопів походить значна кількість археологічних знахідок. Серед них шматки обпаленої глини, каміння, фрагменти гончарної черняхівської кераміки, пізньоантичних амфор та плінфи, кістки тварин. Серед індивідуальних знахідок слід відзначити цілу бронзову підв'язну фібулу, залізний ключ римського зразка, бронзову монету та понад 30 уламків фрагментів скляного посуду.

Крім археологічних розкопок, під час роботи експедиції проведено експериментальні дослідження з гончарного та склоплавильного виробництва. Під час цих робіт було змодельовано теплотехнічну споруду (за зразком гончарного горна, дослідженого на поселенні у 2012 р.), виготовлено гончарське коло, партію глиняного посуду та проведено його обпал. Для започаткування в Україні експериментів із виплавки скла за стародавніми рецептами зроблено шість порцій шихти (із застосуванням місцевих та привізних складових) та проведена спроба її плавки для отримання скла.

Кінцевий результат із відтворення процесу виробництва гончарного посуду виявився цілком позитивним. Вдалося змоделювати всі етапи гончарного виробництва максимально наближені до стародавніх технологій.

Спроба виплавити скло виявилася невдалою, що може пояснюватися помилками у пропорціях складових сировини в шихті, або відсутністю певних каталізаторів, так як, на нашу думку, температура в середині теплотехнічної споруди була більш ніж достатньою. Однак, не зважаючи на невдалу спробу отримання скла, експериментальні дослідження в даній галузі моделювання стародавніх виробництв будуть продовжені в майбутньому. Врахувавши помилки і недоліки та збільшивши кількість експериментальних спроб можна сподіватися на позитивний результат, тобто — отримання скла, що може призвести до започаткування нового напрямку у вітчизняній експериментальній археології — обробка скла, виготовлення скляного посуду, прикрас та ін.

[1] Керівники проекту: О.В. Петраускас (Київ), Т.Р. Милян (Львів), Х.-Й. Нюссе (Берлін), М. Хегевіш (Берлін).

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ с. МАЛИЙ ЛИСТВЕН

Лиственською експедицією Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка було продовжено вивчення комплексу археологічних пам'яток літописного Лиственa, що знаходиться в с. Малий Лиственн Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

Роботи проводилися на городищі 2, що розташоване на правому березі р. Білоус. Майданчик городища розмірами 105 × 90 м має підовальну форму, дещо витягнуту в південному напрямку. Посередині городища із заходу на схід півколом проходить рів, шириною до 22 м та глибиною 1—3 м, що

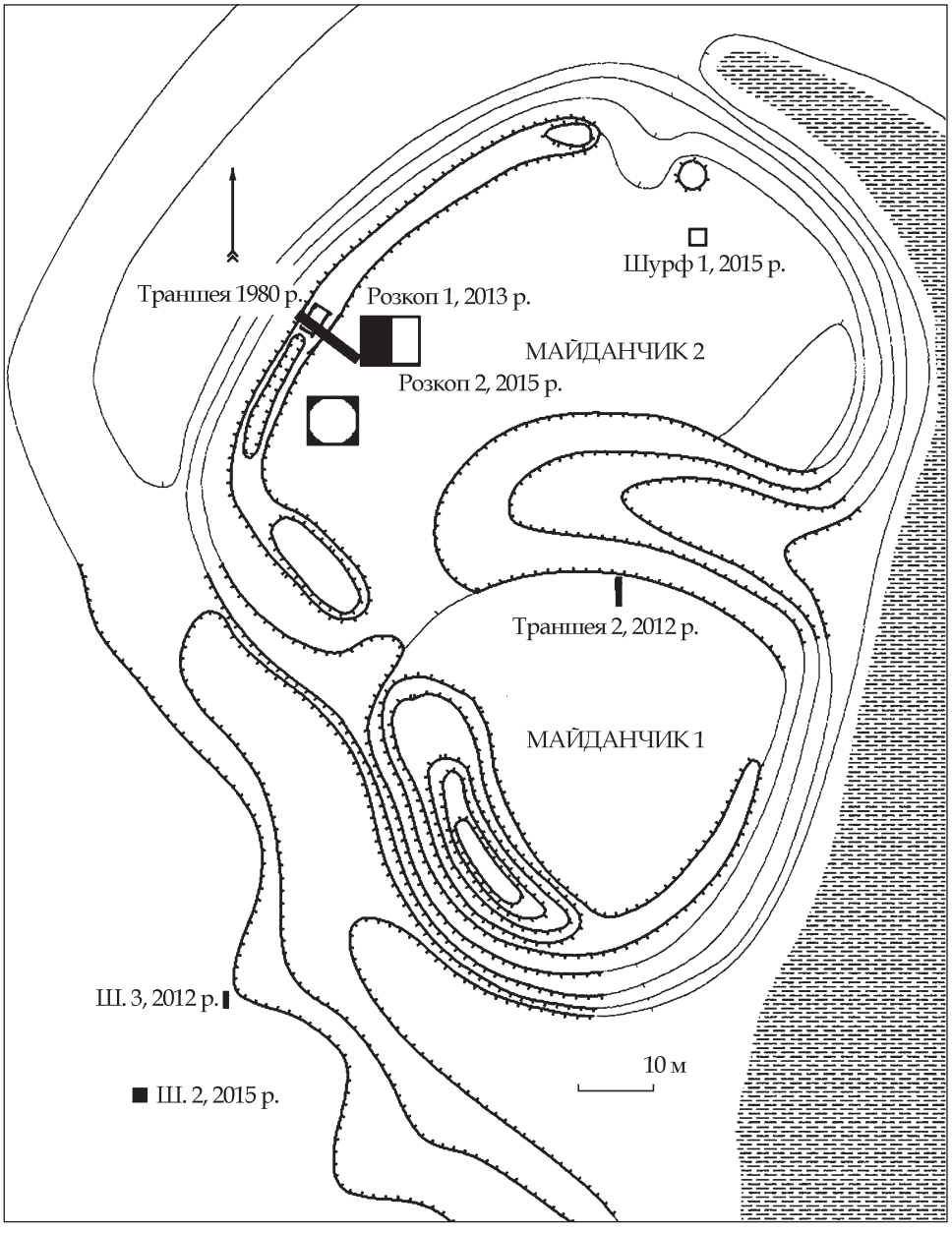

Рис. 1. Городище 2 у с. Малий Лиственн з нанесеними розкопами 1980, 2012, 2013 та 2015 рр.

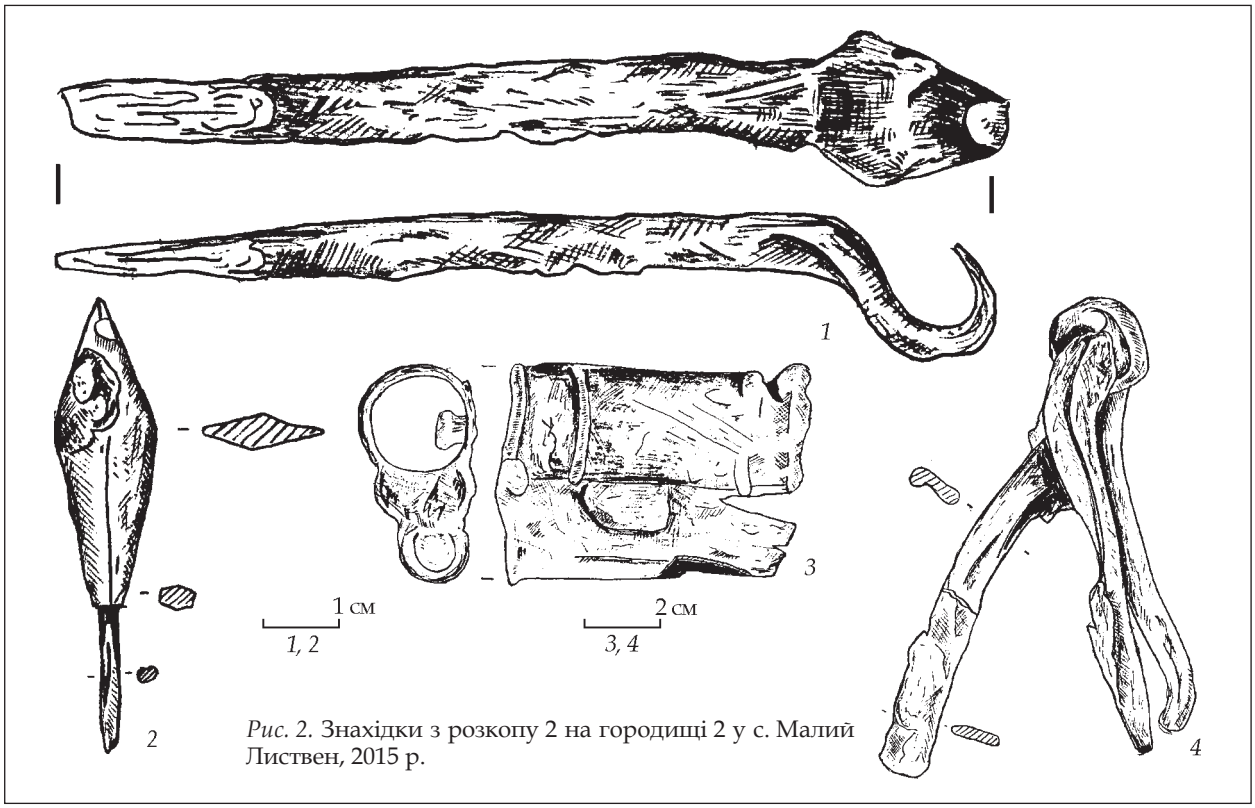

Рис. 2. Знахідки з розкопу 2 на городищі 2 у с. Малий Листвен, 2015 р.

розділяє городище на дві частини — майданчик 1 (південний) та майданчик-2 (північний). Висота майданчиків городища над заплавою сягає 3—6 м. Поверхня городища рівна, схили зі східного та північного боків мають сліди ескарпування від верхнього майданчика до підошви городища. З напільної сторони городище відрізане від корінного берега ровом шириною до 23 м та глибиною до 2,5 м. Городище з усіх боків оперізує рів.

Розкоп № 2 площею 24 м² було розбито так, що своєю західною стороною він сполучався з розкопом № 1 (2013 р.) у південно-західній частині городища 2. Він орієнтований за сторонами світу. Площу розкопу поділено на шість квадратів розмірами 2 × 2 м (рис. 1).

Поверхня розкопу перед початком робіт мала досить рівний характер з невеликим підвищенням до центру майданчика 2 (до 0,1 м). Під дерновим шаром знаходився невеликий до 0,20—0,25 м шар оранки — супісок світло-сірого кольору. Цей шар містив незначну кількість дрібного керамічного матеріалу, що може бути віднесений до давньоруського часу.

Під шаром оранки розташований незначний сірий плямистий шар із керамічним матеріалом X—XIII ст. Під цим шаром зафіксовані три невиразні плями. На глибині 0,35—0,45 м від сучасної денної поверхні, плями стали більш виразними з чіткими контурами.

Пляма в квадратах 3 і 5 представляла собою продовження споруди 2, західна частина якої була досліджена в розкопі 1 (2013 р.). Пляма в квадратах 1 і 2 — це пляма від споруди 5, західна частина якої також досліджувалася у 2013 р. На межі квадратів 2 і 4 зафіксовано пляму ями округлої форми діаметром близько 1,2 м.

Нумерація споруд та ям у 2015 р. — наскрізна і була продовжена з попереднього польового сезону (2013 р.).

Споруда 2. Частину споруди 2 досліджено в розкопі № 1 у 2013 р. Котлован споруди виявився неглибоким, 0,2—0,4 м від рівня материка, з прямими стінками. Заповнення — однорідне. Воно складалося з сірого плямистого супіску. В ньому було знайдено незначну кількість керамічних посудин, що датуються другою половиною XI — початком XII ст. Серед знахідок слід відзначити різець та фрагменти скляних браслетів (рис. 2, *1*).

У східній частині котловану зафіксовано чотири стовпові ями діаметром 0,2—0,4 м, та глибиною до 0,5 м від рівня дна споруди.

Споруда 5. Котлован споруди 5 лише частково увійшов до розкопу 2. Верхня частина котловану була заповнена темно-сірим супіском потужністю до 0,6 м. З цього шару походять фрагменти кераміки XI та XII ст. Під цим шаром, з глибини близько –1,2 м від рівня сучасної денної поверхні, зафіксовано шар жовто-сірого плямистого супіску, що не містив ніяких матеріалів. Його по-

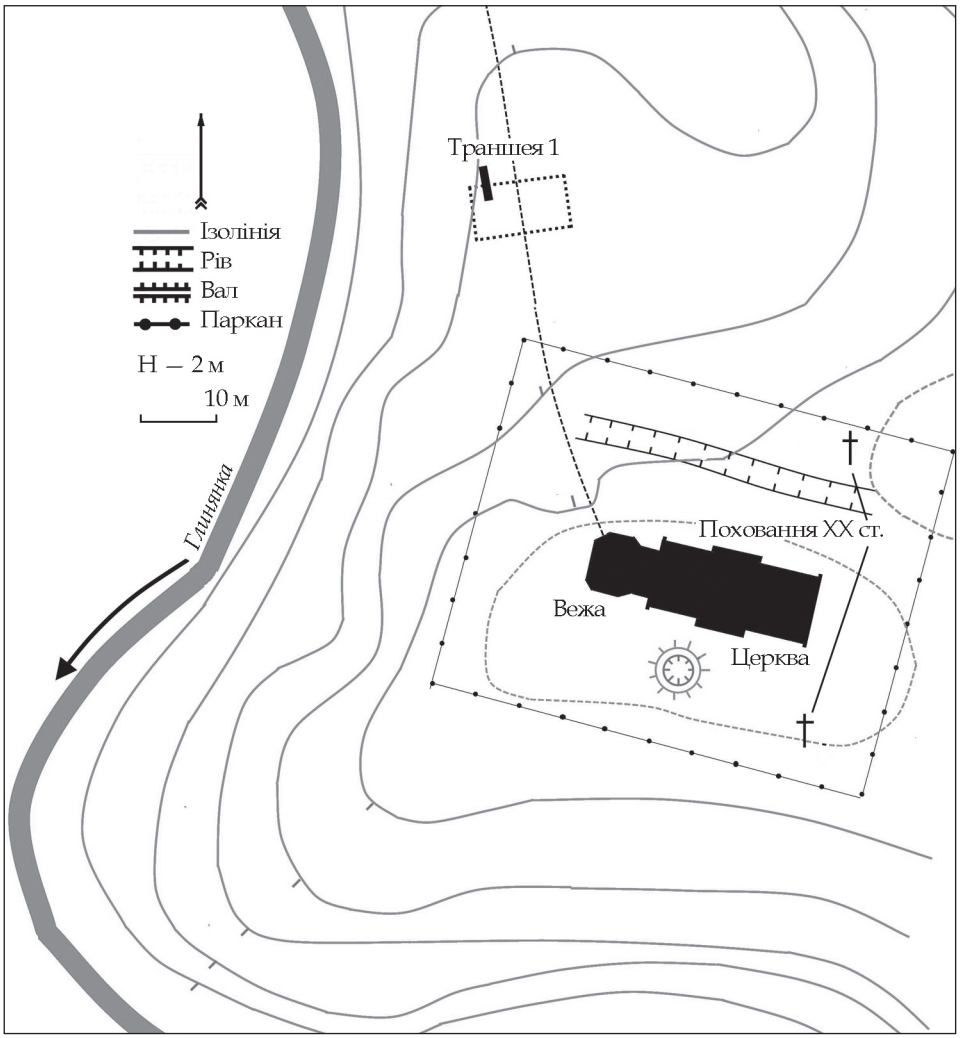

Рис. 3. План комплексу церкви Різдва Богородиці у с. Суличівка з нанесеною траншеєю 1, 2015 р.

тужність складала близько 0,5—0,6 м. Під ним фіксувався шар жовтого піску, з якого походила незначна кількість кругових посудин, що датуються XII — серединою XIII ст.

Дно споруди знаходилось на глибині –1,85 м від сучасної денної поверхні. У 2015 р. через значну посуху вдалося дослідити дно цієї споруди, на відміну від досліджень 2013 р., коли через високий рівень ґрунтових вод це було неможливо. Серед знахідок у споруді 5 можна відзначити залишки від замка та зв'язку ключів (?), що знаходилися майже на дні котловану (рис. 2, *3, 4*).

Яма 5. Округлої форми, заповнена однорідним сірим плямистим супіском. Містила матеріали давньоруської доби. Глибина від рівня дерну — 0,57 м, а від рівня материка — 0,15—0,2 м. Знаходилася яма поблизу північно-східного кута споруди 5 і, можливо, входила з цією спорудою до одного господарського комплексу.

Шурф 1. У північній частині городища зафіксоване невелике підвищення (до 0,4 м над рівнем майданчика-2 городища-2). Вважалося, що на цьому місці була хата другої половини XIX ст., тому тут було закладено шурф розміром 2 × 2 м. Однак шурф не містив матеріалів пізніх епох. Кераміка, що походить з нього, датується X—XII ст. На рівні материка зафіксовано кут котловану споруди.

Окрім досліджень на території городища 2 у с. Малий Листвен, експедицією було обстежено і пам'ятку архітектури — церкву Різдва Богородиці та її дзвіницю в с. Суличівка, що відноситься до Малолиственської сільської ради. Для датування культурних нашарувань біля дзвіниці, за 46 м на північ від останньої закладено траншею 1 × 4 м (рис. 3). Верхній піддерновий шар представлений дрібними фрагментами цегли вперемішку з сірим плямистим супіском. Під ним знаходився шар сірого супіску потужністю 0,5—0,7 м із вкрапленнями дрібних вугликів. Окрім цього, в південному та північному краях траншеї були зафіксовані розвали цегли, що вірогідно залишилися від фундаментів якоїсь споруди. Залишки цих фундаментів розпочиналися відразу під дерном і залягали на глибину 0,4—0,45 м. Ширина розвалів складала 0,8—0,9 м. У заповненні споруди зафіксовано незначну кількість керамічно-

го матеріалу, який датується XVII—XVIII ст. Під залишками споруди зафіксовано темно-сірий гумусований шар потужністю від 0,1 до 0,25 м, в якому було зафіксовано декілька фрагментів кераміки XII—XIII ст.

Таким чином, у польовому сезоні 2015 р. на городищі-2 у с. Малий Листвен досліджено 28 м^2 культурного шару, повністю досліджено споруду 2, яму 5 та частково споруду 5. Дослідження показали, що городище-2 у XII ст. було забудоване спорудами вздовж лінії укріплень, принаймні, з західної та північної сторін. Про це свідчать як дослідження 1980, 2012, 2013 рр., так і останні дослідження. Також вдалося з'ясувати, що рівень материка городища-2 поступово підвищується у східному напрямку, ближче до центру городища. Дослідження у с. Суличівці дозволили з'ясувати архітектурні особливості вежі-дзвіниці, дослідженої у 2014 р., а також установити характер культурного шару навколо неї. Вірогідно, споруда на цегляному фундаменті, що потрапила до траншеї, існувала наприкінці XVII—XVIII ст. та складала з вежею-дзвіницею один архітектурний комплекс.

О.М. Веремейчик, О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮБЕЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Любецька експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка продовжила роботи у смт. Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Основні роботи проведено на городищі в ур. Монастирище на території колишнього Антоніївського чоловічого монастиря XVII—XVIII ст. Крім того, було проведено розвідкові дослідження на території середньовічної фортеці й локалізовано залишки Покровської церкви.

На городищі в ур. Монастирище продовжені дослідження церкви Іоакима та Анни, основна частина якої була розкопана впродовж 2013—2014 рр. Розкоп 4 площею 76 м^2 розташований на захід і південь від дослідженої у 2014 р. ділянки. Подальше дослідження церкви в західному напрямку неможливе через значну кількість дерев у цій частині городища.

Завдяки останнім дослідженням вдалось уточнити розміри споруди та головні етапи її перебудови. У північній частині розкопу зафіксовані залишки підмурків північно-західної стіни, а в південній частині розкопу знайдені залишки південно-західного кута церкви, що дало можливість з'ясувати точні внутрішні та зовнішні розміри споруди. Виявилося, що церква мала більші розміри, ніж це здавалося за попередніми дослідженнями. Її довжина (за південно-східною стіною) становила 15 м, а ширина — 10,5 м. Внутрішній простір, відповідно, мав розміри 13 × 9 м.

Стіни від церкви зафіксовані у вигляді розвалів шириною 0,6—0,7 м, що складалися з битої цегли, покладеної без будь-якої системи, фрагментів розчину та уламків тиньку, переважно синього, інколи червоного кольорів. В окремих випадках ширина розвалу стіни досягала 1,0 м. Під північно-західною стіною церкви зафіксовано фундаментний ровик шириною 0,8—1,0 м та глибиною 0,15 м від рівня материка.

Із західного боку споруди, навпроти апсиди, зафіксована відмостка з цегли, вірогідно від порогу центрального входу церкви. Цегла з порогу жовто-теракотового кольору за своїми розмірами (27,5—28,5 × 13—13,5 × 6 см) дещо менша за жолобчасту цеглу, виявлену переважно в стовпових ямах церкви під дерев'яними стовпами (31—33 × 15,5—17 × 6—7 см), але більша за цеглу, покладену у підмурки під дерев'яні стіни основної споруди церкви (24—26 × 12—13 × 5—6 см).

У розкопі 4 простежено продовження ряду дерев'яних стовпів уздовж південно-східної стіни. Судячи з розташування стовпів та наявності парних стовпів (за матеріалами досліджень 2014 р. та 2015 р.), можна припустити, що парні стовпи підтримували центральну баню церкви.

У XIX ст. дерев'яні стовпи були обкладені битою цеглою, вкриті дранкою та потинькувані. Зовнішня поверхня таких колон була пофарбована у блакитний колір. При розбиранні південно-східної стіни церкви знайдено фрагменти дерев'яного оздоблення, вірогідно від окладу ікон або частин іконостасу. Одні з них були пофарбовані у зелений колір, інші — позолочені (рис. 1).

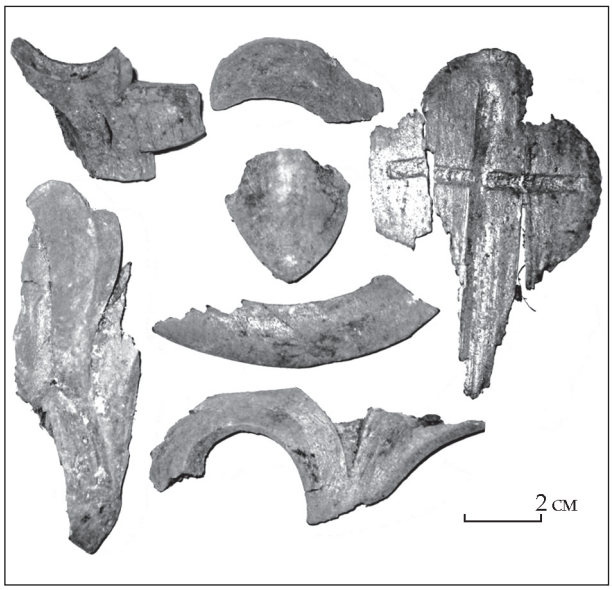

Рис. 1. Фрагменти дерев'яного оздоблення церкви Іоакима та Анни

Таким чином, за матеріалами археологічних досліджень 2013—2015 рр. та даних письмових джерел вдалось з'ясувати розміри церкви та етапи її перебудови. Дерев'яну трапезну церкву було побудовано у 1694 р. та вірогідно вона називалася церквою Іоанна Златоуста, про що вказує напис на Євангелії, що зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Від первісної будівлі залишились дерев'яні стовпи, в основу яких, для запобігання просідання, була закладена ціла або розбита жолобчаста цегла теракотового кольору. Її розміри становлять 31—33 × 15,5—17 × 6—7 см. Така цегла була характерна для будівель кінця XVII ст. Така ж цегла у фрагментованому вигляді була зафіксована у розвалі печі та інших частинах церкви. Відкрито два входи до споруди: головний — із західного боку та боковий — у південно-східній стіні, ближче до апсиди.

У 1754 р. відбулися ремонтні роботи, під час яких під дерев'яні стіни були підведені цегляні підмурки з цілої цегли у східній частині церкви, де відбувалося просідання на місці давньоруської житлової споруди середини XIII ст., та фрагментованої — в інших частинах. Вірогідно, тоді піч і було обкладено кахлями. Цегла, з якої побудовані підмурки, має інші розміри: 24—26 × 12—13 × 5—6 см і датується серединою XVIII ст. Ймовірно, саме після ремонтних робіт споруду було пересвячено з трапезної церкви Іоанна Златоуста у трапезну церкву Іоакима та Анни.

Після ліквідації Антоніївського чоловічого монастиря на території ур. Монастирище утворюється парафіяльне кладовище. У XIX ст. — на початку XX ст. у церкві також були проведені ремонтні роботи, пов'язані з добудовою дзвіниці з боку основного входу. Вірогідно, тоді ж дерев'яні стовпи були обкладені фрагментованою цеглою та потинькувані.

За радянських часів дерев'яна церква Іоакима та Анни виконувала функцію селищного клубу та була розібрана на початку 1960-х рр.

У розкопі № 4 також виявлені споруди та ями зарубинецької культури та XII—XIII ст., а в культурному шарі зафіксовані у значній кількості уламки керамічних посудин X—XI ст.

У 2015 р. також локалізовані, ймовірно, залишки Покровської церкви. Вона була побудована у 1779—1780 р. Під час досліджень вдалося виявити частину цегляного фундаменту церкви завтовшки 1 м. Відомості про першу Покровську церкву в саду Милорадовичів датуються 1723 р. Цегла зі знайденого фундаменту аналогічна цеглі кам'яниці Павла Полуботка початку XVIII ст., що знаходиться поряд. Тож імовірно, що Покровську церкву 1779 р. звели поруч з більш ранньою церковною спорудою першої половини XVIII ст. або при будівництві для спорудження фундаменту використали цеглу з якоїсь іншої будівлі початку XVIII ст. Те, що знайдено залишки саме Покровської церкви 1779—1780 рр. підтверджується фотографіями початку XX ст., за якими вона досить добре локалізується.

Шурфування на території середньовічної фортеці показали, що у X—XI ст. уздовж схилу тераси були побудовані протизсувні або оборонні споруди у вигляді ряду стовпів діаметром до 0,3 м, що були розташовані на відстані 0,1—0,15 м один від одного. Від них залишились стовпові ями, зафіксовані на глибині 1,7 м від сучасної денної поверхні. В наступних польових сезонах планується продовжити дослідження в різних частинах Любеча.

Г.В. Жаров, С.Д. Лисенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Лівобережною археологічною експедицією на території Срібнянського та Варвинського р-нів Чернігівської обл. за останні роки досліджено чотири поселення доби бронзи.

Алексинці 3 (Срібнянський р-н). Поселення розташовано за 0,8 км на захід від північної околиці с. Алексинці. Займає мисоподібний виступ корінного берега у верхів'ях безіменної балки (правий доплив р. Лисогор). Висота над рівнем заплави до 40 м, площа не менше 5 га. Територія поселення розорюється.

На пам'ятці виявлені 16 фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи. Фрагмент вінця з домішкою дрібного шамоту і дрібного піску в тісті, імовірно, може бути віднесений до зрубної культури (рис. 1, *III: 1*). Фрагмент стінки з домішкою жорстви та шамоту в тісті, орнаментованої глибоким жолобком, імовірно, відноситься до тшинецького культурного кола (рис. 1, *III: 10*).

Васьківці 1 (Срібнянський р-н). Поселення розташоване за 1,8 км на південний схід від східної околиці с. Васьківці. Займає мисоподібний виступ корінного берега, утво-

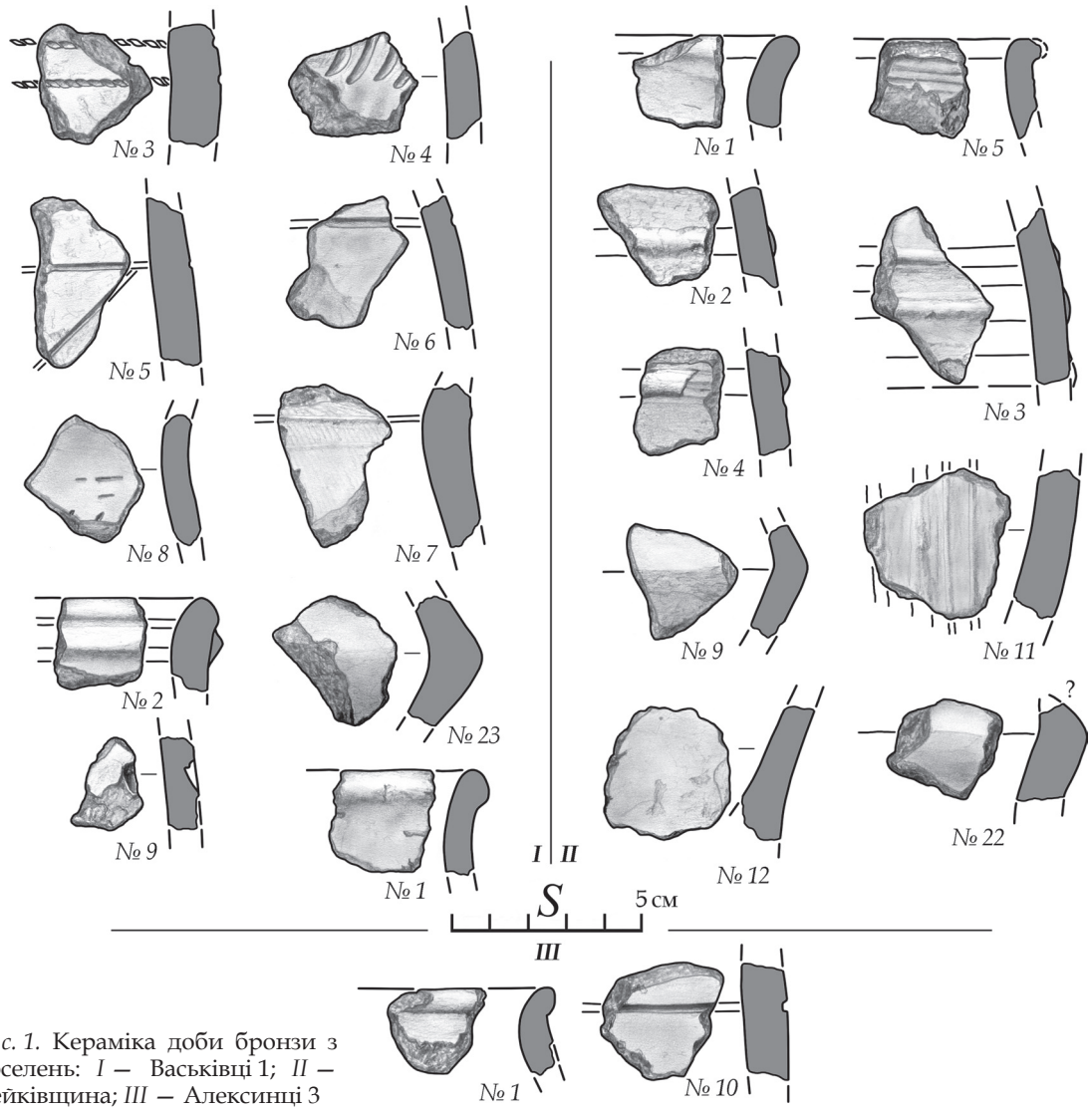

Рис. 1. Кераміка доби бронзи з поселень: *I* — Васьківці 1; *II* — Сейківщина; *III* — Алексинці 3

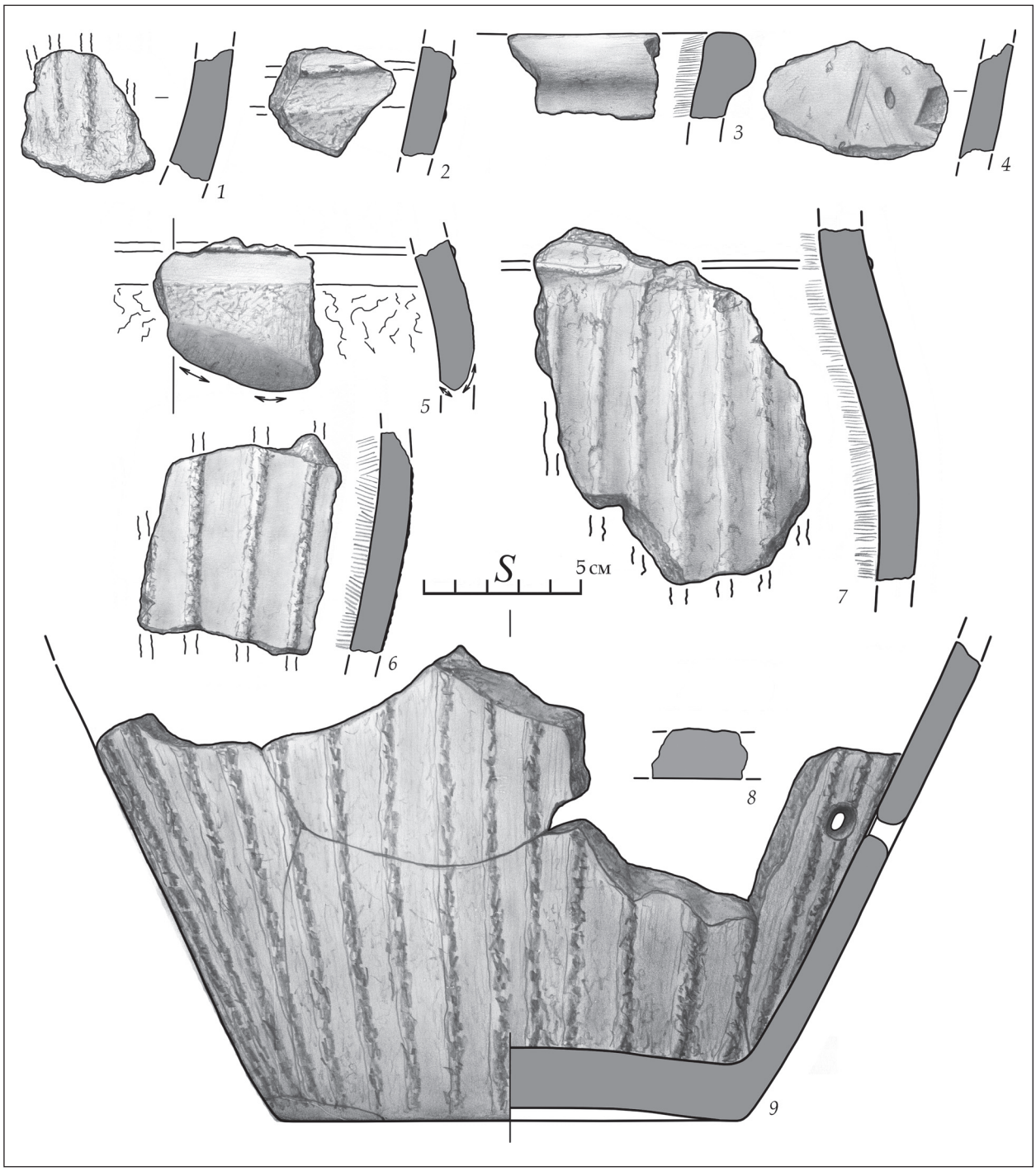

Рис. 2. Кераміка доби бронзи з поселення Варва

рений при злитті балок Панська Федоровка і Федоров Яр (правий доплив р. Лисогор). Висота над рівнем дна балок — близько 35 м. Площа — не менше 2 га. Розорюється. Поселення, можливо, продовжується в південно-східному напрямі, проте ця ділянка заліснена.

З пам'ятки походять 23 фрагменти кераміки епохи бронзи. Два фрагменти відносяться до доби середньої бронзи (рис. 1, *I: 3, 4*). До культурного кола Бабине можуть бути віднесені шість фрагментів кераміки (рис. 1: *I, 2, 5 – 8, 23*). Фрагмент вінця горщика з домішкою жорстви в тісті (рис. 1) і фрагмент стінки з домішкою дрібного шамоту, що орнаментований косим вдавленням (рис. 1, *I: 9*), відносяться до періоду пізньої бронзи, до тшинецького культурного кола та бондарихинской (?) культури відповідно.

Сейківщина (Срібнянський р-н, с. Гриціївка). Поселення розташоване за 3 км на південний схід від південної околиці с. Гриціївка. Займає ділянку великого мисоподібного виступу корінного берега, утвореного бал-

ками Пасивщина і Сейківщина. Витягнуте з північного заходу на південний схід, уздовж західного схилу балки Сейківщина. Висота над рівнем дна балки складає 25—35 м. Площа — не менше 14 га. Розорюється.

Виявлені 22 фрагменти ліпних посудин епохи бронзи. Двадцять з них відносяться до культурного кола Бабине (рис. 1, *II: 1—5, 9, 11*). При цьому один фрагмент стінки прикрашений псевдоваликами, прогладженими по храпу, що дозволяє відносити його до раннього малополовецького типу (рис. 1, *II: 11*). Фрагмент масивного вінця з домішкою дрібної жорстви в тісті й підлощеною поверхнею може бути віднесений до кераміки малополовецького типу (рис. 1, *II: 22*). Фрагмент придонної частини посудини з домішкою шамоту і дрібного піску в тісті й підлощеною поверхнею можна датувати у широких межах добою пізньої бронзи (рис. 1, *II: 12*).

Варва (Варвинський р-н). Об'єкт досліджень знаходився у межах поселення — посаду городища літописного м. Варина. Межі пам'ятки точно не визначені. Вона розташована на північно-західній околиці й у центральній частині смт Варва. Орієнтовна площа пам'ятки — біля 130 га. Територія поселення зайнята щільною житловою забудовою, частково розорюється під приватні городи, знаходиться під вулицями, зеленими насадженнями, у тому числі парками. Роботи проводилися в зоні будівництва водопроводу по вул. Пилипенка — провулок Ватутіна, загальна площа — близько 100 м^2. Верхня частина культурного шару знищена господарською діяльністю XX ст.

На окремих ділянках траншеї збереглася нижня частина культурного шару. Тут культурні нашарування розчленовувалися таким чином: згори залягав шар будівельного сміття потужністю 0,2—0,3 м, нижче — сіро-коричневий супісок потужністю 0,2—0,4 м, під ним — жовто-коричневий плямистий супісок завтовшки 0,2—0,3 м. Основна маса ліпної кераміки походить з шару сіро-коричневого супіску.

На пам'ятці виявлені 20 фрагментів кераміки епохи бронзи (рис. 2, *1—8*) і розвал нижньої частини посудини малополовецького типу (рис. 2, *9*). Розвал знайдено в квадраті 48, у середньому шарі, у вигляді скупчення десяти окремих фрагментів. Звертає на себе увагу шпатель, виготовлений зі стінки (плечика) посудини малополовецького типу (рис. 2, *5*). Чотири невиразні фрагменти стінок з домішкою дрібного піску, шамоту і поодинокими включеннями жорстви в тісті можуть бути датовані в широких межах епохою пізньої бронзи (рис. 2, *4*).

У цілому, Лівобережною археологічною експедицією у Чернігівській області виявлено: пам'яток з керамікою епохи середньої бронзи — 1, з керамікою бабинского типу — 2, з керамікою малополовецького типу — 2, з керамікою тшинецького типу — 2, з керамікою зрубного (?) типу — 1, з керамікою бондарихинського (?) типу — 1, з невиразною керамікою епохи пізньої бронзи — 3.

Привертає увагу наявність у регіоні пам'яток з керамікою малополовецького типу (КМТ) (Варва, Сейківщина). Разом із раніше дослідженими пам'ятками Поповичка-1 і Поповичка-2 у Талалаївському р-ні Чернігівської обл. і Шевченково-2 в Конотопському р-ні Сумської обл., вони окреслюють східний ареал поширення цього керамічного типу. Якщо попередньо КМТ була виділена у середині 90-х рр. лише в лісостеповій частині києво-черкаського регіону (Малополовецький археологічний комплекс; поселення на розмивах Кременчуцького водосховища), то на сьогодні можна впевнено стверджувати про поширення цього типу кераміки на всю лісостепову смугу України, від Чернівецької обл. (Волошкове 1 у Сокирнянському р-ні) до південної Чернігівщини та Сумщини.

І.С. Кедун, О.Г. Пархоменко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАГЕРКИ I

На території Ніжинського р-ну Чернігівської обл. здійснено дослідження поселення Магерки I. Метою робіт було встановити ступінь збереженості культурного шару та уточнити хронологію поселення. Така необхідність виникла у зв'язку з систематичними пошкодженнями культурного шару внаслідок активних несанкціонованих пошукових робіт.

Поселення Магерки I розташоване за 0,5 км на північ від північно-західної око-

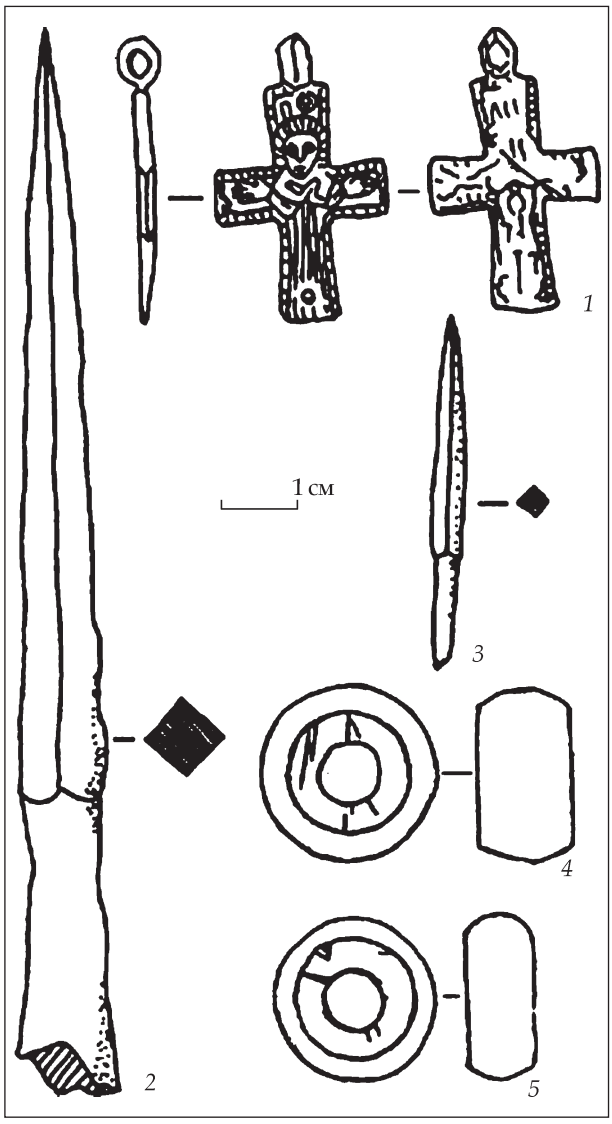

Рис. 1. Індивідуальні знахідки з розкопок на поселенні Магерки I у 2015р.: *1* — натільний хрестик; *2* — наконечник піки; *3* — наконечник стріли; *4, 5* — пряслиця

лиці м. Ніжина (за територією мікрорайону Магерки), на краю болота Смолянка. Воно було відкрито Ю.М. Ситим у 1986 р. У 1994 р. О.С. Морозов здійснив огляд пам'ятки та виявив дві плями поширення підйомного матеріалу (20 × 50 та 25 × 80 м). Дослідник вдалось зібрати тут колекцію кераміки XI—XIII ст. та серію індивідуальних знахідок. У 2014 р. І.С. Кедуном було закладено на території поселення розвідувальний шурф, який дав можливість зафіксувати наявність культурного шару давньоруського часу.

У польовому сезоні 2015 р. в межах поселення закладено два розкопи загальною площею 136 м^2. У результаті робіт було зафіксовано, що потужність нашарувань давньоруського часу сягає 0,75—0,5 м. Вона поступово зменшується в південному напрямку. Під час розкопок вдалось зібрати колекцію знахідок — уламки кружальної кераміки XI ст., пірофілітове жорно, пірофілітові пряслиця (одне — з графіті), натільний хрестик, пружинні ножиці, кільця, перстень, наконечники стріл, піки тощо (рис. 1).

Виявлені об'єкти являють собою залишки котлованів споруд та ями. Найбільшої уваги заслуговує споруда, досліджена у розкопі 2. Її котлован овальної форми (2,5 × 1,5 м) був витягнутий вздовж осі захід—схід. Його впущено у материк до глибини 1 м. Заповнення котловану містило численні горілі прошарки, вздовж його стінок збереглись рештки згорілих колод, у придонній частині залягав шар згорілого дерева потужністю до 0,3 м. Під час розчистки об'єкта було знайдено уламки кружальних посудин XI ст.

З огляду на конструктивні особливості, ймовірно, що досліджена споруда являє собою яму для випалу деревного вугілля. На території Чернігівщини подібні комплекси відомі за дослідженнями на поселенні Ліскове.

У цілому за результатами розкопок складається враження, що час функціонування поселення Магерки I обмежується XI ст. та пов'язується з використанням проходу через болота у чернігівському напрямку. Поселення зникає, вірогідно, внаслідок зростання небезпеки з боку кочовиків, яка до кінця XI ст. значно збільшується із затвердженням у степах половців.

Ю.М. Ситий, В.І. Мезенцев

ДОСЛІДЖЕННЯ В БАТУРИНІ

Батуринська Міжнародна українсько-канадська археологічна експедиція продовжила дослідження в охоронних зонах НІКЗ «Гетьманська столиця». На території Фортеці було розбито 4 розкопи: № 1 (по вул. Ющенка), № 2, 4 (по вул. Партизанській) — з метою дослідження забудови міста та № 3 — продовження розкопок цвинтаря собору Живоначальної Трійці. Найбільш ранніми об'єктами є дві зернові ями XII ст., розташовані за 150 м на краю тераси р. Сейм (розкоп № 2). Забудова XVII—XX ст. зафіксована в усіх розкопах на території Фортеці, окрім ділянки цвинтаря, котра з моменту зведення Фортеці (1625 р.) була відведена для поховань.

У розкопі № 3 на площі 72 м^2 досліджено 80 поховань XVII—XVIII ст. В окремих похованнях виявлені деталі вбрання — підковки на чоботи, гачки від одягу. Супроводжувальний інвентар представлений натільними хрестиками. Поховання здійснювалися впродовж тривалого часу — зафіксовано до 6 горизонтів, серед яких можна виокремити могили жертв погрому 1708 р.

За межами Фортеці, на території сучасного базару, в результаті шурфування виявлено фундаменти мурованої споруди. Остання була зведена з цегли від зруйнованих у 1708 р. будівель. Цегла містить сліди перебування у великій пожежі — значна кількість фрагментів перепалена та ошлакована до склоподібного стану.

На території заміської садиби В. Кочубея були продовжені пошуки решток дворової церкви. У розкопі № 1 знайдені залишки печі, що була викинута з дівочої кімнати будинку в процесі ремонту за часів К. Розумовського. Вони представлені численними уламками цеглин та неполивних кахлів із рослинним орнаментом.

В межах заміської садиби І. Мазепи на Гончарівці завершені роботи по визначенню розмірів дворової церкви (розкоп № 3). Пляма в культурному шарі від дерев'яної церкви мала розміри із заходу на схід 21,6 м, а з півночі на південь — до 12 м, і розташовувалася на північний захід від гетьманського палацу.

Траншеї № 1—3 на Гончарівці були закладені для виявлення нових об'єктів забудови гетьманського подвір'я. Досліджено котлован споруди епохи бронзи, яму XVII ст. та котлован з матеріалами XVII—XVIII ст.

Під час роботи експедиції проведена етнографічна розвідка по р. Сейм з метою з'ясування місця розташування жіночого Новомлинського монастиря. В с. Кербутівка Борзнянського району оглянуто місце існування монастиря XVII—XVIII ст. і виявлено жорно, що походить від монастирського водяного млина.

Нові матеріали доповнюють наші уявлення про життя та побут усіх прошарків суспільства гетьманської столиці Лівобережної України — Батурина.

В.М. Скороход, К.М. Капустін, Л.Ф. Сита, О.В. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У липні 2015 р. спільною експедицією ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка та Інститут археології НАН України продовжено дослідження південно-східної частини посаду Виповзівського городища. З 2011 р. ця ділянка вивчається єдиною площею з прирізками до розкопів попередніх років. Для робіт цього сезону обрано ділянку, розташовану на північ від розкопу № 7 (2014 р.) та північний захід від розкопу № 8 (2014 р.).

Розкоп 9 (56 м^2) закладений за 115 м від городища, на схід від розкопу 8 (2014 р.). Тут досліджено 1 споруду повністю, 3 частково, та 4 господарські ями X ст.

Споруда 17 прямокутної форми, орієнтована стінками за сторонами світу, розміри 4,2 × 4,5 м, глибина 0,8—0,9 м від рівня материка. Західний кут було досліджено у розкопі 8 (2014 р.). У дні котловану споруди під

стінками та у центрі виявлено стовпові ямки. У південно-східному куті знаходилась округла глинобитна піч. Частина, що збереглася, мала розміри 1,10 × 0,75 м, висота склепіння — 0,45 м. Основа печі прямокутної форми, розмірами 1,75 × 1,50 м, складалася із вмащених у глей та глину цілих та фрагментованих глиняних вальків. Піч було зруйновано ще в давнину. В засипці споруди та в середині печі знайдено багато уламків масивної жаровні, яка, ймовірно, була влаштована у верхній частині печі. Під піччю досліджено стовпову конструкцію. У заповненні знайдено призматичну намистину з мозаїчного скла, заготовку рогових псаліїв, кістяне вістря стріли та кераміку початку X ст.

У північно-східному куті розкопу 9 та в південно-західному куті розкопу 10 досліджено споруду 22, південно-східний кут якої залишився за межами розкопів. Споруда орієнтована стінками за сторонами світу, розмірами 4,5 × 4,5 м, глибиною 0,9—1,0 м від рівня материка. Збереглися залишки згорілих горизонтальних дерев'яних конструкцій стін на висоту трьох обаполів. У кутах північної частини споруди досліджено подвійні стовпові ямки. У південно-західному куті споруди зафіксовано округлої форми піч, виготовлену з сіро-зеленого глею, розмірами 1,2 × 1,4 м. Піч вирішено законсервувати до повного вивчення споруди. В заповненні споруди виявлені стулка енколпіону, фрагмент намистини-лимонки синього кольору та незначна кількість кераміки XII ст.

У південно-східному куті розкопу досліджено південно-західний кут споруди 23 на площі 3,0 × 2,0 м. У ній виявлено піч округлої форми розмірами 1,35 × 1,50 м, яка частково заходить під східну стінку розкопу. Зовнішня поверхня печі обпалена, склепіння в давнину зрізане до рівня череня, ймовірно, під час зведення споруди 22. У заповненні споруди знайдено незначні фрагменти посудин X та XII ст. Для точного датування споруди та виявлення її розмірів і конструктивних особливостей необхідно продовжити дослідження наступного польового сезону.

Споруда 24 частково потрапила в межі розкопу. Досліджена на довжину 2,75 м та ширину 0,75 м. У засипці споруди знайдено дрібні фрагменти кругового посуду.

На розкопі 10 (104 м^2) вдалося дослідити заглиблені частини 3 об'єктів X—XII ст. Найбільш репрезентативними є результати дослідження житла X ст. — споруди 21. Її котлован, підпрямокутної форми, розмірами 6,75 × 6,0 м, заглиблений у материк на 0,76—1,3 м, з прямовисними стінками, орієнтованими за сторонами світу з незначним відхиленням на захід. У ході робіт вдалося розчистити залишки дерев'яних конструкцій стін, що найкраще збереглися у північно-західному та північно-східному кутах. Як показали дослідження, котлован житла було обшито дошками (їхня ширина коливалася від 0,1 м до 0,2 м), що були притиснуті до стінок дерев'яними стовпами. Останні фіксуються у вигляді заглиблень у материку діаметром 0,1—0,25 м та глибиною 0,14—0,43 м. Ряд стовпових ямок посередині житла, вірогідно, є рештками перекриття даху.

У північно-західному куті споруди № 21 зафіксована глеєва піч (розмірами 1,5 × 1,4 м), повернута челюстями на схід, що декілька разів перебудовувалась. Під час розчистки вдалося зафіксувати залишки двох черенів та кілька фрагментів гончарного посуду X ст.

Із нижньої частини заповнення будівлі походять фрагменти гончарних горщиків середини X ст., шматки обпаленого глею та печини, серед знахідок — пірофілітові та керамічні пряслиця, кістяні проколки (одна з отвором для підвішування), скляні намистини-пронизки, фрагмент необробленого бурштину, кремінь до кресала, астрагал кістяний тощо.

У південно-західному куті розкопу частково досліджена споруда 22, що прорізала споруду 21, у заповненні якої знайдені фрагменти гончарного посуду X ст. та XII ст., уламки печини та фауністичні рештки. Західний край споруди 25 (скоріш за все, засипка заглибленого котловану) простежений у східній частині розкопу, з нього походять дрібні фрагменти кераміки X—XII ст., печина тощо.

На північно-західній ділянці посаду закладені розкопи 11, 12. В розкопі 11 (88 м^2) зафіксовані культурні нашарування потужністю 0,2—0,3 м, що містять нечисленний керамічний матеріал X ст.

У 2010 р. під час зачистки стінки силосної ями на західній ділянці посаду було зафіксовано житло. У сезоні 2015 р. для повного дослідження споруди було закладено розкоп 12 (40 м^2). Споруда підквадратної в плані форми, розмірами близько 5,0 × 4,5 м, заглиблена в материк на 1,2 м та орієнтована кутами за сторонами світу. У північному куті зафіксовано розвал глинобитної печі. З нижніх шарів заповнення житла походять скляна намистина, фрагмент ножа (?), пряслице з рожевого пірофіліту та фрагменти кругового посуду X ст. У давньоруський час після завершення функціонування котлован було засипано піском.

Подальші дослідження дозволять уточнити наші уявлення про домобудівництво, особливості забудови посаду, специфіку матеріальної культури та етнічного складу населення регіону.

В.М. Скороход, О.П. Моця, В.С. Жигола

РОБОТИ НА ВИПОВЗІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У липні 2014 р. експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України під керівництвом В.М. Скороходa та О.П. Моці провела археологічні дослідження на городищі біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Городище займає природну дюну, розташовану на стрілці мису, який видається в заплаву р. Десна. Роботи на городищі започатковані у 2010 р. і продовжуються без перерви до сьогодні. Попереднього сезону у розкопі 5 було виявлено південно-східний кут споруди 8 та східну частину споруди 9, котловани яких заходили під північну та східну стінки розкопу. З метою дослідження жител у 2015 р. закладено розкоп 6 на схід (10 × 4,0 м) та північ (4,0 × 2,0 м) від розкопу 5.

Сучасна денна поверхня місця влаштування розкопу дуже пошкоджена як давніми, так і сучасними ямами та занесена шаром дюнного піску, має природний ухил у бік заплави р. Десна. Рівень материка має перепад близько 1,0 м з південного заходу на північний схід. Верхній шар містив керамічний матеріал доби енеоліту — бронзи та давньоруського часу: фрагменти кременю, металеві вироби, фрагменти точильних каменів і пряслиць, значну кількість металургійних шлаків і болотної руди.

На рівні передматерика виявлено три підпрямокутні в плані плями християнських поховань. Поховання 8 було виявлено минулого польового сезону. Біля кісток стоп знайдено дві підковки для чобіт XVII—XVIII ст. Поховання 12 досліджене майже повністю. Біля кісток долонь знайдено два персні з мідного сплаву зі вставками, одна з яких збереглася. Поховання 13 — у межах розкопу досліджена лише верхня частина скелета. Усі поховання мають орієнтацію за віссю захід — південний захід—схід — північний схід і містили рештки дерев'яного тліну від домовин.

На рівні передматерика зафіксовано плями ям 33 і 34, а також споруд 8—11.

Яма 33 мала округлу в плані форму та була пошкоджена пізнішим котлованом споруди 10. Заповнення ями містило керамічний матеріал X ст. Яма 34 мала видовжену овальну в плані форму та була пошкоджена пізнішою спорудою 8. Вище рівня фіксації ями досліджена кругла пляма сірого необпаленого глею діаметром до 0,5 м, який, найімовірніше, не відноситься до ями 34.

Котлован споруди 8 мав квадратну в плані форму розмірами 4,0 × 4,0 м і був орієнтований кутами майже за сторонами світу. Дно зафіксовано на глибині 0,95—1,15 м від рівня материка. По периметру споруди вздовж материкових стін котловану присутня засипка піском. У дні споруди зафіксовано стовпові ямки та канавки діаметром до 0,4 м та глибиною до 0,38 м. У східному куті споруди розташовувалася глеєва піч прямокутної форми, розмірами 1,5 × 1,2 м. Висота склепіння печі — 0,55 м. У зовнішню східну стінку печі було вмонтовано камінь та дві конкреції руди, розмірами до 0,2 × 0,3 м. У задню східну частину череня було вмонтовано два камені, діаметром до 0,25 м. Крім того, задня східна стінка печі конструктивно складалася з двох видів необпеченого глею: нижня частина — сірий, верхня — білий. Каміння та конкреції руди лежали поверх сірого глею та були обмазані білим глеєм. Це, ймовірно, свідчить про два етапи будівництва печі, або про її ремонт. Під піччю зафіксовано рештки нижньої частини ще однієї ранішої печі — нижня частина череня та одна челюсть. Під конструкціями печей виявлено стовпову будову, яка складалася з ямок діаметром 0,20—0,25 м на кутах та низкою дрібних ямок між ними та по контуру. Під закінченнями челюстей другої (збереженої) печі виявлено дві вертикальні стовпові ямки, в кожній з яких знайдено ціле пірофілітове пряслице. У заповненні споруди 8 виявлені срібна сережка волинського типу, бубонець з мідного сплаву, намистини, а також фрагменти точильних каменів, проколки, фрагменти пряслиць, залізні вироби та керамічний матеріал X ст., а також металургійні шлаки та болотна руда.

Споруда 9 мала котлован квадратної форми розмірами близько 4,0 × 4,0 м, орієнтована кутами майже за сторонами світу. Північна частина пошкоджена пізнішою спорудою 8 та похованням 8. Котлован був умисно засипаний. Дно споруди зафіксоване на глибині 1,0 м від рівня материка. У материковому дні споруди 9 влаштовано декілька округлих стовпових ямок діаметром 0,1—0,5 м, які на 0,05—0,30 м глибші за дно споруди. Крім того, вдалося зафіксувати систему канавок, паралельних та перпендикулярних стінам споруди, які мали ширину 0,05—0,15 м та глибину 0,03—0,20 м від дна споруди. Канавки закінчувалася згаданими стовповими ямками. Подекуди зафіксо-

вано деревний тлін. Ймовірно це залишки конструкції дерев'яної долівки. У південно-східному куті споруди 9 зафіксовано розвал глеєвої печі, розмірами 1,4 × 1,7 м. Залишки челюстей вказують, що черінь був орієнтований вздовж південно-західної стіни котловану. Під розвалом печі виявлено стовпову конструкцію, яка складалася з ямок діаметром до 0,2 м по контуру та всередині конструкції, а також дві більших ями (діаметром 0,4 та 0,9 м і завглибшки 0,26 та 0,36 м нижче рівня дня споруди). Заповнення споруди 9 містило керамічний матеріал та металеві вироби давньоруського часу, а також металургійні шлаки та болотну руду.

Споруда 10 потрапила лише західною частиною до розкопу. Заповнення складалося із супісків світло-сірого та темно-сірого відтінків, а материкове дно вкривав шар чорного гумусованого супіску з включенням печини, вугликів та попелу. Керамічний матеріал датується X ст.

Споруда 11 потрапила до розкопу лише північно-західною частиною і мала розміри приблизно 3,5 × 3,5 м. Материкове дно котловану вкривав шар глею з чорним горілим шаром та обпечений глей, потужністю до 10—15 см. Вздовж стін котловану було прокопано канавки (ймовірно, для дерев'яних конструкцій). У північно-східному куті споруди зафіксовано глеєву піч, яка частково йшла в східну стінку розкопу. Склепіння обвалене, черінь сформований з глею, фрагментів печини та уламків кругових посудин. Збережена висота склепіння — 0,5—0,6 м. У нижню частину зовнішньої задньої (північної) стінки печі в глей вмонтовано конкреції руди (діаметром до 0,4 м), фрагменти печини та кругової кераміки. У заповненні споруди знайдені вістря стріли, намистина, точильні камені, фрагменти пряслиць, керамічний матеріал та металеві вироби давньоруського часу, а також металургійні шлаки та болотна руда.

Таким чином, у 2015 р. було досліджено три християнські поховання, дві ями та чотири житла X ст. із залишками опалювальних споруд. Наступного року планується подальше дослідження споруд 10 і 11.

О.Є. Черненко, І.С. Кедун, Р.М. Кравченко

ДОСЛІДЖЕННЯ В НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка здійснювала дослідження на території стародавнього Новгорода-Сіверського. Роботи проводилися на давньоруському дитинці (городище Замок, Замкова гора, Литовський замок) та в ур. Заручав'я. Вони були продовженням досліджень попередніх років.

На Замковій горі роботи охопили південно-східну ділянку пам'ятки. Загальна площа розкопів склала близько 40 м^2. На ділянці, досліджуваній у 2015 р., як і майже по всій площі городища, давній культурний шар виявився перекритим аморфними нашаруваннями переміщеного ґрунту потужністю 0,2—0,5 м. Вони утворилися внаслідок нівелювання площадки городища під час улаштування міського парку в 1987 р. З них походять численні уламки різночасових (від епохи бронзи до XVIII ст.) керамічних виробів: фрагменти ліпних та гончарних посудин, кахлів, цегли, грузил. Нижче рівня переміщеного ґрунту фрагментарно зберігся горизонт XV—XVI ст. Нашарування давньоруського часу та доби раннього заліза виявились знищеними більш пізніми об'єктами.

На ділянці розкопу 1 було завершено дослідження залишків житлової споруди (№ 1), відкритої у 2014 р. та розчищено дві господарські ями середини X — середини XI ст. Котлован споруди у плані мав форму, наближену до квадрата зі стороною 4 м. Він був орієнтований вздовж центральної осі північ—південь та впущений у материк на 0,5 м. На дні котловану, по його кутах, зафіксовано стовпові ями діаметром 0,3 м завглибшки 0,2—0,3 м. У північно-східному куті котловану збереглись рештки печі овалоподібної в плані форми, розміром 1,4 × 1 м, орієнтованої устям на захід. Кераміка, виявлена в камері печі та в її черені, належить до двох різних типів. Тут представлені як ліпні горщики роменського часу, так і фрагменти гончарних посудин, що мають численні аналогії серед давньоруських курганних старожитностей Чернігівщини X — початку XI ст. Окрім цього, в розкопі 1 зафіксовано залишки споруди (споруда 2) та п'яти ям XVII—XVIII ст.

У шурфі, розбитому неподалік від східного краю площадки городища, аморфні нашарування переміщеного ґрунту (завтовшки 0,2—0,3 м) залягали безпосередньо на материку. Це підтверджує отримані 2011 р. дані щодо повного знищення культурного шару в цій частині пам'ятки. Судячи з усього, рівень давньої денної поверхні тут був значно вищим. За рахунок цього під час нівелювання площадки городища давні напластування були зруйновані, в той час як на інших, понижених ділянках, вони збереглись.

Роботи в ур. Заручав'я (вул. Воровського, 1) також стали продовженням розкопок 2008—2014 рр. У 2015 р. на Заручав'ї було закладено два розкопи та траншею загальною площею 44 м^2.

Потужність давнього культурного шару тут незначна і складає від 0,2 до 0,5 м. Він репрезентує два етапи засвоєння даної території: XI—XIII та XVII—XVIII ст.

Найбільший інтерес серед досліджених цього року на Заручав'ї об'єктів становить ділянка ґрунтового некрополя, який за стратиграфічними ознаками можна віднести до давньоруської доби (рис. 1). Всього виявлено десять безінвентарних поховань, здійснених у прямокутних ґрунтових ямах за християнською обрядовістю (тілопокладення на спині, головою на схід, руки підведені до грудної клітини). У деяких з них збереглись рештки трун (деревина, деревинний тлін, цвяхи).

Поховання утворюють компактну групу, розташовану в північно-східній частині урочища. Фіксується принаймні три яруси могил, котрі прорізають одна одну, що свідчить про досить тривале функціонування кладовища. Слід відзначити, що це перші відомі поховання домонгольської доби на території Новгорода-Сіверського.

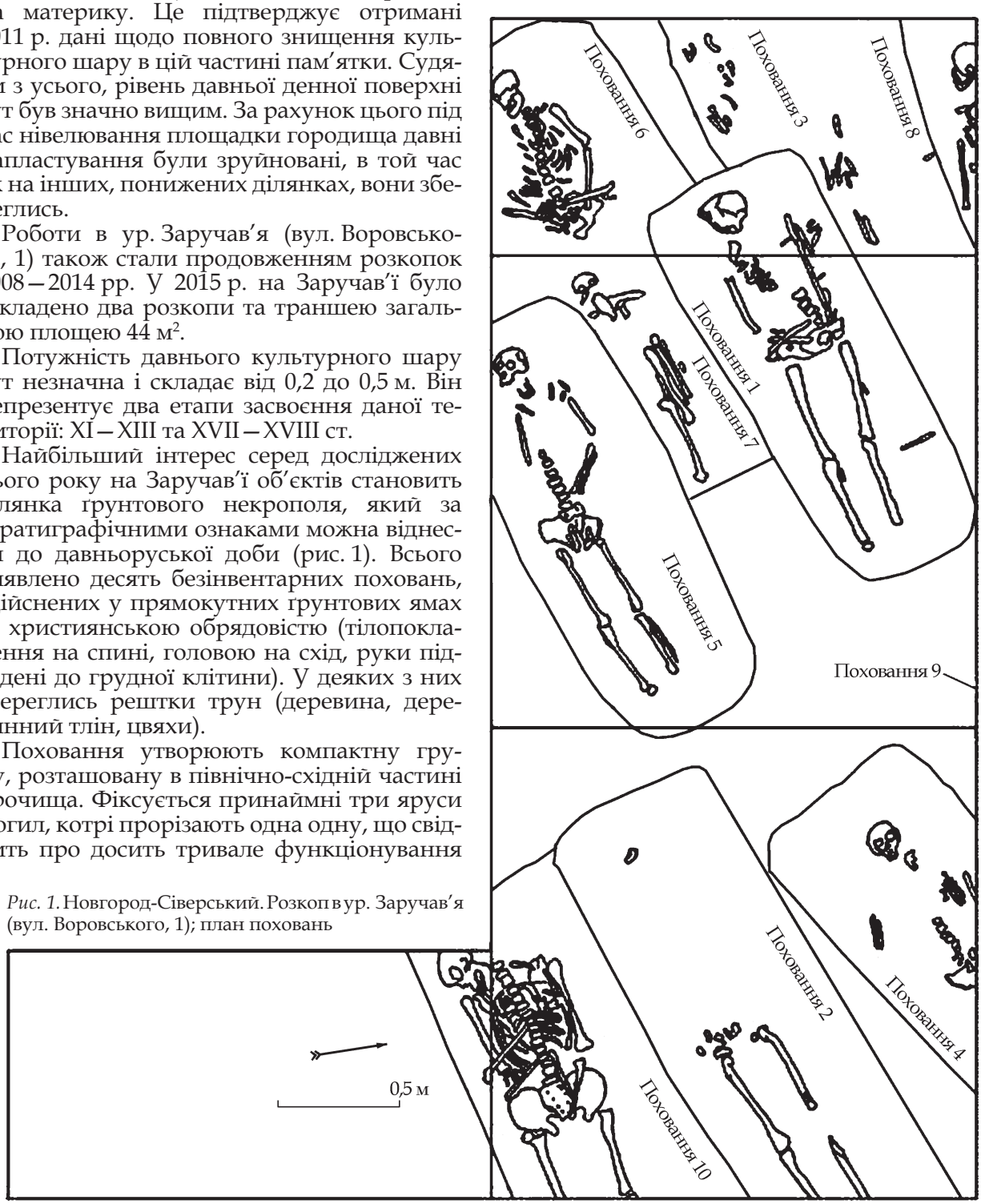

Рис. 1. Новгород-Сіверський. Розкоп в ур. Заручав'я (вул. Воровського, 1); план поховань

О.Є. Черненко, Р.М. Луценко, Р.А. Кравченко

РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

На території Мезинського національного природного парку були продовжені дослідження. Експедиція ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка за участі співробітників Національного парку здійснювали дослідження городища Свердловське I (відоме в літературі також як Хоромки, Носенків городок та Мереєве провалля). Городище займає виступ високої (близько 40 м) правобережної тераси р. Десни між селами Мезин та Свердловка. Від плато воно відділено ровом та валом, які помітні в сучасному рельєфі. З боку поля до городища примикає неукріплена поселенська частина (селище). Загальна площа пам'ятки складає близько 4,5 га.

У 2015 р. на площадці городища було закладено розкоп (розкоп 1). Потужність культурного шару в межах досліджуваної ділянки виявилась незначною і сягала 0,2 м. Він містив матеріали I тис. до н. е. — I тис. н. е. (переважно уламки ліпного посуду юхнівської та роменської археологічних культур). Виявлені археологічні об'єкти представлені залишками двох споруд та господарськими ямами. До періоду заселення городища носіями юхнівської культури можна віднести один із об'єктів (споруда 2), який у межі досліджуваної території він увійшов частково. Та, окрім цього, виявлена споруда була пошкодженою шанцем часів Другої Світової війни. Збереглась тільки частина її котловану, врізаного в материк на 0,1—0,15 м. Із його заповнення походять уламки ліпних посудин, фрагменти грузил та два пряслиця.

Друга з виявлених споруд належить до роменського часу. Її котлован (впущений у материк на 0,7 м) у плані мав форму наближену до квадрата зі стороною 3,8 м та був орієнтований кутами за сторонами світу. Збереглись залишки його обшивки у вигляді дощок завширшки 0,08 м та завтовшки 0,02 м. Вхід у споруду розташовувався по центру південно-західної стінки котловану. У північному куті знаходились решки зруйнованої печі (скупчення печини, глиняних вальків, шматків болотяної руди). Вірогідно, піч була споруджена на підпічку, сліди якого фіксувались у вигляді ямок від стовпчиків у материку. Розташування печі безпосередньо біля стінки котловану та наявність стовпових ям вздовж його зовнішнього краю дозволяє припустити, що

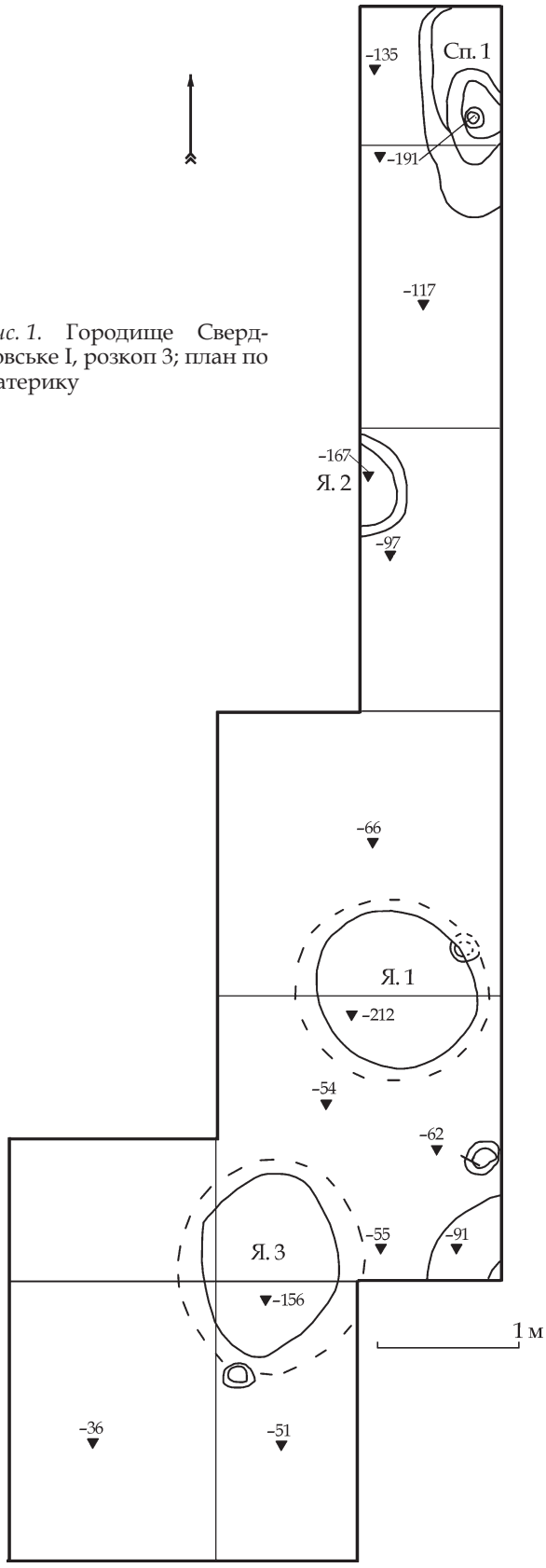

Рис. 1. Городище Свердловське I, розкоп 3; план по материку

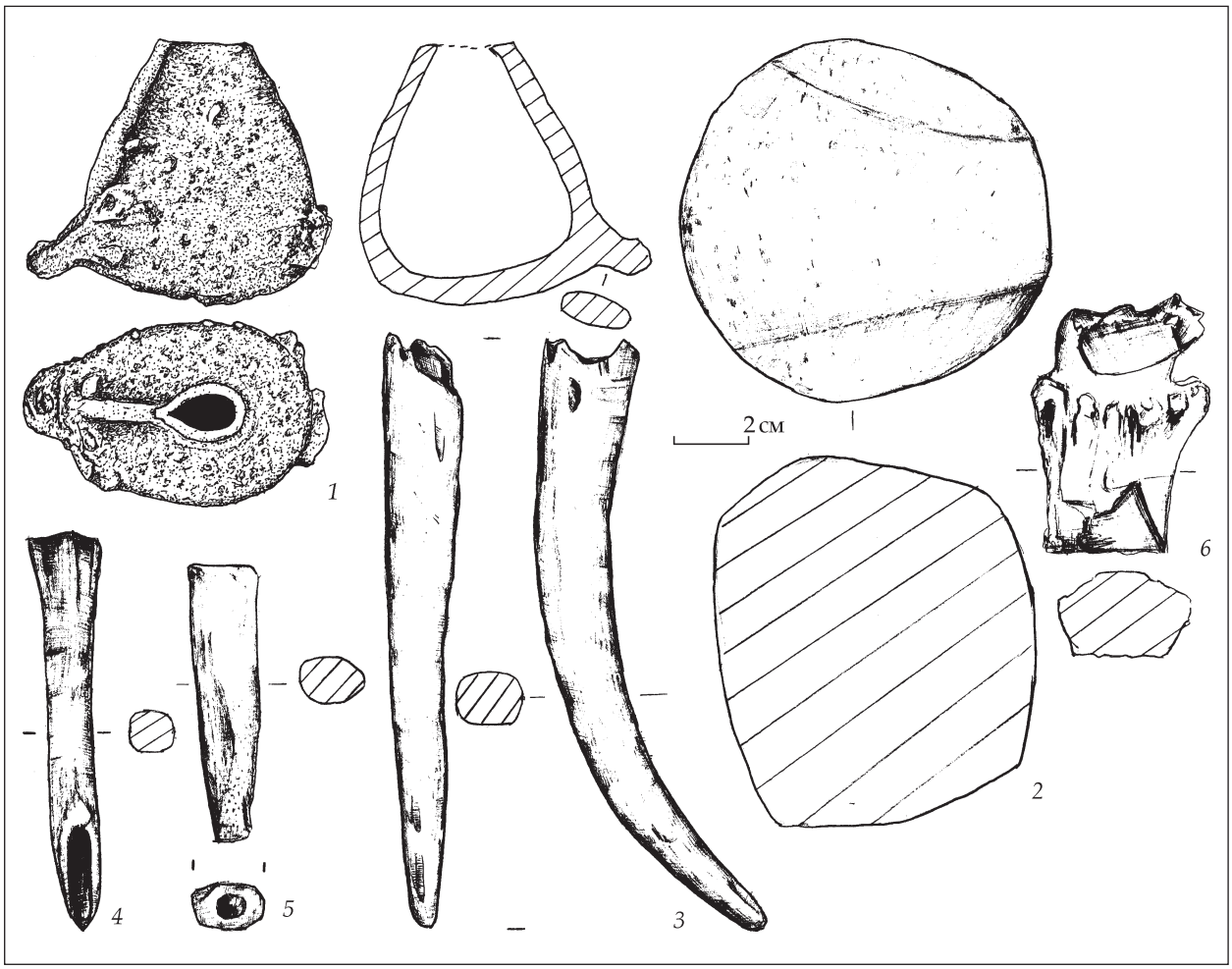

Рис. 2. Городище Свердловське I, знахідки з розкопу 3: *1* — кераміка; *2* — камінь; *3 – 6* — кістка

споруда мала стіни, встановлені за межами заглибленої частини.

Під час розчистки котловану споруди були знайдені уламки ліпних та гончарних посудин, які дозволяють попередньо датувати її часом не раніше X ст. Окрім цього, там само знайдено кістки свійських (вівця, коза, свиня) та диких (заєць русак, бобер, кабан, олень, козуля) тварин [1].

Ще один розкоп (розкоп 2) було закладено з південно-західного боку городища, по лінії валу. Розкоп охоплював і ту ділянку, де розташовувався проїзд (завширшки 2,5 м). У тілі валу, у верхній його частині, фіксувались сліди існування легких дерев'яних конструкцій у вигляді вертикально встановлених стовпчиків та горизонтально покладених колод. Там само виявлені дрібні уламки ліпних посудин роменського та юхнівського часу.

На поселенській частині городища (південно-західна ділянка) було закладено ще один розкоп (розкоп 3) і траншею (траншея 1). Потужність культурного шару тут складала 0,2—0,3 м. Він виявився слабо насиченим археологічними матеріалами. У ході його розбирання було знайдено лише окремі уламки керамічних посудин I тис. до н. е. — I тис. н. е. Виявлені археологічні об'єкти представлені котлованом споруди юхнівського часу (завглибшки 0,75 м; увійшла до досліджуваної ділянки частково) та трьома ямами (діаметром 1,5—1,25 м; завглибшки 0,75—1,46 м) характерної грушоподібної форми, що дозволяє інтерпретувати їх як зернові. Ями розташовувались досить компактною групою (рис. 1). Під час розбирання їхнього заповнення виявлені різноманітні археологічні матеріали: уламки керамічних посудин X — початку XI ст., тигель (рис. 2, *1*), оброблені кістки (переважно — проколки та спили рогів оленя; (рис. 2, *3 – 6*)), розтиральники (рис. 2, *2*) та зернотерки. Там само знайдено уламки печини, скупчення риб'ячої луски, кісток тощо.

Роботи на території Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря також продовжили дослідження попередніх років. Вони були спрямовані на локалізацію та

[1] Визначення остеологічних матеріалів здійснив О.Г. Сенюк.

вивчення втрачених у XX ст. об'єктів монастирської забудови. У розкопі, закладеному на місці Миколаївського собору XVIII ст., було відкрито південно-західну частину знищеної будівлі храму. На окремих ділянках під шаром супіску з будівельним сміттям (уламки цегли та вапняного розчину) вціліли його фундаменти та нижня частина мурування стін (до 0,2—0,4 м заввишки), складені з цегли-пальчатки та блоків пісковика.

У північній частині території монастиря здійснювався пошук фундаментів зруйнованої надбрамної церкві Іоанна Предтечі (1767 р.). Вдалось виявити залишки її південної стіни, складеної з цегли на вапняному розчині. Надалі дослідження даного об'єкта планується продовжити.

О.Є. Черненко, Т.Г. Новик, К.М. Міхеєнко

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГОВІ

Іллінська церква розташована поза межами стародавнього Чернігова, в ур. Болдина гора, в усті давньої балки, на її південному схилі, перед входом у комплекс Антонієвих печер. Це — єдиний збережений до сьогодні однонавний одноапсидний храм Давньої Русі. Втім, його сучасний зовнішній вигляд, за висловом Д.В. Айналова, є «плодом весьма запутанных реставраций» XVII ст.

Історія храму не відображена в писемних джерелах давньоруської доби. Перша згадка про нього зустрічається в праці Дмитрія Ростовського (Туптала) «Руно орошенне», виданій у Чернігові у 1683 р. Дата будівництва церкви досі лишається не визначеною, різні автори відносять її до часу від 90-х рр. XI ст. (О.М. Іоаннисян) до межі XII—XIII ст. (Г.Н. Логвін). Архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки здійснювались починаючи з XIX ст. У XX ст. до її вивчення звертались І.В. Моргілевський, Ю.С. Асеєв, М.В. Холостенко та М.М. Говденко.

У науковій літературі затвердилась думка, що Іллінська церква слугувала архітектурним оформленням входу до комплексу Антонієвих печер, з якими вона поєднана через перехід. Перехід починається від порталу в північній стіні наосу та веде до підземної церкви Антонія Печерського XVII — початку XVIII ст. Виникнення цього переходу Ю.С. Асеєв відносив до часу влаштування підземного храму, а М.В. Холостенко — до давньоруської доби. М.В. Холостенко вважав також, що північна стіна Іллінської церкви фактично є підпорною та врізаною у схил Болдиної гори.

Сучасний вхід у печери веде не через Іллінську церкву, а із зовні, через розташований із заходу від неї в схилі Болдиної гори тамбур XVIII—XIX ст. (рис. 1, *II*). Схил примикає до північного фасаду Іллінської церкви. Односкатний дах, прибудований до її стіни, утворює горище над розташованими в товщі схилу тамбуром та храмом Антонія Печерського.

Для з'ясування характеру примикання Іллінської церкви до схилу Болдиної гори та розташованих в її товщі підземних споруд на горищі було закладено два шурфи. Шурфи впущені з рівня сучасної земляної підлоги горища. Як виявилось, східна частина прясла північної стіни церкви закрита закладкою XVII — початку XVIII ст. із цегли-пальчатки на вапняному розчині (рис. 1, *II*). Це мурування утворює поставлену на підмурках підпорну стінку. Судячи з усього, вона споруджена у XVIII ст. як опора для перекриття даху над входом у печери. Фундамент стінки впущений до глибини, яка відповідає верхній відмітці склепіння переходу з Іллінської церкви до храму Антонія Печерського. Мурування склепіння закладено уламками цегли-пальчатки XVII — початку XVIII ст., залитими вапняним розчином.

Нашарування нижче рівня земляної підлоги горища утворюють щільні горизонтальні прошарки переміщеного материкового супіску. Вони містять будівельне сміття давньоруського часу та XVII ст. (уламки тиньку зі слідами фрескового розпису, плінфи, цегли-пальчатки тощо). Там само знайдена монета XVII ст. (боратинка). Ці нашарування перекривають склепіння храму Антонія та перехід до нього (рис. 1, *II*). За стратиграфією можна простежити кілька

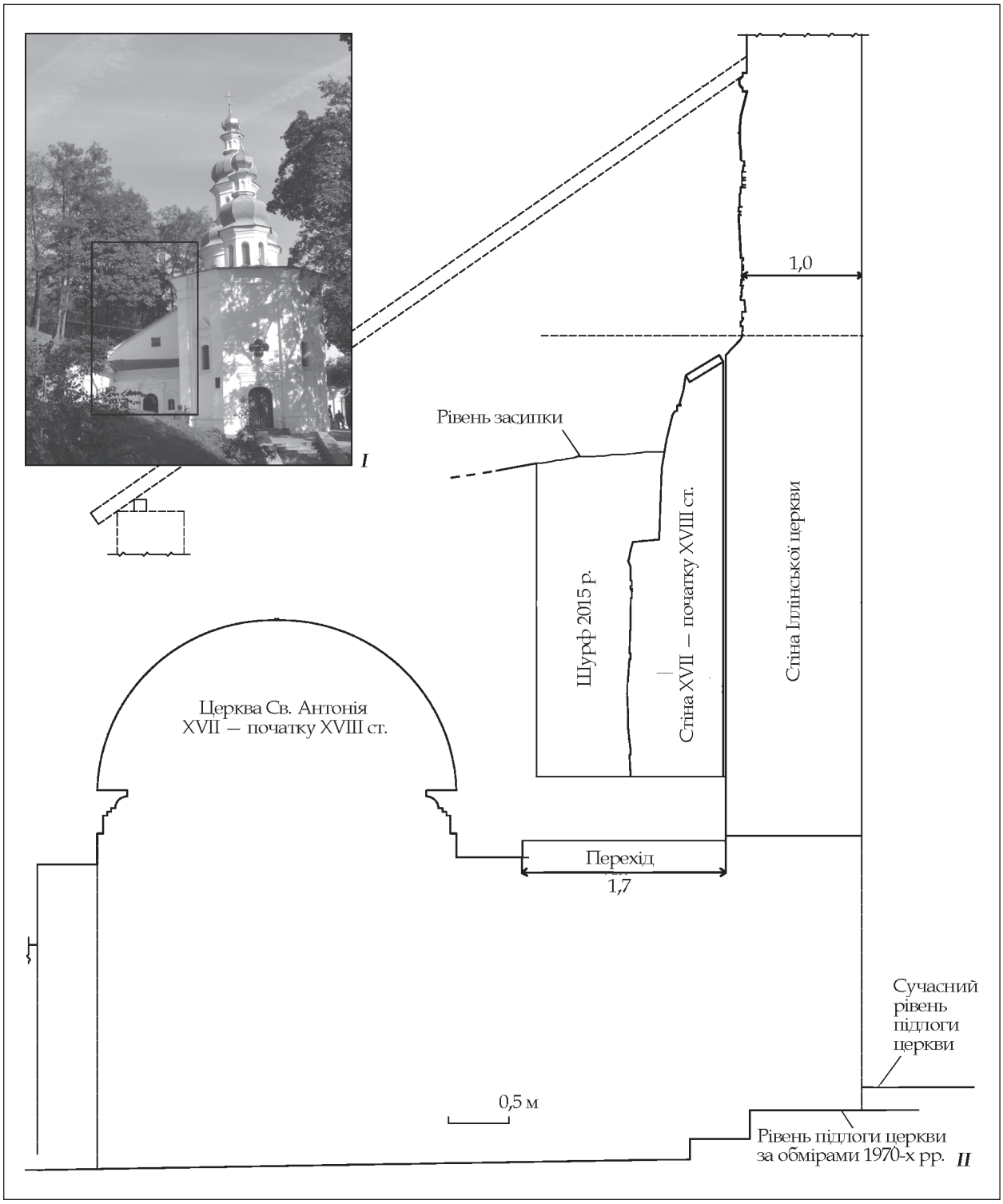

Рис. 1. Іллінська церква: *I* — західний фасад та архітектурно оформлений вхід до Антоніевих печер; *II* — розріз через північну стіну, шурф 2015 р. та перехід до храму Антонія Печерського

етапів робіт, пов'язаних з утворенням цього насипу в XVII—XVIII ст. Напевно, храм Антонія Печерського був споруджений відкритим способом і лише згодом його перетворили на підземний, засипавши ґрунтом таким чином, що природний схил балки продовжився до Іллінської церкви. Цей висновок відповідає і даним досліджень приповерхневих відкладів на ділянці навколо Іллінської церкви, здійснених у 1990 р.

Окрім цього, в нижній частині північно-західного пілястру Іллінської церкви були зафіксовані залишки оформлення фасаду давньоруського часу — затирка розчином, розграфлена під квадри (імітація кам'яного мурування). Це також не відповідає тради-

ційному твердженню, що північну стіну храму врізали у схил гори як підпорну. Водночас наявність на рівні її другого ярусу порталу, котрий слугував єдиним входом на хори, дозволяє припустити існування в минулому на місці існуючого тамбуру на вході в печери, з півночі від Іллінської церкви, ще одної, поєднаної з нею споруди давньоруського часу.

О.Є. Черненко, Т.Г. Новик, П.В. Солобай

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі співробітників Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» здійснювала дослідження у Чернігові. Роботи проходили на території стародавнього дитинця (ур. Вал; колишня фортеця XVII—XVIII ст.).

Два розкопи загальною площею 70 м^2 були розбиті на ділянці, прилеглій до північно-східного краю площадки городища (на південь від залишків фортечного бастіону, знищеного під час прокладання дороги до річкового порту). Згідно з матеріалами картографічних і писемних джерел, у XVIII ст. цю територію займав погост Михайлівської церкви, а згодом її відвели під «обывательские строения и присутственные места».

Рис. 1. Дитинець стародавнього Чернігова. Котлован споруди кінця XII — початку XIII ст., вигляд із півночі

Як з'ясувалось, давні нашарування на досліджуваній ділянці були зрізані майже до рівня материка (0,9—1,4 м від сучасної поверхні). Судячи з усього, це сталося в першій половині XVIII ст. у ході реконструкції зовнішньої лінії укріплень чернігівської фортеці. Відповідно, від рівня поверхні фіксувалися нашарування кінця XVIII—XIX ст., які містили також перевідкладені матеріали більш ранніх часів. Археологічні об'єкти, що належали до різних етапів функціонування міста, збереглись переважно у материку.

Певний інтерес становлять виявлені в ході розкопок залишки мурованої споруди початку XIX ст., від якої вцілів виведений на материк фундамент, складений із битої цегли на вапняному розчині. Ділянка фундаменту була простежена на відрізку завдовжки 6,5 м. Він складається з двох паралельних та кількох поперечних стрічок, поєднаних таким чином, що утворювались прямокутні «секції» (всього їх відкрито п'ять) розміром 1,7 × 1—1,4 м. Зверху фундамент перекривав розвал цегли на глиняному розчині (рештки печей?). На окремих цеглинах були клейма, у тому числі клеймо «1811», яке, схоже, відповідає даті будівництва споруди.

До кінця XVIII ст. належить підкліть великої будівлі (споруда 4). Була відкрита частина її котловану площею 3,4 × 5 м, впущена у материк на 1,45 м. Із нього походять численні знахідки уламків різноманітних керамічних посудин (горщики, кухлі, сковорідки, миски), кахлів, скляних сосудів, жолобчастої цегли, черепиці, люльок для паління, металеві вироби (взуттєві підкови, ножі та інше).

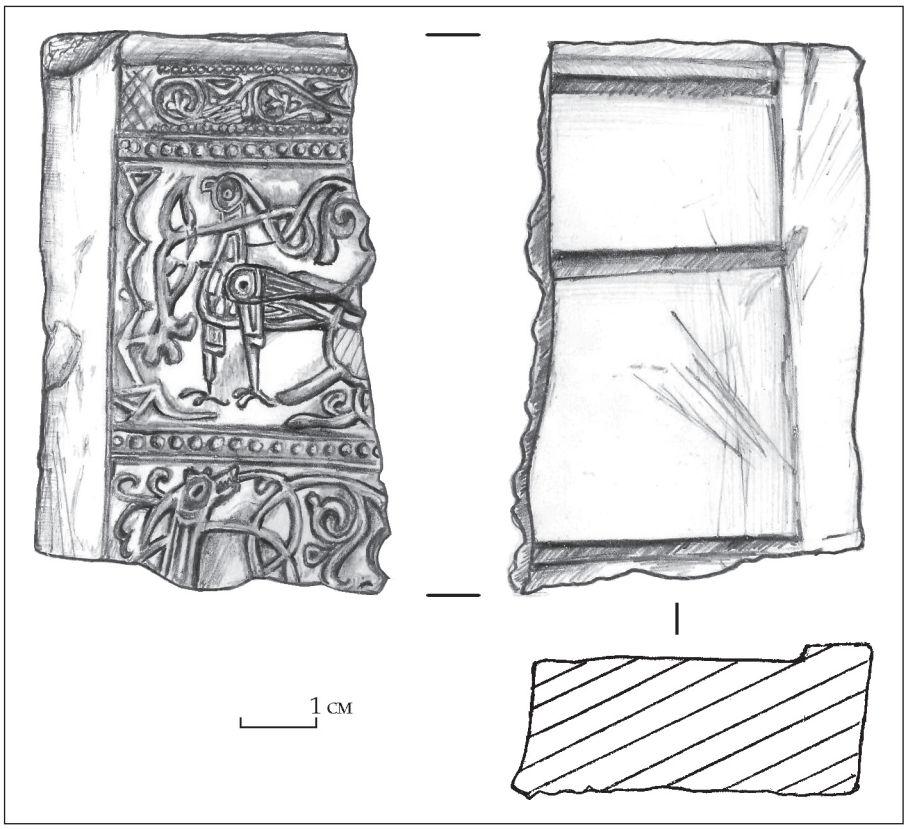

Рис. 2. Дитинець стародавнього Чернігова. Ювелірна матриця кінця XII — початку XIII ст.

За своїм розташуванням цей об'єкт відповідає одній із дерев'яних споруд, позначених на планах міста другої половини XVIII ст. Окрім цього, виявлено залишки котлованів ще двох будівель вказаного часу, які увійшли до досліджуваної ділянки частково.

Більш ранні об'єкти представлені трьома похованнями часів функціонування погосту Михайлівської церкви (XVII — пер. пол. XVIII ст.), чотирьох споруд та кількох ям XII—XIII ст. Особливий інтерес становлять залишки споруди XII — початку XIII ст. (споруда 2; рис. 1). Досліджено східну частину її котловану (3,6 × 4,4 м), впущеного у материк на 1,8 м. В основі його стін зафіксовано канавки від лаг, по кутах — ями від стовпів. У північній частині котловану збереглись сліди обшивки стін у вигляді встановлених вертикально розколотих колод. З південного боку зафіксовано залишки входу (завширшки 2 м, завдовжки 2,5 м) з врізаними в материк сходинками. Вхід було оформлено дерев'яними конструкціями від яких вздовж його стінок збереглись канавки під лаги та стовпові ями. Виявлений у ході розчистки об'єкта матеріал представлений уламками кругових посудин XII — початку XIII ст., фрагментами скляних браслетів, численними уламками скляних посудин. Там само знайдено решткти тринамистинної сережки з білого металу, залізні вироби тощо.

Серед виявлених у ході робіт знахідок окремо слід відзначити виявлену в заповненні однієї з ям кінця XII — початку XIII ст. частину ювелірної форми для виготовлення браслета-наруча із зображеннями птаха та дракона (рис. 2).

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні колеги!

Сучасні археологічні дослідження — це не лише квадрати розкопів, стратиграфічні шари і яскраві артефакти. Це ще й широкий комплекс матеріалів для різних аналізів методами природничих наук, результати яких істотно доповнюють інформацію про пам'ятку та окреслюють багато аспектів життя давньої людини. Тому наш щорічник гарячих новин «з полів» поновлює рубрику, присвячену висвітленню новітніх досягнень вчених, які працюють на межі археології та природничих наук.

Останнім часом ці міждисциплінарні дослідження збагатилися низкою методів, які відкривають широкі перспективи у вивченні історичного минулого. Метою цього огляду є презентація блоку досліджень методами природничих наук і ознайомлення колег-археологів з можливостями і основними сучасними напрямами вивчення археологічних матеріалів такими методами. Передусім це стосується знаного спектру визначень різноманітних решток біологічного походження, які успішно здійснюють співробітники відділу біоархеології та інших відділів Інституту археології НАН України у співпраці з фахівцями інших вітчизняних і закордонних профільних наукових установ.

Так, добре відомі археологічному співтовариству класичні антропологічні дослідження скелетів з поховальних пам'яток (краніологія, остеологія, одонтологія). Крім цього традиційного напряму вивчення давніх поховань, на скелетних залишках людей та тварин проводять широкий спектр досліджень різними методами, включаючи біологічні й фізико-хімічні методи.

До біоархеологічного блоку належать палеодемографія, палеопатологія, а також аналіз ДНК. На стику природничих наук (де роль матеріалу для досліджень відіграють остеологічні рештки людей і тварин, а визначення проводять фізико-хімічними методами) знаходяться аналізи вмісту стабільних ізотопів азоту, вуглецю та стронцію у людських та фауністичних кістках з метою радіокарбонного датування, виявлення резервуарного ефекту та вивчення палеодієти. Не менш важливими напрямами біоархеології є археозоологічні, палеоботанічні (палеоетноботаніка, дендрологія, антракологія) дослідження та дендрохронологічний аналіз тощо. Результати комплексного вивчення пам'яток вказаними методами дають підстави для проведення аналізу біогосподарської діяльності, палеоекологічної ситуації та багатьох інших біоархеологічних реконструкцій.

Іншим важливим завданням цього огляду є хоча б приблизна оцінка обсягу пам'яток та матеріалів, досліджених в останні роки із застосуванням методів природничих наук на території України. Неповний перелік пам'яток, де було докладено зусилля фахівців з природничих наук, публікації яких увійшли до цього блоку, нині налічує усього шість десятків (див. нижче; також див. карту-схему). Незайвим буде нагадати, що в польовому сезоні 2015 р. археологічні розкопки здійснено на понад двох сотнях поселень та могильників. При цьому чи не з будь-якої пам'ятки можна отримати біологічні рештки: антропологічного, тваринного (остеологія), ботанічного (зернівки, вуглики дерев) походження. Отже, потенційні можливості досліджень матеріалів природничими методами лише біологічного «блоку» використано у кращому випадку для четвертини пам'яток. Зважаючи ж на те, що для кожної пам'ятки можна провести практично весь комплекс біологічних визначень (три або чотири найпоширеніших), виходить, що з цих матеріалів дослідники отримують не більше десятої частини потенційної інформації (!). Між тим, так звана біоархеологія — це лише один з трьох основних напрямів досліджень археологічних джерел методами природничих наук; останнім часом ширше застосування знаходять гео-наукові методи (поки представлені у цьому збірнику однією статтею); майже не задіяними лишається надзвичайно широкий спектр можливостей методів фізико-хімічних досліджень.

До блоку статей увійшли також чи не перші цілеспрямовані петрографічні дослідження знарядь праці з поселенських

пам'яток трипільської культури Буго-Дністровського межиріччя. Фактично — зароджується база даних щодо використання різних кам'яних матеріалів для виготовлення тих чи інших знарядь праці.

Очевидно було б зайвим переконувати колег у тому, що будь-яка інформація додає розуміння минувшини. Тим більше — та інформація, що стає переконливим фактом і яку неможливо отримати якимись іншими шляхами (екстраполяціями, студіюваннями писемних джерел, через залучення етнографічних паралелей тощо). Однак, ще й досі в Україні до природничих методів в археології залишається ставлення як до чогось неважливого, другорядного, та й взагалі необов'язкового. Тоді як у всьому цивілізованому світі подібні методи вже посіли належне місце і стали обов'язковою й невід'ємною складовою археологічних досліджень. Безліч лабораторій, центрів природничих досліджень та інших інституцій або їхніх підрозділів активно розширюють джерельну базу археології, що знаходить відображення у спеціалізованих виданнях і роботах відповідних конференцій.

Маємо надію, що поява цієї рубрики, завдяки наочності проведених робіт, допоможе належному розумінню нагальної потреби якомога ширшого залучення методів природничих наук до археологічної практики. А також посприяє дослідникам, зацікавленим у співпраці й підвищенні інформативності матеріалів, здобутих у полі, налагодити взаємовигідні контакти. Нижче наводимо перелік пам'яток, переважно досліджених у 2015 р., матеріали з яких було опрацьовано тими чи іншими природничими методами. Переважна більшість результатів археологічних досліджень з цих пам'яток презентована у цьому збірнику (див. відповідних авторів). Для кожної пам'ятки вказано, яким чином отримано матеріал і які саме визначення було проведено.

1. Гард, могильник і поселення, **багатошарові** (Доманівський р-н, Миколаївська обл.). Дослідження Миколаївської археологічної експедиції (АЕ) Інституту археології НАН України (ІА НАН України) під керівництвом В.М. Фоменка і М.Т. Товкайла у 2010—2013 рр. **Класичні методи**: *антропологія*, **буго-дністровська, усатівська культури, XVIII—XIX ст.**

2. Кошари 1, могильник, **ранній енеоліт** (Комінтернівський р-н, Одеська обл.). Дослідження АЕ Одеського музею НАН України під керівництвом Є.Ф. Рединої у 2001 і 2013 рр. **Класичні методи**: *антропологія*.

3. Сугокліївський могильник, **ямна культура** (м. Кіровоград, р-н, обл.). Дослідження Кіровоградської АЕ ІА НАН України під керівництвом Ю.В. Болтрика у 2004 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

4. Кислицьке, поселення, **трипільська культура, етап BI—II** (Томашпільський р-н, Вінницька обл.). Дослідження Східноподільської АЕ ІА НАН України під керівництвом В.С. Рудя. **Класичні методи**: *петрографія*.

5. Гетьманівка I, поселення, **трипільська культура, етап BII** (Савранський р-н, Одеська обл.). Дослідження Східноподільської АЕ. **Класичні методи**: *петрографія*.

6. Тростянчик, поселення, **трипільська культура, етап BII** (Тростянецький р-н, Вінницька обл.). Дослідження Східноподільської АЕ ІА НАН України під керівництвом В.С. Рудя. **Класичні методи**: *археозоологія*, *палеоетноботаніка* за відбитками на виробах з глини, *петрографія*.

7. Більче-Золоте, Вертеби, печера, **трипільська культура, етап BII—CII** (Борщівський р-н, Тернопільська обл.). Дослідження АЕ Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М.П. Сохацького у 2011 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

8. Білий Камінь, поселення, **трипільська культура, етап CI** (Чечельницький р-н, Вінницька обл.). Дослідження Східноподільської АЕ. **Класичні методи**: *петрографія*.

9. Ольгопіль, поселення, **трипільська культура, етап CI** (Чечельницький р-н, Вінницька обл.). Дослідження Східноподільської АЕ. **Класичні методи**: *петрографія*.

10. Стратіївка, поселення, **трипільська культура, етап CI** (Чечельницький р-н, Вінницька обл.). Дослідження Східноподільської АЕ. **Класичні методи**: *петрографія*.

11. Стіна 1/4, поселення, **трипільська культура, етап CI** (Томашпільський р-н, Вінницька обл.). Дослідження Східноподільської АЕ. **Класичні методи**: *петрографія*.

12. Чечельник, поселення, **трипільська культура, етап CI** (райцентр, Вінницька обл.). Розвідки В.А. Косаківського. **Класичні методи**: *петрографія*.

13. Кринички-Ферма, поселення, **трипільська культура, етап CII** (Крижопільський р-н, Вінницька обл.). Дослідження Східноподільської АЕ. **Класичні методи**: *петрографія*.

14. Гарячківка 2, поселення, **трипільська культура** (Крижопільський р-н, Вінницька обл.). Дослідження Східноподільської АЕ. **Класичні методи**: *петрографія*.

15. Ратнів II, поселення, поховання, **різночасове** (Луцький р-н, Волинська обл). Дослідження Ратнівської АЕ ІА НАН України під керівництвом С.А. Теліженка. Досліджено матеріали з об'єктів **межановицької культури, мілоградьскої й лужицької**

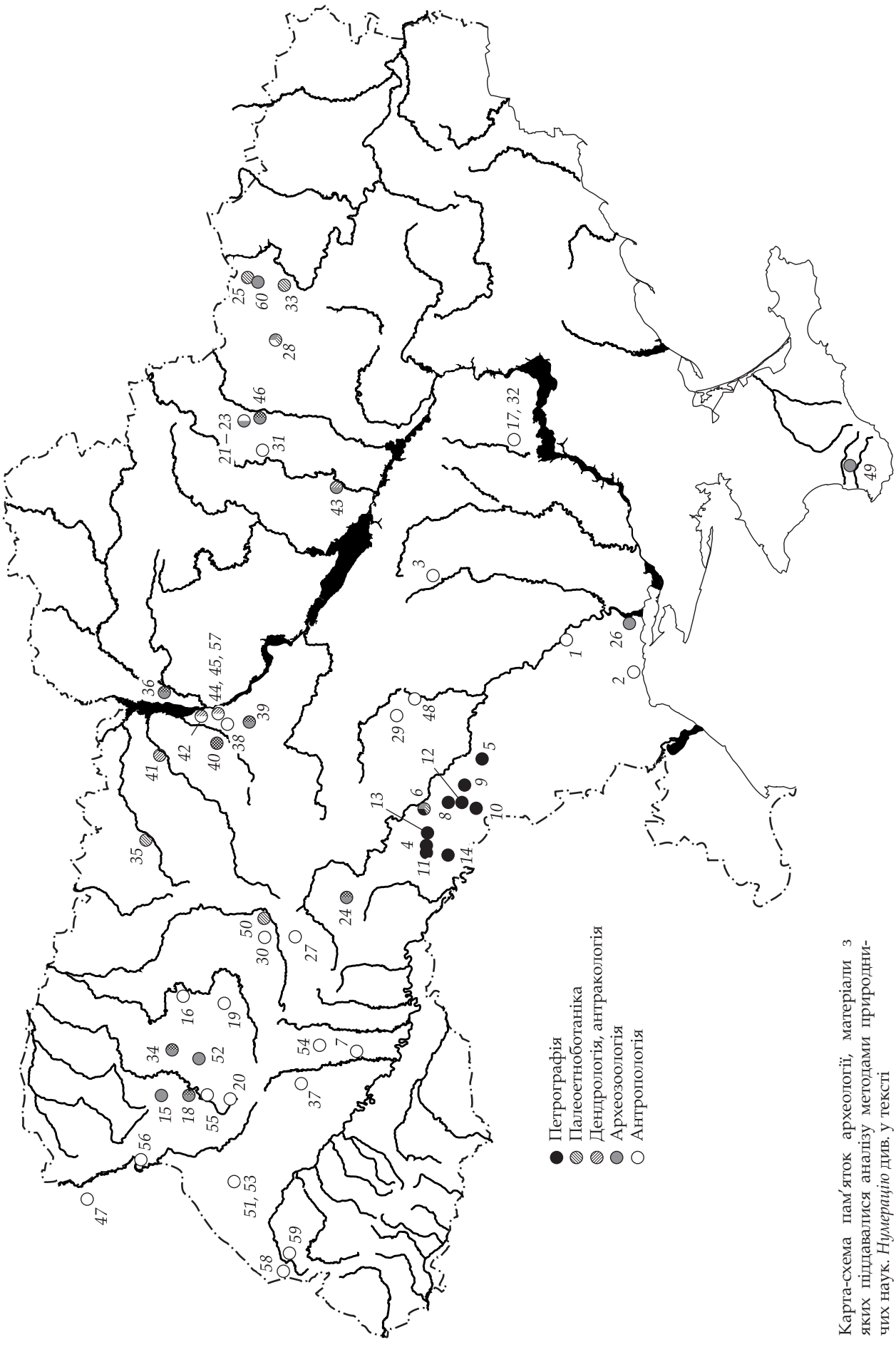

Карта-схема пам'яток археології, матеріали з яких піддавалися аналізу методами природничих наук. *Нумерацію* див. у тексті

культур, Київської Русі. **Класичні методи**: *археозоологія*, *антропологія*.

16. Рівне (вул. Степова, 20), поховання, **малицька культура** (р-н і обл.). Наглядові роботи працівника АЕ Рівненської філії ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України О.В. Самолюка. **Класичні методи**: *антропологія*.

17. Орджонікідзе, могильник, **бронзовий вік** (Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.). Дослідження АЕ ІА НАН України під керівництвом Є.М. Черних у 1999, 2001 рр. **Класичні методи**: *антропологія – кремація*.

18. Хрінники, поселення, **різночасове** (Демидівський р-н, Рівненська обл.). Дослідження Волинської АЕ Інституту археології НАН України (ІА НАН України) під керівництвом А.В. Панікарського. Досліджено матеріали з об'єктів **доби пізньої бронзи**, **лужицької культури** і **ранньозалізного часу**, **празької культури**, **давньоруського часу**. **Класичні методи**: *археозоологія* (частково увійшла до збірника); **флотація**: *палеоетноботаніка*, *антракологія*.

19. Кордишів VIII, могильник, **різночасовий** (Шумський р-н, Тернопільська обл.). Дослідження АЕ Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури спільно із ДП «Подільська археологія» під керівництвом В.В. Ільчишина, М.О. Ягодинської 2014 р. **Класичні методи**: *антропологія* (**комарівська культура**, 2013 р. — *кремація*; **XII—XIII ст.**, 2014 р. — *інгумація*).

20. Гончарівка, могильник бронзового віку, **висоцька культура** (Золочівський р-н, Львівська обл.). Дослідження АЕ Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури спільно із ДП «Подільська археологія» під керівництвом В.В. Ільчишина 2014 р. **Класичні методи**: *антропологія – кремація*.

21. Більське, городище, Східне укріплення і курганний могильник в уроч. Скоробор, **ранній залізний вік** (Котелевський р-н, Полтавська обл.). Дослідження Скіфо-Слов'янської АЕ Харківського державного університету під керівництвом Б.А. Шрамка 1972—1976 рр. **Класичні методи**: *антропологія*.

22. Перещепине, уроч., курган № 1 могильника, **ранній залізний вік** (Більське городище; Котелевський р-н, Полтавська обл.). Дослідження Більської АЕ ІА НАН України під керівництвом О.Д. Могилова. **Класичні методи**: *археозоологія*, *антропологія*.

23. Перше Поле, уроч., поселення, **ранній залізний вік** (Більське городище; Котелевський р-н, Полтавська обл.). Дослідження Більської АЕ ІА НАН України під керівництвом О.Д. Могилова. **Класичні методи**: *археозоологія*, *антропологія*.

24. Северинівка, городище, **ранній залізний вік** (с. Межирів, Жмеринський р-н, Вінницька обл.). Дослідження Северинівської АЕ ІА НАН України під керівництвом Ю.В. Болтрика та М. Ігначека (у рамках Українo-Польського проекту «Фортеці України»). **Класичні методи**: *археозоологія*; **промивання**: *іхтіологія*, *малакологія*; **флотація**: *палеоетноботаніка*, *антракологія*.

25. Циркуни, городище, **ранній залізний вік** (с. Циркуни, Харківський р-н і обл.). Дослідження Циркунівської АЕ Харківського історичного музею під керівництвом К.Ю. Пеляшенка. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка*.

26. Ольвія, місто-колонія, **матеріали IV ст. до н. е.** (Очаківський р-н, Миколаївська обл.). Дослідження Ольвійської АЕ ІА НАН України під керівництвом А.В. Буйських. **Класичні методи**: *археозоологія*.

27. Баламутівка-Брід, випадкове місцезнаходження, **пізньоримський час** (Ярмолинецький р-н, Хмельницька обл.). Рятівні дослідження О.В. Петраускаса, О.А. Коваля, О.Г. Погорільця, О.В. Наддвірняка 2015 р. **Класичні методи**: *антропологія – кремація*.

28. Вітенки, поселення і могильник, **черняхівська культура** (Валківський р-н, Харківська обл.). Дослідження Германо-Слов'янської АЕ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна під керівництвом М.В. Любічева. **Флотація**: *палеоетноботаніка*; **класичні методи**: *антропологія, археозоологія – орнітологія*.

29. Легедзине, могильник, **черняхівська культура** (Тальнівський р-н, Черкаська обл.). Дослідження Легедзинської черняхівської АЕ під керівництвом Б.В. Магомедова 2015 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

30. Лісові Гринівці, могильник, **черняхівська культура, IV ст.** (Хмельницький р-н і обл.). Дослідження АЕ ДП ОАСУ «Подільська археологія» під керівництвом Б.С. Строценя 2010—2011 рр. **Класичні методи**: *антропологія*.

31. Шишаки, могильник, **черняхівська культура** (райцентр, Полтавська обл.). Дослідження Шишацької АЕ ІА НАН України під керівництвом Р.В. Рейди 2015 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

32. Катеринівка, курганний могильник, **мадярське поховання IX ст.** (Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.). Дослідження Орджонікідзевської АЕ ІА НАН України під керівництвом С.В. Поліна у 2007 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

33. Мохнач, городище, **салтівська культура** (Зміївський р-н, Харківська обл.). Дослідження Середньовічної АЕ Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. **Флотація**: *палеоетноботаніка*.

34. Пересопниця, поселення, **давньоруський час (X ст.)** (Рівненський р-н і обл.). Дослідження Пересопницької АЕ Дочірнього підприємства (ДП) «Рівненська старовина» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України під керівництвом Б.А. Прищепи. **Флотація**: *палеоетноботаніка*, *антракологія*; **промивання**: *археозоологія – іхтіологія*.

35. Коростень (Іскоростень), городище, **давньоруський час (X ст.)** (райцентр, Житомирська обл.). Дослідження Житомирської АЕ ІА НАН України під керівництвом А.В. Петраускаса. **Флотація**: *палеоетноботаніка* (матеріал не надійшов).

36. Виповзів, городище й посад, **давньоруський час** (Козелецький р-н, Чернігівська обл.). Дослідження Виповзівської АЕ Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка та ІА НАН України під керівництвом В.М. Скорохода. **Флотація**: *палеоетноботаніка*; **флотація** і **класичні методи**: *антракологія*; **промивання**: *іхтіологія*.

37. Зеленче, ґрунтовий могильник, **давньоруський час** (сучасне с. Семенів, Теребовлянський р-н, Тернопільська обл.). Дослідження АЕ ІА НАН України спільно з ДП ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України та Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури під керівництвом М.О. Ягодинської 2012 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

38. Лука (Кучари), ґрунтовий могильник, **давньоруський час** (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Досліджено АЕ сектору охорони пам'яток археології Управління культури Київського обласного управління культури під керівництвом О.В. Сєрова 1989—1991 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

39. Ходосівка-Рославське, поселення, **давньоруський час** (Васильківський р-н, Київська обл.). Дослідження Північної постійнодіючої АЕ ІА НАН України під керівництвом під керівництвом І.А. Готуна. **Флотація**: *палеоетноботаніка*, *антракологія* (матеріал у ході визначення); **промивання**: *археозоологія – іхтіологія* (матеріал у ході визначення).

40. Софіївська Борщагівка, поселення, **давньоруський час** (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Дослідження Північної постійнодіючої АЕ ІА НАН України під керівництвом під керівництвом І.А. Готуна. **Флотація**: *палеоетноботаніка*, *антракологія* (матеріал у ході визначення).

41. Іванків, городище, **давньоруський час** (райцентр, Київська обл.). Дослідження АЕ ІА НАН України під керівництвом Л.В. Чміль. **Класичні методи**: *антракологія*.

42. Вишгород, городище, **давньоруський час** (райцентр, Київська обл.). Дослідження Вишгородської АЕ ІА НАН України під керівництвом В.Г. Івакіна. **Класичні методи**: *антракологія* (2015), *антропологія* (2014).

43. Манжелія, городище, **перша половина — середина XII ст.** (Глобинський р-н, Полтавська обл.). Дослідження АЕ Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом В.В. Шерстюка. **Класичні методи**: *антракологія*; *археозоологія*.

44. Київ, Поштова площа, культурні шари **XII—XIII** і **XVII—XVIII ст.** Дослідження АЕ Центру археології Києва ІА НАН України під керівництвом М.А. Сагайдака і С.П. Тараненка. **Класичні методи**: *дендрологія*.

45. Київ, Десятинна церква, масове поховання, **XIII ст. (зима 1240 р?)** (2004 р.), дослідження території, **XVII—XVIII ст.** (2005—2011 рр.) Дослідження архітектурно-археологічної експедиції НАН України під керівництвом Г.Ю. Івакіна. **Класичні методи**: *антропологія*.

46. Глинське, посад в уроч. Леваднюкова гора, **давньоруський час (кінець XIII—XIV ст.)** (Зіньківський р-н, Полтавська обл.). Дослідження Глинської АЕ Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України за участі співробітників Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом Ю.О. Пуголовка. **Флотація**: *палеоетноботаніка*, *антракологія*; **класичні методи**: *археозоологія*; **промивання**: *іхтіологія*.

47. Церква Богородиці, **XIII—XVII, XVII—XVIII ст.** (Хелм, Люблінське воєводство, Польща). Археологічні дослідження Польської АН та Національного університету «Львівська політехніка» в ході проекту «Пошук, ідентифікація та наукове дослідження найдавнішої святині церкви Богородиці, збудованої в Холмі за часів правління короля Данила Галицького», під керівництвом А. Буко. **Класичні методи**: *антропологія*.

48. Торговиця, ґрунтовий могильник, **XIV ст.** (Новоархангельський р-н, Кіровоградська обл.). Дослідження АЕ Кіровоградського ун-ту під керівництвом Н.М. Бокій, згодом І.А. Козир. **Класичні методи**: *антропологія*.

49. Мангуп-Кале, палац князівства Феодоро (1425—1475 рр.) городища, **XV ст.** (Бахчисарай, АР Крим). Дослідження Мангупської АЕ Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського [нині: Мангупська АЕ Кримського «федерального» університету ім. В.І. Вернадського] під керівництвом

А.Г. Герцена. **Класичні методи**: *археозоологія*.

50. Меджибіж, замок, **давньоруський і литовсько-польський час** (Летичівський р-н, Хмельницька обл.). Дослідження АЕ Інституту «Укрпроектреставрація» під керівництвом Ю.І. Толкачова. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка*.

51. Львів, вул. Весела, 5, окремі поховання, **XV—XVI ст.** (Львів, р-н, обл.). Дослідження Рятівної археологічної служби О.Р. Лазурка 2014 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

52. Дубно, замок, **XVI ст. н. е.** (райцентр, Рівненська обл.). Дослідження АЕ ДП НДЦ «Рівненська старовина» ОАС ІА НАН України під керівництвом Ю.Л. Пшеничного. **Класичні методи**: *археозоологія – орнітологія*.

53. Онуфріївський храм, поховання Івана Федоровича (Федорова), **кінець XVI ст. н. е.** (Львів, р-н, обл.). Дослідження під керівництвом І.К. Свєшнікова 1970-х рр. **Класичні методи**: *антропологія*.

54. Гусятин, курган бронзової доби, поховання **XVII ст. н. е.** (смт., р-н, Тернопільська обл.). Дослідження АЕ ДП ОАСУ «Подільська археологія» під керівництвом Б.С. Строценя, В.В. Ільчишина, М.О. Ягодинської 2015 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

55. Поле Берестецької битви, **1651 р.** (с. Пляшева, Радивилівський р-н, Львівська обл.). Дослідження АЕ Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом І.К. Свєшнікова 1970—1990 х рр. **Класичні методи**: *антропологія*.

56. Успенський храм, **кінець XVII ст. н. е.** (с. Низкиничі, Іваничівський р-н, Волинська обл.). Дослідження Волинської АЕ під керівництвом О.Є. Златогорського. **Класичні методи**: *антропологія*.

57. Київ, вул. Ярославська, 58, некрополь, **XVII—XVIII ст.** Дослідження Подільської постійнодіючої АЕ НАН України під керівництвом М.А. Сагайдака. **Класичні методи**: *антропологія*.

58. Святоонуфріївський монастир, **XVII—XVIII ст.** (Лаврів, Старосамбірський р-н, Львівська обл.). Дослідження АЕ Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом Ю.В. Лукомського 2014—2015 рр. **Класичні методи**: *антропологія*.

59. Костел св. Варфоломія, матеріали **XVII—XIX ст.** (Дрогобич, р-н, Львівська обл.). Дослідження АЕ Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом Ю.В. Лукомського. **Класичні методи**: *антропологія*.

60. Харківська фортеця, **золотоординський час, XVIII ст. н. е.** (р-н і обл.). Дослідження АЕ Слобожанської археологічної служби під керівництвом І.В. Голубєвої. **Класичні методи**: *археозоологія – орнітологія*.

Цьогорічну добірку презентують здебільшого дослідження у царині біології: антропологія, археозоологія (визначення ссавців, птахів, риб, молюсків), палеоботаніка (палеоетноботаніка і дендрологія — визначення видів деревини за вугликами (антракологія) чи деревиною). Цікаве й дослідження порід каменю, використаного для виготовлення знарядь праці трипільської культури у Буго-Дністровському межиріччі. Матеріали для визначень умовно можна поділити на кілька груп за способом їхнього отримання під час археологічних досліджень. Передусім, це класичні методи польової археології. За їх допомогою отримано майже всі остеологічні матеріали значних розмірів (антропологічні — три десятки пам'яток, зоологічні — півтора десятка), а за умови посиленої уваги — також і дрібніші рештки (іхтіологічні — три пам'ятки). Також цей список доповнюють дендрологічні матеріали значних розмірів, що походять переважно з давньоруських та середньовічних поселенських пам'яток (головним чином це вуглики — півтора десятка пам'яток, а також як виняток не обгорілі рештки — Київ, Поштова площа). Ще меншою кількістю матеріалів, за умов використання класичних методів ведення розкопок, презентовані палеоетноботанічні макрорешкти (усього дві пам'ятки).

Щоправда, палеоетноботанічний аналіз можливий також і через одержання інформації за відбитками на виробах із глини, однак, цей варіант є суто камеральним, так би мовити — посередницьким, і не належить до сфери прямого отримання матеріалів у ході археологічних розкопок.

Але існують і інші методи забору матеріалу, найактуальніші для отримання дрібних біологічних решток. Йдеться про спорадичну флотацію й промивання зразків ґрунту із заповнення об'єктів. Так, завдяки флотації практично завжди можна отримати легку фракцію, що складається з ботанічних решток: зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів, а також дрібних вугликів, які цілком підлягають визначенню до видової приналежності не гірше, ніж фрагменти дерева значних розмірів. Таким чином було здобуто палеоботанічні рештки на десяти пам'ятках, що суттєво більше, ніж за класичних методів ведення археологічних розкопок.

Ефективний також і метод промивання зразків. Завдяки йому отримано дрібні рештки риб у п'яти випадках. Також слід зазначити, що близько десятка індивідуаль-

них знахідок виявлено на пам'ятках завдяки промиванню.

Отже, як бачимо, методи поглиблених досліджень суттєво збільшують ефективність археологічних розкопок, створюючи додаткове джерело або ж джерела інформації. У переважній більшості випадків за допомогою пропонованих методів ретельного пошуку отримано перші для пам'ятки дрібні біологічні зразки. І лише сам дослідник зазвичай добровільно відмовляється від цих даних, не використовуючи прості й доволі ефективні методи вибіркової фільтрації ґрунту.

Набутий досвід підказує, що такі прості але надзвичайно ефективні методичні підходи можуть бути поширені на всі поселенські пам'ятки, і з часом стати такою ж звичайною практикою, як і класичні методи.

Синтез же усіх без винятку визначень методами природничих наук виводить дослідника на якісно новий рівень розуміння й інтерпретацій матеріалів.

З повагою та надією на
подальшу співпрацю
Ю.В. БОЛТРИК,
С.А. ГОРБАНЕНКО,
І.Д. ПОТЄХІНА

В.І. Корінний, В.С. Рудь, В.А. Косаківський

ПЕТРОГРАФІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Впродовж 2015 р. автори зібрали й провели петрографічні визначення знарядь праці, що походять з поселень трипільської культури Буго-Дністровського межиріччя, а саме — з регіону півдня лісостепової зони зазначеного міжріччя. Адміністративно — це північ Одеської та південний схід Вінницької областей.

Петрографічному аналізу піддано 34 цілих та фрагментованих знарядь праці з каменю (таблиця). Більшість екземплярів (31) опрацьованої колекції походить із розвідок (підйомний матеріал) і незначних розкопок, проведених у 2014—2015 рр. Інші (3) — з розвідок В.А. Косаківського на поселенні Чечельник у 1984—1986 рр. Хронологічно знаряддя праці належать до чотирьох етапів Трипілля (BI—II, BII, CI та CII) та походять з десяти поселень. Проаналізовано зразки, які зібрано лише на одношарових пам'ятках: Кислицьке, Стіна 1/4, Гарячківка 2, Кринички-Ферма, Тростянчик, Білий Камінь, Чечельник, Гетьманівка I, Ольгопіль, Стратіївка.

Найбільшу кількість знарядь (20 екз.) становлять зернотерки, які виготовлені з різних видів пісковиків (польовошпат кварцовий, кварцовий дрібнозернистий тощо), брекчії тектонічної, різних видів гранітів, сланцю кристалічного, скарну волластонітового, кальцифіру доломітового та кварцу.

Меншою кількістю (7 екз.) в нашій колекції представлено масивні розтиральники — верхні камені, які застосовували у парі

Визначення порід каменю з трипільських поселень Буго-Дністровського межиріччя

№	Об'єкт, рік досліджень	Знаряддя	Порода, примітки
4	П. м., 2015	Зернотерка	Пісковик польовошпат-кварцовий
		Те саме	Пісковик кварцовий дрібнозернистий на вапняковому цементі. Чорний колір — плівка оксидів марганцю в тріщинах породи
5	П. м., 2014	» »	Кальцифір доломітовий
		» »	Граніт дрібнозернистий
		» »	Кварц з вивітреними включеннями польового шпату та примазками гематиту (червоний), присутні шматочки графіту та дрібні кристали піриту

Закінчення таблиці.

№	Об'єкт, рік досліджень	Знаряддя	Порода, примітки
6	Я. 1, 2015	Розтиральник	Граніт частково вивітрений
		Те саме	Те саме
		Зернотерка	Граніт каолінізований
		Розтиральник	Чарнокіт вивітрений
	Я. 2, 2015	Те саме	Граніт сильно вивітрений, каолінізований
		Зернотерка	Граніт
	Я. 3, 2015	Розтиральник	Гнейс вивітрений
	П. м., 2015	Зернотерка	Брекчія тектонічна. Грубо перетерті тектонікою шматки і зерна граніту, що повторно зазнали цементації
		Те саме	Граніт-апліт. Дрібнозерниста гранітного складу порода
		» »	Граніт
		» »	Те саме
		» »	Граніт-апліт. М'ясо-червоного кольору надає мінерал мікроклін, група польових шпатів
		» »	Сланець кристалічний, кристалосланець
8	П. м., 2014	Мотика	Те саме
	П. м., 2015	Зернотерка	Пісковик дрібнозернистий на кременистому (опаловому) цементі. Чорний прожилок — аргіліт
9	Те саме	Те саме	Граніт
		Округлий розтиральник	Пісковик кварцовий
		Округлий розтиральник	Граніт дрібнозернистий вивітрений з каолінізованими дрібними прожилками
10	» »	Зернотерка	Пісковик кварцовий
11	» »	Розтиральник	Граніт вивітрений
		Зернотерка	Скарн волластонітовий. Метаморфічна порода кристалічного фундаменту
12	П. м., 1984	Наковальня	Галька алевролітова
	» »	Розтиральник / точило	Галька алевролітова
	П. м., пл. 42а, 1985	Наковальня	Галька алевролітова
	П. м., пл. 9, 1986	Сокира	Сланець кристалічний
13	П. м., 2015	Зернотерка	Пісковик різнозернистий кварцовий з оксидами марганцю, чорний колір
		Те саме	Пісковик кварцовий
		Розтиральник	Те саме, середньозернистий на кременистому цементі. Чорний колір на поверхні — оксиди марганцю
14	» »	Зернотерка	Пісковик з гетерогенною мінералізацією

Примітки. *Номер* відповідає номеру пам'ятки в переліку (див. «Вступне слово»). Скорочення: п. м. — підйомний матеріал, я. — яма, пл. — площадка.

з масивнішими зернотерками. Для їхнього виготовлення використовували різні види гранітів та пісковиків, гнейс, а також чарнокіт.

Є всього два екземпляри кулеподібних розтиральників. Їх виготовлено з пісковика кварцового і граніту дрібнозернистого. Дві алевритові гальки використовувались як наковадльні. До речі, однією з них також послуговувались як розтиральником або точилом. Інші знаряддя праці представлено в колекції одиничними екземплярами. Серед них — мотика і сокира зі сланцю кристалічного.

У результаті нашої роботи вперше зібрано та проведено петрографічні визначення значної колекції знарядь праці з трипільських поселень Буго-Дністровського межиріччя. Подальше збільшення цієї бази даних, а також її глибокий аналіз, з часом дозволить зробити висновки про видобуток, походження та особливості використання кам'яної сировини давнім населенням межиріччя в епоху енеоліту.

С.А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ

За результатами сезону 2015 р. на визначення надійшли матеріали з 33 об'єктів досліджень 13 поселенських пам'яток, з яких на 10 пам'ятках автор (частково за допомогою інших учасників експедиції) отримав матеріали методом флотації. З трьох пам'яток матеріали передано на аналіз їхніми дослідниками. Зведені дані представлено у таблиці; нижче подаємо мінімально необхідні коментарі. У тексті й таблиці використано загальну нумерацію пам'яток, присвоєну у вступі до блоку природничих досліджень. Звідти також можна дізнатися стандартну інформацію про пам'ятку і дослідника; результати археологічних досліджень цих пам'яток також переважно можна знайти у цьому збірнику за відповідними прізвищами й назвами пам'яток. Нумерація об'єктів дана згідно стандартів, які використовують відповідні експедиції.

Встановлення видової приналежності проведено за морфологічними ознаками і завдяки порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; зернівки бур'янів визначено також за «Атласом-визначником бур'янів» І.В. Веселовського, А.К. Лисенка, Ю.П. Манька (К., 1988). Усі кількісні показники наведено у таблиці.

6. Тростянчик. На аналіз надано шматки зрізаноконічних виробів із глини з шурфу 1, ями 1. Проведено візуальне обстеження поверхонь виробів, а також (оскільки вироби підлягали утилізації) їхніх зламів. Виявлено плівки ячменю плівчастого і їхні відбитки; трапилися навіть відбитки фрагментів соломи до 5—7 см завдовжки. Частина плівок знаходилася у муміфікованому стані, однак у результаті найменших змін (під незначними фізичними впливами?) вони розсипаються. Зважаючи на одноманітність отриманих відбитків, а також на їхню якість (переважно плівки), можна припустити, що це відходи обмолоту / перевіювання одного врожаю, використаного для поліпшення «об'ємних» виробів з глини, що, можливо були використані для виконання якихось будівельних робіт. Статистичної цінності не представляє.

18. Хрінники. Методами флотації й промивання профільтровано частину таких заповнень: *доба пізньої бронзи*: об'єкти 8, 12; *лужицька культура*: об. 6, 7; *ранньозалізний час*: об. 2; *вельбарська культура*: об. 3; *празька культура*: об. 1; *давньоруський час*: об. 5. Отримані карбонізовані рештки за п'ятибальною шкалою мають у цілому задовільну збереженість, ближче до 4. Статистичну цінність представляє лише матеріал з об'єкта 3.

24. Северинівка. Методом флотації профільтровано матеріали з ями f та горілого шару в секторі GHc. Рештки зернівок мають збереженість ближче до двох балів, тому доволі значна кількість фрагментів не підлягає ідентифікації. Отримано статистично достатній матеріал.

25. Циркуни. Класичними методами з ями 11 розкопу XIII отримано горілу суміш органіки приблизним загальним об'ємом 300 мл. Методом флотації відфільтровано близько 30 мл зернівок. Оскільки проби, ймовірно, походили із «зернової ями», прогнозовано, отримано зернівки однієї злакової культурної рослини — ячменю плівчастого. Оскільки матеріал редукований, він статистичної цінності не представляє.

28. Вітенки. Методом флотації профільтровано по 5 відер з ям 10 і 16. Середня насиченість заповнення ями 10 — понад 83 одиниці / 10 дм^3, ями 16 — 50 одиниць / 10 дм^3. Стан матеріалу з ями 10 слід оцінити у 2—3 бали, з ями 16 — 3—4 бали. Отримано статистично достатній матеріал.

33. Мохнач. Проведено забір ґрунту у незначних кількостях (по 1—2 відра) з комплексів 79, 85, 86, 88, 90. У чотирьох випадках виявлено палеоетноботанічний матеріал. Проба з комплексу 86 була відібрана у невдалому місці: глиниста суміш, у якій були помітні включення дрібних вугликів, імовірно, утворилася у результаті руйнування архітектурної деталі споруди і апріорі не містила зернівок культурних рослин. Матеріали з інших комплексів статистичної цінності не представляють.

34. Пересопниця. Методом флотації профільтровано заповнення кількох об'єктів. Розкоп 8: житло 1, будівля 2 (по 4 відра); розкоп 9: будівля 1 (5 відер). Середня насиченість заповнення житла 1/8 — 12,5 зернівок / 10 дм^3, будівлі 2/8 — 17,5 зернівок / 10 дм^3; будівлі 1/9 — близько 40 мл / 10 дм^3. Збереженість матеріалу з об'єктів розкопу 8 слід оцінити у 4—5 балів, з будівлі 1 розкопу 9 — 1 бал. Отримано статистично достатній матеріал.

35. Коростень. Методом флотації профільтровано перевідкладений культурний шар з городища. У польових умовах вста-

новлено, що суміш складається з основних зернових: проса, ячменю, пшениць, жита, вівса, а також гороху. Отриманий матеріал зберігається у тимчасовій колекції для опрацювання і на визначення не надійшов. Зважаючи на умови забору проби (велика ймовірність того, що збіжжя зберігалося в клітях), напевно, матеріал редукований і не представляє статистичної цінності.

36. Виповзів. Методами просіювання і флотації профільтровано заповнення кількох об'єктів: об'єкти 8 і 9 (чорний і сірий прошарки) розкопу 6 (городище), 21 розкопу 10 (посад). У сірому прошарку об'єкта 9 матеріалу не виявлено. Збереженість матеріалу — 3 бали. З об'єктів 8 і 21 походить статистично достатня кількість матеріалів.

39. Ходосівка-Рославське. Методами просіювання і флотації частково профільтровано культурний шар з городища. Матеріал статистичної цінності не представляє.

40. Софіївська Борщагівка. Класичними методами відібрано близько 3—4 дм^3 заповнення об'єкта 149 (зернова яма); після перебирання вручну виділено 37 мл палеоетноботанічних матеріалів, представлених переважно зернівками вівса посівного (*Avena sativa*) з домішкою засмічувача вівсюга (*A. fatua*); решта зернівок і бур'янів представлена незначною кількістю. Незначні домішки проса, ячменю плівчастого і пшениць м'яких голозерних, виявлені серед зернівок вівса, можуть бути як випадковими домішками до посівів вівса, так і рештками збіжжя попереднього зберігання у ямі. Цікаво, що з-поміж зернівок із чотири десятки зчленувань; вочевидь, це підтверджує процес пересіювання результатів обмолоту зерна на вітрі, оскільки вони важчі за полову. Матеріал редукований, статистичної цінності не представляє. Методами просіювання і флотації профільтровано 20 відер ґрунту з об'єкта 119 (житло). Середня насиченість заповнення — 8 одиниць / 10 дм^3. Стан матеріалу — 2 бали. Отримано статистично достатній матеріал.

46. Глинське. Методами просіювання і флотації профільтровано заповнення кількох об'єктів: ями 4 і 5, а також яма з об'єкта 2013—2015 рр., об'єкт 2. Матеріал має різну збереженість; загалом — цілком задовільну, ближче до 4. Статистично достатній матеріал зібрано з заповнення об'єкта 2.

50. Меджибіж. Класичними методами у кв. У/3 на розкопі XII, на глибині 1,0—1,2 м від рівня денної поверхні поруч з плахами дерев'яної господарської споруди зібрано близько 30 мл обгорілого зерна; стан збереженості матеріалу — 5 балів. Оскільки матеріал редукований, він статистичної цінності не представляє.

* * *

Отже, з 34 палеоетноботанічних зразків, один не надійшов на визначення, два виявилися порожніми; чотири, отримані класичними методами, не мають статистичної цінності через їхню редукованість, 15 — через недостатню кількість матеріалів. Палеоетноботанічні матеріали з 12 об'єктів досліджень можуть бути проаналізовані як зернове господарство.

Кількісні показники наведено у таблиці. «Традиційний» палеоетноботанічний спектр (ПБС) за кількістю, оприлюднений у 1985 р. Н.М. Кравченко і Г.О. Пашкевич, зазвичай вводить в оману переважну більшість дослідників і сприймається як кінцевий результат. Що майже завжди приводить до хибних висновків про беззаперечне переважання проса. Тому для інтерпретації отриманих результатів потрібен інший підхід: 1) аналіз лише порівнюваних (а не всіх) показників; 2) перехід від кількісних показників до якісних. З цією метою для ПБС введено обмеження щодо матеріалу: до нього слід включати лише зернові (що з високою долею ймовірності вирощували як польові культури), без зернобобових (які можуть бути як городніми, так і польовими). Крім того, запроваджено індексацію зернівок з урахуванням різниці в масі, в основі якої лежить співвідношення маси зернівок злакових культурних рослин, а за базову одиницю взято найменшу зернівку — просо (1 зернівка … злакової культурної рослини = *n* зернівкам проса): просо — 1, ячмінь плівчастий — 5,5, пшениця двозернянка — 6,2, пшениці м'які голозерні — 5,7, жито — 4,8, овес — 3,4. Показники, розраховані таким чином (за масою — ПБС$_м$), можуть бути відображенням зернового господарства у давніх людей (рисунок).

Слід зауважити, що матеріал відображає стан зернового господарства не всього поселення за увесь період існування, а лише за час функціонування об'єкта, звідки його отримано. Яскравим прикладом цього можуть слугувати дані з поселення Війтенки. Там матеріал отримано з двох розташованих поряд, можливо синхронних, ям; показники виявилися подібними між собою, але відрізняються від ПБС$_м$, отриманого нами раніше у результаті обстеження кераміки з поселення. Цілком імовірно, що це — результат швидкої археологізації об'єктів, у результаті чого їхній вміст відображає показники чи не одного сезону.

Додамо ще кілька спостережень. На Пересопниці з будівлі 1/9 отримано надзвичайно перепалений матеріал; звідти походить велика кількість зернівок, однак просо пред-

Палеоетноботанічні визначення насіння і зернівок рослин

№ / об'єкт	Культурні											Бур'яни												Разом
	Зернові								Зернобобові															
	P. m.	*H. v.*	*H. v.* v.	*T. d.*	*T. a.*	*S. c.*	*A.* sp.	Cer.	*P. s.*	*V.* sp.	*L. c.*	*A. f.*	*B.* sp.	*Ch. a.*	*C. a.*	*E. c.*	*H. t.*	*G. a.*	*P. c.*	*R.* sp.	*S. i.*	*S.* sp.	Br.	
6/к	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
18/8	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
18/12	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
18/6	–	2	–	1	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5
18/7	–	3	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5
18/2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
18/3	8	7	–	7	3	5	–	9	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	42
18/1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
18/5	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
24/f [1]	44	37	–	27	3	39	–	68	–	–	2	1	7	–	–	–	–	24	–	–	–	–	–	253
24/GHc [2]	49	41	–	35	2	43	–	53	2	–	–	–	9	4	2	–	–	104	–	–	–	–	–	344
25/11	–	≈30 мл	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	≈30 мл
28/10	107	29	–	18	17	48	7	159	–	–	–	–	25	–	–	–	–	–	–	6	–	–	–	416
28/16 [3]	69	21	–	13	11	24	5	84	–	–	3	–	11	–	–	–	–	5	–	2	–	4	–	252
33/79 [4]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
33/85	1	1	–	–	–	1	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6
33/88 [4]	1	–	–	2	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
33/90	2	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
34/1/8	10	5	–	6	5	5	2	12	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	50
34/2/8	15	5	–	7	10	9	2	15	–	–	–	–	4	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	70
34/1/9	4	98	3	117	164	141	21	+	2	–	–	–	22	11	5	–	–	–	–	–	–	–	–	590+
35/к. ш.																								+
36/8 [6]	15	–	–	–	–	18	–	7	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	47
36/9$_{ч}$	–	–	–	–	–	4	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5
36/9$_{с}$	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
36/21 [7]	24	–	–	1	2	69	–	19	–	–	–	–	–	–	4	–	–	19	–	–	–	2	–	163

39/к. ш.[6]	4	1	–	1	–	7	–	1	1	–	–	1	–	–	–	13	–	–	–	–	–	29
40/119	29	13	–	13	11	22	9	53	1	–	8	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	163
40/149	59	9	–	–	24	–	+	+	–	2	9	+	–	–	5	–	10	–	12	4	–	24	37 мл
46/4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
46/5	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
46/я.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1
46/2[8]	41	10	–	10	8	21	2	12	–	–	–	6	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	112
50	–	5	–	2	1	≈30 мл	–	–	–	–	–	11	–	–	–	7	19	–	–	–	–	–	+

П р и м і т к и. [1] Також 1 фрагмент шкаралупи горіха ліщини (*Corylus avellana*). [2] Також 3 спечених грудочки пліок проса. [3] Також 3 фрагменти шкаралупи горіха ліщини. [4] Також кілька фрагментів шкаралупи горіха ліщини. [5] Також спечена грудочка пліок проса. [6] Також 1 фрагмент шкаралупи горіха ліщини. [7] Також 9 фрагментів шкаралупи горіха ліщини. [8] Також 12 фрагментів шкаралупи горіха ліщини.

Скорочення. *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *H. v.* v. — *Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme* (ячмінь плівчастий пляшкоподібний); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес); Cer. — Cerealia (зернові); *P. s.* — *Pisum sativum* (горох посівний); *V.* sp. — *Vicia* sp. (вика); *L. c.* — *Lens culinaris* (сочевиця); *A. f.* — *Avena fatua* (вівсюг); *Br.* sp. — *Bromus* sp. (стоколос); *Ch. a.* — *Chenopodium album* (лобода біла); *C. a.* — *Convolvulus arvensis* (березка польова); *H. t.* — *Hibiscus trionum* (гібіскус трійчастий); *G. a.* — *Galium aparine* (підмаренник чіпкий); *P. c.* — *Polygonum convolvulus* (гірчак березкоподібний); *R.* sp. — *Rumex* sp. (щавель); *S.* sp. — *Setaria* sp. (мишій); Br. — Brassicaceae (капустяні, раніше — хрестоцвітні).

ставлене незначною часткою. З огляду на це, а також на достатньо «повноцінні» ПБС, отримані з двох інших об'єктів Пересопниці, вважаємо, що реальна частка проса могла мати подібні до них показники. Підтвердженням цьому слугує й значна кількість даних, отриманих як з ранньослов'янських, так і з давньоруських пам'яток. Отже, нами запропоновано теоретичний показник проса для будівлі 1/9 на рівні, аналогічному як показникам з Пересопниці, так і інших хронологічно близьких поселень (див. рисунок: вказано пунктиром).

Також незвичними слід визнати показники з Виповзова, звідки походить статистично достатня кількість зернівок, але вони представлені переважно житом і доповнені просом. З огляду на значну кількість бур'янів, що походять з об'єктів Виповзова, ці злакові слід визнати такими, що походять з власного врожаю (а не відображають надання переваги у вживанні зернових). Такі показники нам досі невідомі з жодної зі слов'яноруських пам'яток (див. рисунок).

Цікавими й важливими для характеристики палеоекологічних умов є знахідки бур'янів. Так, на багатьох поселеннях було виявлено стоколос (бромус): нині це озимий бур'ян переважно посівів жита. Він походить із пам'яток від римського часу до Давньої Русі, однак не зафіксований у Виповзові. Між тим, його присутність у палеоетноботанічних матеріалах може свідчити про вирощування різноциклічних зернових, а відтак — і впровадження дво-, трипілля. Такі заходи слід визнати спробами впровадження агротехніки для поліпшення врожайності. Таким чином, доходимо висновку, що давні мешканці Виповзівської структури поселення не використовували прогресивних агротехнічних засобів.

Інші бур'яни також важливі для часткової реконструкції палеоекологічної ситуації і рівня розвитку землеробства. Вони можуть бути яровими і вказувати на відповідні посіви. А у поєднанні з даними про озимі бур'яни маємо підтвердження різноциклічності.

Низка бур'янів віддає перевагу різноманітним біотопам. Для деяких із них кращими умовами є піщані / супіщані ґрунти, інші гарно ростуть на частково окислених ґрунтах. Окремі види тяжіють до зволожених ділянок. Усе це в комплексному аналізі дає змогу відтворювати палеоекологічну ситуацію у навколоселищній ресурсній зоні. Ще кращі результати подібної реконструкції дає синтез даних комплексу визначень методами природничих наук.

Надзвичайно важливим для загального розуміння системи господарювання є виявлення фрагментів шкаралупи горіхів ліщини. Їх

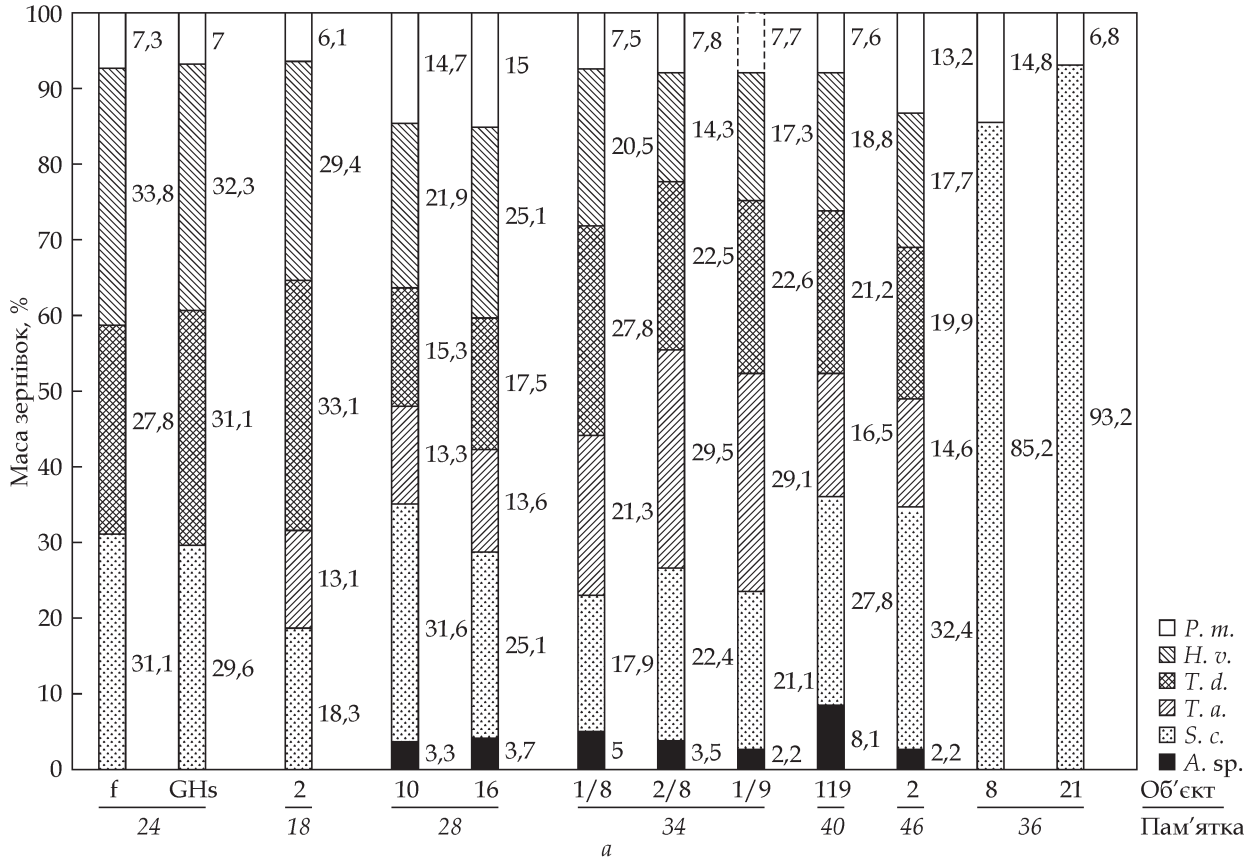

а

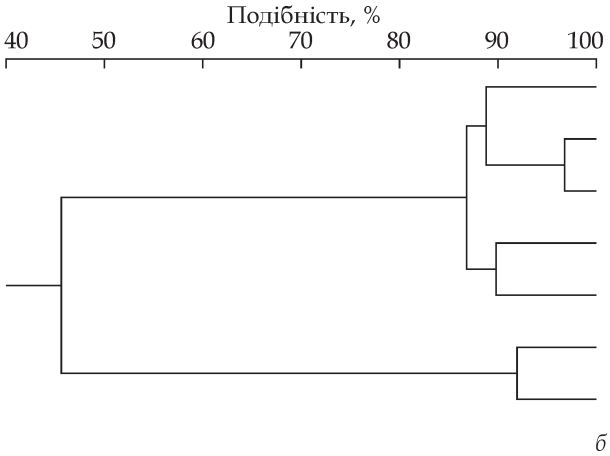

№	*34*/1/8	*34*/2/8	*34*/1/9	*40*/119	*46*/2	*36*/8	*36*/21
34/1/8	–	87	88,8	86,9	79,8	25,4	24,7
34/2/8	87	–	96,9	85,5	81,2	30,2	29,2
34/1/9	88,8	96,9	–	85,9	82,8	28,8	27,9
40/119	86,9	85,5	85,9	–	89,8	35,4	34,6
46/2	79,8	81,2	82,8	89,8	–	45,6	39,2
36/8	25,4	30,2	28,8	35,4	45,6	–	92
36/21	24,7	29,2	27,9	34,6	39,2	92	–

б

Статистичні дані зернівок злакових культурних рослин за масою: *а* — палеоетноботанічні спектри (*P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* – *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* – *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес)); *б* — кластерний аналіз матеріалів з давньоруських пам'яток

виявлено на п'яти пам'ятках у семи об'єктах. Спорадичність проведених досліджень не дає змогу оцінити ймовірну картину поширення таких знахідок, але зауважимо, що їх виявлено і в лісостеповій, і в лісовій зонах. Хронологія пам'яток, де виявлено шкаралупу — від раннього залізного віку до періоду Давньої Русі. Дерева ліщини — звичайний підлісок широколистих, а також мішаних лісів. У давнину на території півдня Східної Європи її не вирощували спеціально. Отже, знахідки шкаралупи є чітким (одним з доволі рідкісних) доказом існування привласнюючої форми господарювання, а точніше — однієї з трьох її галузей — збиральництва.

Подальші систематичні дослідження палеоетноботанічних матеріалів дадуть змогу деталізувати висновки щодо поширеності різних видів культурних рослин, хронологічних змін у ПБС, рівня розвитку землеробства, розповсюдження збиральництва тощо, а також у синтезі з іншими визначеннями методами природничих наук (здебільшого — біологічного напряму) допоможуть у відтворенні палеоекологіних умов та еко-господарської діяльності у давнину.

М.С. Сергєєва

ПАЛЕОДЕНДРОЛОГІЧНІ ТА АНТРАКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Породи дерева визначені за мікроструктурою по трьох розрізах, за допомогою мікроскопа з подальшим порівнянням отриманих результатів із даними визначників деревини. За відносно задовільної збереженості деревини або вугілля, породу дерева визначають до роду. Визначення до виду можливе в окремих випадках із певними застереженнями; наприклад, коли йдеться про єдиний вид для визначеного ареалу. Насамперед це стосується сосни звичайної (*Pinus silvestris*) і ясена звичайного (*Fraxinus excelsior*).

1. ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ ДЕРЕВ'ЯНИХ АРТЕФАКТІВ

43. Манжелія. На аналіз поступили зразки дерева від дерев'яних артефактів і дрібного вугілля з заповнення кліті давньоруського часу. Вивчення дерев'яних артефактів дало такі результати:

- дерево від конструкції кліті (5 екз., включаючи три колоди), всі — дуб;
- бондарна посудина — сосна;
- точена посудина — клен;
- два руків'я — клен;
- рештки веретен (принаймні 3 екз.) — клен, ясен, горобина;
- фрагмент прядильного гребеня — клен;
- дрібні фрагменти невизначених виробів (4 екз.) — клен, дуб, тополя / осика, ясен.

Крім того, у заповненні кліті виявлене дрібне вугілля (стигла деревина і гілки), репрезентоване такими породами: сосна (2 екз), дуб (25 екз.), тополя / осика (4 екз.), ясен (2 екз.), клен (2 екз.), ільмові (1 екз.).

На обох пам'ятках визначена деревина загалом відповідає традиційним видам сировини для кожної категорії продукції давньоруського часу, виявленим раніше на інших пам'ятках: будівельні матеріали, бондарні, точені, різьблені вироби. Можливості для аналізу деревини для веретен (Манжелія) з'явилися уперше.

44. Київ, Поштова площа. Збереженість дерева задовільна, що сприяло визначенню деревини — матеріалу виявлених артефактів. Дерево здебільшого не обвуглене.

Дерев'яні артефакти XII—XIII ст.:

- клепка невеликої бондарної посудини — сосна;
- кілки, 3 екз. — сосна;
- два фрагменти обвугленого дерева — сосна, дуб.

Дерев'яні артефакти XVII — першої половини XIX ст. репрезентовані руків'ям знаряддя з вільхи і фрагментом ще одного руків'я з сосни, деталлю водогону з дуба. Серед матеріалів є також деталі конструкції з сосни (3 зразки) і дуба (один зразок), кілки з сосни (5 екз.), дуба (4 екз.) і тополі / осики (1 екз.). Виявлені також фрагменти деревини (обстругані гілки, бруски) з дуба (8 екз.) і сосни (3 екз.).

2. АНТРАКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

18. Хрінники. Вугілля походить із двох об'єктів різних періодів — об'єкт 6 лужицької культури і об'єкт 5 давньоруського часу. Все вугілля з об. 6 (5 екз.) належать дубу, вугілля з об. 5 — репрезентоване дубом (3 екз.) і широколистяними породами, що не піддаються визначенню (8 екз.), серед яких 2 екз. — розсіяно-судинні. Через невелику кількість зразків і їхні дрібні розміри матеріали не підлягають скільки-небудь точній інтерпретації.

24. Северинівка. Поселення доби раннього заліза. На аналіз надійшов 161 зразок обвугленого дерева, яке походить із двох об'єктів (яма f [1] і попеловий шар). До роду визначено 65 екземплярів вугілля, як широколистяні — 53 екз., як широколистяні розсіяно-судинні породи — 43 екз. Серед вугілля з ями присутні такі породи:

- дуб (15 екз.);
- граб (4 екз.);
- тополя / осика (7 екз.);
- клен (2 екз.);
- ясен (1 екз.).

Усі досліджені зразки — стигла деревина. У попеловому шарі виявлені:

- граб (23 екз.);
- дуб (10 екз.);
- клен (3 екз.).

Серед досліджених зразків переважно стигла деревина, проте також є гілки і сучки. Загалом в ямі переважає дубове вугілля, є також нечисленні зразки обвугленого дерева інших порід. В іншому комплексі (по-

[1] Нумерація об'єктів у тексті відповідає такій у польовій документації.

Деревні породи, виявлені на різних пам'ятках

№	Дерево, кількість / % від визначених													
	Сосна звичайна (*Pinus sylvestris*)	Дуб (*Quercus* sp.)	Ясен звичайний (*Fraxinus excelsior*)	Ільмові (Ulmaceae)	Клен (*Acer* sp.)	Тополя / осика (*Populus* sp.)	Верба (*Salix* sp.)	Береза (*Betula* sp.)	Вільха (*Alnus* Mill.)	Ліщина (*Corylus* sp.)	Граб (*Carpinus Sp.*)	Липа (*Tilia* sp.)	Горобина (*Sorbus* sp.)	Розові (Rosaceae)
18 [1]	—	5 / 100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18 [2]	—	3 / 100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24	—	25 / 38,5	1 / 1,5	—	5 / 7,7	7 / 10,8	—	—	—	—	27 / 41,5	—	—	—
34	32 / 71,1	13 / 28,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
36	18 / 69,2	2 / 7,7	3 / 11,5	—	—	2 / 7,7	—	1/ 3,9	—	—	—	—	—	—
39	7 / 38,9	4 / 22,2	1 / 5,6	—	2 / 11,1	1 / 5,6	1 / 5,6		1 / 5,6				1 / 5,6	
41	—	6 / 100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
42	19 / 70,4	8 / 29,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
43	3 / 6,1	31 / 63,3	4 / 8,2	1 / 2	4 / 8,2	5 / 10,2	—	—	—	—	—	—	1 / 2	—
44 [3]	5 / 83,3	1 / 16,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
44 [4]	12 / 42,9	14 / 50	—	—	—	1 / 3,5	—	—	1 / 3,5	—	—	—	—	—
46	39 /9,1	263 / 61,5	45 / 10,5	8 / 1,9	1 / 0,2	58 / 13,6	4 / 0,9	—	1 / 0,2	4 / 0,9	—	2 / 0,5	2 / 0,5	1 / 0,2

П р и м і т к а. *Номер* відповідає номеру пам'ятки в переліку (див. «Вступне слово»). [1] Об'єкт лужицької культури; [2] давньоруський об'єкт; [3] давньоруський культурний шар; [4] культурний шар XVII — першої половини XIX ст.

пеловий шар) повністю переважає грабове вугілля, дуб на другому місці. Окремими вуглинками репрезентований клен. Наявність серед вугілля гілок дозволяє інтерпретувати деревину як залишки палива. Зазначимо, що грабові дрова розглядаються як цінний вид палива до теперішнього часу. Дуб також є одним з поширених видів палива. Щодо вугілля з ями f, воно різноманітніше за породами і дуже дрібне, що не дає можливості для його точної інтерпретації.

34. Пересопниця. Досліджено вугілля з двох комплексів (житла). В одному з них серед вугілля переважає сосна (32 екз.), зафіксовано також дуб (2 екз.) і невизначені широколистяні породи (5 екз.). Представлена стигла деревина і гілки. Більшість зразків вугілля походить з ями біля печі. Місце концентрації вугілля і наявність серед його зразків гілок дозволяє інтерпретувати матеріал як залишки палива. Зразки з іншого житла репрезентовані дубом (11 екз.), 3 екз. належать невизначеним листяним породам. Через розміри і стан збереження обвугленого дерева його інтерпретація здається неможливою.

36. Виповзів. Проаналізовано обвуглене дерево з двох об'єктів (посад, розкоп 9, сп. 22 і розкоп 10, сп. 21). Зі споруди 22 залишки трьох обвуглених колод від конструкції стін визначені як сосна. Деревина ще однієї колоди, виявленої біля печі, визначається як береза. Розташування березової колоди біля печі дозволяє трактувати її як залишки палива, особливо враховуючи цінність березових дров, неодноразово підтверджену етнографічними матеріалами.

Зі споруди 21 походить соснова колода від конструкцій. Також звідси проаналізовано 22 зразки дрібного вугілля. Більшість вугілля належить сосні (14 екз.). 3 екземпляри вугликів визначені як ясен, по 2 екз. — тополя / осика і дуб. Один екземпляр належить дереву широколистяної породи, рід дерева не визначається.

39. Ходосівка-Рославське. На аналіз надійшли 24 екземпляри дрібного вугілля з культурного шару. З них 7 екземплярів належить сосні, 4 — дубу, 2 — клену. По одному екземпляру репрезентована деревина ясена, тополі / осики, верби, горобини і вільхи. 6 екземплярів не піддаються визначенню. Через те, що матеріали виявлені поза об'єктами і мають дрібні розміри, вони не підлягають точній інтерпретації.

41. Іванків. На визначення порід дерева надійшли 6 екз. дрібного вугілля з давньоруської споруди. Усі визначені як дуб.

42. Вишгород. Матеріал походить із двох об'єктів і культурного шару. Вугілля розподіляється так: споруда 1 — сосна (2 екз.), споруда 2 — сосна (4 екз.), дуб (8 екз.), невизначене широколистяне (1 екз.). У культурному шарі виявлено горілу деревину сосни (13 екз.).

46. Глинське. На аналіз надійшло 623 зразки вугілля з культурного шару і 8 археоло-

гічних комплексів, серед яких окремо слід виділити кузню і вогнище. З отриманих зразків вугілля визначено 428 екз.

Через велику вибірку і можливість точної інтерпретації матеріалу особливий інтерес представляє вугілля з кузні. Його вивчення дозволяє поставити питання про використання різних видів палива для деяких виробничих процесів.

Результати дослідження вугілля з кузні такі.

Всього визначено 314 екземплярів вугілля. З них:

- дуб — 213 (67,8 %);
- тополя / осика — 49 (15,6 %);
- ясен — 37 (11,8 %);
- ільмові — 6 (1,9 %);
- ліщина — 3 (1 %);
- верба — 2 (0,6 %);
- клен — 1 (0,3 %);
- вільха — 1 (0,3 %);
- горобина — 1 (0,3 %);
- розові (груша або яблуня) — 1 (0,3 %).

Як видно з наведених даних, у вибірці цілком переважає дуб. Він репрезентований переважно стиглою деревиною, проте зустрічаються нечисленні гілки. Отже, ймовірно, мала місце спеціальна заготовка дерева на паливо, коли використовували всі його частини. Друге і третє місце посідають, відповідно, тополя / осика і ясен. Отже, цим деревам віддавали перевагу як технічному паливу. Інші породи дерева репрезентовані окремими екземплярами. Можна вважати, що їх використовували нерегулярно, вони потрапили до комплексу як матеріал для розпалювання вогню. Матеріали пізнього часу також свідчать про популярність трьох зазначених порід дерева як палива, яке використовували як у господарстві, так і в виробничому процесі.

Також виділимо матеріали з вогнища, репрезентовані різними породами дерева, яке могло слугувати паливом: дуб (6 екз.), тополя / осика (2 екз.), верба (2 екз.), ясен (1 екз.) — відповідно 54,6 %; 18,1 %; 18,1 %; 9,1 %, проте через невелику вибірку (всього 11 екз.) не можна говорити про надання переваги тому чи іншому виду палива.

Основні результати. Досліджені пам'ятки розташовані на території Полісся і лісостепу. Вся визначена деревина належить місцевим породам, характерним і для широколистяних лісів, і для лісових масивів лісостепової зони. Розподіл порід дерев представлений у таблиці. Як видно, він неоднаковий на різних пам'ятках, що може демонструвати місцеві особливості сировинної бази деревообробного виробництва і господарства на рівні не лише природних зон, але й окремих мікрорегіонів. Проте у більшості випадків найбільш значущою деревиною, яку могли використовувати з різною метою виглядає сосна (в ареалі її виростання) і дуб (скрізь). Доля соснової деревини у виробництві і господарстві збільшується у бік лісової зони, де вона посідала значне місце серед деревної рослинності, а отже й збільшувалася її роль як ділової деревини. Дубова деревина зафіксована на всіх досліджених пам'ятках.

Аналіз матеріалу дерев'яних артефактів ще раз підтвердив простежені раніше особливості використання певних видів сировини для виробництва різних категорій деревообробної продукції. Виявлення решток горілого дерева, які слушно інтерпретувати як паливо для побуту і виробництва (Северинівка, Пересопниця, Глинське, Виповзів) дозволяє поставити питання про його склад і можливі принципи відбору з урахуванням теплотворних властивостей різних деревних порід для створення потрібного температурного режиму опалення.

Дрібне вугілля не завжди дає можливість для інтерпретації. Зв'язок з археологічними комплексами дозволяє вбачати у ньому залишки конструкцій або виробів, а отже трактувати як приклади ділової деревини. Матеріали з культурного шару надають додаткову інформацію для характеристики рослинності в мікрорегіоні в окремі історичні періоди.

Л.В. Горобець

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕШТОК ПТАХІВ

За результатами сезону 2015 р. на визначення надійшли матеріали з 3 пам'яток: Хрінники, Дубенський замок та Харківська фортеця. Рештки визначали за допомогою остеологічної колекції палеонтологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України та Зоологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Усі описані матеріали зберігаються в допоміжному фонді Національного науково-природничого музею НАН України (м. Київ). Представленість різних елементів скелета птахів наведена у таблиці.

18. Хрінники. В об'єкті вельбарської культури виявлено дві кістки птахів: праву цівку тетерука та кігтеву фалангу орлана-білохвоста (номери зберігання: NMNHU-P AZ-5794 та NMNHU-P AZ-5795).

52. Дубенський замок. Рештки птахів виявлені в шарі сміттєвого скупчення 0,2—0,4 м завтовшки, дослідженого в розкопах на північному схилі берега р. Іква. У верхній частині схилу сміттєвий шар розташований на глибині 2,2 м, у нижній — 3,7 м. До смітника регулярно потрапляли викиди з розташованої неподалік кухні, про що свідчать численні фрагменти кухонного і столового посуду, залізних і скляних виробів, різноманітний остеологічний матеріал. Виявлено 111 решток птахів (номери зберігання: NMNHU-P AZ-5568 — NMNHU-P AZ-5679).

Більшість решток належало курці домашній: 77 кісток (мінімальна кількість особин (МКО) — 15, серед яких щонайменше 6 були самцями). Також представлені мисливські види: крижень (5 кісток, щонайменше від 3 особин), широконіска (1 кістка), глушець (1 кістка), тетерук (3 кістки, щонайменше від 2 особин), куріпка сіра (2 кістки, ймовірно від 1 особини). Частина решток може належати як домашнім так і диким тваринам.

Представленість різних елементів скелету серед визначених решток птахів

Кістка	Пам'ятка														Разом
	Хрінники		Дубенський замок								Харківська фортеця				
	Тетерук	Орлан-білохвіст	Крижень	Широконіска	Гуска сіра / домашня	Голуб сизий / синяк	Глушець	Тетерук	Куріпка сіра	Курка домашня	Гуска домашня	Качка домашня	Курка домашня	Ворона сіра	
Череп	—	—	—	—	1	—	—	—	—	5	—	—	—	—	6
Нижня щелепа	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Грудина	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—	3	—	6
Вилочка	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	—	1	1	—	5
Вороняча	—	—	—	—	1	—	—	—	—	6	—	—	—	—	7
Лопатка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2
Плечова	—	—	—	—	3	1	—	1	—	7	1	—	—	—	13
Ліктьова	—	—	3	1	2	—	—	—	—	8	2	—	1	—	17
Променева	—	—	—	—	6	—	1	—	1	2	2	—	—	—	12
Пряжка	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	3
Складний криж	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2
Стегнова	—	—	—	—	1	—	—	—	—	10	—	—	2	—	13
Тібіотарзальна	—	—	—	—	4	—	—	—	1	14	—	—	3	—	22
Цівка	1	—	2	—	1	—	—	2	—	19	—	—	1	1	27
Фаланга	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Кігтева фаланга	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Разом	1	1	5	1	22	1	1	3	2	76	11	1	12	1	138

Це стосується 22 кісток гуски (МКО — 4) та однієї кістки голуба. Імовірніше, що гуси були домашніми, проте морфометричний аналіз із використанням тесту Манна-Уітні не дає остаточної впевненості. Розміри голуба ближчі до дикого виду — голуба-синяка, але частково перекриваються із розміром одомашненого голуба-сизого.

60. Харківська фортеця. Загалом виявлено 25 решток птахів (номери зберігання: NMNHU-P AZ-5531 — NMNHU-P AZ-5535; NMNHU-P AZ-5539 — NMNHU-P AZ-5541; NMNHU-P AZ-5543 — NMNHU-P AZ-5550; NMNHU-P AZ-5555; NMNHU-P AZ-5557 — NMNHU-P AZ-5563; NMNHU-P AZ-5565). На пам'ятці виявлено рештки ссавців, у тому числі й мисливських видів. З-поміж решток птахів більша частина належала домашнім формам: 11 решток гуски домашньої (МКО —5), одна кістка качки домашньої, 12 решток курки домашньої (МКО — 7) та одна кістка ворони сірої.

* * *

Загальна кількість опрацьованих решток птахів незначна, статистичній обробці може підлягати лише вибірка із Дубенського замку. Варто зауважити, що обстежені пам'ятки представляють історичні епохи, найгірше досліджені для території України щодо видового складу птахів. Тому кожна нова кістка представляє наукову цінність, дозволяючи в майбутньому зробити узагальнення з цього питання. Пам'ятки Дубенський замок і Харківська фортеця демонструють високу частку домашніх птахів. Матеріали із Дубенського замку, де визначено більше сотні кісток, можна порівняти з пам'ятками X—XIII ст. н. е., опрацьованими й оприлюдненими нами у співавторстві 2016 р. Помітно, що лише в Дубенському замку понад половину МКО становлять домашні кури, тоді як у раніші часи переважали мисливські види. Очевидно, у проміжку XIII—XVI ст. н. е. відбулись суттєві зміни в ролі птахів у господарстві, і птахівництво почало переважати над полюванням на птахів. Дані з Харківської фортеці, де майже всі птахи є домашніми (за винятком ворони, яка могла потрапити випадково), підтверджують це припущення, хоча слід приймати до уваги незначну вибірку.

Згідно із загальноприйнятими археозоологічними методиками, наявність решток курчат вказує на високу ймовірність того, що птахів вирощували безпосередньо на місці, а не привозили звіддаля. І в Дубенському замку, і в Харківській фортеці наявні молоді кури: в Дубно щонайменше 6 особин з 15 мінімально можливих, на підставі чого можна стверджувати утримання курей на території об'єкта; у Харкові — одна особина із 7 мінімально можливих, що дає підстави припускати утримання курей, але необхідні подальші дослідження.

У період відкладання яєць у трубчастих кістках самок птахів формується медулярна тканина, яка добре зберігається у викопному стані не лише голоценових решток, але й давніших. Серед кісток, виявлених у Дубенському замку, кістки сірої куріпки та однієї (із трьох) особин крижня мали медулярну тканину, тобто їх вполювали у гніздовий сезон. Це вирізняє Дубенський замок з-поміж раніших пам'яток із території України, де знайдено рештки переважної більшості птахів, здобутих у період осінніх міграцій та/або зимівлі. Із домашньої птиці з території Дубенського замку щонайменше 3 курки (тобто всі, або майже всі, мінімально можлива кількість дорослих самок — 3) було зарізано в період відкладання яєць, у Харківській фортеці — щонайменше 2 особини (із 6 дорослих). Така висока частка курей із медулярною тканиною непритаманна для більшості пам'яток. Очевидно це пояснюється багатством мешканців Дубенського замку та Харківської фортеці, для яких яйценосність курки не становила особливої цінності.

За основними морфометричними показниками рештки курей із обох пам'яток близькі до курей, виявлених в шарах X—XIII ст. н. е. і дещо менші за сучасну безпородну курку з території України.

Матеріали з Хрінників незначні і становлять цінність лише як доповнення до періоду, мало дослідженого в археорнітологічному плані. Тетерук є типовим видом Полісся і в наші дні, орлан-білохвіст нині в регіоні відсутній, але в минулому був типовим мешканцем прибережних територій.

Є.Ю. Яніш

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

15. Ратнів II. Об'єм вибірки — 2048 фрагментів, з них 2052 — кістки ссавців, 40 — птахів, 2 — риб, 6 — рептилій, 19 мушлів молюсків та 1 рак (?). Більша частина кісток диких видів (без врахування гризунів) походить з об'єкта 66 (Київська Русь, IX ст. н. е.), по одному зубу ведмедя та бобра знайдено в матеріалі з об'єкта 59 (рання бронза, межановецька культура 2700—2200 рр. до н. е.), можливо, мали ритуальне значення. В одному випадку виявлено кістку кабана з шурфу на о. Коляда (межановецька культура). Відсутність диких видів з інших об'єктів може свідчити як про невелике значення полювання у мешканців цих поселень, так і про недостатність вибірки.

З домашніх тварин у матеріалі представлені: бик свійський, кінь свійський, свиня свійська, вівця свійська, коза свійська та собака свійський. Крім того, 79 кісток належать гризунам, зокрема хом'яку звичайному (*Cricetus cricetus*). Представленість видів близька по всіх об'єктах. За абсолютною кількістю визначених кісток серед ссавців домінує дрібна рогата худоба — 36,5 % (n = 238), потім велика рогата худоба — 23,5 % (n = 153) та свиня свійська — 18,6 % (n = 121). Усі 6 домашніх видів ссавців представлені в об'єкті 4 (милоградська культура, ранній залізний вік VIII—VII ст. до н. е.) та № 59. Кістки собаки також були у багатьох об'єктах, при цьому в об'єкті 4 знайдено ребра собак палевого кольору, що свідчить про вплив високої температури. Звідти ж походить більша частина залишків собак. Не виключено, що їх вживали в їжу.

Значний відсоток свині в матеріалі, а також кістки бобра, кабана та ведмедя свідчать про наявність значних за площею лісів біля поселення. У низці випадків визначений вік тварин на момент загибелі. Ймовірно, забій тварин і полювання проводили цілорічно, але найінтенсивніше — у літній і осінній періоди.

Крім того, в матеріалі присутні кістки курки свійської (*Gallus gallus*), а також невизначені до виду в результаті фрагментованості кістки птахів. Наявність кісток курки свійської, при цьому кісток самців і самок (під питанням — молодої особини) вказує на розвиток птахівництва. Усі знайдені мушлі молюсків належать до виду перловиця річкова (*Unio* sp.). Ймовірно, перловиць, як і черепах, вживали у їжу.

Цікава знахідка з об'єкта 4 (милоградська культура): обгорілий жорновок — утворення, яке знаходиться у головогруді десятиногих ракоподібних (річкових раків *Astacus* sp.). Якщо визначення підтвердиться, це свідчитиме про те, що місцеві жителі вживали в їжу не лише черепах і перловиць, а й раків (що з одного боку, досить очевидно, але з іншого — підтвердження знахідок залишків річкових раків з археологічних розкопок нам невідомі). Крім того, раки дуже чутливі до забруднення води. Таким чином, якщо визначення вірне, вода водойми, звідки він був виловлений, була чиста, влітку прогрівалась до 16—22 °С, а глибина водойми склала 3—5 м (з ямами до 7—12 м).

Крім того, знайдено кістки риб — сазана і щуки. Для риб реконструйовані довжина тіла, орієнтовна вага та вік.

Припускаємо, що основним джерелом їжі тваринного походження було тваринництво. Полювання та риболовля мали суттєво менше значення у житті місцевого населення.

22. Перещепине. Об'єм вибірки — 354 кістки ссавців. Більшість (89,8 %) визначених кісток ссавців належать свійським тваринам. У матеріалі присутні кістки 6 видів ссавців, з них 5 — свійські: бик свійський, кінь свійський, вівця свійська, коза свійська і собака свійський. Із диких ссавців виявлені лише кістки кабана.

За абсолютною кількістю кісток із кургану домінує ВРХ — 80,3 % (з урахуванням невизначених до виду кісток, але які за розмірними характеристиками можуть бути зараховані до ВРХ), потім йде ДРХ (16,8 %). Визначені до виду бик свійський та кінь представлені одиничними кістками.

Забій худоби відбувався наприкінці літа — восени. В одному випадку виявлено патологію на кістці. На променевій кістці кабана — розростання, яке є наслідком запалення від травми або навантаження.

23. Перше Поле. Об'єм вибірки — 318 кісток ссавців. Представлені залишки 6 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, вівця свійська, коза свійська та собака свійський). На поселенні переважало прижиттєве використання худоби, хоча в їжу її також використовували. Забій худоби відбувався наприкінці літа — восени. В одному випадку виявлено патологію — гіпоплазію зуба коня, що свідчить про недостатнє харчування тварини в молодому віці.

24. Северинівка. Під час розкопок виявлено 1454 фрагменти кісток ссавців (визначення Є.Ю. Яніш, М.В. Кублія). Найбільша кількість фрагментів кісток належить бику домашньому (*Bos taurus taurus*). Серед тих ідентифікованих — 312 фрагментів. Друге місце за кількістю фрагментів (287) належить дрібній рогатій худобі (ДРХ). Кінь свійський (*Equus ferus caballus*) за кількістю фрагментів кісток (116) посідає третє місце. Про вживання коней у їжу свідчать надрізки і погризи собак. Визначених фрагментів кісток свині домашньої (*Sus scrofa domesticus*) було 111. 29 фрагментів кісток належали кабану (*Sus scrofa*). Собакам домашнім (*Canis familiaris*) належало 27 кісток. Бобру (*Castor fiber*) належало три кістки. Ймовірно, 1 тазова кістка із відвалу центрального розкопу належала оленю благородному (*Cervus elaphus*). Також у квадраті G71a h200 було знайдено 1 кістку птаха. Таким чином, на пам'ятці за кількістю визначених фрагментів перше місце посідав бик свійський, на другому була ДРХ, на третьому кінь. У меншій кількості визначено кістки свині свійської, кабана дикого, собаки свійського, бобра й оленя.

Крім того, Є.Ю. Яніш визначила 727 фрагментів тваринного походження, з них 549 — ссавці, 3 — птахи та 175 — риби. Усього зареєстровані представники семи видів риб: сазан (*Cyprinus carpio*), плітка (*Rutilus rutilus*), плоскирка (*Blicca bjoerkna*), лящ (*Abramis brama*), підуст звичайний (*Chondrostoma nasus*), окунь (*Perca fluviatilis*), щука (*Esox lucius*). Вважаємо, що ці види, за винятком підуста, були основними промисловими видами для мешканців низки поселень на малих ріках лісостепової зони, межі лісостепової та лісової, а в деяких випадках і лісової зон; припускаємо, що у досліджуваний період на тій ділянці, де був впійманий підуст, річка мала досить інтенсивну течію. Ймовірно, значний відсоток дрібної і нестатевозрілої риби пов'язаний із випадками недостатньої наявності їжі на поселенні, яка була викликана якимись зовнішніми факторами.

На першому місці за абсолютною кількістю кісток у матеріалі знаходиться плітка — 72,5 % (n = 37), усі інші види представлені одиничними екземплярами.

Крім того, проведені визначення 15 екземплярів молюсків: *Vallonia pulchella* — 3 екз.; *Vallonia costata* — 1 екз.; *Chondrula tridens* — мінімум 2 екз.; *Discus rotundatus* — 1 екз.; *Cepaea vindobonensis* — 3 екз.; *Succinella oblonga* — 2 екз.; *Euomphalia strigella* — 3 екз. (визначення к. б. н. І.О. Балашова).

За результатами комплексних досліджень археозоологічного матеріалу вважаємо, що навколо поселення був лісостеп із досить великим широколистяним лісом над річкою, який близько підходив до поселення, та ділянки степу. Річка мала глибокі ділянки зі швидкою течією та перекатами, а також достатню кількість кисню для мешкання оксифільних видів та відносну прозорість. Видовий склад ссавців у матеріалі представлений типовими для лісостепової фауни видами, а риб — видами, типовими для малих і середніх річок Чорноморського басейну. Бобри з місцевої популяції, ймовірно не будували хатки, а рили нори в березі. Видовий склад ссавців, гіпоплазія зубів у низці видів і видовий склад молюсків також свідчать про заліснені території з незначними відкритими просторами.

26. Ольвія. Об'єм вибірки — 2015 залишків тваринного походження, з них 1923 — кістки ссавців, 4 — кістки птахів, 57 — кістки риб, 1 кістка рептилій та 3 молюски.

Визначено 7 видів риб: осетр руський, севрюга, стерлядь, сазан, вирізуб, судак і сом. Видовий склад риб характерний для Північного Причорномор'я, крім того, ці види належать до основних промислових видів риб Ольвії та її хори.

Визначено 8 видів ссавців, чотири з яких є основними сільськогосподарськими видами: ВРХ (включаючи вола), кінь, вівця та коза свійські, свиня свійська, собака свійський, а також два диких види — кабан та заєць-русак.

Усі кістки птахів не визначені до виду. Кістки рептилій належать виду черепаха болотяна. З молюсків знайдені мушлі мідії (*Mytilus* sp.), останні два види могли бути використані в їжу, а також як сировина для виробів. Також їхня наявність свідчить про те, що місцеве населення використовувало різноманітні харчові ресурси. Забій худоби відбувався наприкінці літа — восени.

Анатомічний спектр кісток собак та коней дозволяє припустити, що місцеве населення вживало їх у їжу. Крім того, досліджене окреме, ймовірно ритуальне поховання собаки, де представлений майже повний скелет, за винятком кісток черепа та частини шийних хребців. Реконструйовані основні пропорції тіла собаки.

Оброблена нижня щелепа коня дозволяє зарахувати її до знарядь праці — тупиків, використовуваних для вичинки шкір. Ця знахідка може вказувати на наявність неподалік відповідного виробництва.

34. Пересопниця. Об'єм вибірки незначний — 41 фрагмент тваринного походження, з них 11 — кістки ссавців, 2 — кістки птахів, 14 — фрагменти шкаралупи пташиних яєць, 14 — залишки риб (з них 12 — луска). Виявлено 2 види риб: лящ (*Abramis brama*) та окунь (*Perca fluviatilis*). Невизна-

чена луска — циклоїдного типу і належить представникам ряду коропові. Обидва види входять до складу основних промислових видів для мешканців поселень малих та середніх рік Чорноморського басейну.

36. Виповзів. Об'єм вибірки — 50 кісток тварин, з них 45 — кістки і луска риб, 3 — ссавців та 2 — птахів. Риби представлені 5 видами (щука, окунь, судак, карась?, плоскирка), типовими для іхтіофауни малих і середніх річок Чорноморського басейну. У матеріалі переважають залишки щуки, на другому місці окунь. Щука, окунь і судак належать до основних промислових видів на поселеннях малих і середніх річок лісостепу та Полісся України як в історичному минулому, так і в теперішній час. Вік і розмір риб дозволяє припустити вилов сітковими або гачковими знаряддями, але необхідні подальші дослідження. Наявність кісток риб, птахів і ссавців (зуб бика домашнього?) вказують на максимально різноманітне використання доступних харчових ресурсів.

43. Манжелія. Об'єм вибірки — 998 фрагментів тваринного походження. З них 6 кісток належали ссавцям, 5 кісток та 986 фрагментів луски — рибам. Крім того, знайдено один надкрилок жорсткокрилої комахи. Визначені залишки 3 видів риб: сазана, окуня та щуки. Також визначений вік риб, виявлені 10 вікових категорій. Точний вік визначений за 63 екземплярами луски і 3 хребцями, більшість риб мала вік ≥4 років (максимальна кількість особин припадає на 2-, 5- та 9-річні екземпляри), були дорослими та досягали середніх і великих розмірів. Ймовірно, ці риби були виловлені за допомогою гачкових знарядь або сіток із вічками середнього й великого розміру. Напевно, великі сазани були виловлені на руслі Нижнього Псла, тоді як окунь і щука могли бути виловлені й у невеликому притоці Псла — р. Манжелійка, біля якої розташоване городище.

46. Глинське. Об'єм вибірки — 1559 залишків тваринного походження, з них 654 — кістки ссавців, 96 — птахів, 39 — фрагменти шкаралупи пташиних яєць, 752 — залишки риб (з них 389 — луска), 17 — молюски та 1 — надкрилок жука. Визначені представники 10 видів риб: севрюга (*Acipenser stellatus*), стерлядь (*Acipenser ruthenus*), сазан (*Cyprinus carpio*), плітка (*Rutilus rutilus*), плоскирка (*Blicca bjoerkna*), лящ (*Abramis brama*), краснопірка (*Scardinius erythrophthalmus*), судак (*Stizostedion lucioperca*), окунь (*Perca fluviatilis*) і щука (*Esox lucius*).

Найчастіше в археозоологічному матеріалі з досліджуваної пам'ятки зустрічається окунь — 30,2 % (n = 231), на другому місці сазан і плітка — 2,1 % (n = 16), на третьому щука — 1,7 % (n = 13), всі інші види представлені одиничними екземплярами. Знахідка залишків севрюги і стерляді, які були виловлені у Ворсклі, є важливими для розуміння динаміки ареалів цих видів. Виявлені 12 вікових категорій, мода припадає на 3-річних особин (33,7 %). Основну частину (66,7 %) становлять статевозрілі особини дрібного й середнього розміру, типові для іхтіофауни чорноморського басейну.

Значний відсоток молодих риб (33,3 %), віком 1—2 роки, в тому числі мінімального розміру 5,6 та 7,3 см вказує на відлов фактично будь-якої риби, без градації на велику чи дрібну, яку зазвичай не ловлять. Ця ситуація може опосередковано вказувати на нестачу їжі на поселенні. Крім того, це може бути результатом невибірковості знарядь, якими рибу ловили.

З 654 кісток ссавців нами визначені кістки свині домашньої (*Sus scrofa domesticus*) і дрібної рогатої худоби (ДРХ). У зв'язку з дуже значним подрібненням кісток більшість із них визначити неможливо. Також знайдено нижній зуб хижака середнього розміру, можливо лисиці (*Vulpes vulpes*). Крім того, виявлено 97 кісток гризунів, з них 4 кістки належать полівкам, ще 14 — мишоподібним гризунам.

З 96 кісток птахів визначено до виду дві — вони належали курці свійській (*Gallus gallus*), причому одна з них належала самцю (півню). Структура шкаралупи, радіус її кривизни та загальний контекст дозволяють ідентифікувати знайдені фрагменти як залишки курячих яєць. Сліди вогню на кістках ссавців та птахів вказують на їхню приналежність до категорії кухонних залишків.

Черепашки молюсків визначені к. б. н. І.О. Балашовим. Виявлено 3 особини *Vallonia pulchella*, 7 — *Vallonia costata*, 2 — *Chondrula tridens* та по одній *Succinella oblonga* та *Cochlicopa lubricella*.

Молюски — стенотопні види, за ареалом яких у ряді випадків можна реконструювати палеоландшафти минулого. У цьому випадку, частина видів еврибіонтні, тоді як *Chondrula tridens* здебільшого віддає перевагу степовим біотопам, хоча може інколи мешкати й на луках.

На поселенні Глинське було розвинене тваринництво і птахівництво, рибна ловля також відігравала важливу роль у житті місцевого населення.

49. Мангуп-Кале. Об'єм вибірки — 5259 фрагментів, з них 5179 — кістки ссавців, 78 — кістки птахів та 2 — кістки риб. У матеріалі є залишки 11 видів ссавців: бик свійський, кінь свійський, вівця свійська, коза свійська й собака свійський, кіт свійський, осел європейський, а також кабан, козуля і заєць-русак.

З риб знайдено залишки двох видів — калкана чорноморського й осетра руського, з птахів — курки свійської й гуски свійської (?). Для кількох екземплярів реконструйовано довжину тіла, орієнтовні масу і вік. Так, переважно риби були статевозрілими особинами середнього для свого виду розміру.

Домашні види склали 90,3 % від всіх залишків ссавців. З урахуванням залишків риб, птахів і молюсків вважаємо, що на цьому городищі полювання, риболовля і збиральництво не мали суттєвого значення у житті місцевого населення.

Частина кісток коня свійського належить до кухонних залишків і, ймовірно, належить до періоду облоги Мангупу з боку турків. Слідів розділки на кістках собак не виявлено.

За абсолютною кількістю визначених кісток у матеріалі домінує ВРХ (33,7 %), потім іде кінь (22,6 %) та ДРХ (17,9 %), свиня на четвертому місці (13,2 %).

Швидкість накопичення кісток у шарах, анатомічний спектр, видовий і віковий склад свідчать про те, що мешканці Мангупу-Кале не розводили на плато ВРХ, а отримували регулярні поставки худоби з інших місць, ймовірно найближчих долин. Нагорі, вірогідно, тримали невелику кількість овець і кіз для прижиттєвої експлуатації (отримання молока, вовни). Найрентабельніше було переганяти худобу на гору; сліди на кістках свідчать про оббіловування тварин нагорі. Шкури могли одразу поступати у шкіряне виробництво (ванни для замочування шкір знайдені в Табана-Дере).

Домінують кістки дорослих тварин (старші 18 місяців) — 68,3 %. Забій худоби відбувався наприкінці літа — восени.

І.Д. Потєхіна

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНОМУ, ДІЄТИ ТА РЕЗЕРВУАРНОГО ЕФЕКТУ НА МАТЕРІАЛАХ ЕПОХ ЕПІПАЛЕОЛІТУ–ЕНЕОЛІТУ СЕРЕДНЬОГО І НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

У 2014 р. було завершено перший цикл, а в 2015 р. розпочато новий етап комплексних біоархеологічних досліджень населення кам'яного та мідного віку території Середнього і Нижнього Подніпров'я та Криму. Ці роботи велися в кількох напрямах: палеогенетичні, палеодієтні дослідження, а також виявлення прісноводного резервуарного ефекту в басейні Дніпра.

Палеогенетичні дослідження населення епох неоліту та енеоліту України проведено спільно з А. Нікітіним з університету м. Гранд Веллі (США) і генетичними лабораторіями університетів м. Упсала і Стокгольма (Швеція). У результаті аналізу як мітохондріальної, так і ядерної ДНК встановлено генетичний поліморфізм неолітичних племен — носіїв культур з гребінцево-накольчатою керамікою. Зокрема, в неолітичній Дереївці виявлена гаплогрупа U5a, яка є типовою для мисливців і рибалок північної та центральної Європи. Цікаво, що і за будовою черепа дереївські мисливці/рибалки з гаплогрупою U5a належать до прийшлого, за нашим визначенням, краніологічного варіанту, поява якого у Середньому Подніпров'ї пов'язана з міграціями мезолітичних популяцій із північного заходу Європи.

Разом з тим, у неоліті Надпоріжжя простежено й місцеві генетичні корені: послідовності ядерної ДНК людини з Нікольського могильника групуються ближче до популяцій східної Європи. Важливо, що генетичний результат у цьому разі співпадає з антропологічним: проаналізований на ДНК індивід належить до місцевого краніологічного варіанту і вважається спадкоємцем антропологічного типу місцевої мезолітичної людності Дніпровського Надпоріжжя.

Несподіваним, проте, виявилося відкриття у похованих у Нікольському неолітичному могильнику мітохондріальної гаплогрупи C, яка притаманна давньому населенню зі східними рисами з території Західної Євразії та Сибіру. Для підтвердження та інтерпретації цього, як і решти перших для нашої території результатів палеогенетичного аналізу потрібне значне розширення цих досліджень.

Окремо звернемо увагу на результати вивчення ДНК трипільської популяції за матеріалами печери Вертеба. Тут переважаючою виявилася мітохондріальна гап-

логрупа H, характерна для представників фермерських популяцій Європейського неоліту. Причому, її частота в трипільській популяції Вертеби вдвічі перевищує частоту H в інших синхронних європейських фермерських популяціях.

Палеодієтні дослідження дозволили виявити особливості харчових стратегій та їхню епохальну динаміку у населення Середнього і Нижнього Подніпров'я і Криму в епохи епіпалеоліту—енеоліту. Дослідження проведено у співробітництві з М. Ліллі з університету м. Халл і лабораторією Оксфордського університету (Велика Британія). Аналіз стабільних ізотопів азоту й вуглецю у зразках кісткової тканини людей, що залишили неолітичні могильники маріупольського типу, свідчить про те, що до їхнього раціону входили традиційні продукти прісноводних ресурсів, рибальства, полювання й збиральництва. Значне відкладення зубного каменю і повна відсутність карієсу у цих людей також вказує на переважання багатої на білки їжі над продуктами з високим вмістом карбогідратів. Таким чином, отримані результати не дають підстав для висновків про вживання цим населенням продуктів землеробства і перехід до такої форми господарства.

Ізотопний аналіз скелетних зразків із могильників широкого хронологічного діапазону Середнього і Нижнього Подніпров'я і Криму також показав, що споживання людьми прісноводної риби почалося від епохи епіпалеоліту. Протягом усього неолітичного періоду вживання прісноводних ресурсів залишалося досить значним, а в епоху енеоліту його рівні дещо зменшилися.

Резервуарний ефект виявлено у могильниках басейну середньої й нижньої течії Дніпра у перехідні періоди від мезоліту до неоліту та від неоліту до енеоліту, що важливо для уточнення результатів прямого датування поховальних пам'яток радіокарбонним методом. Проаналізовано 86 зразків кісткової тканини людей, тварин і риб із дев'яти могильників та окремих поховань епох епіпалеоліту — раннього енеоліту басейну Середнього й Нижнього Подніпров'я та окремих мезолітичних поховань Криму. З метою порівняльного аналізу вмісту стабільних ізотопів до вибірки зразків включено також 6 видів сучасних риб, виловлених у Дніпрі. Метод базується на порівнянні радіокарбонних дат на пов'язаних єдиним археологічним контекстом зразках людських і звірячих чи риб'ячих кісток (бажано з одного поховання).

Вдалося простежити залежність величини резервуарного ефекту від рівня споживання населенням прісноводних ресурсів. Визначено, що початкова фаза резервуарного ефекту має дату близько 5200—4500 Cal BC, а найбільший кумулятивний резервуарний ефект, виявлений на матеріалах неолітичних могильників Надпоріжжя, складає близько 750 років. Отримані дані дозволяють також зробити припущення про відсутність резервуарного ефекту на могильниках епіпалеолітичного та ранньомезолітичного періодів. Поєднання екологічних факторів, що включають зміни гідрологічних режимів у Чорноморському регіоні впродовж голоцену, викликали різного рівня впливи на прісноводну систему Північного Причорномор'я і прилеглих територій, опосередковано впливаючи на формування резервуарного ефекту, який спостережено на скелетних зразках, через посилення споживання населенням прісноводної риби. Це, можливо, пов'язано з переміщенням груп населення в низинних прилеглих до водотоків районах і вздовж узбережжя Чорного моря, а також з початком поширенням землеробства у пізньому неоліті.

І.Д. Потєхіна

АНТРОПОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НОВИХ МАТЕРІАЛІВ ІЗ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЕПОХ НЕОЛІТУ, ЕНЕОЛІТУ ТА РАННЬОЇ БРОНЗИ

У 2014—2015 рр. продовжено роботи з опрацювання й аналізу нових антропологічних колекцій із поховальних пам'яток епохи неоліту, мідного та раннього бронзового віків. Це, зокрема, колекції з розкопаних нещодавно могильників Гард, Кошари 1, Сугокліївського кургану та печери Вертеба. На цих матеріалах проведено радіокарбон-

не датування, статево-вікові визначення, дослідження патологічних змін, випадків травм, трепанацій та інших маніпуляцій, а також вивчення антропологічного складу давніх популяцій за результатами краніологічного аналізу.

1. Гард. Отримано загалом 32 скелети з цієї багатошарової пам'ятки. 15 скелетів походять із могильника маріупольського типу неолітичного часу, 14 — з могильника усатівської культури епохи енеоліту і три скелети — з поховань XVIII—XIX ст. Щоб встановити хронологічну послідовність і уточнити місце неолітичного могильника Гард у загальній хронологічній схемі могильників маріупольського типу, ми (з А. Нікітіним) продатували у Київській радіокарбонній лабораторії три неолітичні кістяки (№ 20, 21, 29), а також два зразки з поховань (№ 5/1 і 5/3) усатівської культури. Якщо дати енеолітичних зразків потрапили в межі очікуваного діапазону, то абсолютний вік неолітичних поховань виявився набагато пізнішим, ніж це передбачалося на основі чіткої стратиграфії Гарду. З огляду на те, що можливий у цьому місці резервуарний ефект «подавнює», а не «омолоджує» дати, фактори, що вплинули на ці результати, залишаються нез'ясованими, і матеріали Гарду потребують додаткового C^{14}-датування.

2. Кошари 1. Отримано 20 скелетів дорослих і дітей. Після первинної обробки кісткових останків матеріали були детально описані й досліджені. Проведено інвентаризацію кісток по кожному похованню, отримано їхню морфологічну характеристику, визначено стать і вік похованих, простежено випадки патологій і травм на кістках.

Антропологічні матеріали енеолітичного часу з могильника Кошари 1 є унікальними, оскільки вони репрезентують популяцію творців пам'яток Новоданилівського типу в Північнопонтійському регіоні. До цього часу антропологічні дані про це населення залишаються неповними через відсутність представницьких серій цього культурного типу. Матеріали потребують реставрації, після якої послужать надійною основою для перспективного дослідження антропологічного складу племен, що населяли Північно-Західне Причорномор'я в епоху раннього енеоліту.

3. Сугокліївський могильник. Відреставровано, виміряно та проаналізовано 11 черепів носіїв ямної культури. Матеріали є унікальними, оскільки частина з них походить із поховань з колесами та іншими частинами повозок. Можна констатувати значні відмінності черепів із різних за обрядом і хронологією груп поховань Сугоклейского кургану. Якщо ранній групі похованих на спині з підігнутими ногами притаманні риси масивних європеоїдів, то в пізнішій групі скорчених на боку поховань досить чітко представлений середземноморський тип. Археогенетичні дані підтверджують цей висновок.

7. Більче-Золоте, печера Вертеба. Продатовано та вивчено п'ять чоловічих і два жіночих черепи. Чотири з них були захоронені в ніші гіпсової стіни, поруч знаходився масивний ріг тура. Поховання, можливо, носило ритуальний характер. Оксфордські радіокарбонні дати всіх черепів знаходяться в інтервалі 3931—3522 cal BC, що відповідає фазам BII—CI трипільської культури. Чотири черепи мають проломи кістки від ударів тупим предметом. Відсутність ознак регенерації у більшості випадків свідчить про те, що травми були отримані незадовго до смерті. Лише в одного чоловіка почався процес загоєння краю пролому з септичним ураженням кістки. Інший чоловік отримав ум'ятину від удару по лобній кістці. Жіночі черепи мають сліди маніпуляцій: отвори, ймовірно, зроблені з метою трепанації, а також сліди порізів крем'яним ножем, які могли бути залишені у процесі декапітації. Характер і кількість травм свідчать про участь у міжгруповому конфлікті або значний рівень насильства у популяції.

Краніологічний аналіз черепів із Вертеби виявив їхню антропологічну неоднорідність, обумовлену присутністю представників протоєвропеоїдного та середземноморського типів. Зразки передані до лабораторії Д. Прайса (Вісконсін, США) для аналізу ізотопів стронцію, а також до генетичної лабораторії Гарвардського університету.

О.Д. Козак

ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ З ПОХОВАНЬ ДОБИ БРОНЗИ — СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У 2014—2015 рр.

15. Ратнів II. У 2015 р. досліджено потрійне поховання малицької культури. Складалося з решток дорослого й молодого чоловіка, і підлітка (детально див. статтю у цьому збірнику).

16. Рівне. Поховання; рештки дорослого чоловіка дуже поганої збереженості показують сліди значних навантажень на торс та нижні кінцівки. Знайдені в супроводжуючій посудині фаланги пальця належали тому самому чоловікові, й очевидно, переміщені туди гризунами.

21. Більське городище. Вивчено 5 уламків черепів із зольників скіфського часу. Усі кістки належали молодим індивідам, як чоловікам, так і припустимо жінкам, і одній дитині. Однин фрагмент черепа має сліди прижиттєвої, інший — перімортальної травми. Судячи з консистенції, кольору та стану поверхні, кістки перебували тривалий час на відкритому повітрі, під дією вологи, сонячного світла та мінливих температур.

22. Перещепине. Дуже погано збережені рештки належали чоловіку 20—30 років і дитині 10—15 років. Тафономічні характеристики дозволили припустити, що вони тривалий час знаходились поза межами могильної ями у закритому ґрунті, можливо — у грабіжницькому ході.

23. Перше Поле. Досліджено фрагмент нижньої щелепи, що належала чоловіку (?) 35—45 років.

30. Лісові Гринівці. Досліджено частину могильника. Методами палеопатології і фізичної антропології досліджено 23 поховання: 7 належали чоловікам, 8 — жінкам, у однієї особи не вдалося визначити стать і вік, 7 осіб визначено як діти від 6 місяців до 8 років. Судячи з отриманих даних за показниками зросту й частотою генетичних аномалій, частина тієї популяції була досить різнорідною й могла бути нещодавно сформованою. Стан стертості та поширення патологій зубів, розвиток м'язового рельєфу та інші особливості кістяків вказують на досить широкий спектр господарської діяльності та змішані дієти. Нам вдалося визначити елементи комплексів орача, косаря, молотильщика, дереворуба, а також комплексів навантажень, пов'язаних зі стрільбою з лука і використання метальної зброї (на полюванні?). Ознаки, знайдені на кістках жінок, свідчать про заняття прядінням, роботою на вертикальному ткацькому станку та, припустимо, використанням зернотерки. Для чоловіків та жінок характерні зміни, які спостерігаються при звичному перенесенні вантажів за спиною, на одному плечі й у витягнутих вздовж тіла руках. Не виключено, що впродовж життя цих людей їм доводилось інтенсивно будувати, при чому, в цій діяльності, яка й обумовила характерні, притаманні для обох статей зміни на скелеті, мали брати участь як чоловіки, так і жінки. Отже, основним заняттям цієї групи можна вважати землеробство з елементами збиральництва, мисливства й різноманітних домашніх ремесел. Судячи з варіативності морфологічних ознак, поширення інфекційних захворювань і з огляду на результати індивідуальних реконструкцій, видається вірогідною присутність прийшлого елементу в досліджуваній групі людей. Це підтверджується й результатами археологічних досліджень, зокрема, варіативністю елементів поховального обряду, спостережених на могильнику.

32. Катеринівка. Парне поховання, досліджене у кургані 32. Кістяки належали двом чоловікам 25—35 та 35—45 років, судячи з морфологічних ознак, очевидно — батькові й сину. Розвиток м'язового рельєфу, зміни суглобів та специфічні морфологічні ознаки утворюють «комплекс лучника» у старшого чоловіка, у молодшого — дещо «змазаний», внаслідок поганої збереженості кісток. Дещо менше виражені ознаки, пов'язані з вершництвом і володінням рублячою зброєю. Сліди перімортальної травми на кістках молодшого та наслідків захворювання судин на кістках ніг і черепі старшого чоловіка, дали можливість припустити імовірні причини їхньої смерті.

45. Київ, Десятинна церква. Досліджено частину масового поховання, що включала неповні рештки 9 (13) дорослих та 6 дітей різного віку, зібраних на території Київського Дитинця влітку 1241 року під час чергового прибирання міста. Рештки дорослих належали 6 молодим, одному літньому чоловікам і 2 жінкам, які за фізичними ознаками й поширенням патологічних та межових ознак належали представникам типового київського населення XIII ст. На кістках

двох індивідів знайдено сліди прижиттєвих травм, які свідчать про їхній активний спосіб життя — військову професію. Травми та поранення отримані за 1—2 тижні до загибелі, вказують на бої, що передували падінню міста взимку 1240 р. Присмертні травми на черепах та посткраніальних скелетах засвідчують наглу загибель цих людей. На кістках кількох індивідів є сліди дії вогню, на інших — сліди зубів собак. Стан поверхні і кольору кісток, присутність механічних пошкоджень, свідчать про те, що тіла після загибелі людей знаходились як на вулицях міста, так і в закритих приміщеннях — під завалами горілих будинків або в підвалах.

Т.І. Слободян

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КРЕМАЦІЙ (ДОСЛІДЖЕННЯ 2014—2015 рр.)

17. Орджонікідзе. На могильнику бронзового часу виявлено два тілопальних поховання. Проведена експертиза показала, що кістки з обох поховань належать дорослим особам, встановлення статі не видається можливим. Колір кісток вказує на досить значний температурний максимум за обряду тілоспалення, який досягав 800—900 °С. В одному випадку (поховання 21) такий режим був нерівномірним (200—900 °С). Ймовірними причинами такого явища можуть бути: положення тіла відносно вогнища (площа тіла перевищує площу вогнища) або присутність досить цупких матеріалів у цих областях під час обряду тілоспалення (наприклад, елементів одягу (головний убір, взуття) чи інших тугоплавких речовин тощо), що унеможливлювало доступ кисню і, відповідно, низький температурний режим у цій області. В одному з поховань окрім людських кісток було виявлено і кістки тварин.

19. Кордишів VIII. У похованні наявні кістки мінімум чотирьох індивідів: двох осіб дорослого віку, одного підлітка й дитини; ймовірно, кістки одного дорослого індивіда належать чоловікові. На більшості кісткових фрагментів наявні сліди дії вогню (загальна температура вогнища 100—500 °С), про що також свідчить наявність перепаленого дерева в похованні. Тваринних кісток при розборі поховання виявлено не було.

20. Гончарівка. На могильнику висоцької культури було виявлене одне тілопальне поховання. Кістки належать особі дорослого віку невизначеної статі. Тваринних кісток при розборі поховання виявлено не було. За кольором перепалених кісткових фрагментів встановлено температурний режим вогнища, який коливався в межах 100—800 °С, що вказує на нерівномірність температури перепалення.

27. Баламутівка-Брід. У цьому поховані представлені фрагменти перепалених кісток людини — дорослого індивіда та окремі фрагменти тваринних кісток (також перепалених). Визначення статі індивіда не видається можливим. За кольором кісток встановлено температурний режим, який коливався у межах 400—700 °С.

* * *

Нині на опрацюванні знаходяться кремаційні матеріали з таких поховальних пам'яток:

1) *Мутин*, латен — 15 поховань, дослідження під керівництвом Р.В. Терпиловського, 2013 р.;

2) *Кордишів VIII (№)* — 1 поховання, дослідження В.В. Ільчишишина, 2015 р.;

3) 1 поховання з Рівненської області, латен, дослідження А.Б. Бардецького, 2015 р.;

4) 1 поховання з Хмельницької області, пізньоримський час, дослідження О.В. Погорільця, 2015 р.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

28. Війтенки. Продовжується дослідження антропологічного матеріалу з могильника біля с. Війтенки. Впродовж 2015 р. у лабораторії ІА НАНУ досліджено 17 кістяків із цього могильника (8 жіночих, 5 чоловічих, 4 дитячих).

29. Легедзине. Отримано антропологічний матеріал з 2 інгумацій і 9 кремацій. Кістяки з інгумацій належали дітям у віці Infantilis 1. Чотири кремації теж були дитячими. Усі можна розглядати як кремації на стороні. Всі тіла було спалено на відкритому вогні при температурі 700—1000 °С.

30. Лісові Гринівці. З могильника походять кісткові рештки 23 осіб. З них 16 кістяків належать дорослим (5 чоловіків, 8 жінок, у 3 випадках стать не визначена), а 7 — дітям.

За краніологічною програмою було досліджено 4 чоловічі й 4 жіночі черепи. Чоловічі черепні коробки в середньому вияві відрізняються великою довжиною та висотою, при середній ширині. У середньому вияві серія є мезокранною. Чоловіча група відзначається середньошироким лобом, кут нахилу лобної кістки близький до прямого. Серія характеризується широким обличчям на верхньому рівні, середнім за діаметром вилиць, на середньому рівні ширина обличчя відноситься до малих розмірів. Висота обличчя невелика, за покажчиком воно належить до категорії мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти малі за розмірами, мезоконхні за покажчиком. Ніс вузький, виступає добре, перенісся високе.

У жіночій групі в середньому вияві черепна коробка середньодовга, вузька, середня за висотою. Присутні як доліхокранні, так і мезокранні форми черепів, але це цілком вкладається в рамки внутрішньогрупової варіабельності. У середньому вияві серія мезокранна. Жіноча вибірка характеризується середніми розмірами лоба, кут кістки лоба близький до прямого. Обличчя низьке, широке на верхньому рівні, вузьке на середньому та за діаметром вилиць, за лицевим покажчиком мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти невеликих розмірів, мезоконхні. Ніс вузький, виступає добре, перенісся високе.

Група населення, яка була похована на могильнику в Лісових Гринівцях належить до великої європеоїдної раси та за ознаками і покажчиками вкладається в розмах варіацій населення черняхівської культури. За результатами міжгрупового аналізу, проведеного за допомогою кількох методів, до якого залучені 44 серії Європи, що є синхронними та хронологічно близькими до популяції з Лісових Гринівців, чоловіча вибірка з цього могильника є найближчою до серій з могильників Масломенч і Грудек з території Польщі, які складають масломенчську групу вельбарської культури. Зауважимо, що ці серії досить подібні між собою не тільки статистично, але й морфологічно.

Жіноча вибірка з Лісових Гринівців увійшла за результатами аналізу до кола серій черняхівської культури з території Молдови та окремих груп Північного Причорномор'я (Ранжеве, Коблево). Для них характерні невеликі розміри черепної коробки, мезокранія, невеликі розміри обличчя, вони тяжіють до антропології середньоземноморського кола. На могильниках черняхівської культури і Синтанаде-Муреш це пов'язують або з вихідцями з античного середовища, або з фракійською підосновою.

За остеометричною програмою виміряні кістки посткраніальних скелетів з цього могильника. Зріст розраховувався за допомогою декількох формул. За формулою Троттер—Глезер, що була розроблена для високорослих груп у середньому вияві зріст чоловіків з могильника складає 170,3 см, а жінок — 157,9 см.

31. Шишаки. Продовжується дослідження антропологічного матеріалу з могильника біля с. Шишаки. За 2015 р. в лабораторії ІА НАН України досліджено 13 кістяків з цього могильника (5 чоловічих, 6 жіночих, 2 дитячих).

Нині при дослідженні матеріалів за краніологічними програмами найбільшу статистичну подібність кістяки могильника Шишаки виявляє з популяцією з могильника Черкаси-Центр.

37. Зеленче. У 2012 р. досліджено ділянку давньоруського ґрунтового могильника. З розкопок походить 8 кістяків. З них 5 належать чоловікам, один — жінці, два — дитячі.

Краніологічний аналіз дозволяє говорити, що чоловічі черепні коробки у середньому вияві відрізняються великою довжиною при середній її ширині й висоті, а в середньому вияві група є мезокранною. Чоловіча група

відрізняється широким лобом, середньоширокім та середньовисоким обличчям, за покажчиком воно належить до категорії мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке для усіх черепів. Орбіти низькі та середньоширокі за розмірами, мезоконхні за покажчиком. Ніс вузький, середньовисокий за абсолютними розмірами, середньоширокий за покажчиком, кістки носа виступають добре, перенісся високе.

Група з с. Зеленче належить до великої європеоїдної раси, вкладається в розмах варіацій слов'янських серій. За результатами типологічного і статистичного аналізу населення з могильника с. Зеленче разом з іншими галицькими групами (Галич, Василів) знаходиться в колі мезокранних середньолицих популяцій західних та частково південних слов'ян. Усі три галицькі групи статистично ближчі до територіально більш далеких груп з Чехії, Моравії, Хорватії, а не до сусідніх тиверців та волинян. Наша чоловіча серія з с. Зеленче є близькою, у першу чергу, до чехів та лужицьких слов'ян. З іншого боку досить близькі добірці з с. Зеленче також групи з Моравських та Хорватських земель.

Посткраніальні скелети з могильника Зеленче досліджувалися за остеометричними програмами. Зріст розрахований за допомогою кількох формул, що дають різні результати. За формулою Троттер—Глезер, що була розроблена для високорослих груп у середньому вияві зріст чоловіків з могильника складає 170,9 см, а жінок 158,4 см.

38. Лука (Кучари). Підготовлено до друку матеріали з фондових антропологічних колекцій ІА НАН України. Автори розкопок вважали, що він є могильником літописного с. Кучари, згаданого у літописі під 1150 роком. Під час розкопок могильника було відкрито 41 поховання.

Чоловіки складають трохи більше половини дорослих осіб, стать яких можна було визначити. Дитяча смертність на могильнику дорівнює 15,78 %. Середній вік смерті чоловіків становить 40,16 років, жінок — 33,64 %, а сумарно — 37,1 %.

Краніологічні дослідження дозволяють стверджувати, що чоловіча серія з могильника Лука характеризується довгою, вузькою, високою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Група має середньоширокий лоб, кут лоба близький до прямого. Обличчя середньошироке, низьке. За покажчиком мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різко профільоване на середньому рівні та на межі з помірним. Кут обличчя великий. Орбіти широкі, середньовисокі, низькі за покажчиком. Ніс середньовисокий, вузький, за покажчиком середньоширокий. Кут виступу кісток носа на межі середніх та великих значень. Перенісся високе.

Жіноча серія з могильника Лука характеризується довгою, вузькою, середньовисокою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Лоб середньоширокий, кут лоба близький до прямого, обличчя середніх розмірів. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти широкі, низькі за абсолютними розмірами та покажчиком. Ніс середніх розмірів, він виступає добре, перенісся високе.

Популяція належить до великої європеоїдної раси. За результатами міжгрупового аналізу вона демонструє східний напрямок зв'язків, передусім до серій салтово-маяцької культури лісостепової зони Лівобережжя (Салтів, Дмитрівський, Маяцький, Ново-Харківський), які мають аланську основу. Ми схиляємося до думки, що предки населення з могильника Лука могли походити з контактної зони, де були представлені носії салтово-маяцької культури та східнослов'янських груп, які мали балтську біологічну основу.

Зріст людей з могильника Лука за формулою Троттер—Глезер у середньому вияві для чоловіків складає 168,4 см, а жінок — 161,1 см.

Л.В. Литвинова

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ІЗ ҐРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА ТОРГОВИЦЯ

48. Торговиця. У 2014 р. досліджено 31 поховання ґрунтового могильника Торговиця (№ 523—553), антропологічний матеріал налічує 33 скелети, у 2015 р. досліджено 22 поховання (два поховання парні), — № 554—575 та отримано 24 скелети незадовільної збереженості.

До аналізу антропологічного матеріалу залучено традиційні методи, використовувані в історичній антропології. Визначення статі й віку виконано з урахуванням особливостей будови черепа, кісток верхніх і нижніх кінцівок, а також кісток тазу, з урахуванням ступеню облітерації черепних швів та стану зубної системи. Вік індивідів визначено в залежності від збереженості посткраніального скелета в різних вікових інтервалах. Визначення статі й віку проведено за традиційною методикою (Алексеев, Дебец, 1964; Алексеев, 1966; Ubelaker, 1984).

Нижче наводимо статево-вікові визначення та збереженість антропологічного матеріалу з ґрунтових поховань, досліджених на могильнику Торговиця.

ДОСЛІДЖЕННЯ 2014 року

Поховання 523. Збереглися фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Дитина 7—8 років.

Поховання 524. Фрагменти черепа, уламки довгих кісток. Дитина 5—6 років.

Поховання 525. Збереглися фрагменти черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок, ребра. Дитина до 2 років.

Поховання 526. Фрагменти нижніх кінцівок. Дитина 2—3 років.

Поховання 527. Збереглися фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу, хребці, ребра. Чоловік 25—30 років.

Поховання 528. Фрагменти черепа, верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Чоловік (?) 16—18 років.

Поховання 529. Фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок. Чоловік 30—35 років.

Поховання 530. Незначні фрагменти черепа, уламок великогомілкової кістки, ребра, хребці. Дитина 2—3 років.

Поховання 531. Фрагменти черепа. Дитина 3—4 років.

Поховання 532. Фрагменти черепа, уламок стегнової кістки. Дитина 6—9 місяців.

Поховання 533. Фрагменти черепа. Дитина 12—18 місяців.

Поховання 534. Фрагменти черепа, невеликі уламки довгих кісток. Дитина 9—12 місяців.

Поховання 535. Фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Чоловік 30—35 років.

Поховання 536. Уламки черепа, фрагменти кісток верхніх і нижніх кінцівок, незначні уламки кісток тазу. Жінка (?) до 25 років.

Поховання 537. Фрагменти черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок. Дитина 3—4 років.

Поховання 538. Незначні уламки черепа, фрагменти кісток верхніх і нижніх кінцівок. Дитина 12—18 місяців.

Поховання 539. Фрагменти черепа. Дитина 9—12 місяців.

Поховання 540. Фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, кістки тазу. Дитина 8—9 років.

Поховання 541. Череп, фрагменти кісток верхніх і нижніх кінцівок, фрагменти кісток тазу. Чоловік 30—35 років.

Поховання 542. Фрагменти черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок, кістки тазу, хребці, ребра. Дитина 3—4 років.

Поховання 543. Фрагменти черепа, незначні уламки ребер. Дитина, вік визначити неможливо.

Поховання 544. Фрагменти черепа, незначні уламки довгих кісток. Дитина 3—4 років.

Поховання 545. Невеликі фрагменти черепа. Дитина 1,5—2 років.

Поховання 546. Фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Дитина 10—11 років.

Поховання 547. Фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Чоловік 30—35 років.

Поховання 548. Незначні уламки черепа, фрагменти кісток верхніх і нижніх кінцівок. Дитина 2—3 років.

Поховання 549. Уламки черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок. Дитина 4—5 років.

Поховання 550. Фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Чоловік 25—30 років.

Поховання 551. Уламки черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, фрагменти кісток тазу, хребці, ребра. Дитина 3—4 років.

Поховання 552. Значні уламки черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, кістки тазу. Жінка 50—55 років.

Поховання 553. Незначні уламки черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, кістки тазу. Жінка 20—22 років.

Крім того, у *квадраті 2* виявлено велику гомілкову кістку новонародженої дитини, а також кістки тазу чоловіка не визначеного віку.

ДОСЛІДЖЕННЯ 2015 року

Поховання 554. Незначні уламки черепа, фрагменти кісток верхніх і нижніх кінцівок. Дитина 9—11 років.

Поховання 555. Фрагменти черепа, незначні уламки кісток верхніх кінцівок, кістки нижніх кінцівок. Жінка 40—45 років.

Поховання 556. Незначні уламки черепа. Дитина *infantilis I*.

Поховання 557. Декілька фрагментів черепа, два фрагменти довгих кісток. Дитина до 6 місяців.

Поховання 558. Фрагменти черепа, уламки верхніх кінцівок, кістки нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Підліток 14—15 років.

Поховання 559. Фрагменти черепа, значні фрагменти кісток верхніх і нижніх кінцівок і кісток тазу. Жінка 22—25 років.

Поховання 560. Незначні уламки черепа і довгих кісток. Дитина 3—4 років.

Поховання 561. Уламки нижньої щелепи, фрагменти кісток верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Жінка 35—45 років.

Поховання 562. Незначні уламки черепа. Дитина 12—18 місяців.

Поховання 563. Незначні фрагменти черепа. Дитина 2—3 років.

Поховання 564. Фрагменти черепа, кістки верхніх і нижніх кінцівок, уламки кісток тазу. Жінка 16—18 років.

Поховання 565. Фрагменти черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок, незначні фрагменти кісток тазу. Чоловік 40—45 років.

Поховання 566. Фрагменти черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок. Чоловік 30—35 років.

Поховання 567. Фрагменти черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок, кістки тазу. Жінка 35—45 років.

Поховання 568. Фрагменти черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок. Дитина 6—7 років.

Поховання 569. Фрагменти черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок. Дитина 12—14 років.

Поховання 570. Незначні уламки черепа. Дитина 4—5 років.

Поховання 571. Невеликі уламки кісток нижніх кінцівок. Стать визначити неможливо, вік визначений в інтервалі *juvenis* (юнацький).

Поховання 572, *скелет 1* — незначні уламки черепа, дитина 9—12 місяців; *скелет 2* — фрагменти кісток верхніх і нижніх кінцівок, фрагменти кісток тазу, хребці.

Поховання 573. Незначні уламки черепа, фрагменти верхніх і нижніх кінцівок. Чоловік (?) 35—40 років.

Поховання 574. Фрагменти черепа. Дитина 9—10 років.

Поховання 575, *скелет 1* — збереглася стегнова та великогомілкова кістки, чоловік *maturus* (зрілий); *скелет 2* — фрагмент черепа, уламки кісток верхніх і нижніх кінцівок, жінка *adultus*.

П.Є. Вікторова

ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ З ПОХОВАНЬ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ — СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У 2014—2015 рр.

42. Вишгород. Досліджений кістяк чоловіка, віком 30—35 років., відносно добре збережений. Основні фізичні навантаження прийшлися на пояс верхніх кінцівок, хребет та стопи. У нього виявлено загоєні переломи ребра та лівої кисті, а також наслідки пневмонії або плевриту. Не виключено, що він вів активний спосіб життя та займався військовою справою.

45. Київ, Десятинна церква. Досліджено 11 поховань XVII—XVIII ст. Вивчено зубощелепні патології у 11 індивідів (6 чоловіків, 5 жінок). Захворюваність на каріес становить 81,8 %, при чому у жінок патологія зафіксо-

вана майже вдвічі частіше, ніж у чоловіків. Зубний камінь виявлено у всіх індивідів. Відсоток парадонтопатій у чоловіків складає 100 %, проти 72,7 % у жінок. При порівнянні жіночої та чоловічої вибірок виявлено, що чоловіки харчувались краще за жінок як у дорослому, так і в дитячому віці, тому дівчата в дитинстві більше хворіли. Стійкість до стресів у дорослому віці у жінок була вища ніж у чоловіків. Навантажень на зубо-щелепний апарат у чоловіків зафіксовано більше, ніж у жінок.

57. Київ, вул. Ярославська, 58. Під час проведення охоронних розкопок було виявлено залишки некрополя. Вісімнадцять кістяків було зафіксовано *in situ*. Решта індивідів представлена лише черепами, що були знайдені під час нагляду за земляними роботами. Загалом визначено 18 чоловічих, 15 жіночих та 5 дитячих поховань. Середній вік смерті дорослих становить 37,1 років.

На 24 % черепів були зафіксовані сліди травм. Серед жінок їх вдвічі більше, ніж серед чоловіків. Віковий розподіл, локалізація та характер (поверхневі овальної форми, деякі — свіжозагоєні) травм свідчить про їхній побутовий характер і високу агресивність подолян.

У більшості представників досліджуваного населення присутні наслідки дитячих хвороб і, можливо, короткочасних голодувань (гіпоплазія емалі), висока частота зубного каменю як у чоловіків, так і у жінок, а також значний відсоток карієсу у останніх свідчить про можливе змішане харчування, знижений імунітет та відсутність гігієнічних процедур у населення ранньомодерного Подолу. Ускладнення зубних захворювань поширеніші у жінок, що може вказувати як на певні фізіологічні, гормональні порушення в організмі жінки, пов'язані з пологами, так і на гендерну різницю у соціальному становищі в посаді великого міста.

О.В. Мінейко

ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ З ПОХОВАНЬ КНЯЖОЇ — РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ, А ТАКОЖ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ XX ст. У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

19. Кордишів VIII. Досліджено матеріали з трьох поховань XII—XIII ст. Два кістяки належали жінкам і одне дитині віком 5,5—6,5 років. Зріст однієї з жінок становить 164,7 см (за Пірсоном-Лі). Травми на поверхні черепа та посткраніального скелету (остеоми, перелом носових кісток, міжхребцеві грижі, сліди гематом) у однієї жінки свідчить про активний спосіб життя та доволі успішну посттравматичну реабілітацію, оскільки зафіксовані травми добре загоєні. Травм, що призвели до смерті, не виявлено. Також на кістках дорослих індивідів було зафіксовано сліди патологічних змін, що виникли внаслідок ураження інфекційними захворюваннями як ускладнення гострих респіраторних захворювань та загострення хронічних процесів. Дитина, припустимо, страждала на цингу.

47. Церква Богородиці, Хелм. У ході міждисциплінарного польсько-українського проекту «Пошук, ідентифікація та наукове дослідження найдавнішої святині церкви Богородиці, збудованої в Холмі за часів правління короля Данила Галицького», (керівник А. Буко), досліджено антропологічні матеріали XVII—XVIII ст. із трьох крипт (всього близько 120 осіб) та 65 окремих поховань, датованих XIII—XVIII ст. Матеріали опрацьовують українська та польська наукова групи і готують до публікацій.

51. Львів, вул. Весела, 5. Досліджено три поховання: жінки 25—35 років, новонародженої дитини, дитини 6,5 років. Жінка мала зріст вище середнього, і розвиток м'язового рельєфу та зміни суглобів, які свідчать про важку фізичну працю, зокрема, перенесення коромисла. На скелеті зафіксовані численні загоєні травми (переломи черепа, пальців, хребців, травми коліна та стопи, міжхребцеві грижі). Значна зношеність скелету і наявність багатьох хронічних запальних процесів, очевидно пов'язана з генералізованим гормональним порушенням під час численних вагітностей. У жінки, як і у старшої дитини знайдено маркери епі-

зодичного стресу, зокрема виражену гіпоплазію емалі та Cribra orbitalia, які можуть бути пов'язані з порушенням харчування і захворюваннями. Дитина, вочевидь, перенесла цингу й анемію.

53. Львів, Онуфріївський храм. Палеопатологічними, рентгенологічними методами досліджено антропологічні матеріали зі склепу та ніші, які належали 8 особам. Крім того, зразки передані для проведення радіовуглецевого, генетичного та мікроелементного аналізів на кафедру анатомії Вроцлавського медичного університету ім. П'ястів Шльонських. Такий підхід дозволив сформувати припущення, що ймовірним похованням Івана Федорова є поховання чоловіка А, віком близько 70 років з ніші, знайдене у 1971 р. Він мав середній зріст (близько 164—166 см) та досить масивну тілобудову. Ознаки на кістках свідчать про вершництво, фізичну активність, особливо у верхніх кінцівках й звичні мелізматичні рухи, які використовують зокрема під час ручної діяльності чи письма; роботу у схиленому положенні; часті респіраторні захворювання. Стан зубів відображає змішаний тип дієти із переважанням в'язкої та досить м'якої їжі. Мікроелементний аналіз кісток показав перевищення норми вмісту важких металів (ртуті, свинцю та кадмію) майже вдвічі. Отруєння свинцем підтверджують і деякі ознаки, виявлені рентгенологічно.

54. Гусятин. Досліджено рештки жінки 25—30 р. з поховання XVII ст., здійсненого в кургані бронзової доби. Жінка для свого часу значно вирізнялась високим зростом (172,9/174,9 см (Пірсон-Лі / Троттер — Глезер), можливо, мала інше походження чи була чужинкою. Через погану збереженість черепа антропологічний тип встановити не вдалося. Досить різноманітний раціон харчування й відсутність важких фізичних навантажень за життя свідчать про її високий соціальний статус, а запальні захворювання є результатом проживання у міських умовах. Захворювання на анемію й часті недоїдання могли спричиняти блідість шкіри, запаморочення. Нервозність та часті напади мігрені виникали при підвищенні внутрішньочерепного тиску. Внаслідок травми хребта у жінки сформувалась неправильна постава, можливо кульгавість. А заняття ткацтвом чи вишиванням при тривалому сидінні в одному положенні сприяли прогресуванню сколіозу та запаленню глибоких вен нижніх кінцівок. Оскільки жодних перімортальних змін чи травм у будові скелета жінки не виявлено, не викликає сумніву, що причиною її смерті стало вогнепальне поранення (в порожнині грудної клітки знайдено мушкетну кулю). Зважаючи на велику кількість воєнних конфліктів та підвищення спалахів міжособистісних сутичок у ранньомодерну добу, жінка могла стати випадковою жертвою однієї з них.

55. Поле Берестецької битви. Продовжуються дослідження антропологічних матеріалів. Загалом за краніометричними, остеометричними, палеопатологічними та тафономічними методиками вивчено понад 100 поховань. Матеріали виявлені ще у 1970—90 рр. під час археологічних робіт І.К. Свєшнікова і зберігаються на базі музею Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

56. Успенський храм, с. Низкиничі. У ході ідентифікації останків волинського шляхтича, воєводи Брацлавського та Київського, Адама Киселя († 1653) було досліджено рештки 6 осіб. З ідентифікованих кістяків 3 належало чоловікам, 1 — жінці та 2 — дітям. Якщо тіло жінки могли помістити в саркофаг незадовго після здійснення основного поховання, то поодинокі чоловічі та дитячі кістки, очевидно, потрапили туди випадково, під час здійснення підпоховання, можливо, перенесення кісток із кладовища. Основний скелет у скупченні належав чоловіку віком близько 50 років, відсутній лише череп з нижньою щелепою. Зважаючи на стан збереження кісток та умови зберігання, череп вилучили з поховання навмисно, очевидно, скарбошукачі чи грабіжники. Зріст чоловіка високий, за даними остеологічних вимірювань становив близько 174,2 см (за формулами Троттер — Глезер). Такі патологічні ознаки на скелеті, як неспецифічні артрити та їхні ускладнення і наслідки подагричного артриту, а також їхня локалізація загалом співпадають із писемними даними, щодо стану здоров'я Адама Киселя. Найімовірніше, цей чоловік помер внаслідок прогресування посттравматичного остеомієліту, що розвинувся в результаті перелому дистального виростка лівої великої гомілкової кістки. Подібні травми часто виникають у вершників, при невдалому падінні чи зістрибуванні з коня. На кістках також знайдено ознаки, що входять у комплекс лучника.

58. Лаврів, Святоонуфріївський монастир. Досліджено 7 поховань, 6 з яких належали чоловікам. Зріст визначений як високий та вище середнього. Надмірний розвиток м'язового рельєфу в чоловіків пов'язаний із важкою фізичною працею та найчастіше з підніманням та перенесенням вантажів, також виявлено ознаки вершництва та тривалої ходьби по горбистій місцевості. На це також вказує і розподіл дегенеративно-дистрофічних змін, зафіксованих на суглобових поверхнях. Розподіл травм на черепі та

посткраніальному скелеті свідчить про велику частку травматизму (травми на черепі, переломи рук, ребер, тазу, спондилолізис, міжхребцеві грижі, вибиті зуби, сліди гематом) та достатньо успішну реабілітацію людей, оскільки більшість зафіксованих травм добре загоїлися. Проте, перімортальних травм не зафіксовано, що вказує на те, що жодна із травм не призвела до смерті. Також на кістках дорослих індивідів зафіксовано сліди патологічних змін, що виникли внаслідок ураження інфекційними захворюваннями як ускладнення травм, гострих респіраторних захворювань, та загострення хронічних процесів.

59. Костел св. Варфоломія у Дрогобичі. Досліджено 8 поховань XVII—XIX ст. з розкопок вежі костелу. Усі вони належали індивідам чоловічої статі. Вік вдалося встановити лише у 4 випадках, він коливався від 25 до 40 років. Надмірний розвиток м'язового рельєфу та розподіл дегенеративно-дистрофічних змін на суглобових поверхнях у чоловіків пов'язаний із важкою фізичною працею перенесенням вантажів, вершництвом та ходьбою по пересічній місцевості. Для цієї вибірки населення характерна велика частка травматизму (зафіксовано переломи рук, ніг, міжхребцеві грижі, сліди гематом), але достатньо високий імунітет сприяв успішному загоєнню та реабілітації чоловіків. Також на кістках чоловіків було зафіксовано сліди патологічних змін, що виникли внаслідок ураження запальними захворюваннями (плеврит, періостит) як ускладнення травм та рутинних хвороб.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСГУМАЦІЙ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ 1 ТА 2 СВІТОВИХ ВОЄН

Останніми роками почастішали випадки знаходження масових поховань першої половини XX ст. До цих робіт досить рідко залучають професійних антропологів. Однак, роботи на Волині та у Львівській області показали важливість і необхідність такого співробітництва.

Зокрема, в *с. Острівки* (Любомльський р-н, Волинська обл.) восени 2015 р. було знайдено масове поховання 1940-х рр. (О.Є. Златогорський). Досліджено черепи 34 осіб, які були розстріляні, з них 27 належали чоловікам, 3 жінкам і 4 підліткам. Більшість осіб, у тому числі й жінки, були молодого віку, і очевидно походили з однієї території. У загиблих зафіксовано велику кількість вогнепальних поранень, завданих у потилицю з близької відстані. Висока частота гіпоплазії емалі у загиблих свідчить про існування цієї групи населення у несприятливих умовах, тривалих недоїдань чи високий рівень дії стресових факторів.

На території городища *Вали* у м. Володимир-Волинському у 2015 р. (О.Є. Златогорський) було виявлено останки 13 осіб того самого часу. За антропологічним аналізом — ці люди були мешканцями однієї території, можливо — представниками кількох родин, хоча й різних за соціальним та майновим статусом. Більшість розстріляних — чоловіки у зрілому віці (40—50 років), невисокого зросту. Аналіз розвитку м'язового рельєфу довгих кісток показав, що вони займалися достатньо важкою фізичною роботою, тоді як у жінок слідів надмірних навантажень на опорно-рухову систему не виявлено. Розташування кульових поранень вказує на те, що розстріл проводили зблизька, ззаду; більшість пострілів спрямовували в голову. Діаметр вхідних отворів до 1 см. Усі виявлені вогнепальні поранення виявились летальними.

Дослідження масового поховання 1940-х рр. з пересильної тюрми № 25, знайдене в *5-му Топольному провулку* у м. Львів впродовж травня 2014 — листопада 2015 рр. (розкопки КП ЛОР «Доля») — близько 217 черепів. Загалом кількість знайдених останків налічувала не менше 517 скелетів, як в індивідуальних ямах так і в братських могилах. Очевидно, частину останків було перенесено з території самої пересильної тюрми, де тіла зберігались протягом тривалого часу (до року перед здійсненням перепоховання). Окрім вогнепальних поранень у багатьох загиблих вдалося зафіксувати сліди посмертних трепанацій та розтинів, які очевидно проводились з метою встановлення причин смерті людей. Наявність ампул фізрозчину в деяких випадках вказує не те, що люди могли помирати у воєнному госпіталі, що діяв деякий час при тюрмі. Велика кількість дитячих поховань, зокрема, решткі немовлят та ненароджених дітей, вказують на складні умови утримування породіль, які через неповноцінне харчування, важкі умови праці й сильні емоційні стреси, не могли виносити плід чи помирали при ускладнених пологах та невдовзі після народження у зв'язку з неналежним доглядом, загостренням інфекцій, анемічних станів і цинги. У деяких випадках зафіксовано сліди важких операційних втручань, зокрема, при видаленні ракових пухлин.